T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

el-BAHRU'L-MUHÎT'İN FİLOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

M. Vecih UZUNOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Muharrem ÇELEBİ

2006

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ VERİ FORMU

Tez/Proje No: Konu Kodu: Üniv. Kodu

*Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı: **UZUNOĞLU** Adı: **Mehmet Vecih**

Tezin Türkçe Adı: **el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi**

Tezin Yabancı Dildeki Adı: **An Analysis of al-Bahr al-Muhît from a Philological Perspective**

Tezin Yapıldığı

Üniversite: **Dokuz Eylül Üniversitesi** Enstitü: **Sosyal Bilimler Enst.** Yıl: **2006**

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans: ☐ Dili: **Türkçe**

Doktora: ■ Sayfa Sayısı: **XIV + 461**

Tıpta Uzmanlık: ☐ Referans Sayısı: **2267**

Sanatta Yeterlilik: ☐

Tez Danışmanının

Ünvanı: **Prof. Dr.** Adı: **Muharrem** Soyadı: **ÇELEBİ**

Türkçe Anahtar Kelimeler:	İngilizce Anahtar Kelimeler:
1. Ebû Hayyân	1. Abû Hayyân
2. el-Bahru'l-Muhît	2. al-Bahr al-Muhît
3. Nahiv	3. Syntax
4. İ'râb	4. I'râb
5. Belağat	5. Rhetoric, Eloquence

Tarih: 31.05.2006 (Tez Savunma Tarihi)

ÖZET

Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît* isimli tefsiri filolojik açıdan önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda bu tefsiri filolojik yönden incelemeye gayret ettik.

Ebû Hayyân 654/1256 yılında Gırnâta'da doğdu. Yirmibeş yaşına kadar Endülüs bölgesinde ilim tahsil etti. Daha sonra doğuya yaptığı seyahatin sonunda Mısır'a yerleşti ve 745/1344'te vefât edinceye kadar burada ikamet etti. Kendi döneminin en büyük nahiv âlimlerinden biri olan müellif gerek Endülüs ve gerekse Mısır bölgesinde birçok hocadan ilim tahsil etti. Değişik ilimlere dair dersler veren Ebû Hayyân gramer, lügat, edebiyat, tefsir, kıraat, tarih, fıkıh, hadis gibi alanlarda bir çok eser kaleme aldı.

Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'i Mısır'a yerleştikten sonra, 710/1311 yılında 57 yaşında iken yazmaya başlamış ve yaklaşık onyedi yılda tamamlamıştır. Müellifin telif ettiği son eserleri arasında yer alan bu tefsir, içerdiği sarf, nahiv, lügat, belağat ve lehçeler gibi dil bilimine ait konular açısından zengin olup Arap dili alanında önemli bir yere sahiptir. Ebû Hayyân eserinde, mezkûr konulara yer vermenin yanında âyetlerin ve kıraatlerin i'rabını yapmış, bunlarla ilgili daha önceki âlimlerin görüşlerini zikretmiş ve tartışmalı konulara değinmiştir. Hiçbir nahiv ekolüne taassup derecesinde bağlanmayan müellif Zâhiriye mezhebinin etkisiyle açık ve kolay olan görüşleri ve i'râbları tercih etmiş, buna bağlı olarak bazı ekollerin ve âlimlerin görüşlerini benimserken bazılarınınkini de reddetmiştir. Bununla beraber görüşlerinin çoğu Basra ekolü çizgisindedir.

Tefsîrinde semâ'a çok önem veren Ebû Hayyân, istişhâd konusunda en fazla şiire, sonra sırasıyla Kur'ân ve nesire başvurmuştur. Hadisle ise yok denecek kadar az sayıda istişhâd etmiştir. Âyetlerde geçen edebî sanatlara da temas etmiştir.

Bu çalışmamız el-Bahru'l-Muhît'in önemini, içerdiği filolojik unsurları inceleyerek, ortaya koymayı hedeflemiştir.

ABSTRACT

Abu Hayyan's interpretation of *al-Bahr al-Muhît* is a significant work from a philological perspective. This study examines this book from a philological standpoint.

Abu Hayyân was a famous grammarian. He was born in Granada in 654/1256. After studying Islamic sciences in Andalusia until the age of 25, he traveled to the East and settled in Egypt. He lived in Cairo up until his death in 745/1344. Abu Hayyân, who was one of the most important linguists of his time, studied sciences from hundreds of scholars both in the area of Andalusia and the region of Egypt. He also taught these sciences and wrote extensively on grammar, terminology, literature, interpretation, qiraat/readings, history, jurisprudence, hadith, etc.

Abu Hayyân began to write *al-Bahr al-Muhît* in Cairo in 710/1311 when he was 57 years old. He completed it approximately 17 years later. This book, which is one of his later books, is very rich in philological issues like morphology, syntax, terminology, rhetoric and dialect. Therefore it holds an important place in Arabic literature. In addition to his in-depth explanations of morphology, syntax and terminology, in this work Abu Hayyân also explains Qur'anic verses and qiraat (readings) from a grammatical standpoint and discusses opinions from former scholars. The work reflects grammatical analysis unbiased by other schools of grammar, although many of his opinions are in agreement with the school of Basra. Abu Hayyân was influenced by Zâhirî thought, preferring clear and easy opinions. At times in his interpretation, he accepts the opinions of some schools of Nahw (grammer) such as the Basra, Kûfe, Baghdad and Andalusia schools and scholars but at other times he rejects them.

In *al-Bahr al-Muhît*, Abu Hayyân lends much significance to samâ', citing primarily from poetry, the Qur'an and prose, but very minimally from the hadith. He also mentions that elements of Eloquence exist in the Qur'anic verses.

In summary, this study aims to show the significance of Abu Hayyan's interpretation of *al-Bahr al-Muhît* by examining important philological elements.

ÖNSÖZ

İslâm bilimlerinin kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim nüzulünden bu yana her dönemde âlimlerin ilgi odağı olmuştur ve olmaya da devam edecektir. Kur'ân'ı anlama ve dil yönünden tahlil etmede de tefsîrlerin, özellikle filolojik olanlarının ayrı bir önemi vardır.

Hicrî sekizinci asırda gerek Endülüs gerekse Mısır bölgesinde birçok tefsîr kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en fazla dikkat çekenlerden birisi de Ebû Hayyân'ın telif etmiş olduğu *el-Bahru'l-Muhît* isimli tefsîrdir. Bu eser içerdiği filolojik konular bakımından Arap dili alanında önemli bir yere sahiptir. Zira Ebû Hayyân kendi döneminin en büyük nahiv âlimlerinden biri olup sahip olduğu ilmî birikimini bu eserinde sergilemiştir. İşte bu sebeple *el-Bahru'l-Muhît* sarf, nahiv, lügat, belağat, lehçeler, kıraat gibi ilimlerin yanında i'râb, ihtilaflı mevzular ve şevâhid açısından da zengin bir hazine niteliğindedir.

el-Bahru'l-Muhît'in Arap ülkelerinde filolojik yönü hakkında bir çok çalışma yapılmıştır. Tezimizde yeri geldikçe kullandığımız bu çalışmalar arasında Abdulhamid es-Seyyid'in ***Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf fi'l-Bahri'l-Muhît***; Sabri İbrahim es-Seyyid'in ***İ'râbu'l-Kur'ân fî Tefsîri Ebî Hayyân*** ile ***Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi***; Bedr b. Nâsır el-Bedr'in ***İhtiyârâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye fi'l-Bahri'l-Muhît***; Yâsîn Câsim'in ***el-İ'râbu'l-Muhît min Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît***; İbrahim Abdurrahman el-Mansûr'un ***Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît*** ve Muhammed Han'ın ***ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye ve Kıymetuhâ fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li-Ebî Hayyân el-Endelusî*** isimli eserleri zikredilebilir. Ayrıca Hadîce el-Hadîsî'nin ***Ebû Hayyân en-Nahvî*** isimli doktora tezi zikre değerdir. Arap ülkelerinde yapılan çalışmaların çokluğuna karşın Türkçe'de bu konu ile ilgili filolojik açıdan yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. el-Bahru'l-Muhît'le ilgili yapılan çalışmalar daha çok tefsîrle ilgilidir. Bunlar; Mahmut Kafes'in ***Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsîrindeki Metodu*** (Selçuk Üniv., Konya 1994) isimli doktora tezi ile Hüseyin Avni Çelik'in "Ebû Hayyân el-Endelüsi ve Tefsîrdeki Metodu" (Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der. Sayı: 9 ve 10, Erzurum 1990-1991) isimli makalesidir. Ayrıca Ahmet Bulut'un "Ebû Hayyân el-Endelüsî" (Bilim Felsefe Tarih, Sayı: 1, İstanbul 1991) isimli biyografik bir çalışması da bulunmaktadır.

el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi isimli bu çalışmamız bir **Giriş** ve üç **Bölüm**'den oluşmaktadır. **Giriş**'te Ebû Hayyân'ın ve *el-Bahru'l-Muhît*'in konumunun daha iyi anlaşılabilmesi için hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda Endülüs ve Mısır bölgelerinde yapılan dil çalışmaları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm'de Ebû Hayyân'ın hayatı, ilmî ve edebî şahsiyeti ile eserlerine yer verilmiştir. Hayatı kısmında adı, künyesi ve nisbesi ile ilgili bilgiler sunulduktan sonra doğumu, gençliği ve tahsili ele alınmıştır. Ardından eşi, çocukları, şemâili, ahlâkı, mezhebi ve vefâtı zikredilmiştir. İlmî ve edebî şahsiyeti kısmında ise hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserleri, 'günümüze ulaşan eserleri' ve 'günümüze ulaşmayıp kaynaklarda zikredilen eserleri' şeklinde iki başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklardan her biri de kendi içinde ilim dallarına göre tasnif edilmiştir.

İkinci Bölüm'de *el-Bahru'l-Muhît*'in kaynakları, metodu, muhtevası, önemi ve etkisi ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Kaynakları kısmında, Ebû Hayyân'ın tefsirinde yararlandığı eserler; lügat, nahiv, sarf, belağat, hadîs, fıkıh, kıraat gibi başlıklar altında zikredilmiştir. Metodunda ise Ebû Hayyân'ın genel olarak, tefsir açısından *el-Bahru'l-Muhît*'te takip ettiği metoda değinilmiştir. Muhtevâ kısmında ise eserin kıraat, lügat, sarf, nahiv, lehçeler, muhtelif fırkalara reddiyeler, müellifin yaşadığı döneme ait bilgiler ve tecrübeler gibi içerdiği ilimlere ve bilgilere temas edilmiştir. Önemi kısmında ise eserin Arap dili açısından taşıdığı değer zikredilmeye çalışılmıştır. Son olarak etkisi kısmında ise *el-Bahru'l-Muhît*'in gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemde ve günümüzdeki etkisi ele alınmaya gayret edilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de ise *el-Bahru'l-Muhît* filolojik açıdan incelenmiştir. Dil bilimlerine büyük önem veren Ebû Hayyân'ın nahivdeki mezhebi ve özellikle Zâhiriye mezhebinin onun üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında Ebû Hayyân'ın Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs dil ekolleri ile nahiv âlimlerine dâir tutumu ortaya konmaya gayret edilmiştir. Ardından onun filolojik konularda takip ettiği metodu ve istişhâd konusundaki yaklaşımı incelenmiştir. Filolojik konulardaki tercihi incelenirken müellifin bu konuda temel aldığı ilkelere ve örneklere yer verilmiştir. Son olarak da belâğat ile ilgili mevzulara temas edilmiştir.

Çalışmamızda, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde uygulanan transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Bu sistemden farklı olarak terkip halindeki eser isimlerinin ilk harfleri büyük ve "ü" sesleri de "u" olarak yazılmıştır. Tezde geçen şahısların ölüm tarihleri ilk geçtiği yerde parantez içinde verilmiş ve birçok şahıs hakkında dipnotta tanıtıcı bilgiler sunulmuştur. Yer isimleri, garip kelimeler ve terimlerle ilgili bilgiler *Mu'cemu'l-Buldân, es-Sıhâh* ve *Lisânu'l-'Arab* gibi kaynaklardan verilmiştir. Çalışmamızda ilk kaynakların kronolojik olarak kullanımına özen gösterilmiş, bunun yanında son zamanlarda yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır. Âyetlerin anlamları Diyânet İşleri Başkanlığınca hazırlanan meal ile Ömer Dumlu ve Hüseyin Elmalı'nın beraber hazırladıkları mealden istifade edilerek metnin hemen yanında parantez içinde italik olarak verilmiştir. Âyetlerin yerleri, "sûre ismi (sûre numarası), âyet numarası" şeklinde gösterilmiştir. Hadisler tercüme edilerek temel kaynaklarından tahric edilmiş, istifâdeyi kolaylaştırmak için kitap ismi ve bâb numaralarına ilave olarak cilt ve sayfa numaraları da verilmiştir. Şiirler de tercüme edilerek kâillerine nispet edilmiş ve yerleri, mümkün olabildiğince, dîvânlarından, yoksa klasik eserlerden gösterilmeye çalışılmıştır. Önemli görülen hususlar bold yapılarak vurgulanmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında kıymetli vakitlerini ayıran, görüş ve yönlendirmeleriyle bana ışık tutan başta danışman hocam Prof. Dr. Muharrem ÇELEBİ olmak üzere, tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Hüseyin ELMALI ve Prof. Dr. Selahattin PARLADIR'a; istişhâd konusunda değerli görüşlerinden istifâde ettiğim Prof. Dr. M. Reşit ÖZBALIKÇI'ya, tezin okunması ve tashihi hususunda bana yardımcı olan diğer hocalarıma ve çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca lisansüstü öğrenciliğim boyunca desteklerini benden hiç esirgemeyen ve bana sabırla tahammül eden eşime ve oğluma da teşekkür ederim.

31.05.2006

M. Vecih UZUNOĞLU

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
HİCRİ YEDİNCİ VE SEKİZİNCİ ASIRLARDA ENDÜLÜS VE MISIR'DA DİL ÇALIŞMALARI

I. BÖLÜM

EBÛ HAYYÂN el-ENDELUSÎ

II. BÖLÜM

el-BAHRU'L-MUHÎT

III. BÖLÜM
el-BAHRU'L-MUHÎT'İN FİLOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.mad.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı yer
b.	: İbn, bin
Bkz.	: Bakınız
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
Dnş.	: Danışman
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
mad.	: Maddesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallâhu 'anh
Red.	: Redaktör
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallalâhu aleyhi ve sellem
Şrh.	: Şerheden
Tanz.	: Tanzim eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
Tsh.	: Tashih Eden
ty.	: Basım yeri yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
vr.	: Varak
vs.	: Ve saire

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Çalışmamızda aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sesliler:

ـَى ـَا آ : â   ـِي : î   ـُو : û

ـَ : a, e   ـِ : i   ـُ : u

Sessizler:

ب : b , ت : t , ث : s , ج : c , ح : h , خ : h , د : d , ذ : z , ر : r , ز : z , س : s , ش : ş ,

ص : s , ض : d , ط : t , ظ : z , ع : ‘ , غ : ğ , ف : f , ق : k , ك : k , ل : l , م : m , ن : n , و : v ,

هـ : h , ي : y

Yukarıda zikredilen sistemden farklı olarak:

a) Harf-i ta’rîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. el-Kâmil, eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ gibi.

b) Terkip halindeki ad ve lakapların cüzleri ayrı değil bitişik yazılmıştır. “Abdullah” gibi. Ayrıca ilk cüzün bulunduğu yere göre i’râbı yazıda gösterilmiştir. Nûruddîn b. Abdirrahmân gibi.

c) Türkçe bölümünde Türk Dil Kurumu imlâ kurallarına uyulmuştur.

GİRİŞ

HİCRİ YEDİNCİ VE SEKİZİNCİ ASIRLARDA ENDÜLÜS VE MISIR'DA DİL ÇALIŞMALARI

Endülüs ve Mısır'daki Siyâsî Hayata Kısa Bir Bakış

Hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda Endülüs ve Mısır'da yapılan dil çalışmalarına geçmeden önce bu zaman diliminde her iki bölgenin siyasî hayatına kısaca değinmek istiyoruz. Bu asırlar, hem Endülüs hem de Mısır bölgesinde, bir taraftan içeride devam eden iktidar mücadeleleri, diğer taraftan da dışarıya karşı verilen savaşlar sebebiyle hareketli günlere sahne olmuştur. Önce Endülüs'te daha sonra Mısır'daki siyâsî olaylara temas etmek istiyoruz.

Bu iki asırlık zaman diliminde Endülüs'te peş peşe üç devlet hüküm sürmüştür. Bunlar; Muvahhidler (540–630/1145-1233), Benî Hûd (625–635/1228-1238) ve Benî Ahmer (635–897/1238-1492) devletleridir.

Muvahhidler, hicrî altıncı asrın ortalarında yaklaşık 540/1145 yılı civarında, bu devletin kurucusu Abdulmu'min b. Ali (ö.558/1163) zamanında Endülüs'e girmişlerdir[1]. Muvahhidlerin Endülüs'teki varlıkları 630/1233 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında birçok hükümdar iktidara gelmiş, devletin ilk yıllarında istikrarlı bir yönetime sahip olan Muvahhidler hicrî yedinci asırdan itibaren iç çekişmelerle uğraşmak ve Hıristiyanlarla savaşmak zorunda kalmışlardır. 609/1212 yılında Muhammed en-Nâsır'ın Alfonso ile girdiği 'İkâb savaşını kaybedip hezimete uğraması Muvahhidlerin Endülüs'teki hâkimiyetlerinin sonuna yaklaşıldığının bir işareti sayılmıştır. Bu yenilgiden sonra Fas'a çekilen en-Nâsır'ın 610/1213'te ölmesi ve ondan sonra tahta geçen oğlu Yûsuf (ö.620/1223)'un 16 yaşında devlet

---

1 Yûsuf Aşbâh, **Târîhu'l-Endelus fî 'Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn,** (Trc. Muhammed Abdullah 'İnân), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1996, I, 231 vd.; Sa'dûn Nasrullâh, **Târîhu'l-'Arabi's-Siyâsî fî'l-Endelus**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1998, s. 317.

tecrübesinden yoksun olması, idarenin amcalarının ve vezirlerin eline geçmesine sebep olmuştur. Ülkede istikrarsızlık ve karışıklık hâkim olmuş ve bu durum devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Muvahhidlerin Endülüs'teki varlıkları Ebu'l-'Alâ İdrîs el-Me'mûn'un 630/1233'te ölümüyle son bulmuştur[2].

Muvahhidlerin Endülüs topraklarındaki hâkimiyetlerini yitirmeleri burada otorite boşluğu doğmasına neden olmuştur. Bu dönemde yönetim etrafındaki taht kavgaları sebebiyle bir yandan iç karışıklıklar devam ederken diğer taraftan da Hıristiyanların Endülüs üzerindeki baskıları epeyce artmış, İspanyol krallar güçlerini birleştirerek Muvahhidlerin bıraktıkları şehirleri teker teker almaya başlamışlardır. Bunlara karşı ilk ciddi direniş Müslümanların elinde kalan topraklarda merkezi bir otorite kurmak amacıyla hareket eden Muhammed b. Yûsuf b. Hûd'tan gelmiştir. Muvahhidler ordusunda bir asker olan İbn Hûd 625/1228 yılında Mursiye'de[3] bağımsızlık için bayrak açmış, bir taraftan Muvahhidlere diğer taraftan da Hıristiyan krallara karşı savaşmıştır. Kurtuba[4], İşbîliye[5], Gırnâta[6], Mâlaka[7], el-Meriyye[8] gibi

---

2 **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)**, (Red. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1988, V, 367-368; S. Muhammed İmamuddîn, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (Trc. Yusuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, s. 318-322; Aşbâh, **Târîhu'l-Endelus**, II, 94 vd.; Bilgin Feridun, **Gırnata Benî Ahmer Devletinin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1232-1273)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 3 vd.

3 Endülüs'te Kurtuba'nın doğusunda Tudmir'e bağlı bir şehir olup Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm tarafından kurulmuştur. Ağaçları bol ve çevresi bahçelerle çevrilmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Dâru Sâdır – Dâru Beyrût, Beyrut 1955, V, 107.

4 Atlas okyanusuna 200 km. uzaklıkta İşbîliye ile Ceyyân arasında Vâdi'l-Kebîr kenarında kurulmuş Endülüs'ün en büyük şehirlerinden biridir. Bu şehir Endülüs Emevî Devleti'ne başkentlik etmiştir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 324; B. Thomas Irving, "Kurtuba" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi,** XXVI, 451.

5 İber yarımadasının güneyinde Kurtuba'nın batısında yer alan ve bugün Sevilla adıyla anılan Endülüs'ün büyük şehirlerinden biridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 195; Câsim el-'Ubûdî, "İşbîliye" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXIII, 428.

6 Gırnâta, Endülüs'ün büyük yerleşim bölgelerinden biri olan İlbîre bölgesinin bir şehridir. Kaynaklarda Garnâta ve Ağarnâta olarak zikredilmektedir. Endülüs lehçesinde nar anlamına gelen bu sözcük yörenin güzelliği sebebiyle bu adla isimlendirilmiştir. Bkz: el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 195; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, (Thk. Helmut Ritter), Daru'n-Ner Franz Siteiner, Wiesbaden 1970, V, 267; İbn Kâdî Şuhbe Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, (Tsh. Abdulalîm Hân), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1987, III, 68; İbn Hacer el-Askalânî Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, **ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine**, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts., IV, 302.

7 Endülüs'te, el-Ceziretu'l-Hadrâ ile el-Meriyye arasında yer alan sahil şehridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 43.

şehirleri kendine bağlamıştır. Fakat bir süre sonra 633/1236 yılında iç çekişmeler nedeniyle, 525 yıl Müslümanların hâkimiyeti altında kalan ve Endülüs Emevî devletine başkentlik yapan Kurtuba Hıristiyanların eline geçmiştir. Bundan iki yıl sonra yani 635/1238 yılında İbn Hûd, el-Meriyye valiliğine atadığı İbn Remîmî tarafından öldürülmüş, böylece Endülüs'ü tek çatı altında toplama idealini gerçekleştirememiştir. Onun ölümüyle de Benî Hûd devleti fiilen sona ermiştir[9].

İbn Hûd, İspanya'nın doğusunda Mursiye'de kendi hükümdarlığını kurmak için gayret sarf ederken Benî Nasr (Benî Ahmer) ailesi de Muvahhidlerin Endülüs'teki zayıf iktidarından yararlanmıştır. Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubâde'nin soyundan olduklarını iddia eden bu aileden İbn Ahmer olarak bilinen Muhammed b. Yûsuf b. Nasr (ö.671/1272), 627/1231 yılında Kurtuba bölgesinde Ceyyân'a[10] yakın Arjona kalesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Kabiliyetli bir lider olması sebebiyle de dikkatleri üzerine çekmiştir. İbn Hûd'un, ordusunu güçlendirmek için halktan ağır vergiler toplaması onun halk nezdinde itibarını zayıflatırken bu durum İbn Ahmer'in işine yaramıştır. 628/1232 yılında önce Ceyyân'ı sonra Vâdîâş'ı[11] İbn Hûd'un elinden alarak hâkimiyet alanını yavaş yavaş genişleten İbn Ahmer 635/1238 yılında Gırnâta'yı ele geçirmiştir. Bu yılda İbn Hûd'un öldürülmesi ona geniş bir hareket alanı sağlamış ve artık o, Endülüs Müslümanları için Hıristiyan tehlikesine karşı sığınabilecekleri yegâne güçlü lider olmuştur[12].

---

8 İber yarımadasının güneyinde Endülüs'ün en büyük sahil şehirlerinden biri olup deniz ticaretinde merkezi bir liman konumundadır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 119.

9 İbnu'l-Hatîb Ebu Abdillâh Lisanuddîn Muhammed b. Abdullah, **el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta**, (Thk. Muhammed Abdullâh 'İnân), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1975, II, 128-132; a.m., **A'mâlu'l-A'lâm fîmen Bûyi'a kable'l-İhtilâm min Mulûki'l-İslâm ve mâ Yata'allaku bizâlike mine'l-Kelâm**, (Thk. Seyyid Kesrevî Hasan), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2003, II, 246-248; Aşbâh, **a.g.e.**, II, 184-187; Mehmet Özdemir, "Hûdîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XVIII, 301.

10 Kurtuba'nın doğusunda, İlbîre bölgesinde geniş yerleşim sahasına sahip büyük bir şehirdir. Bkz. el-Himyerî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **Sıfatu Cezîreti'l-Endelus**, (Nşr: E. Levi Provençal), yy., ts., s. 70-72; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 195.

11 Endülüs'te Gırnâta ile Beccâne arasında İlbîre bölgesinde yer alan ırmakları ve ağaçlarının bolluğu ile tanınan bir yerleşim yeridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 198.

12 İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, II, 92 vd.; İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî, **Târîhu İbn Haldûn (el-'İber)**, Muessesetu Cemmâl, Beyrut 1979, IV, 170 vd.; İmamuddîn, **a.g.e., s.** 325 vd.; Nasrullâh, **a.g.e., s.** 351 vd; Hüseyin Algül, **İslâm Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987, III, 508-509; Bilgin, **a.g.e., s.** 24 vd.

İbn Ahmer, 642/1245 yılında Ceyyân ve Gırnata'yı muhasara eden Kastilya kralı Ferdinand'la antlaşma yaparak vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre Ceyyân şehri ile civardaki bazı kaleler Hıristiyanların eline geçmiştir. Daha sonra 646/1248 yılında da İşbîliye muhasara edilerek bir buçuk yıl süren kuşatmadan sonra anlaşma yoluyla Ferdinand tarafından teslim alınmıştır[13].

Önce doğu Endülüs İslâm şehirlerinin, daha sonra da Ceyyân ve İşbîliye gibi şehirlerin düşmesi Benî Ahmer devletinin birer birer coğrafi ve politik üslerini kaybetmesi anlamına geliyordu. Yaklaşık bir asır önce yarım adanın yarısına sahip olan Endülüs İslâm Devletleri, otuz yıla yakın bir süre içinde (627-655/1230-1257) Gırnâta bölgesinde dar bir alana sıkışıp kalmıştır[14].

İbn Ahmer, her ne kadar Hıristiyanların gücünü kırmak ve onlarla ittifak kuran Müslüman valileri cezalandırmak için kuvvet toplasa da buna ömrü vefa etmemiş ve 671/1272 yılında 79 yaşında vefât etmiştir. Bu görev, kendisinden sonra iktidara gelen oğlu II. Muhammed'e kalmıştır[15].

Gırnâta'da 633/1236 yılında doğan II. Muhammed âlim olup bir çok dil bilirdi. İlme düşkündü ve âlimleri korurdu. el-Fakîh lakabıyla anılırdı. 671/1272'de babasının yerine geçtikten sonra ülkede çıkan bir takım isyanları bastırmıştır. Kastilya kralının Gırnâta üzerindeki baskıları artınca Mağrib Merînî[16] sultanından yardım talep etmiş ve Merînîlerin yardımıyla 674/1275 yılında İspanyolları ağır bir hezimete uğratmıştır. Bu tarihten sonra gerek İspanyollarla gerekse Merînîlerle ilişkiler kâh bozulmuş kâh düzelmiştir. Bu durum el-Fakîh'in 701/1302 yılında ölümüne kadar devam etmiştir[17].

---

13 İbn Haldûn, **a.g.e.**, IV, 171; Muhammed Abdullah 'İnân, **Nihâyetu'l-Endelus ve Târîhu'l-'Arabi'l-Mutanassirîn**, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1987, s. 42-43; Nasrullâh, **a.g.e., s.** 353.

14 Nasrullâh, **a.g.e., s.** 357.

15 İmamuddîn, **a.g.e., s.** 329.

16 Mağrib'de 592-869/1196-1465 yılları arasında hüküm süren Berberî hânedanıdır. Bkz. İbn Haldûn **a.g.e.**, VII, 166 vd.; Ahmed 'Ûdât, Şehâde en-Nâtûr, Cemîl Beydûn, Muhammed Mehâsine, **Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus mine'l-Karni's-Sâdisi'l-Hicrî hatta'l-Karni'l-'Âşiri'l-Hicrî**, Dâru'l-Emel, İrbid 1989, s. 135 vd.; İsmail Ceran, "Merînîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXIX, 192.

17 'İnân, **a.g.e., s.** 100 vd.; İmamuddîn, **a.g.e., s.** 330; Nasrullâh, **a.g.e., s.** 358-365;

el-Fakîh'ten sonra yerine oğlu III. Muhammed olarak tanınan Ebû Abdillâh Muhammed (ö.708/1309) geçmiştir. Kardeşi Nasr b. Muhammed (ö.713/1314) tarafından tahttan indirildiği için el-Mahlû' lakabıyla anılmış olan bu hükümdar döneminde Merînîlerle olan ilişkiler bozulmuş ve bu durum el-Mahlû'un tahttan indirildiği 708/1309 yılına kadar devam etmiştir[18]. Bundan sonra tahta geçen Nasr b. Muhammed zamanında Kastilya kralı ile ilişkiler bozulmuş ve 709/1310 yılında İspanyollar Cebel-i Târık'ı ele geçirmişlerdir. Dışarıda bunlar yaşanırken içeride, Gırnâta sarayındaki iç çekişmeler tüm hızıyla devam etmiştir. en-Nâsır'ın yeğeni Ebu'l-Velîd (ö.725/1325) tahtı ele geçirmeye teşebbüs etmiş ama başaramamıştır. Yine en-Nâsır'ın hasta düştüğü bir zamanda kardeşi III. Muhammed tahtı ele geçirmeye çalışmış ama yakalanarak hapsedilmişir[19].

Yukarıda zikrettiğimiz dört Benî Ahmer hükümdarından başka onsekiz hükümdar daha Gırnâta'ya hâkim olmuştur. Bunları zikretmek sözü uzatacağı için bu kadarıyla yetiniyor ve ayrıntıları tarih kitaplarına bırakıyoruz. Şunu ifâde etmek gerekir ki bundan sonraki dönemlerin en bariz özelliği iç çekişmeler, taht kavgaları ve Hıristiyanlara karşı verilen savaşlar şeklinde özetlenebilir.

Endülüs'te hal böyleyken Mısır'da da durum çok farklı değildi. Çünkü bu dönemde Eyyûbîler bir taraftan iç meselelerle uğraşırken diğer taraftan da Haçlılarla zaman zaman da Anadolu Beylikleri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu bölgeye 601/1204 yılında dördüncü, 615/1218 yılında da beşinci haçlı seferleri düzenlenmiştir. el-Meliku'l-Âdil'in 615/1218 yılında ölümü üzerine yerine oğlu el-Meliku'l-Kâmil (ö.635/1238) geçmiştir. Bazı Eyyûbî emirlerinin el-Kâmil'e karşı çıkmalarından yararlanan Haçlılar Dimyat'ı ele geçirmiş, fakat el-Kâmil daha sonra kardeşleri el-Meliku'l-Mu'azzam İsa (ö.624/1227) ve el-Meliku'l-Eşref Mûsâ (ö.635/1238)'nın yardımıyla 618/1221'de Dimyat'ı geri almıştır.

el-Kâmil, el-Cezîre bölgesinin yönetimini kardeşi el-Meliku'l-Eşref Mûsâ'ya vermiştir. 627/1230 yılında Celâluddîn Hârizmşâh (ö.628/1231) Ahlat'ı, Eşref'in elinden almıştır. Bunun üzerine Eşref, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddîn

---

18 İmamuddîn, **a.g.e., s.** 331; Nasrullâh, **a.g.e., s.** 365-366.

19 İmamuddîn, **a.g.e., s.** 332; Nasrullâh, **a.g.e., s.** 366.

Keykûbâd (ö.634/1237)'tan yardım alarak Hârizmşah'ı Yassıçimen savaşında yenerek Ahlat'ı geri almıştır. Daha sonra el-Kâmil Artuklularla ve Anadolu Selçuklularıyla savaşmış fakat başarı sağlayamamıştır.

el-Meliku'l-Kâmil'in 635/1238 yılında Şam'da ölümü üzerine yerine küçük oğlu el-Meliku'l-'Âdil geçmiştir. II. 'Âdil'in sultanlığını bütün Eyyûbîler tanımamış, bu yüzden el-Kâmil'in ölümünü bir karışıklık devri takip etmiştir. Mısır'daki emirlerin II. 'Âdil'i tutuklamaları üzerine el-Meliku's-Sâlih Necmuddîn Eyyûb (ö.647/1249), 637/1240 yılında Mısır'da tahta çıkmıştır. Bu hükümdar döneminde merkezi idarenin beylikler üzerindeki otoritesi iyice zayıflamış, Halep gibi bazı beyliklerin merkezle ilgisi kalmamıştır. Emirler arasındaki bu sürtüşmeler devam ederken 642/1244 yılında Moğollar, Suriye ve el-Cezîre'deki Eyyûbî beyliklerine vergi koymuşlardır[20].

646/1248 yılı başlarında Avrupa'dan hareket eden VII. Haçlı seferi neticesinde Dimyat 647/1249'da haçlıların eline geçmiştir. Aynı yıl Necmeddîn Eyyûb'un ölümü üzerine idareyi karısı Şeceruddur (ö.655/1257) ele almış ve büyük oğlu Turan Şâh (ö.648/1250)'ı sultan yapmıştır. el-Meliku'l-Mu'azzam Turan Şâh, 648/1250 yılında Haçlıları ağır bir yenilgiye uğratarak Dimyat'ı geri almıştır. Turan Şâh'ın zafer sarhoşluğunu fırsat bilen muhalifler, Bahrî emirlerinden Baybars el-Bundukârî (ö.676/1277) etrafında toplanarak galibiyetten yaklaşık bir ay sonra sultanı öldürmüşlerdir. Turan Şah'ın öldürülmesiyle de Mısır Eyyûbîler devri sonra ermiştir[21].

Şeceruddur idareyi tekrar ele alır ve Turan Şâh'ın ölümünden seksen gün sonra İzzeddîn Aybek (ö.655/1257) ile evlenir. Evlendikten hemen sonra da Aybek

---

20 Sa'îd Abdulfettâh 'Âşûr, **Mısır ve'ş-Şâm fî 'Asri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut ts., s. 79 vd.; Ahmed Muhtâr el-'Abâdî, **Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1995, s. 72 vd.; Abdulmun'im Muhammed Hasan Hamdî, **Dirâsât fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, Mısır 1996, s. 100 vd; **DGBİT**, VI, 346 vd; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXII, 20.

21 Ahmed Muhtâr el-'Abâdî, **Kıyâmu Devleti'l-Memâlîki'l-Ûlâ fî Mısır ve'ş-Şâm,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1969, s. 101-113; Sa'îd Abdulfettâh 'Âşûr, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk fî Mısır ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Kahire 1992, s. 127-136; Muhammed Suheyl Takkûş, **Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm 648-923/1250-1517**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1999, s.32-34; Şeşen, **a.g.mad.**

lehine saltanattan feragat eder. Böylece 1 Rebî'u'l-Âhir 648/3 Temmuz 1250 tarihinde Mısır'da Memluklar devri resmen başlamış olur. Bu durumu kabullenmeyen Suriye Eyyûbîleri 649/1251 yılında Mısır sultanlığını geri almak için harekete geçerler fakat Abbâsiye yakınlarında mağlup olurlar. Bundan sonra Aybek ile Bahrî Memluklerinin arası açılır. Memlukler Kerek ve Şam'a giderek Eyyûbîlerin hizmetine girerler. 655/1257 yılında Aybek'in ölümüyle tahta onbeş yaşındaki oğlu Nureddin Ali (ö.657/1259'dan sonra) geçer. Kutuz (ö.658/1260) da naibi olur. Bütün yetkileri elinde tutan Kutuz, 656/1258 yılında Bağdat'ı istila edip Abbâsi hilâfetini ortadan kaldıran Moğolların Suriye istikametine ilerlemeye devam etmesini bahane göstererek 657/1259'da tahta geçer. Aybek zamanında Mısır'dan ayrılan Memluk emirlerinin geri dönmesiyle gücünü arttıran Kutuz, Moğol ordusu ile Filistin'de Ayncâlût mevkiinde karşılaşır. Burada Moğollara karşı tarihin akışını değiştiren savaşlardan sayılan Ayncâlût Savaşı'nı kazanır (25 Ramazan 658/3 Eylül 1260) ve Suriye'nin büyük bir kısmını ele geçirir. Bu savaşla Memlukler İslâm dünyasının en büyük devleti haline gelirler ve bu özelliklerini Osmanlının yükselme devrine kadar devam ettirirler. Mısır'a dönüş yolunda Kutuz, savaşın kazanılmasında büyük rol oynayan Baybars el-Bundukârî ve arkadaşları tarafından öldürülür[22].

Bahrî emirleri tarafından sultan ilan edilen I. Baybars ile Memluk tarihi yeni bir döneme girer. Saltanatına dini bir meşruiyet kazandırmak ve hâkimiyetini kuvvetlendirmek için Abbasi ailesinden birini halife ilan ederek Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden kurar. Onyedi yıl süren saltanatı sırasında (658-676/1260-1277) İlhanlılar, Haçlılar ve Bâtınîlerle mücadele eder[23].

Baybars'tan sonra tahta çıkan Bereke Han'ın saltanatı kısa sürer (676-678/1277-1279). Bereke Han'a isyan eden emirler 678/1279'da el-Meliku'l-Mansûr Seyfuddîn Kalâvun'u tahta çıkarırlar. Kalavun da Baybars gibi İlhanlılar, Ermeniler ve Haçlılarla mücadele eder. Bu dönemde birçok fetih yapılır. 689/1290'da ölümü üzerine yerine geçen oğlu el-Meliku'l-Eşref Halîl (689-693/1290-1293) Haçlıların

---

22 Takiyuddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr**, Dâru Sâdır, Beyrut ts., II, 236; el-'Abâdî, **a.g.e.**, s. 117-174; Baybars el-Mansûr, **et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye -Târîhu Devleti'l-Memâlîki'l-Bahriyye fi'l-Fetreti min 648-711 Hicriyye**, (Nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lubnâniyye, Kahire 1987, s. 27 vd.; Takkûş, **a.g.e.**, s. 35-84; İsmail Yiğit, "Memlükler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXIX, 90.

23 el-'Abâdî, **a.g.e.**, s. 177 vd.; Takkûş, **a.g.e.**, s. 87 vd.; Yiğit, **a.g.mad.**

son başşehri olan Akkâ'yı alarak bölgede iki yüzyıl devam eden Haçlı varlığına son verir. Savaştaki başarısını devlet idaresinde gösteremeyen Halil 693/1293'te suikast sonucu öldürülür. Kalavun taraftarı emirler isyancıları bertaraf ederek Kalavun'un dokuz yaşındaki oğlu Muhammed (ö.741/1340)'i el-Meliku'n-Nâsır unvanıyla tahta çıkarırlar. Üç kez tahta oturan (693-694/1293-1294, 698-708/1299-1309, 709-741/1310-1341) Muhammed birincisinde iki yıl kadar yönetimde kalır. Onu tahttan indiren el-Meliku'l-'Âdil Zeynuddîn Ketboğa (694-696/1294-1296), şiddetli muhalefet karşısında tahtı terk etmek zorunda kalır. Onun yerine tahta geçen el-Meliku'l-Mansûr Husâmeddîn Lâçin (696-698/1296-1299) bir suikasta kurban gidince el-Meliku'n-Nâsır Muhammed ikinci kez tahta çıkar. On yıl sonra emirlerin baskısı ve tahakkümü sebebiyle saltanatı bırakmak zorunda kalsa da yaklaşık bir yıl sonra 709/1310'da üçüncü kez tahta oturur. Otuzbir yıl süren bu saltanatı süresince yıllardan beri sürmekte olan siyasi krizi sona erdirerek ülkede istikrarı sağlar[24].

el-Meliku'n-Nâsır'ın ardından onun yerini dolduramayan oğulları ve torunlarının dönemi başlar. Bahrî Memlukleri döneminin 784/1382'de sona ermesine kadar geçen kırk iki yıllık sürede sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yapar[25].

Hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda gerek Endülüs gerekse Mısır'da yaşanan bu çalkantılı siyasi hayata karşılık ilmî hayatın canlı ve üretken olduğunu görüyoruz. Bu dönemde Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr (ö.637/1239), Muhyiddîn İbnu'l-'Arabî (ö.638/1240), Ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş (ö.643/1245), İbn Mâlik (ö.672/1274), İbn Teymiyye (ö.728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), Takiyuddîn es-Subkî (ö.755/1354), İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360), es-Safedî (ö.764/1363), İbn 'Akîl (ö.769/ 1368), Tâcuddîn es-Subkî (ö.771/1370), Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö.774/1373) gibi değişik alanlarda şöhret kazanmış birçok âlimin yetişmesi bunun en açık göstergesidir.

Bu nedenle, burada, filolojik çalışmalarıyla ön plana çıkan âlimleri Endülüs ve Mısır olmak üzere iki alt başlıkta inceleyerek bu dönemde yapılan dil çalışmalarına ışık tutmak istiyoruz.

---

24 el-Makrîzî, **a.g.e.**, II, 238; Takkûş, **a.g.e.**, s. 161-297; Yiğit, **a.g.mad.**

25 **DGBİT**, VI, 491 vd; Yiğit, **a.g.mad.**

A- ENDÜLÜS'TE DİL ÇALIŞMALARI

Burada, hicrî yedinci asrın başından sekizinci asrın başlarında kadar olan zaman diliminde, Endülüs'te meşhur olan dilcilerden hareket ederek bu dönemde yapılan filolojik çalışmalara değinmek istiyoruz.

1- el-Cezûlî (ö.607/1210)

Adı, Ebû Mûsâ Îsâ b. Abdilazîz b. Yelelbaht el-Cezûlî'dir. Mağrib'teki Berberî kabilelerinden Cezûle'ye[26] mensup olup 540/1145 yılında doğmuştur. Arap dili ve grameri ile ilgili ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra doğuya seyahat etmiştir. Hac vazifesini ifa ettikten sonra Kahire'ye gitmiş, burada İbn Berrî (ö.582/1186)'den ez-Zeccâcî (ö.337/949)'nin *el-Cumel* adlı eserini okumuştur. Meşhûr *el-Mukaddime*'sini de burada kaleme almıştır. Daha sonra Mağrib'e oradan da Endülüs'e geçmiş ve el-Meriyye'de bir süre talebe okutmakla meşgul olmuştur. Talebeleri arasında İbn Mu'tî (ö.628/1231), Ömer b. Muhammed eş-Şelevbîn (ö.645/1247), Ebû Abdilâh Muhammed b. Kâsım b. Mendâs zikredilebilir. Devrin Muvahhidî hükümdarı tarafından Merâkeş'teki büyük caminin hatipliğinin yanında kadı ve valilerden sorumlu müfettişlik görevine getirilmiştir. Üstün ahlâk ve fazileti ile tanınan el-Cezûlî, Merâkeş yakınlarında Uzummûra[27] denen yerde 607/1210 yılında vefât etmiştir. Ölüm tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda 606/1209, 610/1213 ve 616/1219 yılları da zikredilmektedir.

Eserleri arasında en meşhûr olanı *el-Mukaddimetu'l-Cezûliyye* diye tanınan *el-Kânûn* isimli kitabıdır. Bu eser, ders sırasında el-Cezûlî ve arkadaşlarının hocaları İbn Berrî'ye sordukları soru ve cevaplardan oluşmaktadır. Bu yüzden eserin esas müellifi İbn Berrî'dir. Bu husus bizzat kendisi tarafından da belirtilmiştir. Konular çok veciz olduğu için bizzat el-Cezûlî tarafından *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye* adıyla şerh edilmiştir. Talebelerinden eş-Şelevbîn ve başkalarının da bu eser üzerine şerhleri mevcuttur.

---

26 Cezûle, Berberî kabilelerinden birinin adı olduğu gibi Mağrib'te ulaşımı zor bir dağın ismidir. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân,** IV, 462.

27 Mağrib'te Berberî dağlarında bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân,** I, 169.

el-Cezûlî'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır: **1.** *Şerhu Usûli İbni's-Serrâc*: İbnu's-Serrâc (ö.316/929)'ın Arap gramerine dâir yazdığı *el-Usûl* isimli eserinin şerhidir. **2.** *Şerhu'l-Îdâh*: Ebû 'Ali el-Fârisî (ö.377/987)'nin *el-Îdâh* isimli eserine yazdığı şerhtir. **3.** *Muhtasaru'l-Fesr*: İbn Cinnî (ö.392/1002)'nin el-Mutenebbî dîvânı üzerine yazdığı *el-Fesr* isimli şerhin muhtasarıdır. **4.** *el-Emâlî fi'n-Nahv*. Bunlardan başka el-Cezûlî, Ka'b b. Zuheyr (ö.26/645)'in *Bânet Su'âd* isimli kasîdesini *Şerhu Bânet Su'âd* ismiyle şerh etmiş ve ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel fi'n-Nahv* isimli eserine de hâşiye yazmıştır[28].

2- İbn Harûf (ö.609/1212)

Tam adı, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. 'Ali b. Muhammed el-Hadramî el-İşbîlî'dir. İbn Harûf olarak bilinir. Kıraat, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde marifet sahibi olmasına rağmen nahivde şöhret bulmuştur. Kendi döneminin en büyük nahiv âlimidir.

Arapça'yı İbn Melkûn (ö.581/1186) ve döneminin diğer âlimlerinden tahsil etmiştir. Ders vermek gayesiyle Endülüs'ün Runde[29], İşbîlîyye, Kurtuba, Fas ve Sebte[30] gibi muhtelif şehirlerini dolaşmış ve Arapça dersleri vermiştir. Bununla yetinmeyen İbn Harûf doğuya seyahat etmiş ve Şam'da talebe okutmuştur. Daha sonra Endülüs'e dönen müellif 609/1212 yılında İşbîlîyye'de vefât etmiştir.

---

28 Ebu'l-Hasen 'Ali b. Yûsuf el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1950, II, 378; İbn Hallikân Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, (Thk. İhsân 'Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1977, III, 488; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, XXI, 497; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964, II, 236; Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn,** (Tsh. M. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1941, I, 111, 605, 811; II, 1800, 1801; Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-'İmâd el-Hanbelî, **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., V, 26; Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm,** III. Basım, Beyrut 1969, V, 288; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Musannifî'l-Kutubi'l-'Arabiyye**, Matba'atu't-Terakkî, Dımaşk 1960, VIII, 27; Ömer Ferrûh, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, V, 593; Fuat Günel, "Cezûlî, Îsâ b. Abdülazîz" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VII, 514.

29 Endülüs'te İşbîliyye ile Mâlaka arasında verimli topraklara sahip arazide kurulu bir kaledir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 73.

30 Cebel-i Târık boğazının Afrika yakasında yer alan önemli şehirlerden biridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 182-183.

Eserleri arasında *Tebrietu Eimmeti'n-Nahv 'ammâ Nusibe ileyhim mine'l-Hatai ve's-Sehv* ve *er-Reddu 'alâ Ebî Zeyd es-Suheylî* bulunmaktadır. Bunlardan başka Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına *Tenkîhu'l-Elbâb fî Şerhi Ğavâmidi'l-Kitâb* adıyla şerh yazmıştır. İbn Harûf bu şerhi dönemin Mağrib Sultânına takdim etmiş ve 1000 dinar mükafata nail olmuştur. Ayrıca ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* ve Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh* isimli eserlerine de şerh yazmıştır[31].

3- Abdulmu'min eş-Şerîşî (ö.619/1222)

Adı, Ebu'l-'Abbâs Kemâluddîn Ahmed b. Abdulmu'min b. Mûsâ b. 'Îsâ b. Abdulmu'min el-Kaysî eş-Şerîşî en-Nahvî'dir. 557/1162 yılında Endülüs'ün Şezûne[32] eyaletine bağlı Şerîş'te doğmuştur. İlim öğrenmek arzusuyla doğuya seyahat eden eş-Şerîşî Mısır ve Şam'da bir müddet kaldıktan sonra tekrar Şerîş'e dönmüş ve 619/1223 yılında burada vefât etmiştir. Nahiv, lügat, edebiyat, ahbâr ve diğer ilimlerde söz sahibi olan müellif nahiv, lügat, edebiyat ve arûz dersleri vermiştir. Ebu'l-Hasen b. Lubbâl (ö.583/1187), Mus'ab b. Ebî Rukeb (ö.544/1149), İbn Harûf, Ebû Abdillâh b. Zerkûn (ö.586/1190), Ebu'l-Huseyn b. Cubeyr (ö.614/1217) ve diğer birçok âlimden ilim tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında İbnu'l-Ebbâr (ö.658/1260), İbn Fertûn (ö.660/1262) ve Ebu'l-Hasen er-Ru'aynî (ö.666/1268) bulunmaktadır.

eş-Şerîşî'yi meşhûr eden el-Harîrî'nin *Makâmât*'ına yazdığı şerhtir. Müellif bu esere büyük, orta ve küçük olmak üzere üç ayrı şerh yazmıştır. Büyük olan edebî, orta olan filolojik, küçük olanı ise muhtasardır. Müellifin kaynaklarda geçen diğer eserleri ise şunlardır: *Şerhu'l-Îdâh*: Ebû 'Alî el-Fârisî'nin nahve dâir *el-Îdâh* isimli eserinin şerhidir. *en-Nevâdiru'l-Mufîde*: Ebû 'Alî el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* isimli

---

31 Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ el-Ma'rûf bi İrşâdi'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb**, (Thk. D.S. Margoliouth), Mektebetu Hindiyye, Mısır 1927, V, 420; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 335; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 26; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, XXII, 89; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1973, III, 84; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 203; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelus er-Ratîb**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1968, II, 640; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1955, I, 704; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 151.

32 Endülüs'te Mûzûr bölgesinin batısında yer alan bir yerleşim birimidir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 329.

eserinin muhtasarıdır. *Şerhu'l-Cumeli's-Sağîre*: Abdulkâhir el-Curcânî (ö.471/1078)'nin *el-Cumel fi'n-Nahv* isimli eserinin şerhidir. Bundan başka, eş-Şerîşî, el-Curcânî'nin bu eserine takyîd yazmıştır. el-Makkarî ve Kehhâle ise bu eserin ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'inin şerhi olduğunu zikrederler[33].

4- Ebu'l-Kâsım es-Saffâr (ö.630/1233)

Adı, Ebu'l-Fadl Kâsım b. 'Ali b. Muhammed b. Suleyman el-Ensârî el-Batalyevsî'dir. Nahvi, dönemin en büyük dilcilerinden olan İbn 'Usfûr (ö.669/1270) ile eş-Şelevbîn'den almış ve uzun bir müddet onlara arkadaşlık etmiştir.

Kaynaklarda zikredilen en önemli eseri Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına yaptığı şerhtir. *el-Kitâb*'ı Bâbu't-Tasğîr'e kadar şerheden es-Saffâr, eserinde hocası eş-Şelevbîn'e sert itirazlar yöneltmiştir. *el-Kitâb*'ın en güzel şerhleri arasında zikredilen eser, Ebû Hayyân tarafından *el-Esfâru'l-Mulahhas min Kitâbı's-Saffâr* adıyla telhîs edilmiştir[34].

5- Ebû 'Ali eş-Şelevbîn (ö.645/1247)

Adı, Ebû 'Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdillâh el-Ezdî el-İşbîlî'dir. Beyaz tenli kumral anlamına gelen eş-Şelevbîn lakabı ile meşhûr olmuştur. 562/1166'de İşbîliye'de doğmuştur. İbn Melkûn, Ebû Bekr İbnu'l-Ced (ö.586/1190), İbn Madâ (ö.592/1196), Ebu'l-Kâsım es-Suheylî (ö.581/1186), el-Cezûlî gibi birçok meşhûr âlimden ders almıştır. Babasının İbnu'l-Ced'in hizmetçisi olması sebebiyle onun evinde büyümüş ve ondan bolca istifâde etmiştir. Lügat ve nahivde asrının en önde gelen âlimlerinden olmuştur. Altmış yıl bu ilimleri okutan müellifin öğrencileri o kadar çokmuş ki döneminde Endülüs'te ondan ders almayan kimse neredeyse yoktur denilmiştir. En meşhûr öğrencileri arasında; İbn Harûf, es-Saffâr, İbnu'l-Hâc

---

[33] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbnu'l-Ebbâr, **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, el-Mektebetu'ş-Şerefiyye, Cezair 1919, I, 136; Ebu'l-Hasan 'Ali b. Muhammed er-Ru'aynî, **Bernâmecu Şuyûhi'r-Ru'aynî**, (Thk. İbrahim Şubbûh), Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Şam 1962, 32-33, 44, 51, 60, 79, 90; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, VII, 158; es-Suyutî, **el-Buğye**, I, 331; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 115-116, II, 392, III, 446; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, s. 212, 603, 1790, 1980; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 90; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 158; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, I, 304.

[34] es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 256; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1428; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 12; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 107.

(ö.647/1250), İbn 'Usfûr, el-Ubbezî (ö.680/1281) bulunmaktadır. Çok dalgın olduğu zikredilen eş-Şelevbîn'in, elinde bir kitap olduğu halde nehir kıyısında yürürken bu dalgınlığı sebebiyle nehre düştüğü ve 645/1247'de öldüğü ifâde edilmektedir.

Nahivle ilgili temel kaideleri topladığı *et-Tevtiatu fî'n-Nahv* adında muhtasar bir eser yazan eş-Şelevbîn birçok eseri şerhetmiştir. el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime*'sine küçük ve büyük olmak üzere iki şerh yazmıştır. Ayrıca Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını şerhetmiştir. Bunlardan başka el-Fârisî'nin *el-Îdâh* ve ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal* isimli eserlerini de şerh etmiştir[35].

6- 'Alamuddîn el-Lûrakî (ö.661/1263)

Tam adı, Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ahmed b. el-Muvaffak b. Cafer el-Endelusî 575/1179 yılında Lûraka'da[36] doğmuş olup 'Alamuddîn el-Lûrakî adıyla tanınmıştır. Kıraat, fıkıh, usûl, kelam ve nahiv âlimidir. Doğuya göç etmiş; Kahire, Şam, Bağdat, Halep gibi şehirleri dolaşmış, buralarda ilim tahsil etmiş, aynı zamanda talebe okutmuş ve nihâyet 661/1263'te Şam'da vefât etmiştir. Endülüs'te Ebu'l-Hasen 'Ali b. eş-Şerîk ve Ebû Abdillâh el-Ğâfikî (ö.608/1212), Bağdat'ta Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (ö.616/1219) ve Abdulazîz b. el-Ahdar (ö.614/1217) gibi hocalardan ders almıştır. 661/1263 yılında Şam'da vefât etmiştir.

Eserleri arasında *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî* (on cilt), *el-Mufîd fî Şerhi'l-Kasîd* (Kıraatla ilgili eş-Şâtıbiyye'nin şerhidir), *el-Mebâhisu'l-Kâmile fî Şerhi'l-Cezûliyye* (iki cilt) bulunmaktadır[37].

---

35 el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 332; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 451; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXIII, 207; Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire**, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kahire 1963, VI, 358; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 224; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 508, 1428, 1800; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 232; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 224.

36 Endülüs'ün doğu bölgesinde Mursiye'nin batısı ile el-Meriyye'nin doğusunda yer alan ve verimli topraklara sahip Tudmir'e bağlı bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 25.

37 el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, VI, 152; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ**, (Nşr. G. Bergstraesser), Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1933, II, 15; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 250; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 50, 137; Keşfu'z-Zunûn, I, 648, 1775, 1800; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 307; İsmail Paşa, **Îdâhu'l-Meknûn**, II, 543; a.m., **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 829; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 6; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 94.

7- İbn 'Usfûr (ö.669/1270)

Adı, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Mu'min b. Muhammed b. 'Ali el-Hadramî el-İşbîlî'dir. 597/1201'de İşbîliye'de doğdu. Burada eş-Şelevbîn ve Ebu'l-Hasen ed-Debbâc (ö.646/1249) gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersleri aldı. eş-Şelevbîn'nin derslerine on yıl devam etti ve ondan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okudu. Daha sonra İşbîliye'de ders vermeye başladı. Şeriş[38], Şezûne, Mâlaka, Lûraka, Mursiye gibi şehirleri dolaşarak dersler verdi. Daha sonra Mağrib'e geçerek bazı büyük şehirlerde dersler vermeye devam etti. Ardından Tunus'a giderek 669/1270 yılında ölene kadar burada kaldı. Öğrencileri arasında Sa'îd b. Hakem el-Kuraşî (ö.680/1281), Ebu'l-Kâsım es-Saffâr, Ebû Hayyân el-Endelusî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-Yefrenî (ö.700/1301), Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ali eş-Şelevbîn es-Sağîr (ö.670/1272 civarı), İbn Sa'îd el-Mağribî (ö.685/1286) gibi tanınmış âlimler mevcuttur.

Eserleri arasında dille ilgili olanlar şunlardır: 1- *el-Mukarreb fi'n-Nahv*: İbn 'Usfûr'un şöhretini temin eden eseridir. Hafsî Emiri Yahyâ b. Abdulvâhid el-Hintâtî (ö.682/1283) adına yazmıştır. Eser başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından şerh ve ihtisâr edilmiştir. Ebû Hayyân da bu eseri *Takrîbu'l-Mukarreb* adıyla ihtisâr etmiştir. 2- *el-Mumti' fi't-Tasrîf*: Sarfla ilgili olan bu eseri müellif İşbîliye Emiri Ebû Bekr Abdullah b. Ebi'l-Asbağ'a takdim etmiştir. Ebû Hayyân bu eseri *el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'* adıyla telhîs etmiştir. 3- *Şerhu'l-Cumel li'z-Zeccâcî*: ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* isimli eserinin şerhidir. Ebû Hayyân bu şerhi *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Usfûr* adıyla ihtisâr etmiştir. 4- *Darâiru'ş-Şi'r*: Şiirde görülen kural dışı haller hakkında olup Hafsî Hükümdarı I. Muhammed el-Mustansır'ın isteği üzerine telif etmiştir. 5- *el-Bedî'*: el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime*'sinin şerhidir. İbn 'Usfûr bu şerhi tamamlamaya muvaffak olamamıştır. 6- *Şerhu'l-Îdâh*: Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh* isimli eserinin şerhidir. 7- *Muhtasaru'l-Muhteseb*: İbn Bâbeşâz'ın[39] nahve dâir

---

38 Endülüs'ün Şezûne bölgesinde büyük bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 340.

39 Ebu'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısrî (ö.469/1077)'dir. Arap dili ve kıraat âlimidir. Nahivle ilgili telif ettiği *el-Muhteseb* isimli eserinden başka ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine şerh yazmıştır. Ayrıca imla kuralları ile mektup yazma esaslarına dair on beş ciltlik *Ta'lika fi'n-Nahv* isimli eseri telif etmiştir. Bkz. Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru Nahdati Mısr, Kahire 1967, s. 361; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, IV, 274; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 95-97; Muharrem Çelebi, "İbn Bâbeşâz" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XIX, 343.

el-Muhteseb isimli eserinin ihtisârıdır. 8- *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh.* 9- *Manzûme fi'n-Nahv* 10- *Şerhu'l-Eş'âri's-Sitte* 11- *Şerhu Dîvâni'l-Mutenebbî* ve diğerleri[40].

8- İbn Mâlik (ö.672/1274)

Tam adı, Ebû Abdillâh Cemaluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî en-Nahvî'dir. 600/1204 yılında Kurtuba yakınlarındaki Ceyyân'da doğdu. Burada Sâbit b. Hıyâr (ö.642/1244), Ebû Ruzeyn b. Sâbit b. Muhammed el-Kulâ'î (ö.628/1231), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Nuvvâr gibi âlimlerden dil ve kıraat dersleri aldı. Bir süre eş-Şelevbîn'in Nahiv derslerine devam etti. Endülüs'teki siyasî istikrarsızlık ve sosyal çalkantılar sebebiyle otuz yaşlarında Kuzey Afrika'ya göç etti. Daha sonra hacca gitti ve dönüşte Şam ve Halep'e uğradı. Burada Cemâluddîn İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249), Ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş (ö.643/1245), Ebu'l-Hasan Alemuddîn es-Sehâvi (ö.643/1245), Ebû Sâdık el-Hasan b. Sabâh (ö.632/1234) gibi hocalardan dersler aldı. Öğrenimini tamamladıktan sonra Halep'te Sultâniyye ve 'Âdiliyye medreselerinde dil ve kıraat dersleri verdi. Buradan Hama'ya geçerek bir süre burada ders verdikten sonra Şam'a döndü ve buraya yerleşti. 672/1274'de vefât edene kadar dil ve kıraat dersleri vermekle ve eser telif etmekle meşgul oldu. Öğrencileri arasında oğlu Bedruddîn Muhammed (ö.686/1287), Bedruddîn b. Cemâ'a (ö.733/1333), Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), Ebu'l-Huseyn 'Ali b. Muhammed el-Yûnînî (ö.701/1302) ve Bahâuddîn İbnu'n-Nehhâs (ö.698/1299) zikredilebilir.

Birçok eseri bulunan İbn Mâlik'in dil ile ilgili olanları arasında şunları zikretmek mümkündür: 1. *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd*: Muellifin *el-Fevâid* ve *el-Makâsıd* isimli eserlerinin genişletilmiş halidir. Başta müellifi tarafından *Şerhu't-Teshîl* adıyla olmak üzere birçok kişi tarafından şerhedilmiştir. En meşhûrları arasında Ebû Hayyân'ın *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl*'i ile İbn

---

40 İbn 'Usfûr Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min el-İşbilî, **el-Mukarreb**, (Thk. Ahmed Abdussettâr el-Cevârî – Abdullah el-Cubûrî), Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat 1971, s. 7-15; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, III, 109; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 210; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 209; III, 184; IV, 148; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1041, 1612, 1801, 1805, 1822; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 330; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 712; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 179; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VII, 251; Fahreddin Kabâve, "İbn Usfûr el-İşbîlî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 431.

'Akîl'in *el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*'i zikredilebilir. 2. *el-Kâfiyetu'ş-Şâfiye*: İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* isimli eserlerinden etkilenerek yazdığı 2757 beyitlik urcûzedir. Müellif bu eserini *Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-Şâfiye* adıyla şerhetmiştir. 3. *el-Elfiyye*: *el-Hulâsa* ve *el-Hulâsatu'l-Elfiyye* adıyla da anılan bu eser *el-Kâfiyetu'ş-Şâfiye*'nin özetidir. Bir mukaddime ve seksen küsur bâb ve fasıldan oluşmaktadır. *el-Elfiyye* üzerine yetmişe yakın şerh, hâşiye, ta'lîk ve ihtisâr yapılmıştır. En meşhûr şerhleri arasında müellifin oğlu Bedruddîn'in yaptığı *ed-Durretu'l-Mudiyye* isimli şerhin yanında Ebû Hayyân'ın *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, İbn Hişâm'ın *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, İbn 'Akîl (ö.769/1367)'in *Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik* zikredilebilir. 4. *'Umdetu'l-Hâfız ve 'Uddetu'l-Lâfız*: Nahve dâir olan bu risâle müellif tarafından şerhedilmiştir. Ayrıca İbn Mâlik bu esere *İkmâlu'l-'Umde* adında bir tetimme yazmış daha sonra bunu da şerhetmiştir. 5. *el-Minhâcu'l-Celî fi Şerhi Kânûni'l-Cezûlî*: el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime* adıyla tanınan nahve dâir eserinin şerhidir. 6. *Tuhfetu'l-Mevdûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd*: 164 beyitlik bir manzûme olup müellifi tarafından şerhedilmiştir. Ayrıca Ebû Hayyân bu manzûmeyi *Şerhu Tuhfeti'l-Mevdûd* adıyla şerhetmiştir. Bunlardan başka şu eserleri de zikredilebilir: *Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Tashîh li Muşkilâti'l-Câm'i's-Sahîh, Î'câzu't-Ta'rîf fi 'İlmi't-Tasrîf, el-Fevâidu'l-Mahviyye fi'l-Makâsidi'n-Nahviyye*[41].

9- İbnu'-Dâi' (ö.680/1281)

Adı, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. 'Ali b. Yûsuf el-Kutâmî el-İşbîlî'dir. 614/1217 yılında İşbîliye'de doğmuş olup İbnu'd-Dâi' olarak meşhûr olmuştur. Arapça, fıkıh, mantık, kelam ve lügat ilimlerini tahsil etmesine rağmen nahivciliği diğer alanlara ağır basmıştır. Kendi döneminde nahvin imamıdır. Arapça'yı eş-Şelevbîn ve Ebû Zekeriya İbn Zi'n-Nûn (ö.633/1236'dan sonra)'dan tahsil etmiştir. Birçok talebesi olan İbnu'd-Dâi'in en meşhûr talebeleri arasında Ebû Hayyân el-

---

41 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât,** III, 408; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât,** III, 359; Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ**, (Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1964, VIII, 67-68; İbnu'l-Cezerî, **Ĝâyetu'n-Nihâye**, II, 180; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VII, 243; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 130; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 222; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 119, 144, 151-155, 205, 405-407; II, 1166, 1170, 1301, 1369, 1536, 1774, 1798, 1800; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 339. Abdulbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî" mad., **TVD İslâm Ansiklopedisi**, XX, 169.

Endelusî ve İbn Abdilmelik (ö.703/1303) vardır. 680/1281 yılında Kurtuba'da vefât etmiştir.

Eserleri arasında *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, *Şerhu'l-Cumel li'z-Zeccâcî*, *er-Reddu 'alâ İbn 'Usfûr* ve *er-Reddu 'ala'l-Îdâh li Ebî 'Alî el-Fârisî* vardır[42].

10- İbn Ebi'r-Rebî' (ö.688/1289)

Adı, Ebu'l-Huseyn 'Ubeydullah b. Ahmed b. 'Ubeydullah el-Kuraşî el-İşbîlî'dir. İbn Ebi'r-Rebî' olarak meşhûr olmuştur. Kendi zamanında nahiv ilminin imamıdır. 599/1203 yılında İşbîliye'de doğan müellif, Ebu'l-Hasan 'Ali ed-Debbâc, Ebû 'Ali eş-Şelevbîn, Ebû Ömer Muhammed b. Ebî Hârûn, Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Bakî (ö.625/1228) gibi devrinin ileri gelen hocalarından dil, edebiyat, hadis, kıraat ve fıkıh dersleri almıştır. Henüz 24 yaşında iken hocası eş-Şelevbîn'in teşvîkiyle İşbîliyye'de nahiv dersleri vermeye başlamıştır. Daha sonra buranın Hıristiyanların eline geçmesi sebebiyle Sebte'ye göç etmiş ve burada ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Maişetini temin etmek maksadıyla Endülüs'ün değişik şehirlerini dolaşmış ve talebe okutmuştur. Bu sebeple birçok öğrencisi vardır. Bunlar arasında İbn Ruşeyd (ö.721/1321), Ebû Hayyân el-Endelusî, Ebu't-Tayyib Muhammed b. İbrahim el-Kûsî es-Sebtî (ö.695/1296), Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Ğâfikî (ö.710/1310), Ebû Bekr Abdulvâhid Muhammed b. Ahmed el-Kâlavusî (ö.707/1307), Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kudâ'î (ö.707/1307) ve Ebû Cafer Ahmed b. el-Hasen ez-Zeyyât el-Kelâ'î (ö.728/1328) vardır. 688/1289 yılında Sebte'de vefât etmiştir.

Telif ettiği eserlerden bazıları şunlardır: 1. *el-İfsâh 'an Mesâili Kitâbi'l-Îdâh*: Ebû 'Alî el-Fârisî'nin *Kitâbu'l-Îdâh*'ına yaptığı şerhtir. 2. *el-Mulahhas fi'n-Nahv*: İbn Ebi'r-Rebî'in meşhûr eserlerinden olup Mağrib'te asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Kaynaklarda *el-Mulahhas fî Dabti Kavânîni'l-'Arabiyye* ve *el-Kavânînu'n-Nahviyye* isimleriyle zikredilmektedir. 3. *et-Takyîd 'alâ Kitâbi Sîbeveyh*: Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına yaptığı şerhtir. 3. *el-Basît fî Şerhi Cumeli'z-Zeccâcî*: ez-Zeccâcî'nin *el-Cumelu'l-Kubrâ* isimli eserine yaptığı şerhlerin en hacimlisidir. On

---

[42] İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta,** IV, 120; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 204; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 713; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 154; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VII, 224.

ciltten oluşmaktadır. 4. *eş-Şerhu'l-Evsat 'alâ Kitâbi'l-Cumel li'z-Zeccâcî: el-Cumel*'e yaptığı bir başka şerhtir. 5. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*[43].

11- Ebû Cafer el-Leblî (ö.691/1292)

Adı, Ebû Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Fihrî el-Leblî'dir. Nahiv, lügat, fıkıh ve tarih âlimidir. 623/1226 yılında İşbîliye'ye bağlı Leble[44] kentinde doğmuştur. Nahvi eş-Şelevbîn, Ebu'l-Hasen ed-Debbâc ve Ebû İshâk el-Batalyevsî (ö.637/1240)'den almıştır. Eğitimini Endülüs'te tamamladıktan sonra doğuya seyahat etmiştir. Hac farizasını ifa ettikten sonra Tunus'a dönmüş ve 691/1292 yılında vefât edene kadar burada ikâmet etmiştir. En meşhûr talebeleri arasında Ebû Hayyân el-Endelusî, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî (ö.749/1338) ile İbn Ruşeyd olarak meşhûr olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö.721/1321) vardır.

Nahiv ve diğer alanlarda birçok eser telif eden müellifin tanınmış eserleri şunlardır: *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî, Veşyu'l-Hulel fî Şerhi Ebyâti'l-Cumel, Buğyetu'l-Âmâl bi Ma'rifeti'n-Nutki bi Cemî'i Mustekbalâti'l-Ef'âl, el-Î'lâm bi Hudûdi Kavâ'idi'l-Kelâm, Ref'u't-Telbîs 'an Ma'rifeti't-Tecnîs.* Bunlardan başka sarf ilmiyle ilgili olarak İbn 'Usfûr'un *el-Mumti'* isimli kitabına benzer bir eser ile Sa'leb'in *el-Fasîh* isimli eserine iki şerh yazmıştır[45].

12- İbn Abdinnûr el-Mâlakî (ö.702/1302)

Adı, Ebû Cafer Ahmed b. Abdinnûr b. Ahmed b. Râşid el-Mâlakî'dir. 630/1233 yılında doğmuştur. Fıkıh, mantık, edebiyat ve arûz âlimi olmasına rağmen nahivciliğiyle şöhret bulmuştur. Memleketi Mâlaka'dan ayrılarak Sebte, el-Meriyye

---

[43] Ebu'l-Fadl Kemâluddîn Cafer b. Sa'leb el-Udfuvî, **et-Tâli'u's-Sa'îdi'l-Câmi' Esmâe Nucebâi's-Sa'îd**, (Thk. Sa'd Muhammed Hasan), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire 1966, s. 477-479; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 289; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 484; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 125; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 344; İsmail Durmuş, "İbn Ebü'r-Rebî'" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XIX, 470.

[44] Kurtuba'nın batısında İşbîliyye'ye bağlı bir kasabadır. Verimli arazilere ve bol ağaçlara sahiptir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 10.

[45] es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, VIII, 295; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 402; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 208; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 247, 251; II, 1273, 1674; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 100; a.m., **Îdâhu'l-Meknûn**, I, 102, 578; Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-Hıvânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-'Ulemâi ve's-Sâdât**, el-Matba'atu'l-Hicriyye, Tahran 1367, s. 83; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, II, 212.

ve Vâdîâş gibi Endülüs'ün diğer şehirlerini dolaşmış ve nahiv ilmini tahsil etmiştir. Bu ilmi Ebu'l-Mufric el-Mâlakî ve Ebu'l-Hasen b. el-Ahdar gibi kendi zamanındaki tanınmış âlimlerden almıştır. Aynı zamanda bu ilmi okutan el-Mâlakî birçok öğrenci yetiştirmiştir. En meşhûrları arasında Ebu'l-Hasen b. Ya'îş ile Muhammed b. İbrahim b. Câbir el-Cuzâmî (ö.741/1340) bulunmaktadır. 702/1303 yılında el-Meriyye'de vefât etmiştir.

Telif ettiği eserlerin çoğu nahivle ilgilidir. Onu meşhûr eden eseri *Rasfu'l-Mebânî fî Hurûfi'l-Me'ânî*'dir. es-Suyûtî bu eserin, el-Mâlakî'nin en büyük eserlerinden olup onun dilde ne derece ileri olduğunu gösteren önemli delillerden olduğunu ifâde eder. Bu eserinden başka, Ebû Mûsâ el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime* ile *el-Kevâmil*, el-Fârisî'nin *el-Îdâh*, İbn 'Usfûr'un *el-Mukarreb* ve eş-Şevvâş olarak tanınan İbn Hişâm el-Fihrî'nin yine aynı isimdeki *el-Mukarreb* adlı eserine şerh yazmıştır. ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine de takyîd yazmıştır[46].

Yukarıda değindiğimiz müelliflerin filolojik çalışmalarına ek olarak şu âlimlerin de eserlerini ilâve etmek mümkündür[47]:

1- Cemâluddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Bekrî el-Endelusî eş-Şerîşî (ö.685/1286): *et-Ta'lîkâtu'l-Vefiyye Şerhu Durreti'l-Elfiyye* (İbn Mu'ti'nin *el-Elfiye*'sinin şerhidir)[48].

2- Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Hişâm el-Ensârî el-Hazrecî el-Hadrâvî (ö.646/1248): Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh* isimli eserini *el-İfsâh fî Şerhi Kitâbi'l-Îdâh* adıyla şerh, *el-İktirâh fî Telhîsi'l-Îdâh* ismiyle telhîs ve *Ğurretu'l-İsbâh fî Şerhi Ebyâti'l-Îdâh* adıyla da beyitlerini şerhetmiştir. Ayrıca *Şerhu Elfiyeti İbn Mu'ti, Faslu'l-Makâl fî Telhîsi Ebniyeti'l-Ef'âl* isimli eserleri de vardır[49].

---

46 İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 196; İbnu'l-Cezerî, **Tabakatu'l-Kurra**, I, 77; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 194; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 331; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 908; II, 1579, 1800; İsmail Paşa, **Îdâhu'l-Meknûn**, I, 368; II, 545; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, I, 305.

47 Endülüs ekolü ve âlimleri ile ilgili Türkçe bilgi için bkz. Kenan Demirayak – Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum 2001, s. 107 vd.; Nizamettin Parlak, **Endülüs Dil Ekolü**, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

48 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, II, 131; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 131; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 392; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 219; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, IX, 9.

49 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 201; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 267; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1261; İsmail Paşa, **Îdâhu'l-Meknûn**, I, 110, 120; II, 145; a.m., **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 124; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VIII, 7;

B- MISIR'DA DİL ÇALIŞMALARI

Burada, hicri yedinci asrın ikinci çeyreğinden başlayarak sekizinci asrın üçüncü çeyreğine kadar olan zaman zarfında Mısır'da meşhur olan nahiv alimlerini esas alarak bu dönemde yapılan dil çalışmalarını zikretmek istiyoruz.

1- Yahya b. Mu'tî (ö.628/1231)

Adı, Ebu'l-Huseyn Zeynuddîn Yahya b. Abdilmu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî'dir. Bicâye bölgesindeki Zevâve kabilesine mensup olduğu için bu nisbeyle anılmıştır. 564/1169'da Mağrib'te doğan İbn Mu'tî burada Ebû Mûsa İsa b. Abdilazîz el-Cezûlî'den nahiv ve fıkıh ilmini tahsil etmiş daha sonra doğuya göç ederek Şam'da uzun süre kalmıştır. Şam'da kaldığı süre zarfında Tâcuddîn Ebu'l-Yumn el-Kindî (ö.613/1216) ve Ebû Muhammed Bahâuddîn el-Kâsım b. Muhammed b. 'Asâkir (ö.600/1204)'den dil, kıraat ve hadis dersleri almıştır. Daha sonra 'Âdiliyye medresesinde nahiv dersleri vermeye başlamıştır. İbn Mu'tî'nin yıldızı Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Nâsıruddîn (ö.635/1238) ile tanışmasından sonra parlamıştır. Şam'ı ziyareti sırasında İbn Mu'tî'nin ilmî seviyesini beğenen el-Meliku'l-Kâmil onu Kahire'ye davet etmiştir. Şam'da maddî sıkıntılar içinde yaşayan müellif bu teklifi kabul ederek Kahire'ye gitmiştir. Orada 'Amr b. el-'Âs camiinde nahiv ve edebiyat dersleri vermekle görevlendirilmiş ve kendisine maaş bağlanmıştır. 628/1231 yılında vefât edene kadar burada talebe okutmak ve eser telif etmekle meşgul olmuştur.

İbn Mu'tî'nin gramer, edebiyat, belağat, şiir, arûz ve kıraate dâir birçok eseri bulunmaktadır. Fakat bunlardan sadece birkaçı günümüze gelebilmiştir. İbn Mu'tî'yi meşhûr eden en önemli eseri, Arap gramerini yaklaşık 1000 beyitte anlattığı *ed-Durretu'l-Elfiyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye* isimli eseridir. *Elfiyetu İbn Mu'tî* olarak tanınan eser bu adla anılan eserlerin ilkidir. Tamamı 1021 beyit olup otuz iki bölümden oluşmaktadır. Recez bahrinde yazılmış bu manzûmenin birçok şerhi mevcuttur. Şemsuddîn Ahmed b. el-Huseyn b. el-Habbâz el-İrbilî (ö.637/1240) bu eseri *el-Ğurretu'l-Mahfiyye fî Şerhi'd-Durreti'l-Elfiyye* ismiyle, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Endelusî el-Bekrî eş-Şerîşî (ö.685/1286) ise *et-Ta'lîkâtu'l-Vefiyye*

adıyla şerhetmiştir. Ayrıca Bedruddîn Mahmud b. Yakub ed-Dımaşkî (ö.718/1318), Abdulmuttalib b. el-Murtadâ el-Cezerî (ö.735/1335), Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer el-Verdî (ö.749/1348), Muhammed b. Câbir el-A'mâ (ö.781/1379) ve daha bir çok âlim bu manzûmeyi şerhetmişlerdir.

İbn Mu'tî'nin bir diğer eseri *el-Fusûlu'l-Hamsûn*'dur. Arap gramerine dâir olan bu eser, herbiri on fasıl ihtivâ eden beş bölümden oluşmaktadır. Bir diğer eseri ise *el-Bedî' fî 'İlmi'l-Bedî*'dir. Belağat ilmine dâir olan bu eser, 297 beyitlik bir manzûmeden oluşmaktadır. Müellif, bu manzûmede bedî' ilmine ait kırk yedi sanatı örnekleriyle açıklamıştır. Bunların hâricinde İbn Mu'tî'nin *Havâşî 'alâ Usûli İbni's-Serrâc, Dîvânu'ş-Şi'r, Nazmu Sıhâhi'l-Cevherî* (eksik), *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh, Şerhu'l-Cumel fî'n-Nahv* gibi eserleri mevcuttur[50].

2- İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249)

Adı, Ebû 'Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus'tur. İbnu'l-Hâcib adıyla şöhret bulmuştur. Babası Kûs Emîri İzzeddîn Mûsek es-Salâhî (ö.586/1190)'nin hâcibi olduğu için bu künyeyle anılmıştır. Kendi asrında Mısır'ın nahiv, lügat, usûl ve kıraat ilimlerinde önde gelen âlimlerindendir.

570/1175 yılında İsnâ'da doğan İbnu'l-Hâcib küçük yaşta Kahire'ye gitmiştir. Orada Muhammed b. Ömer el-Bennâ, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî, Ebu'l-Cûd Gıyâs b. Fâris el-Lahmî (ö.605/1208), Ebû Muhammed el-Kâsım b. Fîruh eş-Şâtıbî (ö.590/1194), Ebu'l-Kâsım Hibetullâh b. Ali el-Bûsîrî (ö.598/1202), Ebû Mansûr el-Ebyârî (ö.616/1219) gibi devrinin önde gelen âlimlerinden dil, edebiyat, kıraat, hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra bir müddet Kahire'de el-Fâdıliyye medresesinde ders okutmuştur. 617/1220 yılında Şam'a giden İbnu'l-Hâcib, Emevî camiinde Mâlikî fıkhına dâir dersler vermiştir. Âlimler arasında saygın bir yeri olan İbnu'l-Hâcib doğruları söylemekten geri kalmazdı. Bu yüzden

---

[50] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, VII, 292; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, VI, 197; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 324; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VI, 278; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 344; Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî el-Munzirî, **et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakala**, (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1984, III, 292; Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 155; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 129; Nevzat Hafız Yanık, "İbn Mu'tî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 213.

hapse girmiş ve eziyet görmüştür. 633/1235 yılında Kerek Emîri el-Meliku'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ (ö.656/1258)'nın daveti üzere Kerek'e gitmiş, fakat burada fazla kalmayarak tekrar Şam'a dönmüş oradan da 639/1241 yılında Kahire'ye gitmiştir. Ömrünün sonlarına doğru İskenderiye'ye gitmiş ve 646/1249 senesinde orada vefât etmiştir. Talebeleri arasında Ebu'l-'Abbâs İbnu'l-Muneyyir (ö.683/1284), Kerek Emîri el-Meliku'n-Nâsır, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî (ö.682/1283), Abdulazîm b. Abdulkavî el-Munzirî (ö.656/1258), Abdusselâm ez-Zevâvî (ö.681/1284), Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1267), İbn Mâlik el-Tâî gibi âlimler vardır.

Arap grameri, fıkıh ve usûl ile ilgili birçok eser telif eden İbnu'l-Hâcib'in eserlerinden bazıları şunlardır: **1.** *el-Kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'i meşhûr eden eseridir. Nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olup Doğu İslâm dünyasında meşhûr olmuş ve yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser; isimler, fiiller ve harfler olmak üzere üç ana bölüme ayrılmış ve bunların her biri de kendi içinde birçok alt bölüme taksim edilmiştir. Başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından şerhedilmiş, bu şerhler üzerine hâşiyeler ve hâşiyeler üzerine de ta'lîkler yazılmıştır. *el-Kâfiye*'yi şerhedenlerden bazıları şunlardır: Radî el-Esterebâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*; Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidu'd-Dıyâiyye*; Bedruddîn b. Cemâ'a, *et-Tuhfe 'ala'l-Kâfiye*; Seyyid Şerîf el-Curcânî, *Şerhu'l-Kâfiye*. **2.** *eş-Şâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in sarf ilmine dâir yazdığı ve başta müellifi olmak üzere bir çok âlim tarafından şerhedilen meşhûr eseridir. **3.** *Şerhu'l-Vâfiye fî Nazmi'l-Kâfiye*: Kerek Emîri el-Meliku'n-Nâsır Dâvûd'a okutmak için *el-Kâfiye*'yi *el-Vâfiye Nazmu'l-Kâfiye* adıyla manzûm hale getirdikten sonra ona yaptığı şerhtir. **4.** *el-Îdâh fî Şerhi'l-Mufassal*: ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal* isimli eserine yaptığı şerhtir. **5.** *el-Emâli'n-Nahviyye*: ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal* ile kendi eseri *el-Kâfiye*'deki bazı meseleleri ve bazı âyetlerdeki nahivle ilgili konuları açıkladığı eseridir. **6.** *Munteha's-Suâl ve'l-Emel fî 'İlmeyi'l-Usûl ve'l-Cedel*: Fıkıh usûlüne dâir kaleme aldığı eseridir. **7.** *el-Muhtasar (Muhtasaru'l-Munteĥâ)*: Bir önceki eserin muhtasarı olup aslından daha fazla tutulmuş ve meşhûr olmuştur. Birçok şerhi mevcuttur[51].

---

51 İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 248; Abdulbâki b. Abdulmecîd el-Yemânî, **İşâretu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyîn**, (Thk. Abdulmecîd Diyâb), Merkezu'l-Melik Faysal li'l-

3- İbnu'n-Nehhâs el-Halebî (ö.698/1299)

Tam adı, Ebû Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim b. Muhammed el-Halebî'dir. 627/1230'da Halep'te doğan İbnu'n-Nehhâs, ilk tahsilini babası Ebû İshâk İbrahim'in yanında tamamladı. Daha sonra Ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş, Cemâluddîn b. 'Amrûn (ö.649/1251), Ebû Abdillâh Muhammed el-Fâsî (ö.650/1252), Kâsım b. Ahmed el-Endelusî (ö.661/1263), İbn Mâlik et-Tâî gibi âlimlerden dil, edebiyat, kıraat ve hadis dersleri aldı. 658/1260 yılında Moğolların Halep'i yağmalaması üzerine Kahire'ye göç etti. Orada Kemâluddîn ed-Darîr (ö.659/1261)'den dil ve edebiyatın yanında kıraat dersleri aldı. Sîbeveyh, Ebû 'Ali el-Fârisi, ez-Zemahşerî, el-Cevherî gibi âlimlerin dil ve edebiyata ait eserlerini dinleyip çoğunu ezberledi. Ayrıca Ebû Temmâm, el-Mutenebbî ve el-Ma'arrî'nin divanlarını ezberledi. Daha sonra Kâhire'de Mansûriyye Medresesi, Tolonoğlu Camii, Akmer Camii ile Kâhire'nin diğer bazı medreselerinde nahiv, tefsîr, kıraat ve fıkıh dersleri verdi. Özellikle, verdiği nahiv dersleri büyük ilgi gördü ve şöhreti kısa sürede her tarafa yayıldı. Derslerine uzun süre devam eden Ebû Hayyân, onun üstatlarından dinleyip rivâyet ettiği edebî metinlerin, dil ve edebiyatla ilgili temel eserlerin çoğunu kendisinden okudu. Onun ölümünden sonra Ebû Hayyân ders okutmak üzere yerine geçti. Talebeleri arasında Ebû Hayyân'dan başka Kadı Nureddîn İbrahim b. Hibetullâh el-İsnâî (ö.721/1321), Muhammed b. 'Adlân (ö.749/1348), Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (ö.748/1348), Ebu'l-Feth İbn Seyyidinnâs (ö.734/1334), Cemâluddîn İbn Nubâte el-Mısrî (ö.768/1366) gibi âlimler vardı. 698/1299 yılında Kâhire'de vefât etti.

Geride çok fazla eser bırakmayan İbnu'n-Nehhâs'ın tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır: **1.** *Şerhu'l-Mukarreb*: İbn 'Usfûr el-İşbilî'nin *el-Mukarreb* isimli eserinin tamamlanmamış şerhidir. **2.** *et-Ta'lika*: İmruülkays'ın dîvânının şerhidir. **3.** *Hed'u Mehâti'l-Kılleteyn ve Cilâu Zâti'l-Hulleteyn*: Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. İsmail

---

Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 1986, s. 204; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXIII, 264; a.m., **el-'İber fî Haberi men Ğaber**, (Thk. Salâhuddîn el-Muncid), Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1960-66, V, 189; el-Udfuvî, **et-Tâli'u's-Sa'îd, s.** 352; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 508; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VI, 360; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 134; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 234; Hulûsi Kılıç, "İbnu'l-Hâcib" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXI, 55; a.m., "el-Kâfiye" mad., **a.g.e.**, XXIV, 153.

el-Kûfî (ö.635/1238)'nin "Kasîde fîmâ Yukâl bi'l-Vâv ve'l-Yâ" isimli manzûmesinin şerhidir[52].

4- İbn Manzûr (ö.711/1311)

Adı, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. 'Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfi'î'dir. 630/1232'de Kahire'de doğdu. İlk bilgilerini babasından alan İbn Manzûr daha sonra Yûsuf b. Muhayyelî (ö.642/1244), İbnu'l-'Afîf et-Tilimsânî (ö.688/1289), Abdurrahîm b. Tufeyl, İbnu'l-Mukayyer (ö.643/1246) gibi âlimlerden dil, edebiyat, inşâ, hadis ve fıkıh dersleri aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra Kahire'de Dîvân-ı İnşâ'da görev yapmaya başladı ve bu görevini ölünceye kadar devam ettirdi. Bir müddet Trablus'ta kadılık yaptı. Gramer, tarih, lügat, yazı ve hadis ilimlerinde temâyüz eden müellif Kahire ve Şam'da hadis dersleri verdi. Oğlu Kutbuddîn, Takıyuddîn es-Subkî, tarihçi ve muhaddis Ebu Abdillâh ez-Zehebî, tarihçi Alemuddîn el-Birzâlî talebelerinden bazılarıdır. Mutedil bir Şiî olduğu rivâyet edilen İbn Manzûr, Kahire'de 711/1311 yılında vefât etmiştir.

Hacimli büyük eserlere yaptığı ihtisârlarla tanınan İbn Manzûr; *el-Eğânî, el-'İkdu'l-Ferîd, Yetîmetu'd-Dehr, Târîhu Dımeşk, Târîhu Bağdâd, et-Tabakâtu'l-Kubrâ* gibi birçok eseri özetlemiş ve herkesin kolayca istifâde edebileceği duruma getirmiştir. Oğlu Kutbuddîn onun ömrünün sonlarında gözlerini kaybetmesine sebep olacak kadar çok kitap okuduğunu ve beş yüz cilt kitabı özetlediğini zikreder. es-Safedî ise onun özetlemediği hiçbir büyük kitabın olmadığını ifâde eder.

Eserleri arasında ilk sırayı, ona haklı bir şöhret temin eden *Lisânu'l-'Arab* isimli sözlüğü yer alır. Kelime sayısı ve ihtivâ ettiği ayrıntılı bilgiler açısından Arapça sözlükler arasında ilk sırayı alır. *Tehzîbu'l-Luğa, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam, es-Sıhâh, en-Nihâye* gibi sözlükleri kaynak olarak kullanan İbn Manzûr,

---

[52] Ebû Hayyân, **Tezkiretu'n-Nuhât**, s. 52-53, 333; ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr**, (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûr – Şu'ayb el-Arna'ût – Sâlih Mehdî 'Abbâs), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1984, II, 729; a.m., **el-'İber**, V, 389; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, III, 294; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, II, 10; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 46; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VIII, 183; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 13-14; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 227-228; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 442; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 139; İsmail Durmuş, "İbnu'n-Nehhâs el-Halebî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXI, 177.

kelimeleri *es-Sıhâh* ekolüne göre tertib etmiştir. Kelime köklerinin son harfini bâb, ilk harfini fasl olarak alfabetik olarak dizmiş, ortadaki harfleri de kendi içinde alfabetik olarak sıralamıştır. Kelimelerin anlamları âyet, hadis ve şiirden getirilen şahidlerle delillendirilmiştir. Dil, tefsîr, hadis, fıkıh, şahıs ve yer adları ile tarihî olaylara ve edebiyat tarihine dâir verilen bilgiler, sözlüğe ansiklopedik bir nitelik kazandırmaktadır. 80.000'in üzerinde kelimeyi ihtivâ etmektedir.

Muhtâru'l-Eğânî fi'l-Ahbâr ve't-Tehânî isimli eseri ise Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin *el-Eğâni* adlı eserinin kısaltılmış ve şâir adlarına göre alfabetik olarak yeniden düzenlenmiş halidir. *Muhtasaru Târîhi Dımaşk* isimli eseri ise İbn 'Asâkir'in eserinin muhtasarıdır. *Nisâru'l-Ezhâr fi'l-Leyli ve'n-Nehâr ve Etâyibi Evkâti'l-Asâ'il ve Sâiri mâ Yeşmelu 'aleyhi min Kevâkibi'l-Feleki'd-Devvâr* isimli eseri ise Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî'nin edebiyat ve ilimler tarihine dâir ansiklopedik mahiyetteki *Faslu'l-Hitâb bi Medâriki'l-Havâssi'l-Hams li Uli'l-Elbâb* adlı eserinin ilk kısmının muhtasarıdır. İbn Manzûr, et-Tifâşî'nin bu eserinin ikinci kısmını ise *Surûru'n-Nefs bi Medâriki'l-Havâssi'l-Hams* adıyla özetlemiştir. Bunlardan başka İbn Manzûr'un *Ahbâru Ebî Nuvâs, Muhtasaru't-Tezkireti'l-Hamdûniyye, İhtisâru Kitâbi'l-Hayevân, Muhtasaru Zeyli Târîhi Bağdâd, Muhtasaru Zehri'l-Âdâb ve Semeri'l-Elbâb, Muhtasaru'l-'Ikdi'l-Ferîd, Muhtasaru Yetîmeti'd-Dehr fî Şu'arâi Ehli'l-'Asr, Muhtasaru Tabakâti'l-Kubrâ* gibi eserleri mevcuttur[53].

5- İbn Ummi Kâsım (ö.749/1348)

Adı, Ebû Muhammed Bedruddîn el-Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. 'Alî el-Murâdî'dir. İbn Ummi Kâsım olarak tanınmıştır. Zehra ismindeki babaannesinin şöhretinden dolayı bu künyeyi almıştır. Aslen Mağripli olup Mısır'da doğmuş ve burada yetişmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi verilmemektedir. Ebû Abdillâh et-Tancî (ö.779/1378), Sirâcuddîn ed-Demenhûrî (ö.694/1295), Ebû

---

[53] ez-Zehebî, **Mu'cemu Şuyûhi'z-Zehebî**, (Thk. Rûhiyye Abdurrahmân es-Suyûfî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1990, s. 575; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 39; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 54; Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad el-Yâfi'î el-Yemenî, **Mirâtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire 1993, IV, 251; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 262; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 248; a.m., **Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1967, I, 388, 534; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 26; Hulûsi Kılıç, "İbn Manzûr" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi,** XX, 171; a.m., "Lisânu'l-Arab" mad., **a.g.e.**, XXVII, 195.

Zekeriya el-Ğumârî ve Ebû Hayyân el-Endelusî'den Arapça, Mecduddîn et-Tusterî'den kıraat ve Arapça, Şemsuddîn Muhammed b. el-Lebbân (ö.749/1348)'dan usûl, Şerefuddîn el-Makîlî'den de fıkıh dersleri aldığı zikredilmektedir. 749/1348 yılında Kahire'de vebadan ölmüştür.

İbn Ummi Kâsım'ın, tefsîr, kıraat ve Arap dili ile ilgili birçok eseri mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: **1.** *Şerhu Teshîli'l-Fevâid ve Tekmîli'l-Makâsıd*: İbn Mâlik'in Teshîlu'l-Fevâid isimli eserinin şerhidir. **2.** *Tavzîhu'l-Makâsıd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*: İbn Mâlik'in 1000 beyitlik elfiyyesinin şerhidir. **3.** *Telhîsu Şerhi Ebî Hayyân 'ala't-Teshîl*: Ebu Hayyân'ın İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâid* isimli eserine yazdığı on ciltlik *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli şerhinin özetidir. **4.** *Şerhu'l-Makâsıdı'l-Celîl fî 'İlmi'l-Halîl*: İbnu'l-Hâcib'in arûz ilmine dâir eserinin şerhidir. **5.** *Şerhu'l-Cezûliyye*: el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime* isimli eserinin şerhidir. **6.** *Şerhu'l-Fusûl*: İbn Mu'tî'nin *el-Fusûlu'l-Hamsûn* isimli eserinin şerhidir. **7.** *Şerhu'l-Mufassal*: ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal* isimli eserinin şerhidir. **8.** *el-Mufîd fî Şerhi 'Umdeti'l-Mucîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*: Alamuddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî'nin tecvîd ilmiyle ilgili "*Nûniyye*" isimli kasîdesinin şerhidir. Bunlardan başka *Tefsîru'l-Kur'ân* (on cilt), *İ'râbu'l-Kur'ân*, *Şerhu'ş-Şâtibiyye* gibi eserleri de vardır[54].

6- İbn Hişâm (ö.761/1360)

Tam adı, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî'dir. 708/1309'da Kahire'de doğdu. Muhammed İbnu's-Serrâc (ö.730/1330), Abdullatîf b. el-Murahhal (ö.744/1343), Ebû Hayyân el-Endelusî, Bedruddîn b. Cemâ'a ve Ebu'l-Hasan Tâcuddîn 'Ali b. Abdullah et-Tebrîzî (ö.746/1345) gibi âlimlerden tefsîr, fıkıh, hadis, nahiv ve kıraat dersleri aldı. Çok keskin bir zekâya sahip olan İbn Hişâm disiplinli bir çalışmayla kısa sürede dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Kahire'deki el-Kubbetu'l-Mansûriyye Medresesi'ne tefsîr hocası olarak tayin edildi. Burada dersler vermenin yanında

[54] İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 227; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 32; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 517; Şemsuddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut ts., I, 142; Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 152, 406, 648; II, 1031, 1774; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 160; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 286; Hüseyin Tural, "İbn Ümmü Kâsım" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 433.

eserlerini telif etmekle meşgul oldu. Talebeleri arasında İbnu'l-Mellâh olarak tanınan Muhammed b. 'Ali et-Tarablûsî (ö.765/1364), 'Ali b. Ebî Bekr el-Bâlisî (ö.746/1345), İbn Cemâ'a, İbnu'l-Furât Muhammed b. Abdirrahîm (ö.807/1405), oğlu Muhibbuddîn Muhammed b. Hişâm (ö.799/1397) ve daha birçokları vardır. Arap gramerinin inceliklerini iyi bilen müellif, kendi döneminde büyük bir şöhret elde etmiştir. İbn Haldûn onun hakkında şunları zikretmektedir: "*Biz Mağrib'te iken, Mısırda İbn Hişâm adında Sîbeveyh'ten daha iyi bir nahivcinin çıktığını duyardık*"[55]. Arap dilinin yanında fıkıh ve tefsîr alanlarında da söz sahibi olan İbn Hişâm 761/1360 yılında Kahire'de vefât etmiştir.

Arap dili ile ilgili birçok eser telif eden müellifin eserlerinden bazıları şunlardır: **1.** *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*: İbn Hişâm henüz hayatta iken ün kazanan bu eseri yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. İ'râb konusuyla ilgili olan eser bir giriş ve sekiz bölümden oluşmaktadır. İbnu'd-Demâmînî (ö.827/1424), Takıyuddîn eş-Şumunnî (ö.872/1468), el-Emîru'l-Kebîr es-Sunbâvî (ö.1232/1817), Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî (ö.1230/1813) gibi birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. **2.** *el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb*: *Muğni'l-Lebîb*'in muhtasarıdır. Eser hakkında 10'a yakın şerh ve bunlar üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö.879/1474)'nin *Şerhu Kavâ'idi'l-İ'râb*, Hâlid b. Abdullah el-Ezherî (ö.905/1499)'nin *Mûsilu't-Tullâb ilâ Kavâ'idi'l-İ'râb*, Muhyiddîn Muhammed Şeyhzâde (ö.951/1544)'nin *Şerhu Kavâ'idi'l-İ'râb* isimli eserleri bu şerhlerden bazılarıdır. **3.** *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*: İbn Mâlik'in el-Elfiyye'sinin şerhidir. Bu esere birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Hâlid el-Ezherî'nin *et-Tasrîh bi-Madmûni't-Tavdîh 'alâ Evdahi'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Muhammed b. Tayyib b. Abdilmecîd el-Kerrânî'nin *Hâşiye 'alâ Avdahi'l-Mesâlik*, Abdulazîz en-Neccâr'ın *Diyâu's-Sâlik ilâ Evdahi'l-Mesâlik*, Abdulmute'âl es-Sa'îdî'nin *Buğyetu's-Sâlik ilâ Evdahi'l-Mesâlik*, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd'in *Hidâyetu's-Sâlik ilâ Tahkîki Evdahi'l-Mesâlik* ve *'Uddetu's-Sâlik ilâ Tahkîki Evdahi'l-Mesâlik* isimli eserleri bunlardan birkaçıdır. **4.** *Şuzûru'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*: Müellifin Arap gramerini çok özlü bir şekilde ele aldığı eseridir. Başta müellifi olmak üzere Hasan el-Halebî (ö.836/1432), Zekeriyyâ el-Ensârî (ö.926/1519),

---

[55] İbn Haldûn Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî, **Mukaddime**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., s. 532.

Abdulmelik el-İsferâyînî (ö.1037/1627) gibi âlimler tarafından şerh edilmiş ve bunlara birçok hâşiye yazılmıştır. **5.** *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*: Arapça'nın temel gramer kurallarını veciz bir şekilde özetleyen nahiv kitabıdır. Başta müellifi olmak üzere birçok kişi tarafından şerhedilmiştir. Ahmed el-Fâkihî (ö.972/1564), Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Harîrî el-Harfûşî (ö.1059/1649), Abdulmelik el-'Assafî, Ma'mer b. Abdilkavî ve İsmail b. Temîm el-Cevherî bunlardan bazılarıdır. **6.** *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye*: Hocası Ebû Hayyân'ın nahivle ilgili *el-Lemhatu'l-Bedriyye* isimli eserini tenkit ettiği şerhidir. İbn Hişâm'ın bunlardan başka daha birçok eseri mevcuttur. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir: *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî, Şerhu Kasîdeti Bânet Şu'âd, el-Câmi'u's-Sağîr fi'n-Nahv, Tahlîsu'ş-Şevâhid ve Telhîsu'l-Fevâid* ile *Fevhu'ş-Şezâ fî Meseleti Kezâ*[56].

7- es-Semîn el-Halebî (ö.756/1355)

Tam adı, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Mes'ûd'tur. es-Semîn lakabıyla tanınmıştır. Halep'te doğan müellifin burada kimlerden ilim tahsil ettiği bilinmemektedir. Daha sonra Mısır'a göç etmiş ve burada Ebû Hayyân el-Endelusî, Takiyuddîn Muhammed b. Ahmed es-Sâiğ (ö.725/1325), Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Murâdî el-'Aşşâb (ö.736/1336), Yunus b. İbrahim ed-Debbûsî (ö.729/1329) gibi âlimlerden nahiv, kıraat ve hadis dersleri almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra İbn Tolon camiinde nahiv, kıraat ve usûl dersleri vermeye başlamıştır. Bunun yanında İmam Şâfiî mescidinde de dersler verdiği zikredilmektedir. İlim mahfillerinde şöhret bulan müellifin nahiv, kıraat, tefsîr, usûl ve hadis ilimlerinde geniş bir birikime sahip olduğu, tercüme-i hâlini yazanlar tarafından dile getirilmektedir. Kaynaklarda öğrencileri hakkında bilgi verilmemektedir. Devlet kademesinde görev alan es-Semîn, Kahire Evkâf müdürlüğü görevine getirilmiş, zaman zaman da kadılık vazifesini vekâleten yürütmüştür. Mısır'ın değişik şehirlerini dolaşan müellif, 756/1355'de Kahire'de vefât etmiştir.

---

[56] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 308; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 336; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 68; Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 124-125, 154, 405, 564, 604; II, 1352, 1561, 1751-1754, 1818; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 191; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 291; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VI, 163; M. Reşit Özbalıkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 74; a.m., "Muğni'l-Lebîb" mad., **a.g.e.** XXX, 384; "Katrü'n-Nedâ" mad., **a.g.e.**, XXV, 59.

Eserleri şunlardır: **1.** *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*: es-Semîn'in hocası Ebû Hayyân henüz hayatta iken telif ettiği ve büyük ölçüde *el-Bahru'l-Muhît*'ten istifâde ettiği tefsîridir. Dört ciltten oluşan bu eser i'râb, nahiv, lügat, kıraat ve şevâhid açısından zengin bir tefsîrdir. es-Semîn bu eserinde Ebû Hayyân'a itirazlar yöneltmiştir. **2.** *Tefsîru'l-Kur'ân*: es-Semîn'in geniş olarak, yirmi ciltte Kur'ân'ı tefsîr ettiği eseridir. Bu tefsîrini *ed-Durru'l-Masûn*'dan önce kaleme almıştır. **3.** *el-Kavlu'l-Vecîz fî Ahkâmi'l-Kitâbi'l-'Azîz*: Bir önceki eser olan *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı on cilt halinde ihtisâr ettiği eseridir. Bu eserinde âyetlerin i'râbı ve kıraatler üzerinde durmuştur. **4.** *Şerhu't-Teshîl*: İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâid* isimli eserine yaptığı şerhtir. *ed-Durru'l-Masûn*'da bu eserinden *eş-Şerhu'l-Kebîr* olarak bahseder. Buradan onun *et-Teshîl*'i iki defa şerhettiği anlaşılmaktadır. Birincisi *eş-Şerhu'l-Kebîr*, ikincisi muhtasar olarak şerhettiği eseridir. ed-Dâvûdî müellifin bu muhtasar şerhini, Ebû Hayyân'ın yaptığı *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli şerhten iktibâs ettiğini ifâde eder. **5.** *Şerhu'ş-Şâtibiyye*: Ebû Muhammed eş-Şâtıbî'ye ait ve *eş-Şâtibiyye* olarak meşhûr olan *Hirzu'l-Emânî* isimli kıraatle ilgili kasîdenin şerhidir. İbnu'l-Cezerî, daha önce bu şerh gibi bir şerhin yazılmadığını ifâde eder. **6.** *'Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*: el-Isfahânî'nin *el-Mufredât*'ına benzer şekilde es-Semîn'in, Kur'ân lafızlarını alfabetik olarak açıkladığı eseridir[57].

8- İbn 'Akîl (ö.769/1367)

Tam adı, Ebû Muhammed Bahâuddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. 'Akîl el-Hemedânî'dir. 698/1299 yılında Halep'te doğan müellif, ilk öğrenimini burada tamamladıktan sonra tahsilini ilerletmek için Kahire'ye gitmiştir. Burada Ebû Hayyân'ın derslerine uzun süre devam etmiş ve ondan İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'i ile Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur. Hatîb el-Kazvînî (ö.739/1339), Bedruddîn b. Cemâ'a, Takiyuddîn İbnu's-Sâiğ, Zeynuddîn Ömer b. Ebi'l-Haram el-Kettânî (ö.738/1338), 'Alâuddîn 'Ali b. İsmail el-Konevî (ö.729/1329) gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatı, kıraat, hadis, fıkıh, tefsîr, kelam, usûl vb. dersleri almıştır. Tahsilini

---

57 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 152; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 339; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 402; a.m., **Husnu'l-Muhâdara**, I, 536; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 101; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 122, 732, II, 1166, 1366; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 179; el-Hıvânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât**, 85; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 111; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 260; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, II, 211.

tamamladıktan sonra Kutbiyyetu'l-Kubrâ Medresesi, Haşşâbiye Zâviyesi, İmâm Şâfiî Zâviyesi, Nâsırî Câmiî gibi yerlerde ders okutmuştur. Hocası Ebû Hayyân'dan sonra İbn Tolon Câmiî'nde ders okutan İbn 'Akîl, bir müddet Mısır kadılığı yapmıştır. Vefât edene kadar talebe okutmaktan geri durmayan müellifin öğrencileri arasında damadı Şeyhulislâm Sirâcuddîn Ömer b. Rislân el-Bulkînî (ö.805/1403), Kâdılkudât Celâluddîn Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî (ö.824/1421), Veliyuddîn Ahmed b. Abdirrahîm el-'Irâkî (ö.826/1423) gibi âlimler bulunmaktadır. 769/1367 yılında Kâhire'de vefât etmiştir.

Eserleri arasında şunları zikredebiliriz: **1.** *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*: İbn 'Akîl'i meşhûr eden eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere eser İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sinin şerhi olup üzerine birçok hâşiye yazılmıştır. Ahmed es-Sucâ'î *Fethu'l-Celîl 'alâ Şerhi İbn 'Akîl* adıyla, Muhammed Abdulazîz en-Neccâr *et-Tavdîh ve't-Tekmîl li Şerhi İbn 'Akîl* ismiyle ve 'Âsım Behcet el-Baytâr *Advâ 'alâ Şerhi İbn 'Akîl* ismiyle ona hâşiye yazmışlardır. **2.** *el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*: Yine İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâid* isimli eserinin şerhidir. **3.** *el-Câmi'u'n-Nefîs 'alâ Mezhebi'l-İmâm Muhammed b. İdrîs*: Şâfiî mezhebi fıkhına dâir altı ciltlik geniş bir çalışma olup yazar bunu tamamlamaya muvaffak olamamıştır. **4.** *Teysîru'l-İsti'dâd li Rutbeti'l-İctihâd*: Bir önceki eserin dört cilt halinde yapılmış özetidir[58].

9- Nâzıru'l-Ceyş (ö.778/1377)

Ebû Abdillâh Muhibbuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî, aslen Halep'lidir. 697/1298'de Kahire'de doğdu. Arap dili ile ilgili ilimleri Ebû Hayyân'dan tahsil etti. Takiyuddîn Muhammed b. Ahmed es-Sâiğ'den kıraat-ı seb'a okudu. Hatîb el-Kazvînî'den belağate ait ilimleri tahsil etti. Takıyuddîn es-Subkî, Tâcuddîn et-Tebrîzî, Kutbuddîn Muhammed b. Abdissamed es-Sinbâtî (ö.722/1322) gibi âlimlerden dersler aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra el-Mansûriyye medresesinde tefsîr dersleri verdi. Devlet kademelerinde çalışarak Dîvânu'l-Ceyş'e

---

[58] es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, XVII, 252; Takiyuddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi'u's-Selâmî, **el-Vefeyât**, (Thk. Sâlih Mehdî 'Abbâs), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1982, II, 326; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 428; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 266; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, XI, 100; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 47; a.m., **Husnu'l-Muhâdara**, I, 537; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 239; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 214; Benli Mehmet Sami, "İbn Akîl, Bahâeddin" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XIX, 300.

başkanlık yapan Nazaru'l-Ceyş görevine kadar yükseldi. Bu yüzden Nâzıru'l-Ceyş olarak tanındı. İyiliği ve cömertliği had safhada olup özellikle talebelere olan ilgisi ve yardımı çok fazlaydı. 778/1377 yılında Kahire'de vefât etmiştir.

Kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: **1.** *Temhîdu'l-Kavâ'id*: İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâid* isimli eserini dört cilt halinde bu isimle şerhetmiştir. **2.** *Şerhu't-Telhîs*: el-Kazvînî'nin belağat ile ilgili *Telhîsu'l-Miftâh* isimli eserinin şerhidir[59].

Bunların dışında Mısır'da Arap diline hizmet etmiş ve bu alanda eser bırakmış olan şu âlimleri de zikretmek mümkündür[60]:

1- Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali b. Musa el-Ensârî el-Mahallî (ö.673/1275): Mısırda doğup büyümüş önde gelen nahiv ve arûz âlimlerindendir. Kâhire'de nahiv ilmini okutmakla meşgul olmuştur. Eserleri arasında şunlar vardır: *Miftâhu'l-İ'râb*, *Urcûzetu'l-'Unvân fî Ma'rifeti'l-Evzân* (Arûz ilmi ile ilgili bir urcûzedir), *Muhtasaru Tabakâti'n-Nuhât li'z-Zubeydî*. Bunlara ilâve olarak muhdes şâirlerin şiirlerini topladığı bir tezkiresi vardır[61].

2- Muhyiddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdilazîz b. Ömer el-İskenderânî (ö.680/1281): Hâfî Ra'suhu en-Nahvî olarak meşhûr olmuştur. Rivâyetlere göre başındaki bir oyuk veya başı açık olduğundan bu lakabı almıştır. Ebû Hayyân onun aynı asırda meşhûr olan üç nahivciden biri olduğunu zikreder. Bunlar, İskenderiye'de Hâfî Ra'suhu, Mısır'da İbnu'n-Nehhâs ve Şam'da İbn Mâlik'tir. Ebû 'Alî el-Fârisî'nin *el-Îdâh*'ını ezberlediği zikredilmektedir. Ebû Hayyân onun telif ettiği herhangi bir eserini bilmediğini ifâde eder[62].

---

59 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 290-291; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, XI, 143; es-Suyûtî, **Husnu'l-Muhâdara**, I, 537; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 407, 477; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 169; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VIII, 27; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII, 121.

60 Mısır ekolü ve âlimleri ile ilgili Türkçe bilgi için bkz. Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 123 vd..

61 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, IV, 187; es-Suyûtî, **Husnu'l-Muhâdara**, I, 533; a.m., **el-Buğye**, I, 192; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, 172; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XI, 66.

62 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, III, 364; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, III, 409; es-Suyûtî, **Husnu'l-Muhâdara**, I, 533; a.m., **el-Buğye**, I, 138.

3- Burhanuddîn İbrahim b. Abdillâh el-Hukrî el-Mısrî (ö.780/1378): Aslen Tâif yakınlarındaki el-Hukre kasabasından olup daha sonraları Mısır'a göç etmiştir. Kahire'de nahiv dersleri vermiştir. Ayrıca değişik şehirlerde kadılık yapmıştır. İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sini şerhetmiştir[63].

Yukarıda zikredilen eserler göz önüne alındığında, hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda gerek Endülüs gerekse Mısır'da yapılan dil çalışmalarının büyük çoğunluğunu şerh, hâşiye ve ihtisâr türü eserler oluşturmaktadır. Bu iki bölgede en fazla şerhedilen eserler şunlardır: Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'i, Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh*'ı, ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ı, el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime*'si, İbn 'Usfûr'un *el-Mukarreb*'i, İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâid* ile *el-Elfiye*'si ve İbn Mu'tî'nin *el-Elfiye*'sidir. Bu eserlerin herbirinin elbette kendine özgün yönleri vardır. Her eser ihtivâ ettiği tartışmalar ve yorumlar sebebiyle önem arz etmektedir. Bunların yanında bu dönemde telif türü eserler de kaleme alınmıştır. Fakat bunların sayısı şerh, hâşiye ve ihtisâr türü eserlere nazaran daha azdır.

---

[63] es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 425; a.m., **Husnu'l-Muhâdara**, I, 537; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 153; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 265; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 17; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 43; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, I, 52;

I. BÖLÜM

EBÛ HAYYÂN el-ENDELUSÎ

A. HAYATI

1- Adı, Künyesi ve Nisbesi

Adı Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân'dır[1]. Künyesi Ebû Hayyân[2] olup lakabı Esîruddîn'dir.[3] Kaynaklarda nisbesi hakkında farklı rivâyetler mevcuttur. Bunlar el-Endelusî[4], el-Ceyyânî[5], el-Gırnâtî[6], el-Cubbâî[7], en-Nıfzî[8], el-Mağribî[9], el-Mısrî[10], el-Mâlikî[11], eş-Şâfi'î[12] ve el-Eserî'dir[13].

---

1 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 71; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 267; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ**, IX, 276; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 287; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 535; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb,** VI, 145; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152-153.

2 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1992, IX, 518. (Bundan sonraki dipnotlarda sadece eserin adı verilecektir.); İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 43; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111.

3 Mısır ve Şam gibi ülkelerde bu lakap ile anılmıştır. Bkz. İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 43; Mustafa İbrahim el-Muşînî, **Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelus**, Muessestu'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 104.

4 Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr**, (Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Sâlim Muhammed, Nebîl Ebû 'Amse, Muhammed Mev'id), Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1998, V, 325; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302.

5 Babası Endülüs'ün büyük şehirlerinden biri olan Ceyyân asıllı olması sebebiyle bu nisbeyle anılmıştır. Ceyyân, Kurtuba'nın doğusunda, geniş yerleşim sahasına sahip büyük bir şehirdir. Bkz. es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 276; İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 67; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302; a.m., **Tabsîru'l-Muntebih bi Tahrîri'l-Muştebih**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut ts., I, 290; Ceyyân hakkında fazla bilgi için bkz: el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 195; el-Himyerî, **Sıfatu Cezîreti'l-Endelus**, s. 70-72.

6 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 267; İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 68; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302.

7 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 325.

8 Berberî kabilelerinden biri olan Nıfze'ye atfen bu nisbeyle anılmıştır. Ayrıca Nıfze, Mağrib'te bir şehir adıdır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 296; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 43; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 287; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 145; Ebu'l-Fayd Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, el-Matba'atu'l-Hayriyye, Mısır 1306, ن ـ ف ـ ز mad. (IV, 87).

9 İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111.

10 İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 68.

2- Doğum Tarihi, Gençliği ve Tahsîli

Ebû Hayyân, kendi ifâdesine göre 654/1256 yılında[14], Şevvâl ayının sonlarına doğru Gırnâta'da doğmuştur[15]. İbn 'İmâd el-Hanbelî ve es-Safedî gibi tarihçiler ise onun Matahşâreş'ta doğduğunu zikrederler[16]. Matahşâreş müstakil bir şehir olmayıp Gırnâta'ya bağlı küçük bir yerleşim bölgesidir[17]. Bu sebeple Ebû Hayyân Gırnâta şehrine nisbetle meşhûr olmuştur[18].

Kaynaklarda Ebû Hayyân'ın babası ve diğer aile efradı hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Öyle görünüyorki bu husûs, ne babasının ne de diğer aile efradının zikre değer bir makam veya şöhret sahibi olmamalarından kaynaklanmaktadır[19].

Ebû Hayyân Kur'ân, hadîs ve Arapça gibi ilimleri doğduğu yer olan Gırnâta'da, dönemin hocalarından aldı. Kıraat-ı Seb'a'yı ilk olarak 670/1271 yılında Abdulhak b. Ali b. Abdillâh el-Ensârî (ö.670/1271'den sonra), Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. et-Tabbâ' (ö.680/1281), Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zubeyr (ö.708/1308)'den okudu. Abdulhak b. Ali el-Ensârî'den kıraat-ı Seb'a'yı ifrâd ve cem'[20] yoluyla yirmi hatimde okudu[21]. Ebu'l-Hasan el-Ubbezî (ö.680/1281),

---

11 İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111.

12 İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**, X, 111; Muhammed b. Cafer el-Kettânî, **er-Risâletu'l-Mustatrafa li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sunneti'l-Muşerrefe**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1964, s. 101.

13 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 535.

14 Leknevi el-Hindî gibi bazı âlimler Ebû Hayyân'ın h. 652'de doğduğunu zikrederler ki bu doğru değildir. (Bkz. İbn Kadi Şuhbe, **Tabakatu'ş-Şâfi'iyye**, III, 67; Hadîce el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, Mektebetu'n-Nahda, Bağdat 1966, s. 32.) Zira O öğrencisi es-Safedî'ye verdiği icazetinde kendisinin 654'te Şevvâl ayının sonlarında Gırnâta'da doğduğunu zikreder. Bunun yanında *el-Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde bu eserini h.710 yılının sonlarına doğru yazdığını ve bu sırada 57. yaşının ilk demlerini yaşadığını zikretmektedir. Ayrıca Ebû Hayyân'ın tercüme-i halini yazanların çoğu onun h. 654'te doğduğunu kaydetmişlerdir. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 10; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 281; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 302.

15 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 281.

16 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 328; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 145. Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî (ö.749/1338) de el-Bernâmec'inde Ebû Hayyân'ın Matahşâreş'te doğduğunu zikreder. Bkz. Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî, **Bernâmecu'l-Vâdîâşî**, (Thk. Muhammed Mahfûz), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980, s. 74.

17 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 328; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559.

18 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 31-32.

19 el-Hadîsî, **a.g.e.**, s. 33.

20 İfrâd, kırâat vecihlerini ayrı ayrı okuyarak her rivâyet için ayrı hatim indirmek demektir. Buna infirâd tarîki de denir. Cem' ise kıraat vecihlerini ve bunlara ait rivâyetleri bir araya getirerek

Ebû Ca'fer b. ez-Zubeyr, İbn Ebi'l-Ahvas (ö.697/1298) ve İbnu'd-Dâi' (ö.680/1281) gibi hocalardan Arapça dersleri aldı[22]. Nahiv ilminde temâyüz eden Ebû Hayyân 674/1275 yılından itibaren, hocaları hayatta iken, Arapça dersleri vermeye başladı[23]. Ebu'l-'İzz el-Harrânî (ö.686/1287), Ebû Zeyd Abdurrahman er-Rab'î et-Tûnusî, Muhammed b. Tercem (ö.692/1293), İbnu'z-Zubeyr, Ebû Ali b. Ebi'l-Ahmer, Ebû Ca'fer b. Beşîr (ö.675/1276) gibi hocalardan hadîs dersleri aldı[24].

Gırnâta'daki tahsîlini tamamlayan Ebû Hayyân, Endülüs bölgesindeki bazı şehirleri dolaşarak buradaki âlimlerden çeşitli ilimlere dâir dersler aldı. Mâlaka'da İbn Ebi'l-Ahvas'tan Hicr sûresinin sonuna kadar kıraat okudu[25]. Ayrıca Muhammed b. 'Abbâs el-Kurtubî (ö.671/1273)'den hadîs dersleri aldı[26]. *el-Meriyye, Belleş*[27], *el-Cezîretu'l-Hadrâ*[28], *Cebelu'l-Feth*[29] gibi yerleşim birimlerini dolaşarak buradaki hocalardan hadîs dinledi[30]. Daha sonra ilim ve marifetini arttırmak üzere doğu şehirlerindeki meşhûr âlimlere yöneldi[31].

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrılıp doğuya hicretinin sebepleri hakkında kaynaklarda farklı rivâyetler bulunmaktadır. Suyûtî'nin naklettiğine göre Ebû Hayyân, *en-Nudâr* adlı eserinde, kendisini doğuya gitmeye zorlayan sebebi şöyle zikreder:

---

okumak demektir. Buna indirâc da denir. Geniş bilgi için bkz. Necati Tetik, **Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi**, İşâret Yayınları, İstanbul 1990, s. 99-101; Nihat Temel, **Kırâat ve Tecvîd Istılahları**, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 74-75;.

21 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 540.

22 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 15; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 145.

23 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; Ebu'l-Mehâsin Şemsuddîn Muhammed b. Ali el-Huseynî ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz li'z-Zehebî**, Dımaşk, ts, s. 23.

24 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

25 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 540.

26 ed-Dımaşkî, **a.g.e.**, s. 24.

27 Endülüs'te bir beldedir. Gırnâta'nın güneyinde Mâlaka'nın doğusunda yer alır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 484.

28 Endülüs'ün meşhûr şehirlerinden biridir. Bugünkü İspanya topraklarında, Cebel-i Târık boğazının Akdeniz çıkışında yer alan liman şehridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 136.

29 İspanya'nın güneyinde Cebelitârık dağının eteğinde kurulmuş yerleşim birimidir. Târık b. Ziyâd'ın 92/711 yılında İber yarımadasına girdiği ve ilk karargahını kurduğu yerdir. "Cebelü Târık" olarak da isimlendirilir. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XX, 372; Mehmet Özdemir, "Cebelitârık" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VII, 187.

30 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 23; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

31 Abdul'âl Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısr ve'ş-Şâm fi'l-Karnayni's-Sâbi' ve's-Sâmin mine'l-Hicre**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1990, s. 276.

"Dönemin mantık ve felsefe âlimlerinden biri sultâna gelerek şöyle der: 'Ben yaşlandım ve yakın bir zamanda ölmekten endişe ediyorum. Bana, bu ilimleri öğreteceğim talebeler tahsis etmenizi istiyorum, ta ki benden sonra sizlere faydalı olsunlar.' Bu talebeler içinde yer almam için bana haber gönderildi. Dolgun bir maaş ve standardı yüksek bir hayat vaat ediyorlardı. Ama ben, bunu arzu etmediğim ve mecbur edilmekten korktuğum için hicret ettim."[32]

Diğer bir rivâyete göre Ebû Hayyân, kendisi ile hocası Ebû Ca'fer b. et-Tabbâ' arasında vuku bulan anlaşmazlıktan dolayı doğuya göç etmiştir. Ebû Hayyân, talebelik yıllarında İbnu't-Tabbâ'a sık sık itirazlarda bulunmuş ve daha sonra onun hakkında ***el-İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbni't-Tabbâ'*** adında onu eleştiren bir eser kaleme almıştır. Bunun üzerine İbnu't-Tabbâ' ile arası açılmış ve hocası meseleyi Emir Muhammed b. Nâsır el-Fakîh'e arz ederek ondan yardım taleb etmiştir. Emir de Ebû Hayyân'ın yakalanmasını ve cezalandırılmasını emretmiştir. Bunu duyan müellifimiz, Gırnâta'dan gizlice kaçarak deniz yoluyla Kuzey Afrika'ya, oradan da doğuya göç etmiştir[33].

Ebû Hayyân 679/1280 yılının başlarında Endülüs'ten ayrılarak[34] deniz yoluyla Fas'a geçti. Orada Ebu'l-Kâsım el-Mizyâtî'den ders okudu. Fas'ta üç gün[35] gibi kısa bir süre kaldıktan sonra *Sebte, Bicâye*[36] *ve Tûnus* gibi Kuzey Afrika şehirlerinde dolaşarak buradaki âlimlerle görüştü. Bicâye'de Ebû Abdillâh el-Kenânî (ö.699/1300)'den, Tûnus'ta Ebû Muhammed Abdullah b. Hârûn (ö.702/1303) ile Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm b. 'İtâb'dan hadîs dersleri aldı[37]. Yine Tûnus'ta Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali el-İşbîlî (ö.699/1300)'den fıkıh dersi aldı[38]. ed-Dımaşkî'nin

---

32 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 289; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 146.

33 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 583.

34 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 36; Ebu'l-Mehâsin ed-Dımaşkî, Ebû Hayyân'ın 677/1278 de Endülüs'ten ayrıldığını zikretmektedir. Bkz. ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24.

35 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 584.

36 Mağrib'te bir sahil şehridir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 339.

37 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 26.

38 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 583; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 278; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 36.

naklettiğine göre müellifimiz 679/1280 yılının Cemâziye'l-Evvel ayında Tûnus'ta bulunuyordu[39].

Daha sonra Mısır'a yönelen müellifimiz ilk olarak İskenderiye'ye geldi ve burada Abdulvehhâb b. Hasan b. el-Furât (ö.687/1288)'tan hadîs, Ali b. Yahya el-Maryûtî (ö.680/1281)'den de kıraat okudu[40].

Ebû Hayyân'ın Kâhire'ye yerleşmesi Hac farizasını îfâ etmek için çıktığı Hicâz seyahatinden sonradır[41]. Bu seyahatinde *Mekke, Medine, Minâ, Ayzâb*[42], *Eyle*[43], *Yenbu'*[44], *Kanâ*[45] *ve Cidde* şehirlerini dolaşarak buradaki âlimlerle görüştü. Mekke'de Ebu'l-Huseyn Ali b. Sâlih el-Huseynî (ö.690/1291), Yûsuf b. İshâk et-Taberî ve Ebu'l-Yumn Abdullah b. 'Asâkir (ö.686/1287) ile görüştü[46]. Şam ve Irak'ta meşhûr âlimlerden icâzet aldı[47].

Ebû Hayyân'dan bahseden tarih kitapları onun hangi yılda Mısır'a yerleştiğini belirtmemektedirler[48]. Bununla birlikte İbnu'l-Hatîb, onun Kâhire'de, büyük nahiv

---

39 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 26.

40 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 396; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 278; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285.

41 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563.

42 Kızıldeniz kıyısında küçük bir liman kasabasıdır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 171.

43 Şam ile Hicâz bölgesi arasında Kızıldeniz'e sahili olan bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 292.

44 Medine ile Kızıldeniz arasında yer alan ve Radvâ dağına yakın bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 449-450.

45 Yemen bölgesinde bir yerleşim birimidir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 399.

46 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 25; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 278; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

47 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 72; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 112.

48 İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın 679/1280 yılında Mısır'a geldiğini zikretse de biz bunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığını düşünüyoruz. Zira tarih kitapları Ebû Hayyân'ın bu tarihte Endülüs'ten ayrıldığı husûsunda ittifak halindedir. İbn Hacer'in, Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten çıkış tarihi ile Mısır'a varış tarihini birbirine karıştırmış olması muhtemeldir. Bkz. İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; 'Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî", **Mecelletu Mecma'il-Lugati'l-Arabiyye bi Dımaşk**, Cilt: 53/I, Şam 1978, s. 59; ed-Dımaşkî Ebû Hayyân'ın 680/1281yılında Mısır'a yerleştiğini zikretmektedir. Kaynakların neredeyse tamamı ise Ebû Hayyân'ın Hicâz seyahatinden sonra Mısır'a yerleştiğini nakletmektedirler. ed-Dimaşkî'nin bu tarihi zikretmesi, muhtemelen, Ebû Hayyân'ın Hicâz'a seyahati sırasında Kâhire'ye uğraması ve burada kısa bir süre kalması, ed-Dimaşkî'nin de bu tarihi dikkate almasından kaynaklanmaktadır. Bkz. ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563.

âlimi Bahâuddîn Ebû Nasr b. en-Nehhâs'tan[49] 688/1289 yılında Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuduğunu ve edebiyat dersleri aldığını zikretmektedir[50]. Buna göre müellifimizin altıyüz seksenli yıllarda Mısır'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Burada Ebû Tâhir İsmâ'îl b. Hibetullah el-Melîcî (ö.681/1282)'den kıraat[51], Şemsuddîn el-İsfahânî (ö.688/1289)'den usûl, Ebû Muhammed ed-Dimyâtî (ö.705/1305)'den de hadîs dersleri aldı[52]. Ayrıca bu bölgede *Dimyât, el-Mahalle*[53], *el-Cîze*[54], *Munyetu Ebî'l-Husayb*[55], *Dişnâ*[56], *Tuhrumus*[57], *Kûs*[58], *Bilbîs*[59]gibi yerleşim birimlerini dolaşarak buradaki âlimlerden kıraat, hadîs ve Arapça dersleri aldı[60]. Abdulaziz el-Harrânî (ö.788/1386), İbn Hatîbi'l-Mizze (ö.687/1288), Gâzî el-Halâvî (ö.690/1291), İbnu'l-Enmâtî (ö.684/1285) ve el-Vecîh b. el-Burhân gibi âlimlerin yanında Mu'nise bnt. el-Âdil, Şâmiye bnt. el-Bekrî (ö.685/1286) ve Zeyneb bnt. Abdillatîf el-Bağdâdî gibi kadın hocalardan da ders okudu[61].

Mısır'da uzun yıllar Bahâuddîn İbnu'n-Nehhâs'tan nahiv dersleri alan Ebû Hayyân, hocasının 698/1299'de ölümünden sonra onun yerine ders okutmaya geçti[62]. Dönemin idârecileri ile samimi dostluklar kurması sebebiyle Kâhire'nin değişik

---

49 Ebû 'Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim b. Muhammed İbnu'n-Nehhâs el-Halebî (ö.698/1299)'dir. Nahiv, edebiyat ve kıraat âlimi olup kendi döneminde Arap dilinde Mısır'ın en önde gelen âlimidir. Ebû Hayyân'ın hocasıdır. Bkz. İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 46; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 13; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 442.

50 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 317; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 72; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 45.

51 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 330.

52 İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 68-69; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

53 Kâhire ile Dimyât arasında büyük bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 63.

54 Fustât'ın batısında yer alan küçük bir kasabadır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 200.

55 Aşağı Mısır bölgesinde Nil nehri sahilinde kurulmuş büyük bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 218.

56 Yukarı Mısır bölgesinde ve Nil nehrinin doğusunda yer alan küçük bir beldedir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 456.

57 Mısır köylerinden biridir. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 52.

58 Yukarı Mısır bölgesinde yer alan büyük bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, IV, 413.

59 Mısır'ın Fustât şehri ile Şam arasında yer alan ve Fustât'a 10 fersah uzaklıkta bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 479.

60 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

61 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 279; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 278; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 303; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 551.

62 'Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî", s. 59.

medreselerinde görev aldı. 704/1305 yılında el-Câmi'u'l-Hâkim'de[63] nahiv, 710/1311 yılında da el-Kubbetu'l-Mansûriyye'de[64] tefsîr hocalığına tayin edildi. Fâtimî dönemi câmilerinden el-Câmi'u'l-Akmer'de[65] de kıraat dersleri verdi[66]. el-Câmi'u't-Tûlûnî'de[67] tefsîr dersleri veren Ebû Hayyân bilâhare el-Kubbetu'l-Mansûriyye'ye hadîs kürsüsü başkanlığına (Meşyehatu'l-Hadîs) getirildi. Hayatının sonuna kadar bu vazifeleri deruhte etti[68]. Ders vermenin yanında eserlerini telif etmekle meşgul oldu ve eserlerinin çoğunu burada kaleme aldı[69].

Kısa zamanda halkın ve idârecilerin teveccühünü kazandı. Memluklu Sultânı Emir Seyfuddîn Ergûn en-Nâsırî (ö.741/1341) ile özel bir dostluğu vardı. Onun yanında huzur bulduğu için sık sık yanına gider hatta bazı günler onun kalesinde gecelerdi. Sultânla arası o kadar iyiydi ki kızı Nudâr genç yaşta öldüğü zaman ondan, Kâhire'deki evinin bahçesine defnedebilmesi için izin istemiş, o da bu isteğine olumlu cevap vermişti[70].

---

63 Kâhire'de Fâtımî dönemi camilerinden olup Halife el-'Azîz Billâh tarafından 380/990 yılında yapımına başlanmış ve oğlu el-Hâkim bi Emrillâh döneminde 403/1013 senesinde tamamlanmıştır. Bu yüzden el-Hâkim'e nisbetle meşhur olmuştur. Bkz. el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr**, II, 277.

64 Memluklu sultanı el-Meliku'l-Mansûr Seyfuddîn Kalâvun (ö.689/1290) tarafından yaptırılmış olup el-Mansûriyye medresesi ile birlikte, aynı adla anılan hastane içinde yer alan görkemli bir yapıdır. Kalâvun ile birlikte daha bir çok hükümdarın kabirlerinin bulunduğu bu binada İslâmî ilimlerin tedrisi için özel yerler mevcuttur. Bkz. el-Makrîzî, **a.g.e.**, II, 380.

65 Fâtımî dönemi camilerinden olup Halife Ebû 'Ali el-Mansûr zamanında Vezir Me'mûn el-Batâihî tarafından 519/1125 yılında yaptırılmıştır. Bkz. el-Makrîzî, **a.g.e.**, II, 290; Semavi Eyice, "Akmer Camii" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, II, 282.

66 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 10; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 40-41; Abdulmecîd el-Muhtesib, "Ebû Hayyân el-Endelusî Nahviyyu 'Asrihi ve Mufessiruhu", **el-'Arabî**, Sayı:130, Eylül 1969, s. 27.

67 Miladi IX. asırda Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Türk-İslâm devletlerinden Tolunoğulları'nın kurucusu Ahmed b. Tolun (ö.270/884) tarafından 265/879 yılında yaptırılmıştır. Cami, Kâhire'ye yakın, Fustât'ın kuzeydoğusunda kurulan el-Katâi' adı verilen yerleşim merkezindedir. Bkz. el-Makrîzî, **a.g.e.**, II, 265.

68 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 24.

69 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 11; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285.

70 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 308; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 541.

3- Ailesi

İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın eşinin adının Zumrude bnt. Ebrak olduğunu, hadîs tahsîli yaptığını ve el-Birzâlî (ö.739/1338)'nin[71] ondan hadîs dinlediğini zikretmektedir. Künyesi Ummu Hayyân olan Zumrude bnt. Ebrak 736/1336 yılının Rebî'ul-Evvel ayında vefât etmiştir[72]. Ebû Hayyân'ın onu medhettiği kasîdesi şu beyitlerle başlamaktadır[73].

جُنِنْتُ بِهَا سَوْدَاءُ شَعْرٍ وَنَاظِرٍ　　وَسَمْرَاءُ لَوْنٍ تَزْدَرِي كُلَّ بَيْضَاءَ
وَجَدْتُ بِهَا بَرْدَ النَّعِيمِ وَإِنْ يَكُنْ　　فُؤَادِي مِنْهَا فِي جَحِيمٍ وَلأْوَاءَ
وَشَاهَدْتُ مَعْنَى الْحُسْنِ فِيهَا مُجَسَّداً　　فَأَعْجَبُ لِمَعْنًى صَارَ جَوْهَرَ أَشْيَاءَ
أَطَاعِنَةً مِنْ قَدِّهَا بِمُثَقَّفٍ　　أَصَبْتِ وَمَا أَغْنَى الفَتَى لِبْسُ حَصْدَاءَ
لَقَدْ طَعَنَتْ وَالقَلْبُ سَاهٍ فَمَا دَرَى　　أَبِالقَدِّ مِنْهَا أَمْ بِصَعْدَةٍ سَمْرَاءَ

(Bütün beyaz tenli kadınları küçümseyen siyah saçlı, kara gözlü, esmer tenli kadına vuruldum.

Her ne kadar kalbim onun yüzünden bir cehennem ve sıkıntı içinde olsa da onda cennet serinliğini buldum.

Güzelliğin manasını onda vücuda bürünmüş gördüm de bir mananın, nasıl eşyanın cevheri haline geldiğine hayret ediyorum.

Ey oka benzeyen düzgün endamıyla vuran (kadın)! Hedefi vurdun ve delikanlının sağlam zırh giymesi işe yaramadı.

O, kalp dalgınken (gâfil iken) vurdu. Bu yüzden endamıyla mı vurdu yoksa esmer kargıya benzer boyuyla mı vurdu bilemedi.)

Ebû Hayyân'ın, Hayyân isimli bir oğlu ve Nudâr adında bir kızı olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz[74]. Hayyân müellifimizin büyük çocuğu olup ilk tahsîlini babasının yanında yapmıştır. Babasından kıraat-ı seb'ayı almış ve onun birçok eserini okumuştur. Hayyân, Câmi'atu'd-Duveli'l-Arabiyye'ye bağlı Ma'hedu İhyâi'l-

---

[71] 'Alamuddîn el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî'dir. Küçük yaşta Kur'ân'ı ezberledi ve hadîs tahsîl etmeye başladı. Halep, Ba'lebek, Mısır, Haremeyn ve daha başka yerleri dolaştı. Fıkıh ilmini tahsîl etti ve er-Radiy b. Debûkâr'dan kıraat ilminin inceliklerini öğrendi. Tarih, Rivâyet, Mu'cem ile ilgili eserleri vardır. Bkz. el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, III, 196-198; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, III, 321-323; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 17; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 124.

[72] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 116.

[73] el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 569.

[74] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, III, 321.

Mahtûtât'ta bulunan *Gâyetu'l-İhsân fî İlmi'l-Lisân* adlı kitabın yazma nüshası üzerine; bu eseri, 20 Cemâziye'l-Evvel 722 tarihinde, Kâhire'de, babasından rivâyet yoluyla okuduğunu not olarak düşmüştür. Babası Ebû Hayyân da bu nota ilâve yaparak; Hayyân'ın söylediklerinin doğru olduğunu zikreder ve kendisinin rivâyet, tasnîf, ihtisâr, inşâ ve iktibâs türü bütün eserlerini, kısacası kendisi için rivâyeti câiz olan her şeyi rivâyet etmesi husûsunda oğluna icâzet verdiğini belirtir[75]. Babasının dışında Hayyân'a başka hocalar da icâzet vermişlerdir. Bunlar arasında 724/1324 yılında kendisinden icâzet aldığı Takiyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâlik el-Mısrî b. es-Sâiğ (ö.725/1325) bulunmaktadır. Hadîs rivâyetinde de bulunan Hayyân 764/1363 yılında Receb ayının sonlarında vefât etmiştir[76].

Ebû Hayyân'ın kızı Nudâr ise 702/1303 yılının Cemâziye'l-Âhir ayında doğmuştur. Kaynaklarda babasının onu çok sevdiği zikredilmektedir. Ebû Cafer b. ez-Zubeyr'den icâzet almış, ed-Dimyâtî'nin derslerinde bulunmuş ve Mısır ulemâsından hadîs dinlemiştir. Bazı hocalardan el-Alemuddîn el-Birzâlî (ö.739/1338)'nin kıraatini okumuştur. Nahivle ilgili bir mukaddimeyi ezberleyen Nudâr kendine hadîslerden bir cüz derlemiştir. Ayrıca şiir nazmetmesini biliyordu ve güzel ifâde sahibiydi. Onun zekâsını çok beğenen ve takdir eden Ebû Hayyân "***keşke kardeşi Hayyân da böyle olsaydı***" demiştir. 730/1330 yılının Cemâziye'l-Âhir ayında vefât etmiştir. Ebû Hayyân, kızının ölümüne çok üzülmüş ve ona ithafen ***en-Nudâr fî'l-Meslêti 'an Nudâr*** isimli bir eser kaleme almıştır[77].

Yukarıda da ifâde ettiğimiz üzere Nudâr vefât ettiğinde Ebû Hayyân, Sultân'dan onu evinin bahçesine defnetmek için izin istemiş o da buna müsaade etmiştir. Kızının ölümünden çok etkilenen Ebû Hayyân bir yıl boyunca onun kabrini aralıksız ziyaret etmiştir. Bedruddîn en-Nablûsî, Nudâr hakkında şunları zikretmektedir: "*Fazîlet ve huşu sahibi fasîh bir insandı. Güzelliğinin ve zerâfetinin yanında ibâdet ve fıkıh konusunda bir çok erkeği geride bırakmıştır.*"[78]

---

75 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 48-49.

76 İbn Hacer, **a.g.e.**, III, 321; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 49.

77 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 521; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559-560.

78 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559-560; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 49-50.

Ebû Hayyân'ın bir de Muhammed adında bir torunu vardır. Hayyân'ın oğlu olup dedesi Ebû Hayyân'dan ilim tahsîl etmiştir. Dedesinin ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra vefât etmiştir[79].

4- Şemâili ve Ahlâkı

Ebû Hayyân, fiziki görünümü itibariyle güzel bir insandı. es-Safedî onu şu cümlelerle tavsif etmektedir:

"O, uzun boylu, güzel yüzlü, uzun sakallı ve kırmızıya çalan açık tenli biridir. Uzun düz saçlara sahiptir. İhtiyarlığında ise nûrâni bir görünümü vardı. Konuşması fasîh olmasına rağmen ق harfini ك harfine yakın bir şekilde Endülüs şivesiyle telaffuz ederdi. Ancak Kur'ân okurken ق harfini fasîh olarak telaffuz ederdi."[80]

er-Ru'aynî ise hocasının fazîlet sahibi biri olduğunu ve onun gibisini görmediğini zikreder. Onun güler yüzlü, neşeli, sıkıntılardan uzak, güzel sözlü, çok arkadaş sahibi ve hoş sohbet biri olduğunu belirtir. Boyunun ne uzun ne de kısa olduğunu ifâde eden er-Ru'aynî onun yuvarlak bir yüze sahip olduğunu nakleder[81].

Lisânuddîn b. el-Hatîb, Ebû Hayyân'ın keskin zekâsı ve selîm idrâkiyle döneminin eşsiz insanı olduğunu belirtir[82].

Ebû Hayyân, inancının gereklerini titizlikle yerine getirmeye çalışan dini bütün bir insandır. Hayatı boyunca kötü alışkanlıklardan ve çirkin davranışlardan kaçınmıştır. O dönemde halk arasında kullanılan haşhaş, tütün, kenevir yaprağı gibi uyuşturucu maddelerden uzak durmuştur. İlim ehlinin bunları sarih bir şekilde haram olarak nitelendirmemelerine rağmen o, bu tür maddelerin haram olduğunu belirtir.

---

79 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 310; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 49.

80 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 541.

81 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 565.

82 el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 580.

Aynı şekilde tavla ve satranç gibi oyunların da insanları yalan söylemeye ve kavgaya sürükleyen boş işler olduğunu belirtir[83].

Onun, izzet-i nefis sahibi iffetli birisi olduğu, üç şey hariç hiçbir şeyde tamahkârlık göstermediği söylenir. Bunlar Kur'ân tilâveti, iffetli bir nefis ve sâlih amel. Bu husûsa, nazmettiği şu beyitleri de işâret etmektedir:

أُرِيدُ مِنَ الدُّنْيَا ثَلاَثاً وَإِنَّهَا   لَغَايَةُ مَطْلُوبٍ لِمَنْ هُوَ طَالِبُ

تِلاوَةُ قُرآنٍ وَنَفْسٌ عَفِيفَةٌ   وَإِكْثَارُ أَعْمَالٍ عَلَيْهَا أُوَاظِبُ[84]

(Dünyada üç şey istiyorum. Bunlar, talep eden bir kimsenin isteyebileceği en yüce şeylerdir.

Kur'ân okumak, iffetli bir nefis ve sürekli yapacağım bol sâlih amel.)

Ebû Hayyân huşû sahibi duygulu bir insandı[85] ve Kur'ân dinlerken ağlardı. Yine gazel türü şiirleri dinlerken gözyaşlarını tutamazdı. Aşk ve kahramanlık şiirlerinin kendisini duygulandırdığını, cömertlikle ilgili şiirlerin ise kendisine hiç tesir etmediğini belirtmektedir[86]. Kendisinin de gazel türü şiirleri çoktur.

Başkaları cömertlikle iftihar ederken Ebû Hayyân cimriliği ile övünürdü. Talebelerine de tutumlu olmayı tavsiye ederdi. Bir gün es-Safedî'ye hitâben: "*Paralarına sahip ol, insanların sana cimri demeleri, alçak kişilere muhtaç olmandan daha evlâdır.*" der ve ardından şu beyitleri zikreder:

رَجَاؤُكَ فِلْساً قَدْ غَدَا فِي حَبَائِلِي   قَنِيصاً رَجَاءٌ لِلنِّتَاجِ مِنَ العُقْمِ

أَأَتْعَبُ فِي تَحْصِيلِهِ وَأُضَيِّعُهُ   إِذَنْ كُنْتُ مُعْتَاضاً مِنَ البُرْءِ بِالسُّقْمِ[87]

---

83 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 358, 675-676.

84 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 564.

85 Talebelerinden Hâlid b. İsâ el-Belevî hocasının bir gün memleketinden bahsederken geçmişte orada yaşadığı hatıralarını anlattığını ve memleketine olan özlemini dile getirirken hıçkırıklara boğulduğunu zikreder. Bkz. Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid b. İsa el-Belevî, **Tâcu'l-Mefrık fî Tahliyeti 'Ulamâi'l-Meşrık**, (Thk. el-Hasen b. Muhammed es-Sâih), İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, Muhammediye ts., s. 26.

86 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 309; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 543.

87 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 275.

(Ağlarıma bir av gibi düşen parayı benden istemen kısır birinden çocuk beklemen gibidir.

Parayı kazanmak için yorulayım da sonra onu zâyî mi edeyim? O zaman ben sağlığı hastalıkla değiştirmiş olurum.)

Ebû Hayyân Mısır'da, günde, bir fakire dört kuruşun yeteceğini; iki kuruş ile bayat bir ekmek, birer kuruşla biraz kuru üzüm ve bir testi su alabileceğini, hatta ertesi gün bir kuruşla limon alıp ekmekle yiyebileceğini belirtir. Kitap satın alanları ayıplar ve onlara şunu söylerdi: "*Allah sana akıl ihsan eylesin! Ben istediğim kitabı vakıf kütüphanesinden ödünç alırım. Ama bana ödünç para verecek birisini ararsam bulamam.*" Ardından da şu beyitleri zikreder:

أَتَى بِشَفِيعٍ لَيْسَ يُمْكِنُ رَدُّهُ   دَرَاهِمُ بِيضٌ لِلْجُرُوحِ مَرَاهِمُ

تُصَيِّرُ صَعْبَ الأَمْرِ أَهْوَنَ مَايُرَى   وَتَقْضِي لُبَانَاتِ الفَتَى وَهُوَ نَائِمُ[88]

(Reddedilmesi mümkün olmayan bir aracı ile, yaralara merhem beyaz dirhemlerle geldi.

Onlar ki zor işleri mümkün olan en kolay şekilde çözerler ve gencin isteklerini o uykuda iken giderirler.)

Ebû Hayyân'ın bu tutumu ve sebepleri hakkında es-Safedî şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "*Onda şunları görüyorum: Uzun bir hayat yaşadı ve memleketinden ayrılıp gurbete çıktı. Çok ülke gezdi ama servet yapmadı. Elde ettiği mevkilere varana kadar çok yoruldu. İnsanları denedi, hayat tecrübesi arttı ve başından birçok olay geçti. Ama o hep basiretli olup sağduyulu davrandı.*"[89]

Mısır'a geldikten sonra Ebû Hayyân'ın ailesine yaptığı vasiyeti, onun ahlâkı ve hayata bakış açısı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu yüzden vasiyetini burada zikretmek istiyoruz:

"Aklı başında olan kimse şu husûslara dikkat etmelidir:

1- Dış görünüş itibariyle herkese karşı dostça tavır takınmalı, içten de, kötülüklerden sakınmak ve kendini korumak için düşmanmış gibi tedbir almalı. Bu

---

88 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 543.

89 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 334; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 543.

konuda insan, düşmanından çok dost bildiği kişilerden sakınmalıdır. Bir de şuna inanmak lazım gelir ki bir kişinin diğerine yaptığı iyilik ve gösterdiği muhabbet, ondan sağlayacağı menfaat içindir. Yoksa o şahsı sevdiğinden değildir.

2- *İnsanoğlu şu altı meselede konuşmamalıdır:*

a- *Allah'ın zâtı ile ilgili*

b- *Allah'ın sıfatları ile ilgili*

c- *Bütün Peygamberlerin (AS) durumu ile ilgili*

d- *Sahabeler arasında cereyan eden hâdiselere itiraz husûsunda*

e- *Mezhep imâmlarına itiraz husûsunda*

f- *Ümmetin sâlih kullarını karalama husûsunda*

3- Nefis müdafaası hariç hiç kimseye eziyet etmemelidir.

4- İnsanları, tartıştıkları konu ve anlama kabiliyetleri husûsunda hoş görmelidir. Çünkü bu husûslar onların akıl seviyeleri ile doğru orantılıdır.

5- İnsanlarla münakaşaya girmemeli, onları küçümseyerek hafife almaktan sakınmalıdır.

6- Kişi, inanç ve fikir yönüyle anlaşabileceği kişilerle çalışmalıdır. Maksadını anlamayan ve kendisinin idrâk ettiği konuları anlayamayan kişilere kızmamalıdır.

7- Kişi, zâhirî manası itibariyle kötü olan sözleri iyiye yoracak bir çıkış yolu bulmalıdır. İnsanların hatalarını görüp onları tereddüt etmeksizin, hemen, hatalı ilan etmeye yeltenmemelidir.

8- İnsan câhiliye dönemi bilgilerine dalmamalı, çalışmalarını dinî ilimler üzerine yoğunlaşmalıdır.

9- Fakir insanlardan yüz çevirmemeli, onların halini anlamaya gayret etmelidir.

10- İnsanlara karşı mütevazı olmalı, kendisinin âciz ve muhtaç bir kul olduğunu asla unutmamalıdır. Hiç kimseye karşı böbürlenmemelidir.

11- Çok gülmekten, şaka yapmaktan ve kendisini ilgilendirmeyen işlerden kaçınmalıdır.

12- Allah'a karşı ma'siyet sayılmayan işler ile mertliğe halel getirmeyen konularda topluma ayak uydurmalıdır.

13- Halkın gözünde çirkin olan işlerden sakınmalı, hiç kimseye şikâyet etmemelidir.

14- Ailesi ile ilgili özel meseleleri arkadaş meclislerinde anlatmamalıdır. Allah rızası için yaptığı hayır işlerine hiç kimse muttali olmamalıdır.

15- İnsanlarla olan münâsebetlerinde güler yüzlü ve tatlı dilli olmalıdır. Allah'tan başkasına bel bağlamamalıdır.

16- Tarih kitaplarını çok okumalıdır. Zira bu kitapları mütalaa etmek insana yeni fikirler aşılar."[90]

Ebû Hayyân'ın bu vasiyeti bir babanın çocuklarına verdiği nasihatlerden çok bilgili ve tecrübeli bir hocanın öğrencilerine, hatta tüm insanlara verdiği öğütler olarak görülmelidir. Zira bunların tamamı, onun hayatı boyunca kazandığı engin tecrübelerin bir hülasasıdır.

5- Mezhebi

Başlangıçta Mâlikî mezhebine mensup olan Ebû Hayyân daha sonra Endülüs'te yaygın olan Zâhiriye mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Mısır'a geldiğinde ise Zâhiriye mezhebinin bu bölgede fazla rağbet görmediğini müşâhede etmiş ve Şâfiî mezhebinin görüşleriyle amel etmiştir[91]. Zira, o dönemde, Mısır'da Şâfiî mezhebi hâkim idi. Bu mezhebe sıkı sıkıya sarılan müellifimiz Kur'ân tefsîrinde ve mezhepler arasındaki ihtilâflı meselelerde İmam-ı Şâfiî ve onun talebelerinin görüşlerini tercîh etmiştir[92]. Ayrıca İmâm-ı Şâfiî'yi medheden uzun bir kasîde de kaleme almıştır. Kasîde şu beyitlerle başlamaktadır[93]:

غُذيتُ بِعِلْمِ النَّحْوِ إذْ دَرَّ لي ثَدْياً ... فَجِسْمي بِهِ يَنْمي وَرُوحي بِــه تَحْيَا
وَقَدْ طَالَ تَضْرَابِي لِــزَيدٍ وَعَمْرِهِ ... وَمَا اقْتَــرَفَا ذَنْــباً وَلاَ تَبِعَا غَـيّاَ
وَمَا نِلْتُ مِنْ ضَرْبَيْهِمَا غَيْرَ شُهْرَةٍ ... بِفَنٍّ وَمَا يُجْدي اشْتِهَارِي بِهِ شَيــاً
أَلاَ إِنَّ عِلْمَ النَّحْوِ قَدْ بَادَ أَهْــلُهُ ... فَمَا أَنْ تَرَى فِي الحَيِّ مِنْ بَعْدِهِمْ حَيًّا
سَأَتْرُكُهُ تَــرْكَ الغَــزَالِ لِــظِلِّهِ ... وَأُتْــبِــعُهُ هَــجْــرًا وأُوسِعُهُ نَــأْيَا

---

[90] el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 565-566.

[91] es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 111; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 75.

[92] Ebû Hayyân, tefsîrinde ikiyüzelliden fazla yerde İmâm-ı Şâfiî'nin görüşlerini zikretmektedir. Bunlardan bir kaçı için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, II, 392, 468, 477; III, 508 vd.

[93] es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 287-288.

وَأَسْمُو إِلَى الفقْــه المُــبَارَك إِنَّــهُ ... لَيُرْضيكَ في الأُخْرَى وَيُحْظِيكَ في الدُّنْيَا
هَلِ الفقْهُ إلاَّ أَصْــلُ ديــنِ مُحَمَّد ... فَجَرِّدْ لَــهُ عَزْمًا وَجَــدِّدْ لَــهُ سَعْيَا
وكُنْ تَابعًا للشَّــافعيِّ وَسَالــكاً ... طَرِيقَــتَهُ تَــبْلُغْ به الغَــايَةَ القُــصْيَا
أَلاَ بابْنِ إدْرِيس قَد اتَّضَحَ الهُــدَى ... وَكَمْ غَامضٍ أَبْدَى وكَمْ دَارسٍ أَحْــيَا
سَميُّ الرَّسُولِ المُصْطَفَى وَابْنِ عَمِّه ... فَنَاهيكَ مَجْداً قَدْ سَمَا الرُّتْــبَةَ العُلْيَا
هُوَ استَنْبَطَ الفَنَّ الأُصُولِيَّ فَاكْتَسَى ... بِهِ الفِقْهُ مِنْ دِيبَاجٍ إنْشَاؤُهُ وَشْــيَا

(Nahiv ilmiyle beslendim. Çünkü o bana göğsünden bol bol süt akıttı. Bu yüzden bedenim onunla büyür ve ruhum onunla hayat bulur.

Hiçbir suç işlemedikleri ve hiçbir günahı takip etmedikleri halde Zeyd ile 'Amr'ı dövüştürmem çok uzadı.

Onları dövüştürmekle bir ilimde şöhretten başka bir şey elde etmedim. Onunla meşhûr olmamın da bir şeye faydası yoktur.

Dikkat et! Nahiv ilmiyle ilgilenenlerin nesli tükenmiştir. Yaşayanlar arasında onlardan sonra (bu ilimle ilgilenen) başka bir canlı göremezsin.

Ceylanın öldüğünde gölgesini terk ettiği gibi (nahiv ilmini) ebediyen terk edecek ve onu bırakıp uzaklaşabildiğim kadar uzaklaşacağım.

Ve mübarek fıkıh ilminin (o yüksek makamına) yükseleceğim. Muhakkak o (fıkıh ilmi) seni ahirette razı, dünyada da itibarlı eder.

Fıkıh ilmi Hz. Muhammed (s.a.v)'in dininin temelinden başka bir şey değildir. Bu yüzden azmini ona hasret ve gayretini ona karşı (daima) yenile.

(İmam) Şâfiî'ye tabi ol ve onun yolundan git. Onunla en uzak hedefe ulaşırsın.

Dikkat et! İbn İdrîs ile doğru yol belirginleşmiştir. (O), nice muğlak husûsları göstermiş ve nice silinmiş şeyleri canlandırmıştır.

O, Hz. Peygamberin ve onun amcasının oğlunun adaşıdır. Bu yüzden en yüce mertebeye yükselen şeref olarak bu sana yeter.

Usûl ilmini bulan odur. Fıkıh ilmi onunla süslü bir çehre kazandı.)

İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın her ne kadar Şâfiî mezhebine göre amel etse de Zâhiriye mezhebine meyilli olduğunu zikretmektedir[94]. Yine onun gönlünün Zâhiriye mezhebinde olduğunu şu sözlerinden anlıyoruz:

"Zâhiriye mezhebine girmiş birinin ondan dönmesi muhaldir."[95]

---

[94] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 310.

[95] es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281.

Kemâluddîn Cafer el-Udfuvî (ö.749/1348) birçok nahiv âlimi gibi hocası Ebû Hayyân'ın da Hz. Ali'ye karşı aşırı derecede bir sevgisinin olduğunu zikreder. Bir defasında Kâdi'l-Kudât Bedruddîn b. Cemâ'a (ö.733/1333)'ya şöyle demiştir: Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye hitâben; "*Seni ancak mü'min olan sever ve münâfık olan buğzeder.*" buyurmuştur. "*Ne dersin doğru söylememiş midir?*" İbn Cemâ'a: "*Doğru söylemiştir.*" Ebû Hayyân da ona: "*Peki ona karşı savaşıp yüzüne kılıç çekenler onu seviyorlar mı yoksa buğz mu ediyorlar?*" diyerek Hz. Ali'ye karşı savaşanların onu sevemeyeceklerini ifâde etmiştir[96]. el-Udfuvî'nin sözünü destekleyen diğer bir delil de Ebû Hayyân'nın Kur'ân'da geçen "الشَّجَرَة الملعونة"- *(Lânetlenmiş ağaç)* ibâresini Benî Ümeyye olarak tefsîr etmesidir[97].

Ebû Hayyân, felsefî düşünceler ile Mûtezile ve Mücessime gibi fırkalardan uzak kalmıştır[98]. Hatta Mısır'a geldiğinde halkın alenî olarak felsefe ile meşgul olmasını hayretle karşılamış ve şunları söylemiştir:

"Mısır'a geldiğimde ve halkın çoğunun alenî olarak filozofların saçmalıklarıyla çekinmeden meşgul olduklarını görünce şaşırdım. Zira biz, Endülüs'te, felsefeden uzak ve bunları inkâr üzere yetiştik. Hatta mantık ilmine dâir bir kitap satıldığında bu gizlice olurdu. Dahası hiç kimse mantık kelimesini söylemeye cesaret edemezdi ve bu yüzden adını el-Mif'al [المفعل] koymuşlardı. İbnu'l-Hakîm adıyla meşhûr olan dostumuz Vezirulmulk İbnu'l-Ahmer Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân[99] benden mantık ilmine dâir bir kitap almamı veya istinsâh ederek Endülüs'e kendisine göndermemi istemişti. Vezir olduğu halde cesaret edip mektubunda mantık kelimesini kullanamamış ve el-Mif'al [المفعل] yazmıştı."[100]

---

96 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 542.

97 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 76; Muhammed Abdulhâlik 'Adîma, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", **Mecelletu Kulliyyeti'l-Luğati'l-Arabiyye**, Sayı:7, Riyâd 1977, s. 16-17.

98 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 306.

99 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân b. İbrahim el-Lâhmî er-Rindî (ö.708/1309)'dir. İbnu'l-Hakîm olarak tanınmıştır. Gırnâta'da divan katipliği yapmıştır. Daha sonra el-Mahlû' olarak tanınan Ebû Abdillâh Muhammed iktidara geldiğinde onu veziri ve katibi yapmıştır. Bkz. İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, III, 495; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, V, 498.

100 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 47.

el-Bahru'l-Muhît isimli eserinde filozofları ağır bir dille eleştiren Ebû Hayyân, onlar hakkında şunları söylemektedir:

"...Onlar (filozoflar), filozoftan çok sefih ve câhil olarak adlandırılmaya layıktırlar. Çünkü onlar, peygamberlerin düşmanı olup İslâm şeriatını tahrif edenlerdir. Bunların İslâm dinine verdikleri zararlar Yahudi ve Hıristiyanlarınkinden daha fazladır. Eğer Emîru'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb, ilâhî bir kitap olmasına rağmen insanları ***Tevrât'ı*** *okumaktan nehyetmişse, filozofların kelamını okumanın evleviyetle nehyedilmesi gerekir. Günümüzde felsefî saçmalıklarla uğraşan insanların sayısı çoğaldı ve bunu da hikmet olarak adlandırıyor, bundan uzak duran kimseleri de câhillikle ithâm ediyorlar. Kendilerinin kâmil insanlar olduklarına inanıyor ve felsefe tahsîline ağırlık veriyorlar. Bunlar arasında neredeyse* ***Kur'ân'ı*** *hıfzeden veya Hz. Paygamber'in hadîslerini ezberleyen bir kişi bulamayacaksın..."*[101]

er-Râzî[102] ve ez-Zemahşerî[103] gibi âlimlerin felsefî[104] ve i'tizâlî görüşlerini reddeden Ebû Hayyân, filozoflar ile Mûtezilîlerin fikirlerinde fayda olmadığı inancındadır[105]. Zira bunlar Kur'ân'ın zâhirinden uzaklaşmışlardır[106].

---

101 **el-Bahru'l-Muhît,** VI, 46. Konu ile ilgili diğer örnekler için bkz. **A.g.e.**, IV, 109; VII, 216.

102 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn el-Kureşî et-Teymî et-Taberistânî (ö.606/1210) elde ettiği şöhret sebebiyle Fahruddîn er-Râzî lakabıyla tanınmıştır. Tefsîr, fıkıh, usûl, kelam, felsefe ve mantık âlimi olup telif ettiği **Mefâtihu'l-Ğayb** isimli büyük tefsîriyle şöhret bulmuştur. Bundan başka ***Esrâru'l-Kur'ân, el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh, el-Matâlibu'l-'Âliye, el-Muhassal, el-Muntehab fî Usûli'l-Fıkh, Şerhu'l-Mufassal, el-Muharrer fi'n-Nahv, Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz*** gibi eserleri vardır. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân,** IV, 248; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât,** IV, 248; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye,** VIII, 81; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn,** II, 215. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi,** XII, 89.

103 Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö.538/1144)'dir. Hayatının büyük bir bölümünü ilme ve eser telif etmeye vermiş tefsîr, nahiv, dil, edebiyat ve diğer ilimlerde söz sahibi âlimdir. Mûtezile mezhebine mensup olan ez-Zemahşerî Horasan, Isfahan, Şam, Mekke, Bağdat gibi şehirleri dolaşmış ve en sonunda memleketi Harizm'e dönerek orada vefat etmiştir. ***el-Keşşâf, el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs, el-Mufassal, el-Mustaksa, Esâsu'l-Belâğa*** telif ettiği eserlerden bazılarıdır. Bkz. İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ,** s. 391; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ,** VII, 147; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât,** III, 265; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân,** V, 168; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn,** II, 314.

104 er-Râzî'yi filozofların görüşlerine fazla yer vermekle eleştiren Ebû Hayyân, filozofların yaptıkları tefsîrleri İslâm ulemâsının yaptığı tefsîrlerinden uzak olarak niteler. Ayrıca Arapların, filozofların söylediklerinden bir şey anlamadıklarını, bu insanların tefsîrlerinin gizemli ve bilmece gibi olduğunu ve onların Allah'ı ve peygamberlerini inkâr eden câhiller olduklarını ifâde eder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît,** VI, 425.

Yine Sûfîlere, şeyhlerine ve tefsîrlerine ağır eleştiriler yönelten Ebû Hayyân, onları münâfıklık ve ilhâdla suçlamıştır. O, aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, yer yer tasavvuf ehlinin görüşlerine temas eder ve bunlardan sakınılması gerektiğine dikkat çeker:

"...Zâhirî olarak İslâm kimliği altına gizlenip Sûfilere müntesip olan bazı kişiler, Hıristiyanların bazı inançlarından, Allah'ın güzel sûretlerde hulûl ettiğini istinbât etmişlerdir. el-Hallâc[107]*, İbn Ahlâ (ö.645/1247)*[108]*, İbnu'l-'Arabî*[109]*, İbnu'l-Fârıd*[110] *ve takipçileri İttihâd ve Vahdeti iddia etmiş bazı mülhidlerdendir... Bunların isimlerini sırf doğru yolu göstermek ve (inancı) zayıf müslümanlardan endişe ettiğim için zikrettim. Ta ki (bu insanlardan ve görüşlerinden) sakınsınlar. Bunlar Allah'a ve Peygamberine yalan isnâd eden, âlemin kadîm olduğunu iddia eden ve yeniden dirilişi inkâr eden filozoflardan daha kötüdürler. Tasavvuf ehline tâbi bazı câhiller*

---

105 Ebû Hayyân, tefsîrinde, sık sık ez-Zemahşerî'nin görüşlerini zikreder ve bu görüşlerin altında i'tizâlî desîselerin olduğunu belirterek itirazlarda bulunur. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 599; III, 550, 613; IV, 228-229, 256, 300, 419; V, 52, 418.

106 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 78.

107 Ebu'l-Muğîs el-Huseyn b. Mansûr el-Beydâvî (ö.309/922)'dir. Hallâcı Mansûr olarak tanınan müellif tasavvufun gelişmesinde önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıflardandır. İran'ın Fars eyaletinde doğmuş, Basra, Bağdat, Mâverâünnehir, Sicistan, Kirmân gibi bölgeleri dolaşmış, daha sonra Hindistana giderek ateşli vaazlarıyla İslâm'ı yaymaya gayret etmiştir. Aleyhinde yürütülen kampanya sonucu Bağdat'ta idam edilmiştir. Kitâbu't-Tavâsîn isimli bir eseri vardır. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 269-272; Ali b. Osman el-Cullâbî el-Hucvîrî, **Keşfu'l-Mahcûb -Hakikat Bilgisi-**, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 253-257; Ferîduddîn Attâr, **Tezkiretu'l-Evliyâ**, (Trc. Süleyman Uludağ), Erdem Yayınları, İstanbul 1991, s. 594-605; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 140-147; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XIV, 313-354; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XV, 377.

108 Muhammed b. 'Ali b. Ahlâ (ö.645/1247)'dır. Endülüs'ün Lûraka şehrinin emîridir. Önceleri ilim adamı olan müellif daha sonraları idâreciliğe geçmiştir. Kelâm âlimlerindendir. Bkz. ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, 172; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, X, 301.

109 Muhyiddîn Muhammed b. 'Ali b. Muhammed el-'Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö.638/1240)'dir. Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük tesirleri olan sûfî müelliftir. Mürsiye'de doğmuş doğuya seyahat ederek Hicâz, Irak ve Anadoluyu dolaşmış ve en sonunda Şam'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Vahdet-i vucûd öğretisini sistemleştirmiştir. *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye, Fusûsu'l-Hikem, et-Tedbîrâtu'l-İlâhiyye* eserlerinden bazılarıdır. Bkz. es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, IV, 173; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VI, 339; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 161; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 190; M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 493.

110 Ebû Hafs Şerefuddîn Ömer b. 'Alî b. Murşid es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısrî (ö.632/1235) olup babası mahkemede miras işleriyle uğraştığından İbnu'l-Fârıd olarak şöhret bulmuştur. Sultânu'l-'Âşikîn olarak tanınan mutasavvıf ve şairdir. Kimi âlimler onu büyük bir mutasavvıf kabul ederken kimileri de şiirleri sebebiyle küfürle ithâm etmişlerdir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 454; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 368; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân**, IV, 317; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VI, 288; Süleyman Uludağ, "İbnü'l-Fârız" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXI, 40.

bunları ta'zîm ederek ve onların, Allah'ın seçkin ve velî kulları olduklarını iddia ederek aşırı gitmişlerdir..."[111]

Ebû Hayyân, Ehl-i Sünnet ve Selef'in yolunu takip etmiştir. Bunda, öncelikle Zâhiriye, ardından da Mısır'da Şâfiî mezhebine intisap etmesinin ve tefsîr, hadîs, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olmasının önemli payı vardır[112].

6- Ölümü

Ebû Hayyân 91 yıl gibi uzun ve ilmî açıdan da bereketli bir hayat yaşamıştır. Ömrü boyunca ciddi bir hastalık geçirdiğine dâir elimizde bir bilgi bulunmayan Ebû Hayyân'ın vefât etmeden bir sene önce gözlerini kaybettiğini öğrencisi ed-Dımeşkî (ö.765/1364)'den öğreniyoruz[113]. Yine onun vefatından kısa bir müddet önce hastalandığını kaynaklar zikretmektedir[114].

Ebû Hayyân 28 Safer 745 Cumartesi (10 Temmuz 1344) günü akşam üzeri Kâhire'de kendi evinde vefât etmiştir. Ertesi günü de Bâbu'n-Nasr'ın dışındaki el-Makbaratu's-Sûfiyye'ye defnedilmiştir. Ayrıca onun için Şam Emevî câmiînde gıyâbî canâze namazı kılınmıştır[115].

Bazı Mağrib'li tarihçiler, Ebû Hayyân'ın 743/1342 tarihinde vefât ettiğini zikretmişlerdir. el-Makkarî, bu rivâyetlerin doğru olmadığını, zira Ebû Hayyân'ın Mısır'da vefât etmesi sebebiyle doğulu tarihçilerin rivâyetlerine güvenmenin daha doğru olacağını zikreder[116].

Ebû Hayyân'ın ölümünün ardından başta öğrencileri ve arkadaşları olmak üzere binlerce insan gözyaşı dökmüş ve mateme bürünmüşlerdir. Onun vefatı üzerine

---

111 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 210. Konu ile ilgili diğer örnekler için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, III,190-191; V, 404; VI, 81; X, 415.

112 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 78.

113 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 26.

114 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 310; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 291.

115 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 279; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 538; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

116 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559.

bir çok insan mersiyeler nazmetmiştir. Bunlar arasında en meşhûr olanı talebesi es-Safedî'nin kaleme aldığı kasîdedir. Matla'ı şu şekildedir[117]:

مَاتَ أَثِيرُ الدِّينِ شَيْخُ الوَرَى   فَاسْتَعَرَ البَارِقُ واسْتَعْبَرَا
وَرَقَّ مِنْ حُزْنٍ نَسِيمُ الصَّبَا   وَاعْتَلَّ فِي الأَسْحَارِ لَمَّا سَرَى
وَصَادِحَاتُ الأَيْكِ فِي نَوْحِهَا   رَثَتْهُ فِي السَّجْعِ عَلَى حَرْفِ رَا
يَا عَيْنُ جُودِي بِالدُّمُوعِ الَّتِي   يُرْوَى بِهَا مَا ضَمَّهُ مِنْ ثَرَى
وَأُجْرِي دَماً فَالخَطْبُ فِي شَأْنِهِ   قَد اقْتَضَى أَكْثَرَ مِمَّا جَرَى
مَاتَ إِمَامٌ كَانَ فِي عِلْمِهِ   يُرَى إِمَاماً وَالوَرَى مِنْ وَرَا
أَمْسَى مُنَادِياً لِلْبِلَى مُفْرَداً   فَضَمَّهُ القَبْرُ عَلَى مَا تَرَى
يَا أَسَفًا كَانَ هُدًى ظَاهِراً   فَعَادَ فِي تُرْبَتِهِ مُضْمَرَا

(İnsanların şeyhi Esîruddîn öldü. Şimşek çaktı bulut gözyaşı döktü.

Saba rüzgârı hüzünden acıyıp şefkat gösterdi ve seher vakitlerinde eserken hasta oldu.

Ormanın ötücü kuşları feryat ve figanlarında ona "ra" harfi üzerine secili bir şekilde ağıt yaktılar.

Ey göz! Onu içine alan toprağı sulayacak gözyaşlarında cömert ol.

Hatta kan akıt! Onun durumu bu akandan daha fazlasını gerekli kılıyor.

İlminde imâm kabul edilen ve insanların onun gerisinde olduğu bir imâm öldü.

Tek başına, ölüp yok olmaya çağıran bir münâdî oldu. Gördüğün üzere kabir onu içine aldı.

Ne yazık! O açık bir rehberdi. Ama şimdi mezarında gizlendi.)

---

[117] es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.

B. İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ

Ebû Hayyân, kendi asrının önde gelen nahiv, lügat, tefsîr, kıraat, hadîs, tarih ve edebiyat âlimidir. O geniş bir kültürün yanında muazzam bir ilmî birikime sahiptir[118]. Zira o; Arapça, tefsîr, kıraat, hadîs, fıkıh gibi ilimleri Endülüs'ten Irak'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada, otuza yakın yerleşim biriminde, yaklaşık 450 hocadan tahsîl etmiştir. Kendisine icâzet veren hocaları bu sayıya dahil değildir[119]. Ona "Şeyhu'n-Nuhât", "Sîbeveyhi'z-Zamân", "Ferîdu'l-'Asr", "Şeyhu'z-Zamân", "İmâmu'n-Nahv", "Lisânu'l-'Arab", "Huccetu'l-'Arab", "İmâmu'l-Mufessirîn" "Şeyhu'l-'Arabiyyeti ve'l-Edeb", "eş-Şeyhu'l-İmâmu'l-'Allâme" "İmâmu'n-Nuhât", "Nahviyyu 'Asrihi ve Luğaviyyihi ve Mufessirihi..." gibi lakaplar verilmiştir[120]. Onun tercüme-i hâlini yazan müelliflerin çoğu, daha sözlerinin başında, onun ne denli ilim ve irfan sahibi olduğunu dile getirirler.

Öğrencisi Kemâluddîn Cafer el-Udfuvî onun hakkında şunları zikretmektedir:

"Ebû Hayyân, zamanın şeyhi ve âlimidir. Edebî ilimleri yeniden ihyâ eden odur. Arap dilinde akan bir nehir gibidir. Hiç kimse ona bu husûsta yetişemez ve karşı koyamaz..."[121]

Yine talebelerinden es-Safedî şunları zikreder:

"O (Ebû Hayyân), şeyh, imâm, âlim, allâme, alanında tek ve kâmil, huccetu'l-'Arab ve edebî ilimlerin dizginlerini elinde tutan kişidir... O, nahiv ilminde mü'minlerin emîri, kış mevsiminde, açık ve bulutsuz bir günde parlayan güneş gibidir. Bu ilimde tasarruf sahibi olan o'dur. Nahivle ilgili bir hükmü koyup kaldırmak yalnızca ona aittir. Eğer Basra'lı imamlarla çağdaş olsaydı onlara bu ilmi öğretir, Kûfe'li imamlara muâsır olsaydı, onlara tabi olan kalabalıkları geri çevirir

---

118 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 287; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 62.

119 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552, 560.

120 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 71; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 276; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 537.

121 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 306.

ve uyarırdı... Kısacası o, zamanında hem doğuda hem batıda nahiv ilminin imamıdır..."[122]

"Ebû Hayyân, naklettiği şeylerde güvenilir olup söylediği hususlarda yazılı kaynağa dayanır. Dili iyi bilir ve inceliklerine vâkıftır. Nahiv ve sarf konularında dünyanın imamıdır. Arap dilinde onunla beraber başkasının ismi zikredilmez. Tefsir, hadis, fıkıh, tarih, biyografi ve özellikle Mağrib'lilerin tercüme-i hâlleri konusunda geniş bilgi sahibidir..."[123]

es-Subkî ise hocası Ebû Hayyân hakkında şunları zikreder:

"Ebû Hayyân nahivcilerin şeyhi olup alanında tek otorite şahsiyettir. O, cezr/çekilme bilmeyen deniz gibidir. Bilakis o, devamlı kabaran ve yükselen deniz (medd) gibidir. Yine o, zamanın Sîbeveyhi olup rakiplerin hararetli tartışmalarıyla ortalık kızıştığı zaman ortamı serinletendir. O, kendisine müracaat edenin dilediği her şeyi bulabileceği nahiv imamı ve önünde diz çöken herkesin kulak kesilmesi gereken Arap dili üstadıdır. O, her taraftan insanların akın akın yöneldiği ve ziyaret ettiği ilim Kabe'sidir..."[124]

es-Safedî, hocası Ebû Hayyân'ın ilme ve araştırmaya ne kadar düşkün olduğunu şu cümlelerle ifâde etmektedir:

"Hocalarım arasında ondan daha fazla ilme düşkün olanını görmedim. Zira onu ne zaman gördüysem ya yazıyor ya ders dinliyor ya da ilmî bir şeylerle meşgul oluyordu..."[125]

Ebû Hayyân, geniş kitap kültürüne sahip bir insandı. Rahle-i tedrîsinde bulunduğu hocalarından değişik ilimlere ait bir çok kitap okumuş ve bunlardan bazılarını ezberlemiştir. *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinin mukaddimesinde tefsîr için gerekli olan lügat, nahiv, beyân, bedî', hadîs, usûl-ü fıkıh, kelâm ve kıraat gibi

---

[122] el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 537-538.

[123] es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 267.

[124] es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 276.

[125] es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 267; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 540.

ilimleri zikrettikten sonra bu ilimlerin tahsîl edilebileceği eserleri zikreder. Daha sonra kendisinin bu ilimleri hangi hocalardan tahsîl ettiğini, kitap isimlerini zikrederek belirtir:

"...Küçüklüğümde lügate dâir Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî'nin ***el-Fasîh*** *adlı eseri ile meşhûr altı Arap şâiri; İmriu'l-Kays, en-Nâbiğa, 'Alkame, Zuheyr, Tarafe ve 'Antere'nin divanları ile Efveh el-Evdî'nin dîvânını ezberledim. Yine* ***el-Hamâse*** *kitabının üçte biri ile Habîb b. Evs'in şiirlerinden bazı şeçme kasîdeler ezberledim..."*

"...Nahiv ilmini hocamız Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zubeyr es-Sekafî'den Sibeveyh'in ***el-Kitâb****'ını ve diğerlerini okuyarak tahsîl ettim."*

"...Beyân ve bedî' ilimlerinden bir kısmını hocamız Ebû Cafer b. ez-Zubeyr'den aldım."

"...İşitip rivâyet ettiğimiz başlıca (hadîs) kitapları: ***es-Sahîhayn****, et-Tirmîzi'nin* ***el-Câmi'****; Ebû Dâvûd, en-Nesâî, İbn Mâce, eş-Şâfiî'nin* ***es-Sunen****; ed-Dârimî, et-Tayâlisî ve eş-Şâfiî'nin* ***el-Musned****; ed-Dârekutnî'nin* ***es-Sunen****, et-Taberânî'nin* ***el-Mu'cemu'l-Kebîr*** *ve* ***el-Mu'cemu's-Sağîr****, Ebû Nuaym'ın Muslim'e yaptığı* ***el-Mustahrec*** *ve diğerleri."*

"...Fıkıh usûlü ilmini İbn binti'l-'Irâkî ismiyle meşhûr olan Alemuddîn Ali b. Ömer el-Ensârî'den ***el-Mahsûl*** *adlı esere yaptığı muhtasarından, yine* ***el-Mahsûl****'u ihtisâr eden 'Alâuddîn Abdurrahmân b. Hattâb el-Bâcî'den,* ***Şerhu'l-Mahsûl*** *sahibi Şemsuddîn Muhammed b. Mahmûd el-Isbahânî'den* ***Kitâbu'l-Kavâid*** *isimli kitabını okuyarak tahsîl ettim."*

"...Kur'ân'ı kıraat-ı seb'a üzere, Gırnâta'da, İbnu't-Tabbâ' olarak meşhûr olan Ali b. Muhammed er-Ru'aynî'den; Matahşâreş'te Ali b. Abdillâh el-Ensâri ve diğer hocalardan okudum. Yine Kur'ân'ı, İskenderiye'de, İbnu'l-Maryûtî olarak bilinen Ali b. Yahyâ el-Hemedânî'den sekiz kıraat üzere okudum. Mısır'da İsmail b.

Hibetullah b. Ali el-Melîcî'den kıraat-ı seb'ayı okudum ve bu ilimle ilgili olarak ***İkdu'l-Leâlî*** *isimli bir manzûm eser telif ettim."*[126]

Ebû Hayyân, hocası Hibetullah Ali b. el-Melîcî'den Verş rivâyetine göre okuduğu bu kıraatin Hz. Peygambere kadar ulaşan senedini *el-Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde zikretmektedir[127].

er-Ru'aynî, Ebû Hayyân'ın kıraatleri tahsîl ettiği bazı kitapları kendisine saydığını ve bunların sayısının ondokuza vardığını belirtmektedir[128].

el-Câmi'ul-Akmer'de kıraat dersleri veren şeyh payesine ulaşan Ebû Hayyân; İbn 'Âmir[129], Ebû 'Amr[130], İbn Kesîr[131], Nâfi'[132], Hamza[133], Zeyd b. 'Ali[134],

---

126 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 14-16.

127 **A.g.e.**, I, 22-23.

128 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560.

129 Ebû 'İmrân Abdullah b. 'Âmir b. Yezîd b. Temîm el-Yahsubî (ö.118/736), tâbiînden olup meşhûr yedi kıraat imamından biridir. Şam ehlinin kıraat imamı olan İbn 'Âmir burada kadılık yapmış ve yine Şam'da vefat etmiştir. Bkz. İbnu'n-Nedîm Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978, s. 43; ez-Zehebî, **Ma'riferu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 82; a.m., **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 292; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 423; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, V, 240. Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi,** XIX, 308.

130 Ebû 'Amr Zebbân b. el-'Alâ b. 'Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö.154/771)'dir. Basra dil ekolünün önde gelen bilginlerinden aynı zamanda yedi kıraat imamından biridir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî Abdulvâhid b. Ali el-Halebî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn,** (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ty., 1974, s. 33; Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve Merâtibihim ve Ahzi Ba'dihim 'an Ba'd,** (Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ) Dâru'l-İ'tisâm, Mısır 1985, **s.** 46; Ebû Bekr Muhammed el-Hasen ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn,** (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır 1954, **s.** 28; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 42; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 24; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 100; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 288.

131 Ebû Muhammed Abdullah b. Kesîr el-Kinânî (ö.120/738)'dir. Yedi kıraat imamından biri olup tâbiîndendir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 41; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 86; a.m., **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 318; es-Safedî, **el-Vâfî**, XVII, 409.

132 Ebû Nu'aym Nâfi' b. Abdirrahman b. Ebî Nu'aym (ö.169/785)'dır. Yedi kıraat imamından biridir. Medine ehlinin kıraat âlimidir. Bkz. el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XXIX, 281; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VII, 336; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 107; a.m., **Mîzânu'l-İ'tidâl**, IV, 242; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 330; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, X, 363.

133 Ebû 'Umâre Hamza b. Habîb b. 'Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî (ö.156/773)'dir. Yedi kıraat imamından biridir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, Dâru Beyrut-Dâru Sâdır, Beyrut 1957, VI, 385; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 216; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 111; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 261.

134 Ebu'l-Kâsım Zeyd b. 'Ali b. Ahmed el-'İclî el-Kûfî (ö.358/969)'dir. Irak ehlinin kıraat imamlarından olup sikadır. Bkz. ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 314; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 298; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, III, 27.

'Âsım[135], Ya'kûb[136] ve Kisâî[137] kıraatlerine dâir müstakil eserler telif etmiştir. O, sahîh kıraatlerin yanında şâzz olanları ile de meşgul olmuştur.

es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr* adlı eserinde şöyle demektedir:

"O (Ebû Hayyân), Alamuddîn el-'Irâkî'den[138] er-Râfiî'nin el-Muharrer[139] isimli eseri ile en-Nevevî'nin Muhtasaru'l-Minhâc adlı eserini okudu. el-Minhâc'ın çok az bir kısmı hariç hepsini ezberledi. Usûl-ü Fıkh'ı hocası Ebû Cafer ez-Zubeyr'den, el-Bâcî'nin[140] el-İşârât ile el-Gazâlî'nin el-Mustasfâ adlı kitaplarını kıraat yoluyla tahsîl etti... İbnu'z-Zubeyr'den mantık ve kelâma ait bazı kitaplar okudu. Yine Bedruddîn Muhammed b. Sultân el-Bağdâdî'den mantıka ait bazı kitaplar ile el-'Amîdî'nin[141] el-İrşâd isimli eserinden bazı bölümler okudu. Fakat o, nahivde temâyüz etti ve bu ilimde şeyhlik ve riyâset mertebesine ulaştı."[142]

---

[135] Ebû Bekr 'Âsım b. Ebi'n-Nucûd el-Kûfî (ö.127/745)'dir. Yedi kıraat imamından biri olup tâbiîndendir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 320; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 43; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 9; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l- Kurrâi'l-Kibâr**, I, 88.

[136] Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî el-Basrî (ö.205/820)'dir. On kıraat imamından sekizincisi olup Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan sonra Basra ehlinin kıraat imamıdır. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, VI, 390; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l- Kurrâi'l-Kibâr**, I,157; İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-'Aşr**, I, 186; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, II, 179.

[137] Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö.189/805)'dir. Yedi kıraat imamından biri olup Kûfe dil ekolünün önde gelen nahiv âlimlerindendir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 120; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 138; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 67; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 256; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 120.

[138] Abdulkerîm b. 'Ali b. Ömer el-Ensârî 'Alamuddîn İbn binti'l-'Irâkî (ö.704/1304)'dir. Tefsîr ve fıkıh âlimidir. Aslen Endülüslü olup doğma büyüme Mısır'lıdır. Fıkıh usulü ve tefsîrle ilgili muhtasar eserleri vardır. Bkz. İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 399; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 178.

[139] Tam adı, ***el-Muharrer fî Furûi'ş-Şâfi'iyye***'dir. Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvînî'ye aittir. Fıkıhçılığı ile şöhret bulan müellifin hadîs ilmine ait ***Emâlî eş-Şâriha*** ve Fıkha ait ***et-Teznîb***, ***el-Muharrer***, ***Sevâdu'l-'Ayneyn*** ve ***Fethu'l-'Azîz*** isimli eserleri mevcuttur. er-Rafiî, 623/1226 yılında vefat etmiştir. Bkz. İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 609-610; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1612-1613.

[140] Ebu'l-Velîd Suleyman b. Halef b. Sa'd et-Tucîbî el-Bâcî'dir. Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerindendir. 474/1081 yılında vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 535-539; Ahmet Özel, "Bâcî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, IV, 414.

[141] Ebû Hâmid Ruknuddîn Muhammed b. Muhammed el-'Amîdî es-Semerkandî'dir. Cedel ilminde meşhûr olmuş Hanefî fıkıh âlimidir. Eserinin tam adı, *el-İrşâd fî 'İlmi'l-Hilâf ve'l-Cedel*'dir. 615/1218 yılında vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 76-77; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 109; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 69. Ahmet Özel, "Amidî, Rükneddin" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, III, 56.

[142] es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 332; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 541-542.

Sarf ve nahiv, Ebû Hayyân'ın birinci derecede uzman olduğu sahadır. O, hem doğu hem de batı ülkelerinde zamanının nahiv âlimidir. Ebû Hayyân'ın bu sahada tek olduğunu belirten es-Safedî, onun bu ilme seksen sene kadar hizmet ettiğini, garîb ve problemli kısımlarını çözüme kavuşturduğunu zikreder. Yine bu sadette o, hocası hakkında şu mısrâları söylemiştir:

سُلْطَانُ عِلْمِ النَّحْوِ أُسْتَاذُنَا ال   شَّيْخُ أَثِيرُ الدِّينِ حِبْرُ الأَنَامِ

فَلاَ تَقُلْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، فَمَـــا   فِي النَّحْوِ مَعَهُ لِسِوَاهُ كَلاَمٌ[143]

(Nahiv ilminin sultânı üstadımız Şeyh Esîruddîn insanların en âlimidir.

Zeyd ile 'Amr'dan bahsetme, zira nahiv ilminde o varken başkasına söz yoktur.)

Mısır ve Şam bölgesinde nahiv ilmi ile meşhûr olan Bahâuddîn İbnu'n-Nehhâs'tan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuyan Ebû Hayyân, kendi döneminde *el-Kitâb*'ı rivâyet eden tek kişidir. O, hocası İbnu'n-Nehhâs'tan Sîbeveyh'e[144] kadar uzanan rivâyet zincirini naklettikten sonra şunları zikreder:

"Mısır, Şam, Irak, Yemen ve meşrikte benim haricimde el-Kitâb'ı rivâyet eden başka birini bilmiyorum. Yine onu Ebû Alî İbnu'd-Dâi', İbn Ebi'l-Ahvas ve Ebû Ca'fer el-Leblî'den rivâyet ettim. Bunun senedi Mağrib bölgesinde meşhûrdur."[145]

İnsanları İbn Mâlik'in eserlerini okumaya teşvik eden Ebû Hayyân, bu eserlerin kapalı ve anlaşılmayan kısımlarını izah etmiş, çetin meselelerine dalarak

---

143 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 327; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 538; Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye**, s. 278-279.

144 Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh (ö.180/796) hicrî ikinci asrın en önemli nahiv âlimidir. Arap dili grameri ile ilgili telif ettiği ve günümüze kadar muhafaza edilen ***el-Kitâb*** isimli meşhûr eseri sahasında ilk olmanın yanında en önemli eserlerdendir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 106; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 63; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 66; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 76; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 346; Nihad Çetin, "Sîbeveyh" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul 1965-1986, X, 578.

145 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 561.

onları anlaşılır hale getirmiştir. Sibeveyh'in *el-Kitâb*, İbn Mâlik'in *et-Teshîl* ve kendi telif ettiği eserlerin hâricinde başka kitap okutmamayı kendine prensip edinmiştir[146].

Ebû Hayyân, sadece Arap dili ve edebiyatında öne çıkmış bir şahsiyet olmayıp, Arapça'nın yanında, zamanının diğer dilleri hakkında da geniş marifet sahibiydi. Türkçe, Farsça ve Habeşçe dillerini iyi derecede biliyordu. Bununla ilgili olarak kendisi de, *Menhecu's-Sâlik* adlı eserinde,

"Türkçe, Farsça, Habeşçe ve benzeri dillere muttali oldum. Bu dillerin lügat, nahiv ve sarf bilgisine dâir eserler telif ettim..."[147] demektedir.

O dönemde, bu husûsiyetler itibariyle, Ebû Hayyân'a denk başka bir âlim bulunmamaktadır. Zira onun muâsırı olan âlimlerin ilmî ve edebî birikimleri Arap dili ile sınırlı kalıyordu. Oysa o, Arap dilinin yanında yukarıda zikrettiğimiz diğer dilleri de çok iyi derecede biliyordu. O, bu yönüyle takdire şâyandır[148].

Ebû Hayyân Türkçe'ye ait;

el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, **Zehvu'l-Mulk fî Nahvi't-Turk**, **el-Ef'âl fî Lisâni'l-Etrâk** ve **Nefhatu'l-Misk fî Sîreti't-Turk**[149],

Farsça'ya ait; **Muntiku'l-Hurs fî Lisâni'l-Furs**,

Habeşçe'ye ait; **Nûru'l-Ğabeş fî Lisâni'l-Habeş** ile

Buşmûr diline ait **el-Mahbûr fî Lisâni'l-Buşmûr** isimli eserleri telif etmiştir[150].

O bu dilleri sathî olarak değil, aksine ileri derecede biliyordu. Her dili derinlemesine incelemiş; müfredat, fiil çekimleri ve cümle kuruluşları ile ilgili husûsları o dilin bilginlerinden öğrenmiştir. Yine bu dillerin tesniye ve cemi sığaları

---

146 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 331-332.

147 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik**, (Thk. Sidney Glazer), American Oriental Society- Connecticut-New Haven 1947, s. 230.

148 Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye**, s. 279.

149 Ebû Hayyân'ın Türkçe'ye dair telif ettiği bu eserlerden sadece ***el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*** isimli eseri günümüze gelebilmiştir. Bu eser Ahmed Caferoğlu tarafından tahkik edilmiş ve 1931 yılında İstanbul Evkâf matbaasında basılmıştır. Sözkonusu eser hakkında ileride müellifin eserleri bölümünde ayrıntılı bilgi verilecektir.

150 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552-553.

ile izâfet terkibi gibi özelliklerini iyice öğrendikten sonra bütün bunları Arapça nahiv kurallarına indirgemiş ve kitaplardaki tertibini buna göre yapmıştır[151]. Bunların dışında Ebû Hayyân Mağrib bölgesi lehçeleri ile yakından ilgilenmiş ve bunları incelemiştir. Konu ile ilgili olarak el-Makkarî şunları nakletmektedir:

"Ebû Hayyân tefsîr, hadîs, fıkıh, tabakât, terâcim konularında söz sahibidir. Özellikle Mağriblilerin; imâle, terkîk ve tefhîm ile telaffuz ettikleri isimleri kaydetme husûsunda uzmandır. Çünkü bu bölgede yaşayan insanlar Avrupa şehirlerine komşu olup isimleri ve lakapları Avrupa dillerine yakındır. Ebû Hayyân bu isimleri toplamış ve yazmıştır. Hocamız ez-Zehebî de bunlarla ilgili Ebû Hayyân'a sorular sormuş o da cevaplarını vermiştir."[152]

Ebû Hayyân, edebiyat, şiir ve lügat alanında da geniş bir birikime sahiptir. Onun bu sahadaki otoritesini es-Safedî'nin şu sözleri ortaya koymaktadır:

"Ebû Hayyân'dan şiir okudum. Ve o, bu şiirleri ezbere biliyordu. Yine ondan el-Harîrî'nin ***el-Makâmât****, Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin* ***Siktu'z-Zind****, Ebû Temmâm et-Tâî'nin bazı* ***Hamâse****'lerini, İbn Dureyd'in* ***Maksûre****'sini okudum. Sa'leb'in* ***Kitâbu'l-Fasîh*** *adlı eserini ondan dinledim. Bu eseri ezbere biliyordu. Yine ondan* ***İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*** *isimli eserinin giriş kısmını dinledim.* ***Divân****'ından seçmeler yaparak yazdım ve bunları kendisinden dinledim.* ***Mecânî'l-Hasr*** *adlı eserinden seçtiğim yerleri ondan dinledim..."*[153]

Çalışmalarında nesrin yanında nazma da yer veren Ebû Hayyân bazı eserlerini manzûm olarak kaleme almıştır. *İkdu'l-Leâlî, Nihâyetu'l-İğrâb, Hulâsatu't-Tibyân* bunlardan bazılarıdır. Övme, yerme, sakındırma vb. gâyelerle nazmettiği şiirlerini ise *Dîvân*'ında toplamıştır. Öğrencisi es-Safedî, bu eserden

---

151 'Adîma, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", s. 21-22.

152 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 541.

153 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 268-269; Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye, s.** 279.

"Divân'ından seçmeler yaparak yazdım ve bunları kendisinden dinledim."[154] şeklinde bahsetmektedir[155].

Hadîce el-Hadîsî, Ebû Hayyân'ın çoğu şiirlerinin kaliteli olmadığını, ancak şiirlerinin, sanat yönü ağır ve içinde ilmî ıstılahların bol olduğunu belirtmektedir[156]. Ebu'l-Fidâ da şiirlerinin ilmî kudretine uygun olmadığını belirtir[157]. İbn Tağrîberdî de aynı kanaattedir. Ona göre Ebû Hayyân âlimdir, şâir olamamıştır. Bununla birlikte o, Ebû Hayyân'ın Muvaşşaha[158] tarzı şiirlerde Mağriblilerin en önde gelen şâiri olduğunu zikreder[159].

---

[154] es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 269.

[155] Ebû Hayyân'ın bu dîvânı, Hadîce el-Hadîsî ve Ahmed Matlûb tarafından, ***Dîvânu Ebî Hayyân el-Endelusî*** adı altında tahkîk edilmiş ve 1969 yılında Bağdat'ta Matba'atu'l-'Ânî'de basılmıştır.

[156] el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 79.

[157] Ebu'l-Fidâ İmaduddîn İsmâil b. Ali, **Târîhu Ebi'l-Fidâ el-Musemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, (Thk. Mahmûd Deyyûb), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1997, II, 505; Zeynuddîn Ömer b. el-Verdî, **Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1970, II, 482.

[158] Muvaşşaha, hicri üçüncü asrın sonlarında Endülüs'te ortaya çıkmış ve genellikle beste ile okunmak için nazmedilen bir şiir şeklidir. İnci veya yakut ile süslenmiş bir kemer veya kadınların omuzlarından karşı tarafa bele doğru sarkıttıkları inci ile süslenmiş kemer anlamına gelen vişâh'a benzetildiğinden dolayı bu ismi almıştır. Geleneksel kasidenin konuları olan medh, aşk, fahr, ağıt gibi mevzuları içerir. Muvaşşaha, "Matla'" adı verilen bir veya iki beyit ile başlar. Bu beyitin her bir mısraına "Ğusn" tabir edilir. Matla'dan sonra "Devr" adı verilen ve asgari üç mısradan oluşan bir bölüm gelir. Bu mısraların her birine "Sımt" adı verilir ve asgari bir parçadan oluşur. Devr'den sonra ise "Kufl" tabir edilen; sayı ve kafiye bakımından Matla'a benzeyen bir beyit gelir. Muvaşşahadaki en son Kufl'a "Hacre" denir. Bu yönüyle muvaşşahanın beyiti geleneksel kasidenin beyitinden farklıdır. Geleneksel beyit Sadr ve 'Acuz'den (iki mısradan) oluşurken, örneğin muvaşşahanın ilk beyiti Matla', Devr ve Kufl'dan oluşur. Yani bir beyitteki parçaların sayısı yediye ulaşabilir. Örneğin Muhyiddîn b. 'Arabî (ö.638/1240)'nin muvaşşahasının ilk beyiti yedi parçadan oluşmuştur:

[غصن] [غصن]

[مطلع] عِنْدَمَا لاَحَ لِعَيْنِي المُتَّكَا ذُبْتُ شَوْقًا لِلَّذِي كَانَ مَعِي

[سـمط]

أَيُّهَا البَيْتُ العَتِيقُ المُشْرِفُ

[سـمط]

[دور] جَاءَكَ العَبْدُ الضَّعِيفُ المُسْرِفُ

[سـمط]

عَيْنُهُ بِالدَّمْعِ دَوْمًا تَذْرُفُ

[غصن] [غصن]

[قفل] فِرْيَةٌ مِنْهُ وَمَكْرٌ فَالبُكَاءُ لَيْسَ مَحْمُودًا إِذَا لَمْ يَنْفَعِ

Matla' ile Kufl daima kendi arasında kafiyelidir. Devr de kendi içinde kafiyeli olmak zorundadır. Fakat diğer Devr'ler ile kafiye bakımından uyumlu olmak zorunda değildir. Bkz. Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, **Tevşî'u't-Tevşîh**, (Thk. İlbîr Hubeyb Mutlak), Dâru's-Sekâfe, Beyrut

Bütün bu tenkitlere rağmen Ebû Hayyân'ın şiirlerinin tamamının iyi olmadığını söylemenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. İbnu'l-Hatîb'in de belirttiği gibi çok sayıdaki şiirleri arasında iyisinin de kötüsünün de bulunması normaldir[160].

Şiirlerinde Hz. Peygamberi (s.a.v.), İslâm ulemâsını, hocalarını ve yakın arkadaşlarını methetmiş; kötü huylu kişileri zemmetmiş ve insanları bunlara karşı uyarmıştır. Aşka, hikmetli sözlere ve emsâle de yer vermiştir[161].

Bu konulara ait kaleme aldığı şiirlerinden bazı örnekler vermek istiyoruz. Ka'b b. Zuheyr (ö.24/662)'in Hz. Peygamberi methettiği meşhûr *Bânet Su'âd* isimli kasîdesine nazîre olarak kaleme aldığı kasîdenin matla'ı şu şekildedir[162]:

لاَ تَعْذِلاَهُ فَمَا ذُو الحُبِّ مَعْذُولُ   العَقْلُ مُختَبِلٌ وَالقَلْبُ مَتْبُولُ
هَزَّتْ لَهُ أَسْمَراً مِنْ خُوطِ قَامَتِهَا   فَمَا انْثَنَى الصَّبُّ إلاَّ وَهْوَ مَقْتُولُ
جَمِيلَةٌ فُصِّلَ الحُسْنُ البَدِيعُ لَهَا   فَكَمْ لَهَا جُمَلٌ مِنْهُ وَتَفْصِيلُ
فَالنَّحْرُ مَرْمَرَةٌ وَالنَّشْرُ عَنْبَرَةٌ   وَالثَّغْرُ جَوْهَرَةٌ وَالرِّيقُ مَعْسُولُ

(Onu kınamayın! Âşık olan ayıplanmaz. (Çünkü) akıl karışık ve kalp (aşktan dolayı) harap olmuştur.

O güzel ince dala benzeyen endamını sallayarak ona oklar yağdırdı. O (gökten boşalırcasına) inen oklar tükendiğinde o da ölüverdi.
O güzeldir. Kimseye verilmeyen güzellik ona biçilmiştir. Nice güzellikleri ve (bu güzelliklere ait) ayrıntıları kendinde toplamıştır.
Boynu mermer (sütunu), kokusu anber, ön dişleri cevher ve tükürüğü bal gibidir.)

1966, s. 20 vd.; Hanna el-Fâhûrî, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, Matba'atu'l-Bulsiyye, Beyrut 1953, s. 813 vd.; Mustafa 'Avad el-Kerîm, **Fennu't-Tevşîh**, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1959, s. 17; Mustafa eş-Şek'a, **el-Edebu'l-'Arabî Mavdû'âtuhu ve Funûnuhu**, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983, s. 383 vd.; İmîl Nâsîf, **Erva'u mâ Kîle mine'l-Muvaşşahât**, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, s. 9; **el-Mevsû'atu'l-'Arabiyyetu'l-'Âlemiyye**, Muessesetu A'mâli'l-Mevsû'ati li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad 1999, XIV, 154; Bencheneb Mohamed, "Müveşşah" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, VIII, 866.

159 İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 114.

160 İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 47.

161 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 80.

162 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 288-289; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta** III, 47.

Bir başka kasîdesinde ise İmâm-ı Buhârî'yi ve eserini methetmiştir. Kasîdenin ilk beyitleri şu şekildedir[163]:

أَسَامِعَ أَخْبَارِ الرَّسُولِ لَكَ البُشْرَى   لَقَدْ سُدْتَ فِي الدُّنْيَا وقَدْ فُزْتَ فِي الأُخْرَى

تُشَنِّفُ آذَاناً بِعَقْدِ جَوَاهِرَ   تَوَدُّ الغَوَانِي لَوْ تُقَلِّدُهُ النَّحْرَا

جَوَاهِرُكُمْ حَلَّتْ نُفُوساً نَفِيسَةً   فَحَلَّتْ بِهَا صَدْراً وَجَلَّتْ بِهَا قَدْرَا

هَل الدِّينُ اِلاَّ مَا رَوَتْهُ أَكَابِرُ   لَنَا نَقَلُوُا الأَخْبَارَ عَنْ طَيِّبٍ خِبْرَا

(Ey Peygamberin haberlerini işiten kişi sana müjdeler olsun. Sen dünyada önder oldun ahirette de kurtuluşa erdin.

Güzel kadınların boyunlarına asmak istedikleri mücevherleri bir birine bağlayarak kulaklara küpe yapıyorsun.

Mücevherleriniz çok değerli ruhlarda yer etmiştir. O mücevherlerle gönüllere taht kurmuş ve onlar (o sine sahibinin) kadir ve kıymetini arttırmıştır.

Din, o büyüklerin (âlimlerin) bize rivâyet ettiklerinden başka bir şey değildir. Onlar bize fazîlet sahibi (Peygamber)den tecrübe ile haberler nakletmişlerdir.)

Diğer bir kasîdesinde nahiv ilmini, Halil b. Ahmed, Sîbeveyh ve bazı hocalarını methetmiştir. Kasîde-i Dâliye olarak bilinen bu kasîdenin yüz beyiti aştığı rivâyet edilmektedir. Kasîde şu şekilde başlamaktadır[164]:

هُوَ العِلْمُ لاَكَالعِلْمِ شَيْءٌ تُرَاوِدُهْ   لَقَدْ فَازَ بَاغِيهِ وَأَنْجَحَ قَاصِدَهْ

وَمَا فَضْلُ الإِنْسَانِ إِلاَّ بِعِلْمِهِ   وَمَا امتَازَ إِلاَّ ثَاقِبُ الذِّهْنِ وَاقِدُهْ

وَقَدْ قَصُرَتْ أَعْمَارُنَا وَعُلُومُنَا   يَطُولُ عَلَيْنَا حَصْرُهَا وَتَكَابُدُهْ

وَفِي كُلِّهَا خَيْرٌ وَلَكِنَّ أَصْلَهَا   هُوَ النَّحْوُ فَاحْذَرْ مِنْ جَهُولٍ يُعَانِدُهْ

(O ilimdir. İstediğin hiçbir şey ilim gibi değildir. Onu isteyen kurtuluşa ermiş ve ona yöneleni başarılı kılmıştır.

---

163 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 574.

164 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 267; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 50-51.

İnsanın fazîleti ancak ilmi iledir. Ancak keskin ve parlak zekâlı kişi temâyüz edebilir.

Ömürlerimiz kısa ve bilgilerimiz yeterli değildir. O ilimleri kuşatmamız ve onlarla başa çıkmamız çok zaman alır.

İlimlerin hepsinde bir hayır vardır. Fakat hepsinin aslı nahiv ilmidir. Ona inatla karşı çıkan cahilden sakın!)

Hikmetli sözler içeren şiirlerinden bazıları ise şunlardır[165]:

عِدَاتِي لَهُمْ فَضْلٌ عَلَيَّ وَمِنَّةٌ   فَلاَ أَذْهَبَ الرَّحْمَنُ عَنِّي الأَعَادِيَا

هُمْ بَحَثُوا عَنْ زَلَّتِي فَاجْتَنَبْتُهَا   وَهُمْ نَافَسُونِي فَاكْتَسَبْتُ الْمَعَالِيَا

(Düşmanlarımın bana iyilik ve minneti vardır. Allah beni düşmansız bırakmasın.

Onlar benim küçük hatalarımı araştırdılar, ben de onları yapmaktan sakındım. Onlar benimle yarıştılar ben de yüksek dereceleri elde ettim.)

* * *

إِنَّ الدَّرَاهِمَ وَالنِّسَاءَ كِلاَهُمَا   لاَ تَأْمَنَنَّ عَلَيْهِمَا إِنْسَاناً

يَنْزَعْنَ ذَا اللُّبِّ الْمَتِينِ عَنِ التُّقَى   فَيَرَى إِسَاءَةَ فِعْلِهِ إِحْسَاناً[166]

(Para ve kadınlar mevzularının her ikisi hakkında hiçbir insana sakın güvenme!

Sağlam, aklı başında olan kişiyi takvadan söküp çıkarırlar da yaptığı kötülüğü iyilik görür.)

Ebû Hayyân, kendi alanının dışındaki ilimlerde, o sahanın mütehassıs âlimlerinin görüşlerine müracaat eder. Örneğin "وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلاَثُونَ شَهْرًا"-*(Taşınması ile sütten kesilmesi, otuz ay sürer.)*[167] âyetini tefsîr ederken hâmileliğin asgari ve azami müddeti konusunda Câlînûs[168], İbn Sînâ[169] ve Aristo'nun[170] görüşlerini zikreder[171].

---

165 Ebû Hayyân, **Dîvânu Ebî Hayyân el-Endelusî**, (Thk. Ahmed Matlûb – Hadîce el-Hadîsî), Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat 1969, s. 415; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 274.

166 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 543.

167 Ahkâf (46), 15.

168 İslâm tıbbını etkileyen ünlü Grek tabip ve filozofudur. Bugün İzmir'in ilçesi olan Bergama'da m. 130'da doğmuş ve İzmir, İskenderiye ve Roma gibi merkezlerde tıp ve felsefe tahsili yapmıştır. Bu alanlarda bir çok eser kaleme alan Câlînûs m. 200 civarında ölmüştür. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 402; İlhan Kutluer, "Câlînûs" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VII, 32.

Buna karşılık, bazen o, sadece âyetin zâhirî manasına dayanarak görüşünü serdeder. Örneğin "وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرْضَ"-*(Yeryüzünü yayan O'dur.)*[172] ile "وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ بِسَاطًا" –*(Allah, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır.)*[173] âyetlerinin zâhirine dayanarak dünyanın yuvarlak olmadığını belirtir[174].

1- Hocaları

Yukarıda Ebû Hayyân'ın, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Hicâz, Irak ve Şam bölgelerinde otuza yakın yerleşim birimini gezdiğini ve buralarda karşılaştığı âlimlerin sayısının 450 civarında olduğunu zikretmiştik. Ebû Hayyân, öğrencisi es-Safedî'ye verdiği icâzet'inde, kendilerinden ilim tahsîl ettiği hocalarının isimlerini zikreder. O, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır ve Hicâz'daki hocalarından kıraat, semâ', münâvele, icâze bi-müşâfehe, kitâbe ve vicâde yoluyla eserler rivâyet etmiş ve bunları talebelerine okutmuştur. Yine Şam ve Irak'taki hocalarından rivâyetine icâzet verilen kitapları öğrencilerine okutmuş ve bunları rivâyet etmelerine izin vermiştir.

er-Ru'aynî, hocası Ebû Hayyân'ın kendisine, dolaştığı yerleri ve her beldede karşılaştığı hocalarının isimlerini zikrettikten sonra şunları naklettiğini belirtir:

"Bunlar benim hocalarımın bir kısmıdır. İlim tahsîl ettiğim hocalarımın tamamı beşyüz kişidir. Bana icâzet verenler ise binden fazladır..."[175]

---

169 Ebû 'Ali el-Huseyn b. Abdillâh b. 'Ali b. Sînâ (ö.428/1037)'dir. Ortaçağ tıbbının en önde gelen temsilcisi olup İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofudur. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 157; Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 319.

170 İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofudur. Milattan önce 384-322 yılları arasında yaşamıştır. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 345; Mahmut Kaya, "Aristo" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, III, 375.

171 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 440.

172 Ra'd (13), 3.

173 Nûh (71), 19.

174 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 346; X, 284.

175 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 560. "...فهذه نبذة من شيوخي وجملة من سمعت منه خمسمائة والمجيزون أكثر من ألف..."

İbn Hacer de konu ile ilgili olarak, *ed-Dureru'l-Kâmine* isimli eserinde Ebû Hayyân'ın çok hadîs dinlediğini, hatta bu hocalarının sayısının dörtyüze ulaştığını zikreder. Bunun yanında çok sayıda âlimin ona icâzet verdiğini belirten müellif, Ebû Hayyân'ın, bütün hocalarını ***el-Beyân fî Şuyûhi Ebî Hayyân*** isimli eserinde topladığını ve sayılarının binbeşyüze vardığını nakleder[176]. Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî ise Ebû Hayyân'ın semâ' yoluyla ilim aldığı hocalarının sayısının beşyüze yaklaştığını, icâzet yoluyla ilim tahsîl ettiği hocalarının sayısının ise bin ikiyüzü aştığını belirtir[177].

Burada Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde yaptığı tasnîfi esas alarak hocalarını zikretmek istiyoruz[178]:

Kendilerinden Semâ' veya Kıraat yoluyla rivâyet ettiği hocaları: Bu hocalarının sayısının çok olduğunu belirten Ebû Hayyân bunların sadece bir kısmını zikreder.

- el-Kâdî Ebû Ali el-Hasan b. Abdilazîz b. Ebi'l-Ahvas el-Kureşî (ö.697/1298)
- Ebû Cafer Ahmed b. Saîd b. Ahmed b. Beşîr el-Ensârî (ö.675/1276)
- İshâk b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Abdilmelik b. Dirbâs
- Ebû Bekr b. 'Abbâs b. Yahyâ b. Garîb el-Kavvâs el-Bağdâdî
- Safiyuddîn el-Huseyn b. Ebî Mansûr b. Zâfer el-Hazrecî
- Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Yahyâ b. Abdirrahmân b. Rabî' el-Eş'arî (ö.717/1317)
- Vecîhuddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Ezdî b. ed-Dehhân
- Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. el-Kastallânî (ö.686/1287)

---

176 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 308. Ebû Hayyân'ın bu eseri maalesef günümüze ulaşamamıştır. İbn Kâdi Şuhbe konu ile ilgili olarak Ebû Hayyân'ın sayıları binbeşyüze varan hocadan icazet aldığını ve bunları *et-Tibyân fîmen Ravâ 'anhu Ebû Hayyân* isimli eserinde topladığını zikreder. Bkz. İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 69.

177 el-Vâdîâşî, **Bernâmecu'l-Vâdîâşî, s.** 75.

178 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 550-552.

• Radiyuddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Ensârî eş-Şâtıbî el-Lügavî (ö.684/1285)

• Necîbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Mueyyid el-Hemedânî (ö.687/1288)

• Mekkî b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsim b. Hâmid el-Isbahânî es-Saffâr (ö.680/1281)

• Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ali es-Sa'dî ed-Darîr b. el-Fârid (ö.689/1290)

• Zeynuddîn Ebû Bekr Muhammed b. İsmaîl b. Abdillâh b. el-Enmâtî (ö.684/1285)

• Muhammed b. İbrâhîm b. Tercem b. Hâzim el-Mâzinî

• Muhammed b. el-Huseyn b. el-Huseyn b. İbrâhîm ed-Dâvî b. el-Halîlî

• Muhammed b. Abdilmun'im b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî b. el-Haymî (ö.685/1286)

• Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el-'Ansî (İbnu'n-Ninni olarak tanınmıştır.) (ö.679/1280)

• Abdullah b. Muhammed b. Hârûn b. Abdilazîz et-Tâî el-Kurtubî (ö.702/1303)

• Abdullah b. Nasrillâh b. Ahmed b. Rislân b. Fityân b. Kâmil el-Huzamî

• Abdullah b. Ahmed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Fâris et-Temîmî (ö.684/1285)

• Abdurrahmân b. Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf (İbn Hatîbi'l-Mizze olarak meşhûrdur.) (ö.687/1288)

• Abdulazîz b. Abdirrahmân b. Abdil'aliyy el-Mısrî es-Sukkerî

• Ebu'l-'İzz Abdulazîz b. Abdilmun'im b. Ali b. Nasr b. es-Saykal el-Harrânî (ö.686/1287)

• Abdulazîz b. Abdilkâdir b. İsmâîl el-Feyyâlî es-Sâlihî el-Kutâmî

• Abdulmu'tî b. Abdilkerîm b. Ebi'l-Mekârim b. Mencâ el-Hazrecî

• Ali b. Sâlih b. Ebî Ali b. Yahyâ b. İsmâîl el-Huseynî el-Behnesî el-Mucâvir (ö.683/1284)

• Ebu'l-Mehâmid Gâzi b. Ebi'l-Fadl b. Abdilvehhâb el-Halâvî ed-Dimaşkî (ö.690/1291)

• el-Fadl b. Ali b. Nasr b. Abdillâh b. el-Huseyn b. Ravâha el-Hazrecî

• Yûsuf b. İshâk b. Ebî Bekr et-Taberî el-Mekkî

• el-Yusr b. Abdillâh b. Muhammed b. Halef b. el-Yusr el-Kuşeyrî

• Mu'nisetu bnt. el-Melik el-'Âdil Ebî Bekr b. Eyyûb b. Şâdî

• Şâmiyetu bnt. el-Hâfız Ebî Ali el-Haṣan b. Muahmmed b. Muhammed et-Teymiyye (ö.685/1286)

• Zeyneb bnt. Abdillatîf b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdî

***Kendilerinden kitâbet yoluyla ilim tahsîl ettiği bazı meşhûr edipler şunlardır*:**

• Ebu'l-Hakem Mâlik b. Abdirrahmân b. Ali b. el-Ferec el-Mâlakî (ö.699/1300)

• Ebu'l-Hasan Hâzim b. Muhammed b. Hâzim el-Ensârî el-Kartâcenî (ö.684/1285)

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Yahyâ b. Abdillâh el-Huzelî et-Tutaylî

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Zennûn el-Mâlakî

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Cubeyr el-Cilyânî el-'Akkî el-Mâlakî

• Ebu'l-Huseyn Yahyâ b. Abdil'azîm b. Yahyâ el-Ensârî el-Cezzâr (ö.679/1280)

• Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. Abdirrahmân b.Tûlû el-Kureşî (ö.685/1286)

• Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ebî Ali el-Hasan el-Mısrî el-Varrâk (ö.695/1296)

• Ebu'r-Rabî Süleymân b. Ali b. Abdillâh b.Yâsîn el-Kûmî et-Tilimsânî (ö.690/1291)

• Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Feth Nasrullâh b. Bâtekîn el-Kâhirî

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'îd b. Hammâd b. Muhsin es-Sanhâcî el-Bûsîrî (ö.697/1298)

Nahiv ilmini tahsîl ettiği bazı hocaları:

• Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Huşenî el-Ubbezî (ö.680/1281)

• Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Kutâmî (İbnu'd-Dâi' olarak meşhûr olmuştur.) (ö.680/1281)

• Ebû Cafer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zubeyr b. Muhammed b. ez-Zubeyr es-Sekafî (ö.708/1308)[179]

• Ebû Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Fihrî el-Leblî (ö.691/1292)

• Bahâuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasr el-Halebî (İbnu'n-Nehhâs olarak meşhûr olmuştur.) (ö.698/1299)

Zâhiriye mezhebine mensup bazı hocaları:

• Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali b. Hâlis el-Ensâri el-İşbilî ez-Zâhid (ö.699/1300)

• Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Sa'dûn el-Fihrî eş-Şentemerî

Ebû Hayyân, bazı hocalarının isimlerini saydıktan sonra sözlerine şöyle devam eder:

"Kendilerinden ilim tahsîl ettiğim hocalarımın toplam sayısı dörtyüzelli civarındadır. Gırnâta, Mâlaka, Sebte, Diyâr-ı İfrîkiyye, Diyâr-ı Mısr, Hicâz, Irâk ve Şâm'da bana icâzet veren hocalarım ise epeyce fazladır..."[180]

---

179 Ebû Hayyân, hocası Ebû Cafer ez-Zubeyr'in hiçbir zaman hakikati söylemekten geri kalmadığını ve bu yüzden başına türlü türlü belalar geldiğini; hapse düştüğünü, evinin ve mallarının yağmalandığını hatta canını kurtarmak için kaçmak zorunda olduğunu zikreder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 312.

180 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

Ebû Hayyân'ın yukarıda zikretmediği diğer hocalarından tesbit edebildiklerimizi burada vermek istiyoruz:

- Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân b. Hasan b. Huseyn el-Makdisî (İbnu'n-Nakîb olarak bilinir.) (ö.698/1298)[181]
- Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. et-Tabbâ' (ö.680/1281)
- Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abbâs el-Kurtubî (ö.671/1273)
- Abdulvehhâb b. Hasan b. el-Furât
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih el-Kenânî (ö.699/1300)
- Ebû Muhammed Abdullah b. Hârûn
- Ebû Ahmed Abdulmu'min b. Halef b. Ebi'l-Hasan ed-Dimyâtî (ö.705/1305)[182]
- Ebû Tâhir İsmâ'îl b. Hibetullah el-Melîcî (ö.681/1282)[183]
- Ebû Cafer Abdullah b. Ahmed el-Ensârî el-Karmûnî (İbnu'l-Ahras olarak meşhûr olmuştur.) (ö.670/1272'den sonra)[184]
- Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed et-Tucîbî (ö.695/1296)[185]
- Ahmed b. Abdilmelik b. Abdulmun'im b. Abdilazîz b. Câmi' el-'Azâzî (ö.710/1310)[186]
- Halîl b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Sıddîk es-Safiy Ebu's-Safâ el-Merâğî el-Hanbelî (ö.685/1286)[187] ve diğerleri.

---

181 Ebû Hayyân, tefsîrindeki nakillerin çoğunda, İbnu'n-Nakîb'in et-Tahrîr ve't-Tahbîr li Akvâli Eimmeti't-Tefsîr isimli eserine dayandığını ve bunun tefsîr sahasında gördüğü en hacimli kitap olduğunu belirtir. Eserin yüz cilt civarında olduğunu belirten Ebû Hayyân, bunun, tekrarlara ve ayrıntıya çok yer verilmesinden kaynaklandığını zikreder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 22.

182 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 278.

183 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

184 es-Safedî, **el-Vâfî**, XVII, 59.

185 es-Safedî, **el-Vâfî**, II, 140; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 212.

186 es-Safedî, **el-Vâfî**, VII, 148; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 193.

187 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 275.

2- Talebeleri

Ebû Hayyân, 674/1275 yılından itibaren, daha hocalarının sağlığında ve kendisi henüz yirmi yaşında iken talebe okutmaya başlamıştır[188]. Bu durum talebelerine de nasip olmuş ve o daha hayatta iken talebeleri *imâm* ve *şeyh* payelerine sahip olmuşlardır[189]. Onun, zeki ve çalışkan talebelere özel ilgi göstermesi, onlara değer vermesi ve güler yüzlü olması öğrencilerinin sayısının artmasında önemli rol oynamıştır[190].

Ebû Hayyân'dan ders alan ve muhtelif ilim dallarında temâyüz eden talebelerinden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

- Ebu'l-Hasan Ali b. Abdilkâfi b. Temmâm b. Yûsuf b. Musa es-Subkî (ö.755/1354)
- Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid b. İsa b. Ahmed el-Kantûrî el-Belevî (ö.765/1364)
- Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdurrahîm b. el-Hasan b. Ali el-İsnevî (ö.772/1371)
- Bedruddîn Hasan b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısrî (İbn Ummi Kâsım olarak meşhûrdur.) (ö.749/1348)
- Bahâuddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Muhammed b. Akîl el-Kureşî (ö.769/1367)
- Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim b. Muhammed el-Halebî (es-Semîn olarak meşhûr olmuştur.) (ö.756/1355)
- Muhibbuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdiddâim el-Halebî Nâziru'l-Ceyş (ö.778/1376)
- Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebi'l-Kâsim el-Kaysî es-Sefâkusî (ö.742/1341)

---

188 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 23; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280.

189 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281.

190 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 540-541.

• Tâcuddîn Ebû Muhammed Ahmed b. Abdilkâdir b. Ahmed b. Mektûm (ö.749/1348)[191]

• Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Nahle ed-Dimaşkî (ö.732/1332)

• Ebû Bekr b. Aydoğdî b. Abdillâh eş-Şemsî (İbnu'l-Cundî olarak meşhûr olmuştur.) (ö.769/1368)

• Takiyuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdillatîf b. Muhammed b. Yahyâ b. Ali es-Subkî (ö.744/1343)

• Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Ahmed b. Ali b. el-Hasan b. Câmi' b. el-Lebbân ed-Dımeşkî (ö.776/1374)

• Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Abdilvâhid eş-Şâmî el-Cerîrî (ö.800/1398)

• el-Kâdî Bedruddîn İbrâhîm b. Ahmed b. Îsâ b. Ömer b. el-Haşşâb el-Mahzûmî el-Mısrî (ö.774/1372)

• Sâlih b. Muhammed el-Kaymerî

• Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Abdurrâzik el-Ğamârî el-Mısrî (ö.802/1400)

• Hayyân b. Muhammed b. Yûsuf b. Ali (Ebû Hayyân'ın oğludur.)

• Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-'Unnâbî el-Endelüsî (ö.776/1374)

• Bahauddîn Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Halîl el-Mekkî (ö.777/1375)

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdilkâfî b. Dırğâm el-Bekrî (İbnu's-Sukker olarak meşhûrdur.)[192]

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Ya'kûb b. İsmail b. Abdilhâlik el-Makdisî (ö.749/1348)

• Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. İbrahim el-Gırnâtî (eş-Şekûrî olarak meşhûr olmuştur.) (ö.756/1355)

• eş-Şeyh Ahmed b. (Beyâd) el-Hanbelî Şeyhu Âmid[193]

---

[191] İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 145; Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye**, s. 290-295.

[192] İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 207.

• Ebû Hayyân Muhammed b. Hayyân b. Ebî Hayyân (Ebû Hayyân'ın torunudur.)

• eş-Şeyh Ebû İshâk et-Tenûhî

• İbn Merzûk el-Hatîb

• Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh es-Safedî (ö.764/1363)

• Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'îd er-Ru'aynî[194]

• Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Subkî (ö.771/1370)[195]

• Ebu'l-Fadl Kemâluddîn Cafer b. Sa'leb b. Cafer b. Ali el-Udfuvî eş-Şâfi'î (ö.749/1348)[196]

• Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Huseynî ed-Dimaşkî (ö.765/1364)[197]

• İbrahim b. Abdillâh b. Ali b. Yahya b. Halef el-Mukri' eş-Şeyh Burhânuddîn el-Hukrî (ö.749/1348)[198]

• İbrahim b. Lâçin b. Abdillâh er-Raşîdî el-Mısrî eş-Şâfi'î (ö.749/1348)[199]

• Ebu'l-'Abbâs Dıyâuddîn Ahmed b. Sa'd b. Muhammed b. Ahmed el-Enderâşî el-Endelusî (ö.750/1349)[200]

• Ahmed b. Abdilazîz b. Yûsuf b. Ebi'l-İzz Azîz b. Yakub b. Yağmûr el-Harrânî Şihâbuddîn el-Murahhal (ö.788/1386)[201]

• Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. Hâşim (el-Mulessem olarak meşhûrdur.) (ö.740/1339)[202]

---

193 İbnu'l-Cezerî, **a.g.e.**, II, 285.

194 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 535, 537, 560.

195 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 276.

196 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 535-536; Yûsuf Elyân Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrebe**, Mısır 1928, I, 416.

197 ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz**, s. 26.

198 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 29-30; Bağdatlı İsmail Paşa, el-Hukrî'nin 780/1378 yılında vefat ettiğini zikreder. Bkz. İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn**, I, 17.

199 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, I, 135.

200 İbn Râfi'u's-Selâmî, **el-Vefeyât**, II, 128.

201 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 174.

202 İbn Hacer, **a.g.e.**, I, 185.

• Ahmed b. Lu'lu' er-Rûmî Şihâbuddîn b. en-Nakîb (ö.769/1368)[203]

• Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdilmu'tî b. Mekkî b. Tırâd el-Ensârî el-Mahzûmî (ö.788/1386)[204]

• Ahmed b. Yahya b. Fadlullâh b. Mucellâ b. Da'cân b. Halef b. Nasr el-Kuraşî (ö.749/1348)[205]

• Ebû Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Mâlik el-Gırnâtî el-Endelusî (ö.779/1377)[206]

• Ergûn b. Abdillâh en-Nâsırî el-Emîr (ö.750/1349)[207]

• Sa'îd b. Muhammed b. Sa'îd el-Milyânî el-Mağribî el-Mâlikî (ö.771/1370)[208]

• Takiyuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Ali el-Vâsitî el-Bağdâdî (ö.781/1379)[209]

• Abdurrahmân b. Ömer b. Hammâd b. Abdillâh b. Sâbit er-Rab'î el-Hallâl el-Bağdâdî el-Harîrî (ö.739/1338)[210]

• Mecduddîn Abdurrahmân b. Mahmûd b. Kırtâs el-Kûsî (ö.724/1324)[211]

• İzzuddîn Abdulazîz b. Muhammed b. İbrahim b. Sa'dillâh b. Cemâ'a b. Sahr el-Kenânî eş-Şâfi'î (ö.767/1366)[212]

• Ebû Muhammed Şerefuddîn Abdullâh b. Muhammed b. Asker b. Muzaffer b. Necm b. Şâdî el-Kîrâtî (ö.739/1339)[213]

• Ebû Muhammed Abdulmuheymin b. Muhammed b. Abdilmuheymin b. Muhammed b. Ali el-Hadramî (ö.749/1348)[214]

---

203 İbn Hacer, **a.g.e.**, I, 239.

204 Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, **el-Menhelu's-Sâfî ve'l-Mustevfâ ba'de'l-Vâfî**, (Thk. Muhammed Muhammed Emîn), el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu li'l-Kitâb, Mısır 1984, II, 155.

205 İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 18-19.

206 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, I, 340.

207 İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 243.

208 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine,** II, 136.

209 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn**, I, 528.

210 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 338.

211 İbn Hacer, **a.g.e.**, II, 346.

212 İbn Hacer, **a.g.e.**, II, 378.

213 İbn Hacer, **a.g.e.**, II, 298.

• Ali b. Îsâ b. Mes'ûd b. Mansûr ez-Zevâvî (ö.769/1368)[215]

• Tâcuddîn Ali b. Muhammed b. Abdilazîz b. Futûh b. İbrahim b. Ebî Bekr es-Sa'lebî el-Mavsılî (ö.762/1361)[216]

• Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Rislân b. Nusayr b. Sâlih b. Şihâb el-Bulkînî (ö.805/1403)[217]

• Ebu'l-Bekâ Bahâuddîn Muhammed b. Abdilberr b. Yahya b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf es-Subkî (ö.777/1375)[218]

• Cemâluddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Ali b. Abdilmelik b. el-Mencâ b. Ali b. Cafer es-Sulemî (ö.771/1370)[219]

• Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360)[220]

• Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî (ö.786/1384)[221] ve diğerleri.

3- Eserleri

Ebû Hayyân hayatı boyunca ilim tahsîl etmek, talebe okutmak ve çeşitli ilim dallarına ait eserler telif etmekle meşgul olmuştur. Yazdığı eserler, ilim âlemine büyük katkılar sağlamış; özellikle lügat, sarf, nahiv, tefsîr, kıraat ve edebiyat ile ilgili eserleri Arap filolojisi alanında büyük ilgiye mazhar olmuş ve müellifimizin şöhretini temin etmesinde önemli rol oynamışlardır. Bunların yanında hadîs, tarih ve tabakata dâir de önemli eserler telif etmiştir.

Ebû Hayyân, daha önce de temas ettiğimiz üzere, sadece Arapça'ya değil, o dönemde konuşulan ve yaygın olan Türkçe, Farsça ve Habeşçe gibi diğer dillere ait

---

214 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, V, 240, 464-471.

215 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, III, 93.

216 İbn Hacer, **a.g.e.**, III, 106.

217 İbn Hacer, **İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-'Umr fi't-Târîh,** Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1986, V, 107; es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Huffâz**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1983, s. 542.

218 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, III, 490.

219 İbn Hacer, **a.g.e.**, IV, 11.

220 İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, X, 336.

221 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 350.

eserler de telif etmiştir. Farklı dillere ait eserler ortaya koyması onun dil yeteneğinin ne derecede üstün olduğunu göstermektedir.

Eserlerinin sayısı hakkında kaynaklarda farklı rakamlar yer almaktadır. İbn 'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb* adlı eserinde 22[222], el-Yemânî, *İşâretu't-Ta'yîn*'de 25[223], el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*'ta 44[224], İbn Hacer, *ed-Dureru'l-Kâmine*'de 45[225], eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*'de 37[226], Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn* adlı kitabında ise 58[227] eserini zikreder. Fakat Ebû Hayyân, talebesi es-Safedî'ye verdiği icâzetinde 46 tamamlanmış eseri ile 7 tamamlanmamış eserinin isimlerini nakleder[228]. Hadîce el-Hadîsî ise sekizi kayıp olmak üzere onun 65 eserinden bahseder[229].

Ebû Hayyân'ın ***el-İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbni't-Tabbâ'***[230] isimli kitabı hariç diğer eserlerini Mısır'da telif ettiği kanaatindeyiz[231]. Zira o henüz 25 yaşlarında iken Endülüs'ten ayrılmış ve Mısır'a yerleşmesine kadar Kuzey Afrika, Hicâz, Irak ve Şam bölgelerini dolaşmış ve ilim tahsîl etmekle ilgilenmiştir. Kaynaklarda onun, bu seyahatleri sırasında eser telif ettiği husûsunda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Fakat Mısır'da, yerleşik hayata geçtikten sonra talebe okutmanın yanında eser telif etmekle meşgul olmuştur. *el-Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde zikrettiği şu ifâdeler de bu kanaatimizi desteklemektedir:

"...Bir şehirden diğerine dolaşıyordum. En sonunda Mısır'a yerleştim... Burada eserlerimi telif ettim ve kitaplarımı tasnîf ettim. Bu şehrin bereketinden biri

---

222 İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

223 el-Yemânî, **İşâretu't-Ta'yîn**, s. 290 vd.

224 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 72-73.

225 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304-305.

226 Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, **el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men ba'de'l-Karni's-Sâbi'**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., II, 289-290.

227 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn,** II, 152-153.

228 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280-281.

229 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 101-261.

230 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 583.

231 el-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 285.

de bizleri Allah'a yaklaştıracak olan bu kitabımı (el-Bahru'l-Muhît) burada yazmamdır..."[232]

Ebû Hayyân'ın eserlerinin bir çoğu maalesef hâlâ kayıptır. Mevcut olanların da bazıları cilt ve sayfa bakımından noksandır. Burada ilk önce, Ebû Hayyân'ın günümüze ulaşan eserlerini, daha sonrada isimleri kaynaklarda zikredilen fakat günümüze ulaşamayan eserleri hakkında kısa bilgi vereceğiz.

a- Mevcut Eserleri

Müellifin çeşitli ilim dallarına ait eserlerini ait oldukları ilim dallarına göre tasnîf etmeye çalışacağız.

(1) - Gramerle İlgili Eserleri

(a) - Takrîbu'l-Mukarreb- تقريب المقرّب

Ebû Hayyân, İbn 'Usfûr olarak bilinen Ebu'l-Hasan Ali b. Mu'min b. Muhammed el-Hadramî (ö.669/1270)'nin nahivle ilgili *el-Mukarreb* isimli eserinden istifâde ederek muhtasar bir eser meydana getirmiştir. O, eserin mukaddimesinde, kendince *el-Mukarreb*'in güzel ve nefis gördüğü kısımlarını alarak bu risâleyi derlediğini belirtir. Daha sonra eserin hıfzı ve istifâdesi kolay, mübtedilere kâfi, unutanlara hatırlatıcı bir eser olduğunu zikreder[233].

Ebû Hayyân, bu eserinde *el-Mukarreb*'in tertibinden farklı bir tasnîf ve metod izlemiştir. İbn 'Usfûr; el-Maksûr ve'l-Memdûd, el-Muzekker ve'l-Muennes, Mâ Yuzekkeru ve Yuennesu min A'dâi'l-Hayavân, el-Ef'âlu'l-Mehmûze, Emsi, Esmâu'l-Fâ'ilîn ve'l-Mef'ûlîn, Hurûfu'r-Ref', Aksâmu'l-Mef'ûlîn, Mevâdi'u En ve Eyyu vb. konuları işlerken Ebû Hayyân eserini daha sistematik bir tasnîfe tabi tutarak ilk önce iki ayrı bâb altında Müfred ve Mürekkeb kelimelerden bahseder.

Mürekkeb kelimelerden bahsettiği birinci bâbı İ'râb ve Binâ kısımlarına ayırır. İ'râb kısmında; Merfû, Mansûb ve Mecrûr isimler; Fiilin ref', nasb ve cezm

---

[232] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 11.

[233] Ebû Hayyân, **Takrîbu'l-Mukarreb,** (Thk. 'Afîf Abdurrahmân), Dâru'l-Mesîre, Beyrut ts., s. 39.

halleri; Ni'me ve Bi'se; Ef'âlu't-Ta'accub'tan bahseder. Binâ kısmında ise; Binâ'nın manası, mebni isimler, Hikâye, Fiilin müennes zamire isnâdı, Aded vb. konuları işlemiştir.

Müfred kelimenin hükümlerini ise üç kısımda toplamıştır. Birinci kısımda kelimenin başına ilâve edilen şeylerden bahsetmiştir. Bu da hemze-i vasl'dır. İkinci kısımda kelimenin sonuna ilâve edilen şeylerden bahsetmiştir. Bunlar da tesniye, cem-i müzekker-i sâlim, cem-i müennes-i sâlim, te'kîd nûnu ve nisbet yâ'sı. Üçüncü kısımda ise bizzat kelimede yapılan değişikliklerden bahsetmiştir. Burada da masdar, ism-i tasğîr, ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, idğâm, ibdâl, kalb, nakl vb. konulardan bahsetmiştir[234].

Eser ilk olarak Afîf Abdurrahmân tarafından tahkîk edilerek *Takrîbu'l-Mukarreb* ismiyle 1982 yılında, Beyrût'ta, Dâru'l-Mesîre matbaasında basılmıştır. Daha sonra eser Muhammed Câsim ed-Duleymî tarafından tahkîk edilmiş ve *Takrîbu'l-Mukarreb fi'n-Nahv* adıyla 1987 yılında, Beyrût'ta, Dâru'n-Nedve'de basılmıştır.

(b) - et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb – التَّدْرِيب فِي تَمْثِيل التَّقْرِيب

Ebû Hayyân, İbn 'Usfûr'un *el-Mukarreb* isimli eserini *Takrîbu'l-Mukarreb* adıyla farklı bir tasnîf ve üslupla ihtisâr ettikten sonra bu eserinin çok özlü ve muğlak olduğunu, mübtedîlerin istifâde edemedikleri için bu eserden uzaklaştıklarını görmüş, bunun üzerine *et-Tedrîb* isimli eserini kaleme almıştır. Bu eserinde, *et-Takrîb*'in muğlak yerlerini izah, telmih ile zikrettiği husûslarını tasrih etmiş ve anlaşılmayan mevzularını da misaller vererek anlaşılır hale getirmiştir. Böylece eser, Ebû Hayyân'ın ifâdesiyle, hem *el-Mukarreb*'e hem de *et-Takrîb*'e muhtasar bir şerh olmuştur. Yine o, eserin mukaddimesinde bu kitabını *et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb* olarak isimlendirdiğini zikretmektedir[235].

---

234 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 103-104.

235 Ebû Hayyân, **et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb**, (Thk. Nihâd Fuleyh Hasan), Matba'atu'l-İrşâd, Bağdat 1987, s. 59.

et-Takrîb'teki metodunu burada da aynen takib eden Ebû Hayyân sadece ayrıntılarda ve İbn 'Usfûr'a verdiği bazı cevaplarda farklı bir yöntem izlemiştir. O, İbn 'Usfûr'un bazı görüşlerini doğru bulup benimserken bazılarını da hatalı bulup açıkça onlara muhalefet etmiştir. İbn 'Usfûr'un *el-Mukarreb*'te zikrettiği kâideleri tekrarladıktan sonra bunlara ait misaller vermiş, şerhe ihtiyaç duyulan konularda gerekli açıklamaları ve örnekleri sunmuştur. Şerhe ihtiyaç olmayan durumlarda ise sadece örneklerle ve şâhidlerle yetinmiştir. Bunun yanında, bir mesele hakkında farklı fikir beyan eden âlimlerin görüşlerini ve kime ait olduğunu da zikretmiştir[236].

Eser, *et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb* adıyla Nihâd Fuleyh Hasan tarafından tahkîk edilmiş, 1987 yılında Bağdat'ta, Matba'atu'l-İrşâd'ta tek cilt halinde basılmıştır.

(c) - el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti' – المُبْدِعُ المُلَخَّصُ مِنَ المُمْتِعِ

İbn 'Usfûr'un sarf ilmine dâir telif ettiği *el-Mumti' fi't-Tasrîf* isimli eserin muhtasarıdır. *el-Mumti'*'i yanından ayırmayan Ebû Hayyân, bu eserin, sarf ilminde o güne kadar ortaya konan, tertib yönüyle güzel, tehzîb bakımından muhtasar ve içerik açısından çok zengin bir eser olduğunu zikreder. Okuyucunun daha kısa zamanda bu esere vâkıf olabilmesi amacıyla onun ihtivâ ettiği konuları en özlü bir şekilde ifâde etmek üzere bu eseri kaleme aldığını ve adını *el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'* koyduğunu eserinin mukaddimesinde belirtir. Ayrıca sarf ilminin önemine ve faydasına işâret eden müellif bu ilmi Ebû Cafer b. ez-Zubeyr'den şifahî olarak tahsîl ettiğini, aylarca hocası ile birlikte sarf konularını mütâlaa ettiklerini ve en sonunda bu ilmin zorluklarını aştığını, problemlerini çözdüğünü ve tüm konularına vakıf olduğunu zikreder[237].

Eser ilk olarak 1981 yılında Ummu'l-Kurâ Üniversitesinde, Yûsuf Abdurrahman ed-Dab' danışmanlığında, Muhammed ez-Zeyn Zerrûk tarafından Yüksek Lisans tezi olarak *el-Cuhûdu's-Sarfiyye li Ebî Hayyân en-Nahvî ma'a Tahkîkin ve Dirâsetin li Kitâbi'l-Mubdi'u'd-Mulahhas mine'l-Mumti'* adıyla

---

236 Ebû Hayyân, **et-Tedrîb, s.** 44-45; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 104-105.

237 Ebû Hayyân, **el-Mubdi' fi't-Tasrîf,** (Thk. Abdulhamid es-Seyyid Taleb), Dâru'l-'Urûbe, Kuveyt 1982, s. 46-47.

çalışılmıştır. Daha sonra Abdulhamîd es-Seyyid Taleb tarafından tahkîk edilmiş ve *el-Mubdi'u fi't-Tasrîf* adıyla Küveyt'te, 1982 yılında, Dâru'l-'Urûbe matbaasında basılmıştır. Son olarak 1983'te, Mustafa Ahmed en-Nehhâs tarafından tahkîk edilmiş ve *el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'* ismiyle Kâhire'de Matba'atu'l-Ezher tarafından basılmıştır.

(d) - el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Usfûr – الْمَوْفُور مِنْ شَرْحِ ابْنِ عُصْفُور

İbn 'Usfûr'un ez-Zeccâcî'nin halk arasında *eş-Şerhu'l-Kebîr* olarak meşhûr olan *el-Cumelu'l-Kubrâ* isimli eserine yaptığı şerhin muhtasarıdır. Nahiv ilmine ait olan bu eserin birçok kâideyi ve faydalı bilgileri içerdiğini söyleyen Ebû Hayyân, eseri, kendisine göre tenkit edilebilecek yerlerine değinmeden ve hedeflediği özetleme işinden ayrılmadan sadece ihtisâr ettiğini belirtir. Manayı bozacak çok özlü/özet sözden ve okuyucuyu usandıracak fazla sözden kaçındığını; buna mukabil ibârelerin yerinde ve tertîbinin güzel olduğunu ifâde eder. Ayrıca *el-Mukarreb*'in konularının tertîb ve taksîm itibariyle güzel olması dolayısıyla bu muhtasarında *el-Mukarreb*'in tertîb ve taksîmini esas aldığını belirtir[238].

Esere kelâmdan söz ederek başlayan müellif daha sonra nekre, ma'rife, fâil, mübteda ve haber, iştiğâl, nevâsıh gibi nahiv ilmiyle ilgili konuları işlemiştir.

Yaptığımız araştırmalarda *el-Mevfûr*'un tahkîk edildiği yönünde bir bilgiye rastlayamadık. el-Hadîsî'nin ifâdelerine göre eserin müellif hattıyla yazılmış bilinen tek yazma nüshası, Kâhire'de Dâru'l-Kutub no: 24-Ş de, Ebû Hayyân'ın *Gâyetu'l-İhsân* ve *el-Mubdi'* isimli eserlerinin de olduğu bir mecmuada bulunmaktadır. Nüshada müellifin esere başlama veya bitirme tarihi ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Zira son tarafı eksiktir. Ma'hadu İhyâi'l-Mahtûtât'ta bu nüshanın 63 varaktan oluşan bir fotokopisi mevcuttur[239].

---

238 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 108.
239 el-Hadîsî, **a.g.e.** s.109.

(e) - et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl – التَّذْيِيلُ وَالتَّكْمِيلُ فِي شَرْحِ التَّسْهِيلِ

Eser, İbn Mâlik olarak meşhûr olan Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî (ö.762/1361)'nin nahiv ilmine dâir telif ettiği *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd* isimli eserinin şerhidir. *et-Teshîl*'de nahiv ve sarf konularını seksen bab ve 212 fasıl altında işleyen İbn Mâlik nahiv ilmini, alışılagelmişin dışında farklı bir şekilde tertip etmiştir. Bunun yanında o, eserinde; ihtilâflı meseleleri ele alarak nahiv ekollerinin görüşlerini zikretmiş, farklı fikirlere değinerek bunlardan bazılarını diğerlerine üstün tutmuş, bir kısmını kabul bir kısmını da reddetmiştir.

et-Teshîl ilk olarak müellifi İbn Malik tarafından şerhedilmiş lâkin ömrü vefa etmediğinden onu tamamlamak oğlu Bedruddîn'e nasip olmuştur. Daha sonra *et-Teshîl* bir çok âlim tarafından şerhedilmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hânî el-Lahmî es-Sebtî (ö.733/1333), Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî b. Kudâme el-Hanbelî (ö.744/1343), Nâziru'l-Ceyş olarak tanınan Muhibbuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî (ö.778/1376), Celâluddîn el-Mahallî (ö.864/1460) bu eseri şerh edenlerden bazılarıdır.

Ebû Hayyân, *et-Teshîl*'i mufassal bir şekilde on ciltte şerhetmiştir. Eserle ilgili bilgi veren âlimler bu şerh ve onun muhtasarı olan *İrtişâfu'd-Darab* hakkında; Arapça'da bu iki eserden daha muazzam, tüm meseleleri ve ihtilafları hâvî başka bir eserin telif edilmediğini zikretmektedirler[240].

Ebû Hayyân, *et-Teshîl*'in çok özlü ve ıstılahlarının garîb olması, bunlara ilaveten çok nâdir meseleleri ihtivâ etmesi sebebiyle insanların bu eserden uzak durduklarını, dolayısıyla ihtivâ ettiği faydalı bilgilerden istifâde edemediklerini belirtmektedir. Yine eserin zor olması sebebiyle, onu müellifinden okuyanların sayısının az olduğunu, İbn Mâlik'in ölümünden sonra nahivcilerin onu okutmaya

---

240 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282. es-Suyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserini, bu iki eserden istifâde ederek telif ettiğini belirtir. es-Suyûtî, **a.g.e.**, a.y.

cesaret edemediklerini zikreder. Bu sebeple kapalı kısımlarını izah etmek ve problemli yerlerini çözmek için eseri şerh ettiğini ifâde eder[241].

İlk olarak İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'e yaptığı kendi şerhinde açıklamadığı yerleri şerhetmek üzere *et-Tekmîl li Şerhi't-Teshîl* isimli esere başlayan ve beşte ikisini tamamlayan Ebû Hayyân daha sonra nahiv ilmiyle ilgilenenlerin isteği doğrultusunda *et-Teshîl*'in tamamını *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl* adıyla şerhetmiştir. Eserin şerhini *el-Bahru'l-Muhît*'i telif ettikten sonra Mısır'da yapan müellif o sıralarda maddi sıkıntı içinde olduğunu, imdadına Seyfuddevle Ergûn'un yetiştiğini ve onun yardımları ile bu eseri tamamlayabildiğini ifâde eder[242].

Ebû Hayyân'ın *et-Teshîl*'i şerhederken takip ettiği metot dikkat çekicidir. O eserin birinci kısmında farklı, ikinci kısmında daha farklı bir şerh metodu takip etmiştir. İlk önce İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'deki kelamını daha sonra da onun kendi kelamına yaptığı şerhini zikreder, en sonunda da Ebû Hayyân, değişik mezheblerin ve âlimlerin görüşlerini belirterek kendi şerhini yapar. Bu birinci kısımda yani İbn Malik'in kendi eserini şerh ettiği yerde takip ettiği yoldur. İkinci kısımda ise, yani oğlu Bedruddîn'in şerh ettiği yerde ise İbn Mâlik'in kelamını ve oğlunun şerhini zikreder ve bunları birbiri ile kıyâslar. Daha sonra da kendi şerhini yapar. Fakat eserde, İbn Mâlik ile oğlu Bedruddîn'in şerhini yapmadıkları bazı bâblar bulunmaktadır. Buralarda, doğrudan doğruya, İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'deki sözlerine dayanan Ebû Hayyân, bunları şerhederken lügat, nahiv ve sarf ile ilgili kendi görüşlerini belirtir. Bunun yanında mütekaddimun nahivci ve lügatçıların görüşlerine de yer verir. Eser bu yönüyle önem arz etmektedir[243]. Ayrıca müellifimiz, *el-Bahru'l-Muhît*'te yer yer bu eserine atıflarda bulunmuştur[244].

Bu hacimli ve önemli eserin sadece bir bölümü tahkîk edilerek basılmıştır. Eserin başından "Mübteda" bahsi ile ilgili bölümlere kadar olan kısmı iki cilt halinde, Mısır'da, Matba'atu's-Sa'âde'de, 1910 yılında basılmıştır. Daha sonra

---

241 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl**, (Thk. Hasan Hindâvî), Dâru'l-Kalem, Şam 1997, I, 6.

242 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 9-10.

243 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 11-12; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 110-121.

244 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 471; VIII, 15; IX, 413.

Hasan Hindâvî, eserin başından "Bâbu'l-Mevsûl"e kadar olan kısmını tahkîk etmiş ve bu bölüm 1997'de Şam'da Dâru'l-Kalem tarafından iki cilt halinde basılmıştır. İkinci cildin sonunda üçüncü cildin "Bâbu'l-Mevsûl" ile başlayacağını ifâde eden bir ibâre olmasına rağmen eserin devamının tahkîk edilerek basıldığına dâir bir bilgiye henüz ulaşamadık.

Bunlardan başka eserle ilgili olarak iki çalışma tespit edebildik. Bunlardan birincisi Yüksek Lisans tezi olup Mezid İsmail Nu'aym danışmanlığında Semiha Yûsuf Zureykî tarafından Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, 1999 yılında yapılmıştır. Araştırmacı, tezinin birinci bölümünde Memlukler ile dönemin sosyal ve kültürel durumuna temas ettikten sonra İbn Mâlik ve Ebû Hayyân ile eserleri *Teshîlu'l-Fevâid* ve *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Ebû Hayyân'ın Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs ekolleri ile Sîbeveyh ve İbn Mâlik'e karşı tutumu hakkında malumat vermiştir. Çalışmanın ikinci bölümünü ise *et-Tezyîl*'in ikinci cildinin bir kısmının tahkiki oluşturur. Zureykî burada, eserin "جَوَازُ تَقْدِيمِ الخَبَرِ"- *(Haberin cevâzen öne geçtiği yerler)* konusundan başlayıp "مُلاَزَمَةُ الَمضِيِّ لأَفْعَالِ الُمقَارَبَةِ إِلاَّ 'كَادَ وَ أَوْشَكَ'" –*(Kâde* [كَادَ] *ve Evşeke* [أَوْشَكَ] *hâriç mukârebe fiillerinin mâzi olması)* konusuyla biten kısmını tahkîk etmiştir[245]. İkinci çalışma ise Doktora tezi olup Munâ İlyâs danışmanlığında Velîd Muhammed es-Serâkubî tarafından, iki cilt halinde, Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, 2001 yılında yapılmıştır. es-Serâkubî tezinde Ebû Hayyân'ın hayatı, eserleri, *et-Teshîl, et-Tezyîl, et-Tezyîl*'de nahiv usûlü, Ebû Hayyân'ın *et-Tezyîl*'de takip ettiği metod gibi konular hakkında bilgiler vermiş, daha sonra tahkîk bölümüne geçmiştir. Burada eserin birinci cildini başından sonuna kadar tahkîk etmiştir[246].

et-Tezyîl'in zikrettiğimiz bu kısımları hariç diğer bölümlerinin tahkîk edilip basıldığı yönünde herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

---

245 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl li Ebî Hayyân en-Nahvî el-Mutevaffâ Sene 745 hicriyyen –Dirâse ve Tahkîk-**, Dnş. Mezîd İsmail Nu'aym, Haz. Semiha Yûsuf Zureykî (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmiatu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Şam 1999.

246 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl li Ebî Hayyân Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî –Dirâse ve Tahkîk-**, Dnş. Munâ İlyâs, Haz. Velîd Muhammed es-Serâkubî (Basılmamış doktora tezi), Câmiatu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb, Şam 2001.

et-Tezyîl ve't-Tekmîl'in çeşitli kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunmaktadır. Fakat bu nüshaların bir-iki tanesi hariç çoğu eksiktir. Eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır:

a- Köprülü Kütüphanesi: 1475–1483 numaraları arasında kayıtlı olan bu nüsha dokuz ciltten oluşmakta ve eserin tamamını içermektedir. Ciltlerin tamamı 1781 varaktan oluşmaktadır. Her varakta 27 satır bulunmaktadır. Güzel bir nesih hattıyla yazılan eserin birinci cildinde yer alan kayıttan, 734/1334 yılında müellifi henüz hayatta iken istinsâh edildiği anlaşılmaktadır.

b- Süleymaniye Kütüphanesi: Fatih bölümü 4913–4917 numaraları arasında kayıtlı olan bu nüsha beş cilt içinde dokuz cüz olup eserin tamamını ihtivâ etmektedir. Cüzlerin toplamı 2148 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Güzel bir nesih hattıyla yazılmıştır. Köprülü kütüphanesinde bulunan nüsha ile büyük oranda örtüşmektedir. Her ikisi de dokuz ciltten oluşmakta ve ciltlerin başlangıç ve bitiş konuları aynıdır. Büyük ihtimalle aynı nüshadan veya biri diğerinden istinsâh edilmiştir.

c- Süleymaniye Kütüphanesi: Cârullah bölümü 1910 numarada kayıtlı olan bu nüsha eserin sonuncu cildidir. Şerhu Teshîli'l-Fevâid adıyla kayıtlı olup 243 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada 23 satır mevcuttur. Nesih hattıyla yazılmış olup 760/1358 yılında istinsâh edilmiştir. Hattı kötü olup yer yer kurt yeniklerine rastlanmaktadır.

d- Nuruosmaniye Kütüphanesi: 4562 numarada *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl* adıyla kayıtlı olan bu nüsha tek cilt olup 933 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada 45 satır mevcuttur. Baş tarafında eserin içeriğini gösteren bir fihrist vardır. Abdulvahhâb et-Tahlâvî tarafından 1139/1726 yılında istinsâh edilmiştir.

e- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 62-Nahiv numarada kayıtlı olan bu nüsha altı ciltten oluşan eserin ikiden altıya kadar olan ciltlerini içermektedir. 880/1475 yılında İbnu'ş-Şâhid olarak meşhûr olan Muhammed b. Ahmed b. Nasr es-Sûfî tarafından

istinsâh edilmiştir. Hasan Hindâvî'nin ifâde ettiğine göre ikinci cilt *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*'den olmayıp *et-Teshîl*'in farklı şerhlerine ait bir bölümdür[247].

f- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 6016 numarada kayıtlı olan bu nüsha, el-Hadîsî'nin ifâde ettiğine göre, on ciltlik eserin bir, üç, dört ve yedinci ciltlerinden oluşmaktadır. Ciltlerin ilk sayfasında, eserin, Cezzar Ahmet Paşa tarafından 1196/1782 yılında Akka'daki Câmi'u'n-Nûr el-Ahmedî'ye vakfedildiğini ifâde eden bir ibâre bulunmaktadır. Nüsha sudan zarar görmüş olup yer yer kurt yenikleri mevcuttur[248]. Hasan Hindâvî bu numarada kayıtlı olan nüshanın tek cilt aynı zamanda eserin ilk cildi olduğunu zikretmektedir[249].

g- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 6017 numarada kayıtlı olan bu nüsha beş cilt olarak tanzim edilen eserin ilk cildidir. 243 varaktan oluşan bu nüshanın sudan zarar gördüğü ve yer yer güve yeniklerinin olduğu kaydedilmektedir[250].

h- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 61-Nahiv numarada kayıtlı olan bu nüsha onüç ciltlik eserin yedinci cildidir. Bu nüsha, Muhammed b. Karâcâ b. Ali b. Suleymân eş-Şâfiî tarafından 747/1346 yılında müellif nüshasından istinsâh edilmiştir. Temiz ve güzel bir nüshadır[251].

ı- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 465-Nahiv numarada kayıtlı olan bu nüsha oniki ciltten oluşan eserin beş, altı ve yedinci ciltleri ile numarası belli olmayan bir cildini ihtivâ etmektedir[252].

i- Dâru'l-Kutub (Kâhire): 460 numarada kayıtlı olup eserin kaçıncı cildi olduğu bilinmemektedir. Nüshanın üzerinde Sultân el-Melik el-Eşref tarafından 778/1376 yılında vakfedildiğine dâir bir kayıt bulunmaktadır[253].

---

247 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 20.
248 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 114-115.
249 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 19.
250 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 18; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 115.
251 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 19; el-Hadîsî, **a.g.e.**, **s.** 115.
252 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 20-21.
253 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 19; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 115.

j- The Chester Beatty Kütüphanesi (İrlanda-Dublin): 3342 numarada kayıtlı olan bu nüsha eserin beşinci cildidir. 197 varak olup 742/1341 yılında istinsâh edilmiştir[254].

k- Ahmediyye kütüphanesi: Halep Ahmediyye kütüphanesine ait olan bu nüsha Şam'da el-Esed Milli kütüphanesinde 14179–14185 numarada muhafaza edilmektedir. Dokuz ciltten oluşan nüshanın yedi cildi mevcuttur. Ciltlerin bazı sayfaları eksik olup bazı yerleri zarar görmüştür[255].

Bunlardan başka *et-Tezyîl*'in İspanya Escorial Kütüphanesi numara: 52, 53, 54, 55, 56, 57'de farklı nüshalara ait ciltleri mevcuttur. Ayrıca Fas'ta Rabat Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesi 212-K'da esere ait bir cilt bulunmaktadır[256].

(f) - Menhecu's-Sâlik fî'l-Kelâmi 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik

مَنْهَجُ السَّالِك فِي الكَلاَمِ عَلىَ أَلْفِيَةِ ابنِ مَالِك

Müellifimizin, İbn Mâlik'in bin beyitten oluşan ve *Elfiye* olarak meşhûr olan *el-Hulâsa* isimli eserine yaptığı şerhtir. *el-Hulâsa* ise İbn Mâlik'in nahiv konusunda telif ettiği ve üç bin beyitten oluşan *el-Kâfiyetu'ş-Şâfiye* isimli manzûmesinin muhtasarıdır.

Elfiye'yi şerhetme sebebini üç maksat altında toplayan Ebû Hayyân birinci maksatta şunları zikreder: İbn Mâlik'in "mutlak" kıldığı "mukayyed"leri, "âm" kıldığı "hâs"ları, "müphem" kıldığı "muayyen"leri, "mücmel" kıldığı "mufassalları" ve "mutavvel" yaptığı "mûcezleri" açıklamak. İkinci maksat: Nahiv konuları ile ilgili ihtilaflara işâret etmek ve görüş sahiplerini zikretmek. Üçüncü maksat: Problemleri çözmek ve kapalı kısımlarını izah etmektir. Maksadının nahiv ilmi hakkında muhtasar bilgi vermek olduğunu belirten müellif fazla ayrıntıya dalmamıştır[257].

---

254 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 116.

255 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 18.

256 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 16-17.

257 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik, s.** 1-2.

Ebû Hayyân, es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu eserini tamamlayamadığını ifâde etmektedir[258]. Buna uygun olarak İbnu'l-Cezerî, müellifin, *Elfiye*'yi yarısına kadar iki cilt halinde şerhettiğini zikretmektedir[259]. *el-Bahru'l-Muhît, el-İrtişâf* ve *et-Tedrîb* gibi eserlerinde *Menhecu's-Sâlik*'e değinen müellif yer yer bu eserine atıflar yapar[260].

Eser, 1947 yılında Sidney Glazer tarafından tahkîk edilmiş olup American Oriental Society tarafından New Haven, Connecticut'de neşredilmiştir. Glazer, eserinin baş tarafına koyduğu İngilizce bir mukaddime ile Ebû Hayyân'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Hadîce el-Hadîsî, Glazer'in bu eseri ilmî metodlara uygun bir şekilde tahkîk etmediğini ve bazı meseleleri gözden kaçırdığını belirtmektedir[261].

(g) - İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab – إِرْتِشَافُ الضَّرَبِ مِنْ لِسَانِ الْعَرَبِ

Önce İbn Malik'in *et-Teshîl* isimli eserini *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl* adıyla şerheden Ebû Hayyân daha sonra bu şerhini *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab* adı altında ihtisâr etmiştir. *el-İrtişâf*, muhtevâ bakımından *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* ile aynı olmasına karşılık müellifin takip ettiği metod itibariyle farklılık arz eder. Eser, konularının tertibi ile bâb ve fasıllara taksimi yönüyle *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*'den ayrılır. Hatta Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*'de bulunmayan bazı konuları ve küçük fasılları *el-İrtişâf*'a dercetmiştir[262].

Ebû Hayyân, *el-İrtişâf*'ta; kendinden önceki lügat, sarf ve nahiv kitaplarına itimat etmekle beraber mütekaddimîn nahivcilerin görüşlerine de bolca yer vermiştir[263]. Eser çeşitli görüşleri ihtivâ etmesi ve farklı mezheplerin görüşlerine yer vermesi yönüyle haklı bir kıymeti haiz olup nahiv çalışmalarında önemli bir kaynak niteliğindedir. es-Suyûtî *Cem'u'l-Cevâmi'* isimli eserinde *el-İrtişâf*'ı temel dayanak

---

258 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.

259 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 286.

260 Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, II, 350, 672; IV, 347, 657; a.m., **et-Tedrîb**, s. 132; a.m., **İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab**, (Thk. Recep Osmân Muhammed), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1998, IV, 2116.

261 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 124.

262 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, I, 29; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 135-137.

263 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 30-35.

almış, onun geniş malzemesinden ve Ebû Hayyân'ın görüşlerinden bolca istifâde etmiştir[264].

Eser ile ilgili, biri doktora tezi olmak üzere üç çalışma mevcuttur. Mezîd İsmâil Nuaym eseri, 1978 yılında, Kâhire Üniversitesi Kulliyyetu Dâri'l-'Ulûm'da, Doktora tez konusu olarak çalışmıştır. Tezin başlığı, *Menhecu Ebî Hayyân fî Kitâbihi İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab ma'a Tahkîki Fasl minhu* şeklindedir. Daha sonra Mustafa Ahmed en-Nemmâs eseri *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab* ismiyle tahkîk etmiş ve ilk cildi 1984'te, ikinci cildi 1986'da el-Mektebetu'l-Ezheriyye'de ve üçüncü cildi 1989'da Kâhire'de Matba'atu'l-Medenî'de neşredilmiştir. Nihâyet 1998'da Receb Osman Muhammed eseri tekrar tahkîk etmiş ve Kâhire'de Mektebetu'l-Hancî'de 5 cilt halinde yayınlanmıştır.

(h) - Ğâyetu'l-İhsân fî 'İlmi'l-Lisân - غَايَةُ الإِحْسَان فِي عِلْمِ اللِّسَان

Ebû Hayyân'ın müptedilere yönelik nahiv konusunda kaleme aldığı, mukaddime tarzında muhtasar bir eserdir. Müellif mukaddimesinde, bu eserini, nahve ilk başlayanlara bu ilmin temellerini ve ana konularını sade bir tarzda anlatmak gâyesiyle telif ettiğini belirtir ve adını *Ğâyetu'l-İhsân fî İlmi'l-Lisân* olarak koyduğunu zikreder. Ayrıca eserinde Basra dil ekolünün görüşlerini takip ettiğini de belirtir.

22 varak gibi küçük bir hacimden oluşan bu eserde Ebû Hayyân, söze nahvin tanımı ile başlamış ve nahvin konularını iki kısım altında işlemiştir. Birinci kısımda sözü müfred açıdan ele almış ve burada sarf ilminin konularını işlemiştir. İkinci kısımda ise sözü mürekkeb açıdan ele almıştır. Burada ise merfû'ât, mansûbât, mecrûrât, marife, nekre, fiil ve kısımları, nevâsıh, cevâzım, vs. konuları işlemiştir[265].

Kaynaklarda *Ğâyetu'l-İhsân*[266] ve *Ğâyetu'l-İhsân fi'n-Nahv*[267] olarak geçmektedir. Eserin bilinen iki yazma nüshasından birincisi Kâhire Dâru'l-Kutub

---

264 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282.

265 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 141-144.

266 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

267 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn**, II, 153.

No: 24-Ş'de bulunmaktadır. Müellif nüshası olup 11 Ramazan 689'da tamamlanmıştır. İlk ve son sayfasında Ebû Hayyân'ın oğluna verdiği iki icâzet yer almaktadır. İkinci nüsha ise Câmi'atu'd-Duveli'l-Arabiyye'ye bağlı Ma'hedu İhyâi'l-Mahtûtât'ta bulunmaktadır. Bu nüsha Dâru'l-Kutub'te bulunan nüshanın fotokopisidir. İlk sayfasında müellifimizin oğlu Hayyân, 722 yılında bu nüshayı babasından rivâyet yoluyla okuduğunu not etmiştir. Bu notun devamında ise Ebû Hayyân, oğlunu tasdik ederek tüm eserlerini rivâyet etmesi husûsunda ona icâzet verdiğini belirtmiştir[268].

Takiyuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Ali el-Vâsitî el-Bağdâdî (ö.781/1379) bu eseri nazmetmiş ve hocası Ebû Hayyân'a sunmuştur[269].

(i) - en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi Ğâyeti'l-İhsan - النُّكَتُ الحِسَان فِي شَرْحِ غَايَةِ الإحْسَان

İsminden de anlaşılacağı üzere eser, Ebû Hayyân'ın daha önce *Ğâyetu'l-İhsân fî İlmi'l-Lisân* ismiyle telif ettiği muhtasar nahiv kitabının şerhidir. Telif sebebini eserin mukaddimesinde zikreden müellif şunları ifâde etmektedir: "*Bu eser daha önce telif edilen **Ğâyetu'l-İhsân fî İlmi'l-Lisân** isimli eser üzerine yazdığım nüktelerden oluşmaktadır. Onun anlaşılmayan ve problemli yerlerini izah ettim. Hükümlerini misallerle açıkladım, ihtilâflı meselelere ve delillerine değindim. Ayrıntının yerine îcâzı tercîh ettim ve adını **en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi Ğâyeti'l-İhsân** koydum. Her ne kadar hacmi küçük, Arap diline nispetle, içeriği öz olsa da başka yerde bulunamayacak bilgileri ve eşsiz fikirleri ihtivâ etmektedir.*"[270]

Eser ilk olarak Hüseyin Abdullah ez-Zevvâd tarafından 1982 yılında tahkîk edilmiştir. Daha sonra 1985 yılında Abdulhuseyn el-Fetlî tarafından tahkîk edilmiş ve Beyrut'ta, Müessesetu'r-Risâle tarafından basılmıştır.

---

268 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 141-144.

269 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn**, I, 528.

270 Ebû Hayyân, **en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi Ğâyeti'l-İhsân**, (Thk. Abdulhuseyn el-Fetilî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1988, s. 31.

(j) - el-Lemhatu'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Arabiyye - اللَّمْحَةُ البَدْرِيَّة فِي عِلْمِ العَرَبِيَّة

Ebû Hayyân'ın nahiv konusunda telif ettiği oldukça muhtasar bir eserdir. Yedi bölümden oluşan eserin mukaddimesinde müellif; kelime ve çeşitlerinden, i'râb ve alametlerinden bahseder. Birinci bölümde nekre ve marife, ikinci bölümde merfû'ât, üçüncü bölümde mansûbât, dördüncü bölümde mecrûrât, beşinci bölümde tâbîler, altıncı bölümde fiil, yedinci bölümde ise gayr-ı munsarıf konularını işler[271].

Kaynaklarda *el-Lemha*[272], *el-Mulha*[273] ve *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye*[274] şeklinde geçen eserin üç yazma nüshasını tespit edebildik. Birincisi Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, 2506 numarada *el-Lemhatu'l-Bedriyye* adıyla kayıtlı olup yedi varaktan ibarettir. İkincisi Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümü, numara 1994'te, *el-Lemhatu'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Arabiyye* adıyla kayıtlı olup dört varaktan oluşmaktadır. Nesih hattı ile yazılmış olan bu nüsha Ebû Bekr b. Abdurrahmân el-'İvâcî tarafından istinsâh edilmiştir. Üçüncüsü Kâhire'de, Dâru'l-Kutub numara 1050-Nahiv'de kayıtlıdır. Muhmammed b. Ahmed b. Muhammed tarafından 849/1445 yılında istinsâh edilmiştir. Nüshanın sonunda Ebû Hayyân'ın bu eseri 11 Ramazan 689/1290 da Kâhire'de tamamladığı zikredilmektedir. Ma'hedu İhyâi'l-Mahtûtât'ta bu nüshanın fotokopisi mevcut olup yedi varaktan oluşmaktadır[275].

Eser çok muhtasar olduğundan daha sonraki âlimler tarafından şerhedilmiştir. Bedruddîn en-Nâblusî (ö.772/1371)[276], Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdiddâim el-Bermâvî (ö.831/1428)[277] ve İbn Hişâm el-Ensârî bu eseri şerhedenler arasında yer almaktadır. İbn Hişâm'ın şerhi olan *el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Şerhi'l-Lemhati'l-*

---

271 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 150.

272 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 279; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

273 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1818. Kâtip Çelebi, eserin asıl adının ***el-Lemhatu'l-Bedriyye*** olup Ebû Hayyân'a ait olduğunu ifâde eder.

274 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153; İsmail Paşa eseri bu isimle zikrettikten sonra ***Mulhatun fi'n-Nahv*** ismiyle bir eser daha zikreder. Bu ise müstakil bir eser olmayıp söz konusu eserin aynısıdır. Zîrâ Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1818'de ***el-Mulha*** isimli eserin asıl adının ***el-Lemhatu'l-Bedriyye*** olup Ebû Hayyân'a ait olduğunu ifâde eder.

275 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 149.

276 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, II, 36.

277 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn**, II, 186.

Bedriyye ilk olarak Hâdî Nahr tarafından tahkîk edilmiş ve 1977 yılında Bağdat Üniversitesi tarafından *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Luğati'l-Arabiyye* adıyla neşredilmiştir. Daha sonra Salâh Ravây tarafından tahkîk edilen bu eser *Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Arabiyye li Ebî Hayyân el-Endelusî* adıyla Kâhire'de, Matba'atu Hassân tarafından 1985 yılında neşredilmiştir.

(k) - Şerhu Tuhfeti'l-Mevdûd - شَرْحُ تُحْفَةِ المَوْدُود

İbn Mâlik'in 164 beyitten oluşan *Tuhfetu'l-Mevdûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd* isimli manzûmesinin Ebû Hayyân tarafından yapılan şerhidir. Eserin başında Ebû Hayyân kendi döneminde insanların sarf ilmini ihmal ettiğini ifâde ederek bu ilmin önemini ortaya koymak ve hedeflerini muhtasar bir şekilde tespit etmek maksadıyla İbn Mâlik'in *Ebniyetu'l-Ef'âl fî 'İlmi't-Tasrîf* olarak isimlendirilen *el-Kasîdetu'l-Lâmiyye*'sini şerh ettiğini zikreder. Ayrıca kasîdenin lafızlarını açıkladığını, kapalı yerlerini izah ettiğini, problemlerini çözdüğünü ve örneklerini çoğalttığını ifâde eder[278].

Bağdatlı İsmail Paşa tarafından zikredilen[279] eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası İstabul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi A 979 numarada bulunmaktadır. 65 varaktan oluşan nüsha güzel bir nesih hattıyla yazılmıştır. İbn Mâlik'in şerhedilen beyitleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 11 Rebiulevvel 1285'te istinsâh edilmiş olup müstensihi bilinmemektedir[280].

(l) - el-Hidâyetu fi'n-Nahv - الهِدَايَة فِي النَّحْو

Ebû Hayyân'a aidiyeti şüpheli bir eserdir. Zira elimizde mevcut bulunan kaynaklar içerisinde böyle bir eserin Ebû Hayyân'a nisbet edildiğini tespit edemedik. Lâkin Hadîce el-Hadîsî bu isimle üç yazma nüsha tespit ettiğini ve bunlardan Kâhire, Dâru'l-Kutub numara 721-Mecâmi'de bulunan nüshanın ilk sayfasında nüsha

---

278 Ebû Hayyân, **Şerhu Tuhfeti'l-Mevdûd**, İstanbul Üniversitesi, Nâdir eserler kütüphanesi, no: A 979, 1b.

279 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

280 Bu eser hakkında bilgi veren yazarların tamamı eserin günümüze ulaşmadığını zikrederler. Eserin yazma nüshası ilk olarak tarafımızdan bulunmuştur.

hattından farklı bir hatla "كتاب الهداية في النحو لأبي حيّان"-*(Ebû Hayyân'a ait olan el-Hidâye fi'n-Nahv isimli eserdir.)* ibâresinin yazıldığını zikretmektedir.

Yine el-Hadîsî, Dâru'l-Kutub Teymûriye kütüphanesi numara 428-Nahiv'de bulunan bir diğer yazma nüshada, farklı bir hatla "إنّها جمع العالم الإمام الفاضل عبد الجليل الغزنوي" –*(Bu, âlim, imâm ve fazilet sahibi Abdulcelîl el-Ğaznevî'nin eseridir.)* ibâresinin yazıldığını, bunun hemen altında yine farklı bir hatla, eserin Hindistan'da basılan *ed-Dirâye* isimli şerhinin ikinci sayfasında geçen ibâreye istinaden, bu eserin Ebû Hayyân'nın *el-Hidâyetu fi'n-Nahv* isimli eseri olduğunu ifâde eden cümlelerin yer aldığını zikretmektedir.

Daha sonra bir değerlendirme yapan el-Hadîsî, eserin ilk sayfasına onun el-Gaznevî'ye ait olduğunu yazan kişinin, *Keşfu'z-Zunûn*'da bu isimle geçen bir eserin Abdulcelîl b. Feyrûz el-Gaznevî ile İbn Deresteveyh Abdullah b. Cafer (ö.347/958)'e nispeti sebebiyle bu ibâreyi yazmış olabileceğini ifâde eder. Yine el-Hadîsî'ye göre bu eserin Ebû Hayyân'a aidiyetini veya nefyini tespit edemeyeceğimizi, ancak şu iki delil ile ona ait olduğu şıkkının daha ağırlık kazanabileceğini zikreder:

1- *ed-Dirâye* isimli Hindistan'da basılan *el-Hidâye* şerhinin sekizinci sayfasında eserin Ebû Hayyân'a nispetini ifâde eden ibârelerin varlığı,

2- Eserin metod ve içerik yönüyle Ebû Hayyân'ın üslubuna yakın olması bu eserin ona ait olduğu fikrini güçlendirmektedir[281].

Bütün bunlara ilaveten, *el-Hidâyetu fi'n-Nahv* ismini taşıyan ve üzerinde Ebû Hayyân'a ait olduğu ifâde edilen matbu bir eserden söz etmek istiyoruz. Bu eser, Abdulmecîd Murâdzehî el-Hâşî tarafından tanzim edilmiş ve 1381/1961 yılında İntişârâtu Fârûk A'zam yayınevi tarafından Zâhedân (İran)'da basılmıştır. 276 sayfadan oluşan eser bir mukaddimeye sahip olmadığı gibi, hangi yazma nüshadan istifâde edilerek tahkîk edildiği ile ilgili herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Elli yedi dersten oluşan eserin girişinde müellif bu eserini *el-Kâfiye*'nin tertibine uygun

---

281 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 155-158.

olarak tanzim ettiğini ve mübtedîlerin zihni karışmasın diye nahvin illetlerinden ve delillerinden bahsetmediğini zikreder[282].

(m) - Tezkiretu'n-Nuhât - تَذْكِرَةُ النُّحَاةِ

Ebû Hayyân'ın, gramer kitapları arasında değerlendirebileceğimiz eserlerinden biri de *Tezkiretu'n-Nuhât*'tır. *el-Bahru'l-Muhît*[283] ve *İrtişâfu'd-Darab*'ta[284] bu eserine atıflarda bulunan Ebû Hayyân onun hacimli bir eser olduğuna değinir. Buna uygun olarak es-Suyûti, *et-Tezkire*'nin dört büyük ciltten oluştuğunu zikreder[285]. Ayrıca o; *Hem'ul-Hevâmi'*[286], *el-İktirâh*[287] ve *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*[288] isimli eserlerinde ondan nakillerde bulunmuştur.

Hadîce el-Hadîsî 1966 yılında hazırladığı *Ebû Hayyân en-Nahvî* isimli Doktora tezinde *et-Tezkire*'nin kayıp olduğunu zikreder[289]. Fakat Yermuk Üniversitesi hocalarından Afif Abdurrahman 1973 yılında Fas'a yaptığı ziyareti sırasında Rabat Genel Kütüphanesi'nde bir ay süreyle yazmalar üzerinde araştırmalar yaptığını ve burada *et-Tezkire*'nin ikinci cildini bulduğunu zikreder. 1978 yılında *et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî* adıyla yayınladığı bir makalesi ile eser hakkında bilgi verir[290]. Daha sonra 284 varaktan oluşan bu nüshayı tahkîk eden Afif Abdurrahman, Ebû Hayyân hakkında bilgi verdiği kısa bir mukaddime ile birlikte, 1986 yılında Yermuk Üniversitesinin yardımlarıyla Beyrut'ta neşreder[291]. Eserin diğer ciltleri ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

---

282 Ebû Hayyân, **el-Hidâyetu fi'n-Nahv,** (Tanz. Abdulmecîd Murâdzehî el-Hâşî), İntişârâtu Fârûk A'zam, Zâhedân 1961, s. 1.

283 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 144; II, 638; III, 99.

284 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, V, 2294, 2328.

285 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282.

286 es-Suyûtî, **Hem'ul-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., I, 10.

287 es-Suyûtî Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv**, (Thk. Ahmed Suphi Furat), İstanbul 1975, s. 13, 25-26, 61.

288 es-Suyûtî, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, I, 215; IV, 260; V, 35, 214.

289 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 166.

290 'Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkiretu li Ebî Hayyân", s. 50-76.

291 Ebû Hayyân, **Tezkiretu'n-Nuhât**, (Thk. 'Afîf Abdurrahmân), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1986, s. 23.

Eserin muhtevâsı, ikinci cildinden anlaşıldığı kadarıyla, müellifin kendinden önceki nahivcilerin eserlerinden derlediği çeşitli mevzulara ait "meclisler" ile nahve ait konulardan oluşmaktadır. Zira eserin elimizde mevcut ikinci cildinde Ebû Hayyân, Muhammed b. İmrân b. Mûsâ el-Merzubânî (ö.384/994)'nin nahivciler, kıraat âlimleri ve râvîler hakkında telif ettiği *Kitâbu'l-Muktebes* isimli eserinden seçmeler yapan Bişr b. Ebî Bekr Hâmid b. Suleymân el-Ca'ferî et-Tebrîzî (ö.646/1248)'nin el-Munteħab isimli eserinden nakillerde bulunmuş[292] ve yaklaşık onbeş meclisi kendi eserine almıştır. Bunun yanında "مِنْ كِتَابِ أَبِي الفَضْلِ القَاسِمِ بن عَلِيٍّ البَطَلْيَوْسِي" –*(Ebu'l-Fadl el-Kâsım b. 'Ali el-Batalyevsî'nin eserinden)*, "مِنْ مَسَائِلِ أَبِي نِزَارٍ المُلَقَّبِ بِمَلِكُ النُّحَاةِ" -*(Lakâbı "nahivcilerin kralı" olan Ebû Nizâr'ın meselelerinden)*, "مَذْهَبُ الأَخْفَشِ"-*(el-Ahfeş'in metodu)* gibi değişik mevzulara ait meseleleri içeren konuların yanında رُبَّ ، مُذْ وَمُنْذُ ، حَتَّى ، النِّدَاءُ ، التَّنَازُعُ vb. nahiv konuları da bu ciltte yer almaktadır.

Bu eser Ebû Hayyân'ın talebesi es-Safedî'nin çok hoşuna gitmiş, o da bu minval üzere *et-Tezkiretu's-Safediyye* adında elli cildi aşkın bir eser telif etmiştir[293].

(n) - Fadlu'n-Nahv - فَضْلُ النَّحْوِ

Angel Gonzalez Palencia, Berlin kütüphanesinde *Fadlu'n-Nahv* isminde Ebû Hayyân'a ait yazma bir eserin varlığından söz etmektedir[294]. Lâkin Ebû Hayyân, ne es-Safedî'ye verdiği icâzetinde ne de diğer eserlerinde bu isimde bir eserine değinmektedir. Ayrıca elimizde mevcut bulunan kaynaklarda bu isimle Ebû Hayyân'a ait bir esere rastlayamadık[295].

---

292 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, s. 156.

293 Ebû Hayyân, **a.g.e.**, s. 33.

294 Angel Gonzalez Palencia, **Târihu'l-Fikri'l-Endelusî**, Trc. Hüseyin Mu'nis, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kâhire 1955, s. 188-189.

295 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 175.

(o) - el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk - الإدْرَاك للسَانِ الأتْرَاك

Adından da anlaşılacağı üzere eser Türkçe dil bilgisine aittir. Ebû Hayyân bu eserini Mısır'a yerleştikten ve o dönemde idarede bulunan Türkler ile kaynaşıp Türkçe'yi öğrendikten sonra kaleme almış, 713/1313 yılında da tamamlamıştır[296]. Müellif eserin mukaddimesinde herhangi bir dili öğrenmenin ancak şu üç şeyi bilmekle mümkün olduğunu zikreder. Bunlar; müfred kelimenin manasını öğreten lügat ilmi, bu müfred kelimelerin terkipten önceki hallerini bildiren sarf ilmi ve kelimelerin terkip durumundaki hallerini bildiren nahiv ilmidir. Ebû Hayyân eseri telif etme sebebini şöyle ortaya koyar:

"Bu kitabı telif etmemden maksat Türk dilini büyük oranda lügat, sarf ve nahiv yönünden kayıt altına almaktır. Bu dili kelime kelime zaptettim. Lûgat bölümünde kelimeleri alfabetik olarak tertip ettim. Önce Türkçe kelimeyi sonra karşılığı olan Arapça kelimeyi, ardından da eşanlamlı olan Arapça kelimeleri zikrettim. Daha sonra sarf ve nahiv ilmi hakkında bilgi verdim. Eserde lügat ilmi ile ilgili verilen malumatın tamamını rivâyetine güvendiğim kimselerden aldım. Kitapta sarf ve nahiv ilmi hakkında söylediklerim, önceki bir âlimin yolunu izlemek sûretiyle toplanmış olmayıp talep ve soru sorma yoluyla bizzat benim tarafımdan kuvveden fiile çıkardıklarımla oluşmuştur..."[297]

Ebû Hayyân'ın sözlerinden de anlaşılacağı üzere eser; lügat, sarf ve nahiv olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Lûgat bölümünde Türkçe kelimeleri alfabetik olarak sıraya koymuş ve Arapça karşılıklarını zikretmiştir. Sarf bölümünde ise kelime ve çeşitlerine değinerek yapılarını zikretmiştir. Burada kelimelerin tasğîr, nisbet, cem', mubâlağa, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i âlet vb. hallerine de değinmiştir. Nahiv bölümünde ise mürekkep kelimelerin ahkâmını ele almıştır. Burada özel isim ve çeşitleri, işâret isimleri ve manaları, ism-i mevsûl, lafızları ve çeşitleri, izâfet, mübteda-haber, istisna, temyîz, hal vb. konuları işlemiştir.

---

[296] Ebû Hayyân, **Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk,** (Thk. Ahmet Caferoğlu), Evkâf Matbaası, İstanbul 1931, s. 155.

[297] Ebû Hayyân, **Kitâbu'l-İdrâk,** s. 5-6.

Ebû Hayyân *el-İdrâk*'ta hangi Türk lehçesini esas aldığını zikretmemektedir. Lâkin lügat bölümünde kelimeleri Kıpçak ve Türkmen şeklinde ayırt etmesi bu iki lehçeyi temel aldığını göstermektedir. Bunların dışında Ebû Hayyân az da olsa Tatar, Bulgar, Uygur ve Türkistan gibi diğer Türk lehçelerine de temas etmiştir ki bu da o dönemde Mısır Türkleri arasında bu lehçelere vâkıf kimselerin mevcut olduğunu göstermektedir[298].

Eser ilk olarak 1309/1893 yılında Mustafa Efendi tarafından neşredilmişse de nâşirin dikkatsizliği ve istifâde edilen tek nüshanın[299] karışıklığı sebebiyle, özellikle metnin lügat bölümü bütünüyle tahkîk edilememiş, dolayısıyla eser tam olarak neşredilememiştir[300]. Eser daha sonra aynı nüsha esas alınarak Ahmed Caferoğlu tarafından tahkîk edilmiş ve *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk* ismiyle, 1931 yılında İstanbul Evkâf matbaasında basılmıştır. Ayrıca Veled İzbudak eserde geçen Türkçe kelimeleri çıkararak ***el-İdrâk Hâşiyesi*** adıyla 1936 yılında İstanbul Devlet Basımevi'nde neşretmiştir.

Bundan başka *el-İdrâk* batılı araştırmacıların ilgisini çekmiş ve Robert Ermers tarafından araştırma konusu yapılmıştır. Ermers, Türkçe ve Arapça'nın dil özellikleri hakkında uzun bir mukaddime kaleme aldıktan sonra eseri İngilizce'ye çevirmiştir. Eser ***Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abu Hayyan Al-Andalusi's Kitab Al-Idrak Li-Lisan Al-Atrak*** adıyla Brill Academic Publishers tarafından 1999 yılında Leiden – Boston'da yayınlanmıştır.

---

[298] Ebû Hayyân, **a.g.e., s.** IX.

[299] Bu nüsha Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyuddîn Efendi Bölümü no: 2896'da olup 65 varaktır.

[300] Ebû Hayyân, **a.g.e.**, s. VII.

(2) - Lûgat ve Şiir ile İlgili Eserleri

(a) - Tuhfetu'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Ğarîb

تُحْفَةُ الأَرِيبِ بِمَا فِي القُرْآنِ مِنَ الغَرِيبِ

Ebû Hayyân'ın Garîbu'l-Kur'ân konusunda telif ettiği bir eserdir. Eserin hemen girişinde Kur'ân dili hakkında çok kısa bilgi veren müellif, onun terim ve ibârelerini iki kısma ayırır. **a)** Kur'ân'da, hemen hemen herkesin anlayabileceği kelime ve ifâdeler. **b)** Kur'ân'da, Arap dilinde mütebahhir olan âlimlerin ancak anlayabileceği terimler ve ifâdeler. Daha sonra birçok âlimin bu yüzden "Garîbu'l-Kur'ân" tarzında eserler verdiğini ilâve eder. Bu muhtasar eseri telif etmedeki gâyesini ise ikinci kısımda zikredilen terim ve ibâreler hakkında bilgi vermek olarak açıklar[301].

Garîb kelimeleri alfabetik olarak tertip eden müellif ilk olarak hemzeyle başlayıp hemzeyle biten kelimeleri sıralar. Sonra hemzeyle başlayıp *be* [ب], *te* [ت], *se* [ث],... ile biten kelimeleri zikreder ve bu *ye* [ي] harfine kadar devam eder. Kelimenin ortasındaki harfin alfabetik sırasını dikkate almaz. Ayrıca o, kelimenin sadece, Kur'ân'daki yerine göre manasını zikreder.

Kâsım el-Hanefî bu eseri daha kullanışlı hale getirmek ve bazı ilaveler yapmak için yeniden düzenlemiştir. *Muhtasaru Kitâbi't-Tuhfeti fî Garîbi'l-Kur'ân* ismini taşıyan bu eserin yazma nüshalarından biri Kâhire Dâru'l-Kutub numara 234-tefsîr'de bulunmaktadır[302].

Eser ilk olarak 1345/1936 yılında, Hama'da, el-İhlâs matbaasında Muhammed Saîd b. Mustafa el-Verdî yönetiminde basılmıştır. Daha sonra Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî tarafından tahkîk edilmiş ve 1977'de Bağdat Evkâf Bakanlığınca neşredilmiştir. Semîr el-Meczûb tarafından yeniden tahkîk edilen eser 1983 yılında Beyrut'ta el-Mektebetu'l-İslâmî'de basılmıştır.

---

301 Ebû Hayyân, **Tuhfetu'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Garîb**, (Thk. Semîr Meczûb), Beyrût 1988, s. 40.

302 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 161-162.

Dâvûd Sellûm ile Nûrî Hammûdî el-Kaysî bu eseri *Tertîbu Tuhfeti'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb* adı altında alfabetik olarak yeniden düzenlemiş ve 1989 yılında Beyrut'ta Âlemu'l-Kutub'te basmışlardır. Ayrıca eseri daha zengin kılmak için gerek metin içinde gerekse dipnotlarda ilâve bilgiler vermişlerdir.

(b) - el-İrtidâ fi'l-Fark beyne'd-Dâdi ve'z-Zâ' - الارْتِضَاءُ فِي الفَرْقِ بَيْنَ الضَّادِ والظَّاءِ

Eser, İbn Mâlik'in *Dâd* [ض] ve *Zı* [ظ] harfleri arasındaki farkları anlattığı *el-İ'tidâd fi'l-Fark beyne'z-Zâi ve'd-Dâd* isimli kasîdesine Ebû Hayyân'ın *el-İrtidâ fi'l-Fark beyne'd-Dâdi ve'z-Zâi* adıyla yaptığı telhîstir. Müellif, eserinin girişinde, içinde *Zı* [ظ] harfi olan kelimeleri önce sahîh olanından başlayarak muda'af ve mu'tel olanlarını, daha sonra sülasi'nin dışındaki kelimeleri ele alarak tertib ettiğini ifâde eder. Bunun yanında *Dâd* [ض] ve *Zı* [ظ] harflerinin birlikte zikredildiği kelimeler ile bu iki harfin yanında *Tı* [ط] harfinin de zikredildiği lafızları, ayrıca *Tı* [ط] ve *Zı* [ظ] harflerinin birlikte zikredildiği kelimeleri de eserine dahil ettiğini belirtmektedir[303].

el-İrtidâ, Muhammed b. Nişvân el-Himyerî (ö.610/1213)'nin *el-Farku beyne'd-Dâdi ve'z-Zâi* isimli risâlesi ile birlikte Muhammed Hasan âl Yâsîn tarafından *Risâlatâni fi'l-Farki beyne'd-Dâdi ve'z-Zâi* adı altında tahkîk edilmiş ve 1961 yılında Bağdat'ta el-Ma'ârif matbaasında neşredilmiştir.

(c) - Dîvânu Ebî Hayyân - دِيوَانُ أَبِي حَيَّانَ

Ebû Hayyân'ın şiirlerini topladığı dîvânıdır. Hadîce el-Hadîsî bu eserin yazma nüshasını bulmadan önce 1966 yılında Ahmed Matlûb ile birlikte Ebû Hayyân'ın şiirlerini derlemiş ve *Min Şi'ri Ebî Hayyân el-Endelusî* adı altında Bağdat'ta neşretmiştir. el-Hadîsî, yazma nüshayı bulduktan sonra yine Ahmed Matlûb ile birlikte tahkîk etmiş ve eser, 1969 yılında, *Dîvânu Ebî Hayyân el-Endelusî* adı altında Bağdat'ta Matba'atu'l-'Ânî tarafından basılmıştır.

---

303 el-Hadîsî, **a.g.e., s.** 162-163.

(3) - Tefsîr ile İlgili Eserleri

(a) - el-Bahru'l-Muhît - البَحْرُ المُحِيط

Ebû Hayyân'ın şöhretini temin eden tanınmış tefsîridir. İkinci bölümde bu eser hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

(b) - en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahr - النَّهْرُ المَادُّ مِنَ البَحْرِ

el-Bahru'l-Muhît'in muhtasarıdır. Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'in hacimli olması sebebiyle ona müracaat etmede tereddüt yaşayanlara kolaylık olması, buna ilaveten, onun güzelliğini başkalarına da göstermek için bu kaynaktan bir nehir akıttığını zikretmektedir. Yine müellif, bu eserinde *el-Bahru'l-Muhît*'te olmayan bazı orijinal bilgilerin ilâve edildiğini, bunun da Kur'ân'ın incilerini çıkaran kişinin (kendisinin) fikirlerinin yenilenmesinden kaynaklandığını belirtir. *el-Bahru'l-Muhît*'in içeriğini olduğu gibi buraya taşımadığını, aksine gerdanlığın yakut taşları mesabesinde olan bilgileri derlediğini, karmaşık i'râb ve tartışmalı mevzuları dışarıda bıraktığını ve adını da *en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahr* koyduğunu ifâde eder[304].

Eser, ilk olarak *el-Bahru'l-Muhît*'in kenarında *ed-Durru'l-Lakît*[305] ile birlikte 1329/1911'de Kâhire'de basılmıştır. Aynı şekilde Riyad ve Bağdat'ta ofset olarak basılan bu eser daha sonra Bûrân ed-Dannâvî ve Hidyân ed-Dannâvî tarafından iki cüz (üç cilt) halinde müstakil olarak Beyrut'ta 1987 yılında yayımlanmıştır.

---

304 Ebû Hayyân, **en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahr** (el-Bahru'l-Muhît'in kenarında), Matba'atu'n-Nasr el-Hadîse, Riyad 1329, I, 4-13.

305 ***ed-Durru'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît***: Ebû Hayyân'ın talebesi Tacuddîn Ebû Muhammed Ahmed b. Mektûm el-Kaysî el-Hanefî en-Nahvî (ö.749/1348)'nin *el-Bahru'l-Muhît*'e yaptığı ihtisardır.

b- Günümüze Ulaşamayıp Kaynaklarda Zikredilen Eserleri

(1) - Arap Diliyle İlgili Eserleri

(a) - et-Tenhîlu'l-Mulahhas min Şerhi't-Teshîl - التَّنْخِيلُ المُلَخَّصُ مِنْ شَرْحِ التَّسْهِيلِ

Ebû Hayyân'ın, İbn Mâlik'in Şerhu't-Teshil isimli eserini telhîs ederek *et-Teshîl*'in özünü ortaya koyduğu eseridir.

Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinin mukaddimesinde İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'i telif ederken bu eserine son derece titizlik gösterdiğini, bu yüzden eklemeler ve çıkarmalar yaparak üzerinde çok değişiklikler yaptığını zikreder. Eserin birkaç defa istinsâh edildiğini ve nüshalar arasında ciddi farklılıkların olduğunu ifâde eder. İbn Mâlik'ten bu eserini şerh ve tefsîr etmesi istenmiş, o da bir çok yerini değiştirerek şerh etmeye başlamış, fakat ömrü vefâ etmediğinden tamamlayamamıştır. Eserin yarıdan fazlasını, "مَصَادِرُ غَيْرِ الثُّلاَثِي"- *(Sülâsî'nin dışındaki fiillerin masdarları)* bâbına kadar şerhedebilmiştir. Ebû Hayyân da, İbn Mâlik'in yarım bıraktığı bu şerhten *et-Teshîl*'in özünü çıkardığını zikreder. İbn Mâlik'in şerh etmediği yerleri ise güvenilir nüshalardan derleyerek tamamlamıştır[306].

Ebû Hayyân bu eserini öğrencisi es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir[307]. Kaynaklarda *et-Tehyîlu'l-Mulahhas min Şerhi't-Teshîl*[308], *Kitâbu't-Tenhîl min Şerhi't-Teshîl*[309], *et-Tencîlu'l-Mulahhas min Şerhi't-Teshîl*[310] isimleriyle geçmektedir.

---

306 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 6-7; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 121-122.

307 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280.

308 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 405.

309 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78.

310 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

(b) - et-Tekmîl li-Şerhi't-Teshîl – التَّكْمِيل لِشَرْحِ التَّسْهِيل

Kaynaklarda Ebû Hayyân'ın bu isimle bir eseri zikredilmemektedir. Ancak onun böyle bir eserinin olduğunu *el-Bahru'l-Muhît* isimli eserlerinden öğreniyoruz. O bu eserinde, yer yer et-Tekmîl'e atıflarda bulunmuş ve onu kaynak göstermiştir[311].

İbn Mâlik'in *et-Teshîl* şerhini telhîs ederek *et-Tenhîlu'l-Mulahhas min Şerhi't-Teshîl* isimli eserini telif eden Ebû Hayyân daha sonra *et-Teshîl*'i talebelerine okutmaya başlar. Bu arada eserin anlaşılmayan yerlerini ve problemli kısımlarını açıklayarak şerh ve ta'lîklerde bulunur. Böylece İbn Mâlik'in şerhetmediği ikinci kısım için elinde epeyce malzeme olan Ebû Hayyân, bu şerh ve ta'likleri derleyerek İbn Mâlik'in bıraktığı yerden *et-Teshîl* şerhini tamamlar ve adını *et-Tekmîl li Şerhi't-Teshîl* olarak koyar[312].

(c) - eş-Şezâ fî Ahkâmi Kezâ - الشَّذَا فِي أَحْكَامِ كَذَا

Müellifimizin günümüze ulaşmayan eserlerinden biri de *eş-Şezâ fî Ahkâmi Kezâ* dır. Ebû Hayyân *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* ile *İrtişâfu'd-Darab* isimli eserlerinde zikrettiği bu eseri hakkında şunları söylemektedir: "*İbnu'l-Harîrî olarak bilinen Kâdi'l-Kudât Şemsuddîn el-Hanefî, Şam'dan Mısır kadılığına tayin edildiğinin ilk günlerinde bizlere Kezâ* [كذا] *hakkında yönelttiği soru üzerine bir kitap telif ettik ve adını **eş-Şezâ fî Ahkâmi Kezâ** koyduk.*"[313]

Eserle ilgili olarak İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360) bir risâle telif etmiş ve adını *Fevhu'ş-Şezâ bi Mes'eleti Kezâ* koymuştur. İbn Hişâm, eserinde, Ebû Hayyân'ın kitabını gördükten sonra onun bazı yönlerden eksik olduğunu; eksikliklerini gidermek ve onu daha anlaşılır hale getirmek için *Fevhu'ş-Şezâ* isimli eserini telif ettiğini zikreder[314].

---

311 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 251, 617; II, 201, 374, 754; IV, 554; V, 376; VII, 544, 561; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 123.

312 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 9; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 122.

313 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 797; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 153.

314 el-Hadîsî, **a.g.e., s.** 154-155.

Eser kaynaklarda bu ismin yanında[315] *eş-Şezâ fî Mes'eleti Kezâ*[316] ve *Şerhu'ş-Şezâ fî Mes'eleti Kezâ*[317] adlarıyla geçmektedir.

(d) - el-Kavlu'l-Fasl fî Ahkâmi'l-Fasl - الْقَوْلُ الْفَصْل فِي أَحْكَامِ الفَصْل

Ebû Hayyân'ın nahiv konularından "el-Fasl" ile ilgili telif ettiği küçük bir risâledir. Bu eserini es-Safedî'ye verdiği icâzetinde[318] zikreden ve *el-Bahru'l-Muhît*'te birkaç yerde ona atıflarda bulunan müellif onun altı-yedi varak civarında olduğunu ve konuyu delillerine inmeden sadece el-Fasl hakkındaki hükümleri zikrettiğini belirtir[319].

Eser kaynaklarda *el-Fasl fî Ahkâmi'l-Fasl*[320] ve *el-Fadl fî Ahkâmi'l-Vasl*[321] adlarıyla zikredilmektedir.

(e) - eş-Şezra - الشَّذْرَة

Ebû Hayyân es-Safedî'ye verdiği icâzetinde *eş-Şezra* isimli bir kitap telif ettiğini zikretmektedir. es-Suyûtî bu eserin konusunun nahiv olduğunu ifâde eder[322]. Eser kaynaklarda bu ismin[323] yanında *eş-Şezratu'z-Zehebiyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye*[324] adıyla geçmektedir. Katip Çelebi bu kitabın, el-Beydâvî (685/1286)'nin *Lubbu'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb* isimli eseri gibi muhtasar olduğunu ve bazılarının bunu şerhettiğini zikretmektedir[325].

---

315 Carl Brockelmann, **Geschicte der Arabischen Litteratur (GAL),** Leiden, E.J. Brill, 1949, II, 134.

316 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

317 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.

318 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

319 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 73, 620; X, 321.

320 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

321 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153;

322 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282.

323 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

324 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

325 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1028.

(f) - **et-Tecrîd li-Ahkâmı Sîbeveyh** - التَّجْرِيدُ لأَحْكَامِ سِيبَوَيْهِ

Ebû Hayyân'ın, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki nahivle ilgili hükümleri derlediği eseridir. Eserlerinde bu kitabına değinmeyen[326] müellif onu es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmiştir[327]. Kaynaklarda bu ismin[328] yanında *et-Tecrîd li Ahkâmi Kitâbi Sîbeveyh*[329], *Tecrîdu Ahkâmi Sîbeveyh*[330] ve *et-Tecvîd li Ahkâmi Sîbeveyh*[331] adlarıyla geçmektedir.

(g) - **el-Esfâru'l-Mulahhas min Kitâbı's-Saffâr** - الأَسْفَارُ المُلَخَّصِ مِنْ كِتَابِ الصَّفَّارِ

Ebû Hayyân, bu eserinde, es-Saffâr olarak meşhûr olan Ebu'l-Fadl Kâsım b. Muhammed el-Batalyevsi (ö.630/1233)'nin, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına yaptığı şerhi[332] telhîs etmiştir[333]. Kaynaklarda bu ismin[334] yanında *el-İsfâru'l-Mulahhas min Şerhi Sîbeveyhi li's-Saffâr*[335], *el-Esfâru'l-Mulahhas min Kitâbi Şerhi's-Saffâr li Sîbeveyh*[336] ve *el-İsfâru'l-Mulahhas min Kitâbi's-Saffâr Şerhen li Kitâbi Sîbeveyh*[337] adlarıyla zikredilmektedir[338].

---

326 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 173.

327 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; a.m., **el-Vâfî**, V, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

328 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78.

329 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.

330 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 279.

331 İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

332 Bu eserin ilk bölümü Mu'ayd b. Musâid el-'Avfî tarafından "**es-Sifru'l-Evvel min Şerhi Kitâbi Sîbeveyh**" adıyla tahkik edilmiş ve 1998 yılında Medîne'de, Dâru'l-Mesîr matbaasında basılmıştır.

333 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1428.

334 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

335 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.

336 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.

337 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 346.

338 Hadîce el-Hadîsî Ebû Hayyân'ın kayıp eserleri arasında "*Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*" isminde bir eser zikreder. Yaptığımız araştırmalar sonucunda, kaynaklarda bu isimle müellife ait bir esere rastlayamadık. Kanaatimizce bu durum el-Hadîsî'nin, kaynaklarda, *el-Esfâru'l-Mulahhas* hakkında tanıtıcı bilgi olarak hemen akabinde zikredilen "شَرْحًا لِكِتَابِ سِيبَوَيْهِ" ibâresini hataen müstakil bir eser olarak algılamasından kaynaklanmaktadır.

(h) - **Nihâyetu'l-İğrâb fî 'İlmeyi't-Tasrîf ve'l-İ'râb**

نِـهَايَةُ الإِغْرَاب فِي عِلْمَي التَّصْرِيف وَالإِعْرَاب

Ebû Hayyân, es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu isimde bir eserinin olduğunu ve tamamlanmadığını zikreder[339]. Sarf ve i'râb ile ilgili olan bu manzûm esere müellif *el-İrtişâf* ve *Menhecu's-Sâlik* isimli kitaplarında atıfta bulunur[340]. Kaynaklarda bu isimle[341] birlikte *Ğâyetu'l-İ'râb fî İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-İ'râb*[342], *Nihâyetu'l-İğrâb fi't-Tasrîfi ve'l-İ'râb*[343] ve kısaca *Nihâyetu'l-İ'râb*[344] şeklinde zikredilmektedir.

(2) - **Diğer Dillerle İlgili Eserleri**

(a) - **el-Ef'âl fî Lisâni't-Turk** - الأَفْعَال فِي لِسَان التُّرْك

İsminden de anlaşılacağı üzere Türkçe dil bilgisine ait bu eseri Ebû Hayyân es-Safedî'ye verdiği icâzetinde[345] ve *el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*[346] isimli eserinde zikretmektedir. Kaynaklarda bu isimle[347] birlikte *el-Ef'âl fi Lisâni'l-Etrâk*[348] ismiyle geçmektedir.

(b) - **Zehvu'l-Mulk fî Nahvi't-Turk** - زَهْوُ المُلْك فِي نَحْو التُّرْك

Ebû Hayyân'ın Türk dili ile ilgili telif ettiği üçüncü eseridir. İsminden Türkçe gramer konularına ait olduğu anlaşılan bu eseri müellif es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikreder[349]. Ayrıca eser diğer kaynaklarda bu isimle geçmektedir[350].

---

339 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.
340 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, III, 247; a.m., **Menhecu's-Sâlik**, 45, 360–361.
341 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.
342 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, III, 247.
343 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.
344 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.
345 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
346 Ebû Hayyân, **Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk**, s. 121.
347 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.
348 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79.
349 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
350 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

(c) - **Mantiku'l-Hurs fî Lisâni'l-Furs** - مَنْطِقُ الخُرْسِ فِي لِسَانِ الفُرْسِ

Ebû Hayyân'ın Farsça'ya dâir yazdığı eseridir. Müellif bu eserini es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir[351]. Ayrıca Ebû Hayyân'ın tercüme-i hâlini yazanların çoğu onun bu eserini zikrederler[352].

(d) - **Nûru'l-Ğabeş fî Lisâni'l-Habeş** - نُورُ الغَبَشِ فِي لِسَانِ الحَبَشِ

Ebû Hayyân'ın Habeşçe'ye dâir yazdığı eseridir. es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu eserini tamamlayamadığını belirtmektedir[353]. Ayrıca *el-Bahru'l-Muhît* ve *İrtişâfu'd-Darab*'ta *Celâu'l-Ğabeş 'an Lisâni'l-Habeş* adıyla bu eserine atıfta bulunmuştur[354].

(e) - **el-Mahbûr fî Lisâni'l-Buşmûr** - المَخْبُورُ فِي لِسَانِ البُشْمُورِ

Ebû Hayyân'ın Buşmûr[355] diline ait telif ettiği eseridir. Müellifimiz hakkında bilgi veren kaynaklarda bu eser *el-Mahbûr fî Lisâni'l-Yahmûr* adıyla zikredilmektedir[356]. Fakat Hadîce el-Hadîsî bu eseri, *Menhecu's-Sâlik*'te geçen ibâreye dayanarak *el-Mahbûr fî Lisâni'l-Buşmûr* ismiyle zikreder[357]. *Menhecu's-Sâlik* isimli eserinde Ebû Hayyân muzâraat harflerinden bahsederken Buşmûr dilinde de bu harflerin bulunduğunu zikreder ve Türkçe, Farsça ve Habeşçe ile mukayesesini

---

351 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552-553.

352 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

353 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.

354 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 560; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, I, 224.

355 Fustât (Kâhire)'ın kuzeyinde Dimyât'a yakın bir yerleşim bölgesidir. el-Hamevî bu bölgenin koyunlarının kuyruklarının çok büyük olduğunu hatta kuyruklarını taşıyabilmeleri için koyunların arkasına tekerlekli bir araba yapıldığını ve bir iple boynuna bağlandığını zikreder. el-Makrîzî Buşmûr halkı ile ilgili olarak, bu insanların kaba ve sert tabiatlı olduklarını, ayrıca temiz olmayan gıdalar yemeleri ve pis su içmeleri sebebiyle çoğunun budala olduğunu ifâde eder. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 428-429; el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr**, I, 48; Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd**, Dâru Sâdır, Beyrut ts., s. 155. Bu bölgenin haritadaki yerini görmek için bkz. Hüseyin Mu'nis, **Atlasu Târîhi'l-İslâm**, ez-Zehra li'l-İ'lâmi'l-'Arabî, Kâhire 1987, s. 315.

356 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

357 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 186-187.

yapar[358]. el-Hadîsî'nin tespit ettiğine uygun olarak eserin isminin *el-Mahbûr fî Lisâni'l-Buşmûr* şeklinde olmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira "اليَحْمُور" kelimesi, kaynaklarda bir kavim, kabile veya yer adı olarak zikredilmemektedir. Bu kelime lügat kitaplarında genellikle geyik veya dağ keçisine benzer bir yaban hayvanının veya yaban eşeğinin adı olarak yer almaktadır[359]. Buna karşılık "البَشْمُور" kelimesi ise Dimyât yakınlarında bir yerleşim bölgesinin adı olup bu yörenin insanlarının kaba ve sert tabiatlı olduğu ile ilgili bilgiler verilmektedir[360].

Ebû Hayyân, bu kitabını da 728/1328 yılı itibariyle tamamlamaya muvaffak olamadığını es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir[361].

(3) - Kıraat ile İlgili Eserleri

(a) - el-Mevridu'l-Ğamr fî Kırâati Ebî 'Amr - المَوْرِدُ الغَمْر فِي قِرَاءَة أبِي عَمْرو

Ebû Hayyân'ın Ebû 'Amr b. el-'Alâ el-Basrî (ö.154/771) kıraatı ile ilgili telif ettiği eseridir. Kaynaklarda eser hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber müellif, *el-Bahru'l-Muhît*'te, Ebû 'Amr'ın kıraatinden istişhâtta bulunur[362] ve onun kıraatini hatalı bulan nahivcilere şiddetle karşı çıkar[363].

Eser, kaynaklarda bu isimle birlikte[364] sadece *el-Mevridu'l-Ğamr*[365] olarak da zikredilmektedir.

---

358 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 230.

359 Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-Ifrîkî, **Lisânu'l-'Arab**, Dâru Sâdır – Dâru Beyrût, Beyrut 1955, ر — م — ح mad. (IV, 210); ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs**, ر — م — ح mad. (III, 156).

360 Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 428-429; el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr**, s. 48.

361 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; a.m., **Nektu'l-Himyân fî Nuketi'l-'Umyân**, el-Matbaatu'l-Cemâliyye, Kâhire 1911, s. 283-284; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.

362 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 510; VII, 203, 205; X, 211.

363 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 334, 623.

364 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

365 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

(b) - **el-Muznu'l-Hâmir fî Kırâati İbn 'Âmir** - المُزْنُ الهَامِر فِي قِرَاءَة ابْنِ عَامِر

Ebû Hayyân'ın Abdullah b. 'Âmir el-Yahsubî eş-Şâmî (ö.118/736)'nin kıraatı hakkında kaleme aldığı eseridir. *el-Bahru'l-Muhît*'te sıkça İbn 'Âmir kıraatinden istişhâtta bulunan müellif onun kıraatinin mütevatir olduğunu zikreder ve onu hatalı bulanlara karşı savunur[366].

Eser, kaynaklarda bu isimle[367] birlikte *el-Muznu'l-Ğâmir fî Kırâati İbn 'Âmir*[368] ve kısaca *el-Muznu'l-Hâmir*[369] şeklinde geçmektedir.

(c) - **el-Esîr fî Kırâati İbn Kesîr** - الأَثِير فِي قِرَاءَة ابْنِ كَثِير

Ebû Hayyân'ın Mekke kurrâsı Ebû Muhammed Abdullah b. Kesîr el-Kinânî (ö.120/738)'nin kıraatı ile ilgili telif ettiği eseridir. *el-Bahru'l-Muhît*'te İbn Kesir'den övgüyle bahseden müellif onun Mekke'de tâbiînin önde gelen kurrâlarından kıraat okuduğunu, yine kendisinden Basra imâmı Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın kıraat dersleri aldığını zikreder[370]. İbn Kesîr kıraatından sıkça istişhâtta bulunan Ebû Hayyân nahivcilerin hatalı buldukları lafız ve ibâreleri bu kıraatı delil göstererek tashih eder[371].

Eser, kaynaklarda bu ismin yanında[372] sadece *Nektu'l-Himyân*'da *Kitâbu'l-Esîr fî Kırâati İbn Kesîr*[373] şeklinde zikredilmektedir.

(d) - **en-Nâfi' fî Kırâati Nâfi'** - النَّافِع فِي قِرَاءَة نَافِع

Medine kurrâsı ve meşhûr yedi imâmdan biri olan Ebû Abdirrahmân Nâfi' b. Ebî Nu'aym el-Leysî (ö.169/785)'nin kıraatı hakkında Ebû Hayyân'nın telif ettiği

---

366 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 586; IV, 474; V, 15, 342, 508.

367 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

368 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78.

369 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

370 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 186.

371 **A.g.e.**, I, 623; III, 559; V, 380.

372 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.

373 es-Safedî, **Nektu'l-Himyân**, s. 283.

eserdir. en-Nâfi'nin, tâbiinden yetmiş kadar kurrâdan ders aldığını belirten Ebû Hayyân bazı nahivcilerin lahn olarak gördükleri ibâre ve lafızların sahîh olduğunu ispatlamak için onun kıraatından istişhâtta bulunmuştur[374].

Eser, kaynaklarda bu isimle[375] birlikte *el-Menâfi' fî Kırâati Nâfi'*[376] veya kısaca *en-Nâfi'*[377] şeklinde zikredilmektedir.

(e) - er-Ramze fî Kırâati Hamza - الرَّمْزَة فِي قِرَاءَة حَمْزَة

Yedi kıraat imâmından biri olan Hamza b. Habîb ez-Zeyyât el-Kûfî (ö.156/773)'nin kıraatı ile ilgili Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserdir. Müellif *el-Bahru'l-Muhît*'te bu kıraatten çokça istişhâtta bulunmuştur[378].

Eser, kaynaklarda bu isimle birlikte[379] kısaca *er-Ramze*[380] adıyla da geçmektedir.

(f) - en-Neyyirul-Celiy fî Kırâati Zeyd b. 'Ali - النَّيِّرُ الجَلِي فِي قِرَاءَة زَيْد بن عَلِي

Ebû Hayyân'nın Ebu'l-Kâsım Zeyd b. 'Ali b. Ahmed el-'İclî el-Kûfî (ö.358/969)'nin kıraatı hakkında telif ettiği eseridir. Müellif *el-Bahru'l-Muhît*'te bu kıraatten birçok yerde istişhâtta bulunmuştur[381].

Eser, kaynaklarda bu isimle[382] birlikte *el-Birru'l-Celiy fî Kırâati Zeyd b. Ali*[383] veya kısaca *en-Neyyiru'l-Celiy*[384] şeklinde zikredilmektedir.

---

374 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 380; VIII, 186.

375 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

376 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

377 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

378 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 131, 471, 646; III, 15, 76, 529; VII, 364.

379 es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

380 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

381 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 116, 146, 154, 161, 179; V, 190, 208; VI, 34, 410; VII, 192.

382 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

383 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.

384 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

(g) - er-Ravdu'l-Bâsim fî Kırâati 'Âsım - الرَّوْضُ البَاسِم فِي قِرَاءَة عَاصِم

Yedi kıraat imâmından biri olan Ebû Bekr 'Âsım b. Ebi'n-Nucûd el-Kûfî (ö.127/745)'nin kıraatı hakkında Ebû Hayyân'ın kaleme aldığı eserdir.

Eser, kaynaklarda bu isimle[385] birlikte kısaca *er-Ravdu'l-Bâsim*[386] şeklinde geçmektedir.

(h) - Ğâyetu'l-Matlûb fî Kırâati Ya'kûb - غَايَةُ المَطْلُوب فِي قِرَاءَة يَعْقُوب

On kıraat imâmından biri olan Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî el-Basrî (ö.205/820)'nin kıraatı hakkında Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserdir. es-Safedî ve İbnu'l-Cezerî bu kitabın kasîde tarzında yazılmış manzûm bir eser olduğunu zikrederler[387]. Müellifimiz, *el-Bahru'l-Muhît*'in bir çok yerinde bu kıraatten istişhâtta bulunmuştur[388]. Kaynaklarda bu isimle birlikte[389] sadece *Ğâyetu'l-Matlûb*[390] şeklinde de zikredilmektedir.

(i) - Takrîbu'n-Nâî fî Kırâati'l-Kisâî - تَقْرِيبُ النَّائِي فِي قِرَاءَة الكِسَائِي

Kûfe ekolünün önde gelen nahivcilerinden ve meşhûr yedi kıraat imâmından biri olan Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805)'nin kıraatı ile ilgili Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserdir. Müellif *el-Bahru'l-Muhît*'te Kisâî kıraatinden istişhâtta bulunmakla[391] beraber yer yer görüşlerine karşı çıkar[392]. Eser, kaynaklarda bu adla[393] birlikte kısaca *Takrîbu'n-Nâî*[394] şeklinde zikredilmektedir.

---

385 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

386 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

387 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 286.

388 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 55; IV, 594; VI, 482; VIII, 22.

389 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

390 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

391 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 103, 360, 618; III, 94, 584.

392 **A.g.e.**, I, 88-89.

393 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.

394 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304.

(j) - **'İkdu'l-Leâlî fî'l-Kırââti's-Seb'i'l-'Avâlî** - عقْدُ اللآلِي فِي القِرَاءاتِ السَّبْعِ العَوَالِي

Ebû Hayyân'nın meşhûr yedi kıraat ile ilgili telif ettiği manzûm eseridir. *el-Bahru'l-Muhît*'te bu eserinden bahseden müellif ondan nakillerde bulunur[395]. *el-Kasîdetu'l-Lâmiyye*[396] olarak da bilinen bu eser Ebû Muhammed Kâsım b. Şâtıbî (ö.590/1194)'nin eş-Şâtıbiyye olarak meşhûr olan Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî isimli kasîdesiyle aynı vezinde olduğu zikredilmektedir[397]. Hadîce el-Hadîsî eserin, eş-Şâtıbiyye'den daha muhtasar ve faydalı olmasına rağmen onun kadar kabul görmediğini ve meşhûr olamadığını zikreder[398].

Kaynaklarda bu ünvanla[399] birlikte *'İkdu'l-Leâlî fi'l-Kırâât*[400] veya kısaca *'İkdu'l-Leâlî*[401] şeklinde zikredilmektedir.

(k) - **el-Hulelu'l-Hâliye fî Esânîdi'l-Kırââti'l-'Âliye**

الحُلَلُ الحَالِيَة فِي أَسَانِيدِ القِرَاءاتِ العَالِيَة

Adından mütevatir kıraatlerin senetleri ile ilgili olduğu anlaşılan bu eser hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu eserini zikreden Ebû Hayyân mevcut eserlerinde *el-Hulal*'e değinmemiştir[402].

Kaynaklarda bu adla[403] birlikte *el-Hulalu'l-Hâliye fî Esânîdi'l-Kur'âni'l-'Âliye*[404] veya kısaca *el-Hulalu'l-Hâliye*[405] şeklinde zikredilmektedir.

---

395 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 97; II, 678; III, 329.

396 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 286.

397 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

398 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 248-249.

399 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII, 130.

400 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.

401 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 279; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

402 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 250.

403 İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

404 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78-79; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

(4) - Tarih ve Biyografi ile İlgili Eserleri

(a) - Tuhfetu'n-Nedus fî Nuhâti'l-Endelus - تُحْفَةُ النَّدُسِ فِي نُحَاةِ الأَنْدَلُسِ

Ebû Hayyân'ın Endülüs tarihi ve nahivcileri hakkında telif ettiği eseridir. Müellifimiz bu eserini es-Safedî'ye verdiği icâzetinde, tamamlanmış eserleri arasında zikretmektedir[406]. Hadîce el-Hadîsî, bu eserin 60 cilt olduğunu belirtse de kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık[407]. Muhtemelen el-Hadîsî bu eseri Ebû Mervân Hayyân b. Halef (ö.469/1077)'in altmış ciltlik *Kitâbu'l-Mubîn fî Nuhâti'l-Endelus* isimli eseriyle karıştırmıştır[408].

Eser kaynaklarda bu isimle[409] birlikte *Nuhâtu'l-Endelus*[410], *Tabakâtu Nuhâti'l-Endelus*[411] ve *Tabakâtu'n-Nuhât*[412] şeklinde zikredilmektedir.

(b) - Mecânî'l-Hasr fî Âdâbi ve Tevârîhi Ehli'l-'Asr

مَجَانِي الهَصْرِ فِي آدَابِ وَتَوَارِيخِ أَهْلِ العَصْرِ

Ebû Hayyân'ın, kendi asrındaki târihî ve edebî bilgileri derlediği eseridir. 728/1328 yılı itibariyle tamamlamaya muvaffak olamadığı bu eserini es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikreder[413].

Kaynaklarda bu isimle[414] birlikte *Mecânî'l-Hasr fî Tevârîhi Ehli'l-'Asr*[415], *Mecânî'l-Hasr fî Târîhi Ehli'l-'Asr*[416], *Mecânî'l-'Asr*[417], *Mecânî'l-Hasr fî Şu'arâi'l-'Asr*[418] veya kısaca *Mecânî'l-Hasr*[419] şeklinde zikredilmektedir.

---

405 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

406 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.

407 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 251.

408 ez-Zehebî, **Siyeru 'Alâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 370-371; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1456; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 341.

409 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; es-Safedî, **A'yânu'l-'Asr**, V, 347; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

410 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147.

411 ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VIII, 26.

412 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1108.

413 es-Safedî, **Nektu'l-Himyân**, s. 283-284; a.m., **el-Vâfî**, V, 281.

414 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.

(c) - en-Nudâr fi'l-Meslâti 'an Nudâr - النُّضَارُ فِي المَسْلاَةِ عَنْ نُضَارٍ

Ebû Hayyân'ın kendisi ve hocaları hakkında bilgi verdiği biyografik eseridir. Kendi hayat hikâyesini başından itibaren anlattığı, yolculuklarından bahsettiği ve çoğu hocalarının terceme-i hâlini zikrettiği bu hacimli eserini kızı Nudâr'ın ölümünden sonra kaleme almıştır[420]. es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât* isimli eserinde, bazı âlimlerin terceme-i hallerini zikrederken bu eserden epeyce istifâde etmiştir[421].

Kaynaklarda eser, bu isimle[422] birlikte kısaca *en-Nudâr*[423] şeklinde zikredilmektedir.

(d) - Meşyehetu İbn Ebi'l-Mansûr - مَشْيَخَةُ ابْنُ أَبِي المَنْصُورِ

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği[424] bu eseri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Ancak müellifimizin hocaları arasında Safiyuddîn el-Huseyn b. Ebî Mansûr b. Zâfer el-Hazrecî isminde bir zat zikredilmektedir. Eserin bu zat hakkında olduğunu zannediyoruz. Eser kaynaklarda bu isimle zikredilmektedir[425].

(e) - Nefhatu'l-Misk fî Sîreti't-Turk - نَفْحَةُ المِسْكِ فِي سِيرَةِ التُّرْكِ

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği[426] bu eserini Mısır'da bulunan Türkler hakkında kaleme aldığını tahmin ediyoruz. 'Abbâs el-

---

415 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290.

416 İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

417 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1591.

418 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79.

419 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

420 İbn Hacer, **a.g.e**, IV, 307; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281.

421 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 103, 331, 246, II, 122, 199, 301.

422 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 307; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

423 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 289; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 146.

424 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.

425 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

426 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.

'Azzâvî Ebû Hayyân'ın bu eseri Moğol istilasının İslâm âlemine dalga dalga yayıldığı dönemlerde yazdığını belirtmektedir[427]. Eser kaynaklarda bu isimle zikredilmektedir[428].

(f) - el-Beyân fî Şuyûhi Ebî Hayyân - الْبَيَانُ فِي شُيُوخِ أَبِي حَيَّان

Ebû Hayyân'ın hocalarını bir araya topladığı eseridir. Sadece İbn Hacer ve İbn Kâdî Şuhbe'nin zikrettiği bu eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın kendilerinden hadîs dinlediği hocalarının sayısının dörtyüz civarında oluğunu, bunun yanında yaklaşık bin beş yüz âlimin ona icâzet verdiğini ve bunları ***el-Beyân fî Şuyûhi Ebî Hayyân*** isimli eserinde topladığını belirtir[429]. Buna uygun olarak İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Hayyân'ın yaklaşık dört yüz hocadan hadîs dinlediğini, bin beş yüz civarında hocadan da icâzet aldığını ve bunları ***et-Tibyân fîmen Ravâ 'anhu Ebû Hayyân*** isimli eserinde zikrettiğini ifâde eder[430].

(5) - Edebiyat, Şiir ve Belâğat ile İlgili Eserleri

(a) - Nakdu'ş-Şi'r - نَقْدُ الشِّعْر

Abbâs el-'Azzâvî Ebû Hayyân'ın bu isimde bir eserinin olduğunu ve eserinde İbn Senâu'l-Mulk'un[431] şiirini tenkit ettiğini zikretmektedir[432]. Bununla beraber ne mevcut kaynaklarda ne de es-Safedî'ye verdiği icâzetinde ona ait bu isimde bir esere rastlayamadık.

---

427 'Abbâs el-'Azzâvî, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Irâk**, Matbû'atu'l-Mecme'i'l-'İlmî el-'Irâkî, Bağdat 1960, I, 132.

428 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

429 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 308.

430 İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, III, 69.

431 Adı Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Ca'fer b. Senâi'l-Mulk es-Sa'dî el-Misrî (ö.608/1212)'dir. Eyyûbî dönemi şâir ve ediplerindendir. Dîvân-ı İnşâ'da katiplik yapmıştır. Şiirleri edipler tarafından çokça tenkid edilmiştir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, VI, 61; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXI, 480; el-'Azzâvî, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Irâk**, I, 346-349. Azmi Yüksel, "İbn Senâülmülk" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 315.

432 el-'Azzâvî, **a.g.e.**, I, 351.

(b) - **Hulâsatu't-Tibyân fî 'İlmeyi'l-Bedî' ve'l-Beyân**

خُلاصَةُ التِّبْيَانِ فِي عِلْمَي البَدِيعِ وَالبَيَانِ

Ebû Hayyân'ın belâğat ilmine ait telif ettiği manzûm eseridir. es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu eserini tamamlamaya muvaffak olamadığını[433] belirten müellif *İrtişâfu'd-Darab*'ta, Hakikat ve Mecaz konusunu işlerken, bu eserinden nakilde bulunmuştur[434].

Eser kaynaklarda bu isimle[435] birlikte *Hulâsatu't-Tibyân fî İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân*[436] veya kısaca *Hulâsatu't-Tibyân*[437] şeklinde zikredilmektedir.

(c) - **el-Ebyâtu'l-Vâfiye fî 'İlmi'l-Kâfiye** - الأَبْيَاتُ الوَافِيَةُ فِي عِلْمِ القَافِيَةِ

Adından kâfiye ile ilgili ve manzûm olduğu anlaşılan bu eserini Ebû Hayyân es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir[438]. Kaynaklarda bu isimle geçen eser ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık[439].

(d) - **Nevâfisu's-Sihr fî Demâisi'ş-Şi'r** - نَوَافِثُ السِّحْرِ فِي دَمَائِثِ الشِّعْرِ

Ebû Hayyân bu eserini es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir[440]. İsminden şiir ile ilgili olduğu anlaşılan eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Kaynaklarda bu ismin yanında[441] *Yevâkîtu's-Sihr*[442] veya kısaca *Nevâfisu's-Sihr*[443] olarak zikredilmektedir.

---

433 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.
434 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, V, 2375-2376.
435 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281.
436 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.
437 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.
438 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
439 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.
440 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
441 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.
442 eş-Şevkânî, **el-Bedru't-Tâli'**, II, 289.
443 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

(e) - Nesru'z-Zehr ve Nazmu'z-Zuhr - نَثْرُ الزَّهْر وَ نَظْمُ الزُّهر

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği[444] bu eserin içeriği ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Kaynaklarda bu isimle[445] birlikte *Nesru'd-Durer ve Nazmu'z-Zuhr*[446] adıyla zikredilmektedir.

(f) - el-Mevridu'l-'Azb fî Mu'âradati Kasîdeti Ka'b
المَوْرِدُ العَذْب فِي مُعَارَضَة قَصِيدَة كَعْب

Adından, Ka'b b. Zuheyr'in Hz. Peygamberi methettiği meşhûr "بَانَتْ سُعَادُ" isimli kasîdesine Ebû Hayyân'ın nazîre olarak kaleme aldığı kasîde olduğu anlaşılan bu eseri Bağdatlı İsmail Paşa zikretmektedir[447]. es-Subkî ve İbnu'l-Hatîb eserlerinde bu kasîdeden bölümler zikretmektedirler[448].

(6) - Fıkıh ve Hadîs ile İlgili Eserleri

(a) - el-Enveru'l-Eclâ fî İhtisârı'l-Muhallâ - الأَنْوَرُ الأَجْلَى فِي اخْتِصَارِ المُحَلَّى

Ebû Hayyân'ın, Ebû Muhammed Ali b. Hazm ez-Zâhirî (ö.456/1064)'nin *el-Muhallâ fi'l-Hilâfi'l-'Âlî fî Furû'i'ş-Şâfi'iyye* isimli eserine yaptığı ihtisârdır. Müellif *el-Bahru'l-Muhît*'te bu eserine atıflarda bulunur[449]. Eser kaynaklarda bu isimle[450] birlikte *en-Nûru'l-Eclâ fî İhtisâri'l-Muhallâ*[451] ve *el-Enveru'l-A'lâ fî İhtisâri'l-Muhallâ*[452] şeklinde zikredilmektedir.

444 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
445 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.
446 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79.
447 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.
448 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 288-289; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 47-49.
449 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 186.
450 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304-305; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.
451 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78.
452 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1617; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152.

(b) - el-Vehhâc fî İhtisârı'l-Minhâc - الوَهَّاجُ فِي اخْتِصَارِ المِنْهَاجِ

Ebû Hayyân'ın, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277)'nin *Minhâcu't-Tâlibîn* isimli eserine yaptığı ihtisârdır. *Minhâcu't-Tâlibîn* ise Şafiî fıkhına dâir Abdulkerim b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvînî (ö.623/1266) tarafından kaleme alınmış *el-Muharrer* isimli eserin muhtasarıdır[453]. Eser kaynaklarda *el-Vehhâc fî İhtisâri'l-Minhâc* ismiyle zikredilmektedir[454].

(c) - el-İ'lâm bi-Erkânı'l-İslâm - الإِعْلاَمُ بِأَرْكَانِ الإِسْلاَمِ

Adından, içeriğinin İslâm dini esasları ile ilgili olduğunu tahmin ettiğimiz bu eseri Ebû Hayyân, es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikretmektedir. Eser kaynaklarda bu isimle[455] veya kısaca *el-İ'lâm*[456] şeklinde zikredilmektedir.

(d) - Mesleku'r-Ruşd fî Tecrîdi Mesâili Nihâyeti İbn Ruşd
مَسْلَكُ الرُّشْدِ فِي تَجْرِيدِ مَسَائِلِ نِهَايَةِ ابْنِ رُشْدٍ

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği ve 728/1328 yılı itibariyle tamamlanmadığını belirttiği eserlerindendir[457]. Kitabın isminden anlaşıldığı kadarıyla müellif, Meşhûr İslâm filozofu ve fakihi İbn Rüşd (ö.595/1198)'ün Mâliki fıkhına dâir yazdığı *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesid* isimli eserindeki meseleleri ele alarak özlü bir eser ortaya koymaya çalışmıştır. Eser kaynaklarda bu isimle[458] birlikte *el-Mesleku'l-Murşid*[459] ve *Mesleku'r-Ruşd*[460] şeklinde de zikredilmektedir.

---

[453] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1612-1613, 1873-1875.

[454] el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 283; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

[455] el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 152; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII, 130.

[456] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

[457] es-Safedî, **Nektu'l-Himyân**, s. 283.

[458] el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79; es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 553.

[459] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1678; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

[460] İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

(e) - **Cuz'un fi'l-Hadîs** - جُزْءٌ فِي الحَدِيث

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği[461] bu eseri hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlayamadık. Bununla beraber el-Makkarî ve es-Subkî eserlerinde müellifin rivâyet ettiği bazı hadîsleri ve bunların senedlerini zikretmektedirler[462]. Ancak bu hadîslerin söz konusu eserde geçen hadîsler olup olmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Eser kaynaklarda bu isimle zikredilmektedir[463].

(f) - **et-Tusâ'iyyât** - التُّسَاعِيَّات

el-Kettânî, *er-Risâtetu'l-Mustatrafa* isimli eserinde Ebû Hayyân'a ait bu isimde bir eser zikretmektedir[464]. Buna uygun olarak al-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*'te Ebû Hayyân'ın birçok Tusâ'iyyâtı[465] olduğunu zikreder ve ardından bu hadîslerden bazılarını zikreder[466]. Bununla beraber ne Ebû Hayyân ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklarda ne de müellifin es-Safedî'ye verdiği icâzetinde böyle bir esere rastladık.

(7) - **Diğer Eserleri**

(a) - **Nuketu'l-Emâlî** - نُكَتُ الأَمَالِي

Ebû Hayyân'ın, es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği bu eserinin konusu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Müellif bu kitabını kıraat ile ilgili eserleri arasında zikretmektedir. Bu sebeple onun kıraatla ilgili olduğunu tahmin ediyoruz[467].

---

461 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

462 es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 279-284; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 561-563, 575.

463 es-Safedî, **Nektu'l-Himyân**, s. 283; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 347.

464 el-Kettânî, **er-Risâletu'l-Mustatrafa**, s. 101.

465 Dokuzlu manasına gelen "et-Tusâ'î"nin çoğuludur. Hadîs usulünde son râvîsi ile Hz. Peygamber (s.a.) arasında dokuz râvî bulunan ve âlî olmak özelliğine sahip isnâdlarla rivâyet edilen hadîslere denilmiştir. Bkz. Mücteba Uğur, **Hadîs İlimleri Edebiyatı,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 320.

466 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 561-562.

467 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 280; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 78; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

(b) - Buğyetu'z-Zam'ân min Fevâidi Ebî Hayyân - بُغْيَةُ الظَّمْآنِ مِنْ فَوَائِدِ أَبِي حَيَّانَ

Hadîce el-Hadîsî, el-Kettânî'nin *Fihrisu'l-Fehâris* isimli eserini kaynak göstererek[468] Ebû Hayyân'a ait bu isimde bir eser zikretmektedir[469]. Buna uygun olarak İbn Hacer el-Askalânî de *el-Mu'cemu'l-Mufehres* isimli eserinde Ebû Hayyân'ın kendisi için *Nuğbetu'z-Zam'ân min Fevâidi Ebî Hayyân*[470] adıyla bir eser telif ettiğini zikreder. İbn Hacer bu eseri semâ' yoluyla dedesi Ebû Hayyân'dan alan Vecîhuddîn Ebî Hayyân Muhammed b. Ferîduddîn Hayyân'dan okuduğunu belirtir[471]. Ne var ki ne Ebû Hayyân hakkında malumat veren diğer eserlerde ne de onun es-Safedî'ye verdiği icâzetinde bu isimde bir esere rastlayabildik.

Bununla beraber Bağdatlı İsmail Paşa, Kâtip Çelebi ve Ömer Rıza Kehhâle gibi âlimler bu eserin Îsâ b. Abdirrahmân es-Sektânî el-Mağribî (ö.1062/1652)'ye ait olduğunu zikretmektedirler[472].

(c) - el-İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbnı't-Tabbâ' - الإِلْمَاعُ فِي إِفْسَادِ إِجَازَةِ ابْنِ الطَّبَّاعِ

Ebû Hayyân'ın, hocası Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. et-Tabbâ' ile arasında çıkan anlaşmazlık üzerine hocası hakkında yazdığı ve onu eleştirdiği eseridir. Bu eserini genç yaşta kaleme alan müellif daha sonra hâdiselerin aleyhine cereyan etmesi üzerine Endülüs'ten hicret etmek zorunda kalmıştır[473]. Bu kitabın Ebû Hayyân'ın ilk eseri olduğunu zannediyoruz.

---

468 Abdulhay b. Abdulkebîr el-Kettânî, **Fihrisu'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'âcim ve'l-Meşyehât ve'l-Muselselât**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, I, 156.

469 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, 260.

470 el-Mu'cemu'l-Mufehres'i tahkik eden Muhammed Şekkûr eserin Fihrisu'l-Fehâris ve el-Mu'cemu'l-Mufehres (Thk. Yûsuf el-Mar'aşlî)'te "Buğyetu'z-Zam'ân..." şeklinde zikredildiğini ve bunun hata olduğunu ifâde eder. Doğrusunun ise İbn Hacer'in tespit ettiği ve "Cüret, cesaret" anlamına gelen "Nuğbe" kelimesi olduğunu ve bunun kitabın tertibi ile uyumlu olduğunu belirtir. Bkz. İbn Hacer, **el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecrîdu Esânîdi'l-Kutubi'l-Meşhûra ve'l-Eczâi'l-Mensûra**, (Thk. Muhammed Şekkûr el-Meyâdînî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1998, s. 374.

471 İbn Hacer, **el-Mu'cemu'l-Mufehres**, s. 374-375.

472 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 249; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 811; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 26.

473 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 304; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 583.

(d) - Katru'l-Habiy fî Cevâbi Esileti'z-Zehebî - قَطْرُ الحَبِيِّ فِي جَوَابِ أَسْئِلَةِ الذَّهَبِيِّ

Adından, muhteviyâtının Şemsuddîn ez-Zehebî (ö.748/1347)'nin sorduğu sorulara Ebû Hayyân'ın verdiği cevaplar olduğunu anladığımız bu eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ne var ki el-Makkarî, *en-Nefhu't-Tîb* isimli eserinde Ebû Hayyân'ın tefsîr, hadîs, fıkıh, tabakât, terâcim konularında söz sahibi olduğunu, özellikle de Mağriblilerin; imâle, terkîk ve tefhîm ile telaffuz ettikleri isimleri kaydetme husûsunda mütehassıs olduğunu ve onun bu isimleri toplayıp kaydettiğini zikrettikten sonra ez-Zehebî'nin bunlarla ilgili Ebû Hayyân'a sorular sorduğunu, onun da bu soruları cevaplandırdığını belirtir[474]. Eserin bu konu ile ilgili olduğunu tahmin ediyoruz. Eser kaynaklarda bu isimle[475] birlikte *en-Nazaru'l-Hasbî fî Cevâbi Es'ileti'z-Zehebî*[476] veya kısaca *el-Katru'l-Habiy*[477] şeklinde zikredilmektedir.

(e) - Fihristu Mesmû'âtî - فِهْرِسْتُ مَسْمُوعَاتِي

Ebû Hayyân'ın es-Safedî'ye verdiği icâzetinde zikrettiği bu eseri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Eser kaynaklarda bu isimle zikredilmektedir[478].

(f) - Fihristu Merviyyâtî - فِهْرِسْتُ مَرْوِيَّاتِي

el-Kettânî, Fihrisu'l-Fehâris isimli eserinde Ebû Hayyân'a ait bu isimde bir eser zikreder[479]. Lâkin ne elimizdeki mevcut kaynaklarda ne de Ebû Hayyân'ın talebesine verdiği icâzetinde böyle bir esere rastlayabildik.

---

474 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 541.

475 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 79;

476 İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 153.

477 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 305.

478 es-Safedî, **el-Vâfî**, V, 281; a.m., **Nektu'l-Himyân**, s. 283; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 346; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552.

479 el-Kettânî, **Fihrisu'l-Fehâris**, I, 156.

II. BÖLÜM

el-BAHRU'L-MUHÎT

Ebû Hayyân'ın dînî ilimler sahasında telif ettiği en büyük eseridir. Bizzat müellif tarafından ***el-Kitabu'l-Kebîr*** olarak isimlendirilmiştir[1]. Eser, önceki âlimlerin âyetlerin i'râbı ile ilgili görüşlerini içermesi, nahiv ve sarf ile ilgili konulara yer vermesi, Arap dilinden çokça istişhâtta bulunması, luğavî açıklamalara yer vermesi, kıraat ve lehçeler için bir kaynak konumunda olması ve İ'râbu'l-Kur'ân konusunda zengin bir muhtevâya sahip olması yönüyle tefsîr kitapları arasında önemli bir yere sahiptir.

Ebû Hayyân tefsîrinin mukaddimesinde, bu eserini, Mısır'a yerleşip Sultân el-Melik el-Mansûr Medresesine tefsîr hocası olarak tayin edildikten sonra telif etmeye başladığını zikreder. O sırada takvim 710/1311 yılının sonlarını göstermektedir ve Ebû Hayyân 57. yaşının ilk demlerini yaşamaktadır[2]. Müellifin bu eseri kaç yılda bitirdiğine dâir bir kayıt bulamadık. Fakat Cin sûresini tefsîr ederken onun o sırada 73 yaşında olduğunu beyân eden şu ibâreyi görüyoruz:

"...Yetmişüç yaşındayım. âlimlere arkadaş oluyor ve sâlih insanlara sık sık uğruyorum..."[3]

Buna göre Ebû Hayyân eserinin büyük bir kısmını 16 yılda tamamlamış görünmektedir. Cin sûresinden sonrası için yaklaşık bir yıllık süreye ihtiyacı olduğunu düşündüğümüzde, eserini yaklaşık 17 yıl zarfında tamamladığını söyleyebiliriz.

---

1 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 189.

2 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 10.

3 **A.g.e.**, X, 307.

Müellifimiz, eserinin mukaddimesinde, *"...Bu eseri hiçbir yaratılmış için yazmadım ve Allah'ın rızası dışında başka bir şey istemedim. Allah'ın kitabını ve manalarını düşünmeyi kendime arkadaş yaptım. Çünkü o en iyi arkadaştır..."*[4] der ve ardından Kur'ân'ı methettiği şu beyitleri zikreder[5]:

نِعْمَ السَّمِيرُ كِتَابَ اللهِ إِنَّ لَهُ   حَلَاوَةً هِيَ أَحْلَى مِنْ جَنْيِ الضَّرَبِ
بِهِ فُنُونُ الْمَعَانِي قَدْ جَمَعْنَ فَمَا   يُفْتَنُ مِنْ عَجَبٍ إِلاَّ إِلَى عَجَبِ
أَمْرٌ وَنَهْيٌ وَأَمْثَالٌ وَمَوْعِظَةٌ   وَحِكْمَةٌ أُودِعَتْ فِي أَفْصَحِ الْكُتُبِ
لَطَائِفُ يَجْتَلِيهَا كُلُّ ذِي بَصَرٍ   وَرَوْضَةٌ يَجْتَنِيهَا كُلُّ ذِي أَدَبِ

(Allah'ın kitabı ne güzel arkadaştır. Onun, bal devşirmekten daha güzel bir tatlılığı vardır.

Onda belâğate ait sanatların hepsi vardır. İnsanı hayretler içinde ancak birbirinden daha ilginç ve garip şeylerle bırakır.
Emir, nehiy, atasözleri, öğüt ve hikmet, bunların hepsi en fasîh kitap olan (Kur'ân)'a yerleştirilmiştir.

(Onda) her basiret sahibinin ortaya çıkaracağı nükteler vardır. Aynı zamanda o, her edep sahibinin kendisinden bir şeyler devşireceği bir bahçedir.)

İlk baskısı Mağrib Sultânı Abdulhafîz b. es-Sultân Seydî Muhammed'in yardımları ile Mısır'da 1328/1910 yılında Matba'atu's-Sa'âde tarafından sekiz cilt halinde yapılmıştır. Metnin kenarında Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'ten özetlediği *en-Nehru'l-Mâd* ile talebesi İbn Mektûm'un ihtisârı olan *ed-Durru'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît* isimli eserler de basılmıştır. *el-Bahru'l-Muhît*'in Riyad, Bağdat ve Beyrut'ta bir çok baskısı yapılmıştır[6]. Bu çalışmada, Daru'l-Fikr'in 1992 yılında Beyrut'ta tabettiği 11 ciltten oluşan baskısı esas alınmıştır.

---

4 **A.g.e.,** I, 11-12.

5 **A.g.e.,** I, 11-12.

6 Muhammed Han, **ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye ve Kıymetuhâ fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li-Ebî Hayyân el-Endelusî** (Basılmamış Doktora Tezi), Câmiatu'l-Cezâir, Me'hadu'l-Luğa ve'l-Edebi'l-Arabî, Cezayir 1996, s. 15.

A. KAYNAKLARI

el-Bahru'l-Muhît'i incelediğimizde onun çok ve çeşitli kaynaklardan yararlanarak telif edildiğini görüyoruz. Ebû Hayyân, eserinin mukaddimesinde, tefsîr ilminin ihtiyaç duyduğu ilim dallarını ve bunlara ait, kendince en güzel eserleri sıralar[7]. Bu arada kendisinin ezberlediği, hocasından okuduğu veya bir şekilde istifâde ettiği eserleri zikreder. Lügat, sarf, nahiv, beyân ve bedî', hadîs, usûl-ü fıkıh, kelâm ve kıraat ilimlerine ait olan bu eserlerin yanında müellifin mukaddimede zikretmediği ama tefsîrinin çeşitli kısımlarında bahsettiği bir çok kaynak bulunmaktadır. Bunun yanında sadece görüşünü zikrettiği veya kendisinden nakilde bulunduğu âlimler de vardır.

Burada, önce mukaddimede zikredilen kaynakları ardından eserin değişik kısımlarında rastladığımız kaynakları konularına göre tasnîf ederek sunmak, daha sonra da Ebû Hayyân'ın atıfta bulunduğu kendi eserlerini ve görüşlerine yer verdiği bazı âlimleri zikretmek istiyoruz:

1- Lügat ile İlgili Kaynaklar

1. **Dîvânu'l-Efveh el-Evdî**, Efveh el-Evdî Salâetu b. 'Amr b. Mâlik (ö.m. 570)
2. **en-Nevâdir**, Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö.206/821)[8]
3. **en-Nevâdir**, Ebu'l-Hasen Ali b. Hâzim el-Lihyânî (ö.207/822)[9]
4. **el-Muzekker ve'l-Muennes**, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822)[10]
5. **el-Masâdir fi'l-Kur'ân**, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ[11]
6. **Luğâtu'l-Kur'ân**, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ[12]

---

[7] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 14-18.
[8] **A.g.e.**, V, 365.
[9] **A.g.e.**, X, 500.
[10] **A.g.e.**, I, 57,
[11] **A.g.e.**, III, 38.
[12] **A.g.e.**, III, 554; VIII, 375.

7. **Mecâzu'l-Kur'ân**, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî (ö.210/825)[13]
8. **Nevâdiru İbni'l-A'râbî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö.231/846)[14]
9. **Dîvânu Ebî Temmâm**, Ebû Temâm Habîb b. Evs b. Hârise et-Tâî (ö.231/845)
10. **el-Hamâse**, Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hârise et-Tâî
11. **el-Ezdâd**, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (ö.244/858)[15]
12. **el-Fasîh fi'l-Luğa**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî Sa'leb (ö.291/904)[16]
13. **Kitâbu'l-Envâ'**, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed ez-Zeccâc (ö.310/922)[17]
14. **Şerhu Hutbati Edebi'l-Kâtib**, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.337/949)[18]
15. **Me'âni'l-Kur'ân**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs (ö.338/950)[19]
16. **Kitâbu'l-Yevâkît fi'l-Luğa**, Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî (ö.345/957)[20]
17. **Dîvânu Ebi't-Tayyib el-Mutenebbî**, Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (ö.354/965)
18. **el-Bâri' fi'l-Luğa**, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım el-Kâlî (ö.356/967)
19. **Tehzîbu'l-Luğa**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö.370/980)
20. **et-Temâm fî Şerhi Şi'ri'l-Huzeliyyîn**, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö.392/1002)[21]

---

13 **A.g.e.,** III, 643.
14 **A.g.e.,** IX, 322.
15 **A.g.e.,** II, 738.
16 **A.g.e.,** III, 222; IV, 304; IX, 455.
17 **A.g.e.,** II, 63.
18 **A.g.e.,** IV, 259.
19 **A.g.e.,** II, 477.
20 **A.g.e.,** III, 327; IV, 455.
21 **A.g.e.,** VII, 249.

21. **el-Mucmel fi'l-Luğa**, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (ö.395/1004)[22]

22. **es-Sıhâh fi'l-Luğa**, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö.400/1009)

23. **el-Câmi' fi'l-Luğa**, el-Kazzâz Muhammed b. Ca'fer el-Kayrevânî (ö.412/1021)

24. **el-Mû'ab**, İbnu't-Teyyânî Ebû Ğâlib Temmâm b. Ğâlib el-Endelusî (ö.436/1045)

25. **Dîvânu Ebi'l-'Alâ el-Me'arrî**, Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî (ö.449/1057)

26. **Devâvînu Meşâhîri'l-Arabi's-Sitte**, Yûsuf b. Sultân b. Îsâ el-A'lam eş-Şentemerî (ö.476/1083)

27. **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, İbn Sîde Ebu'l-Hasen 'Ali b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî (ö.458/1066)[23]

28. **Kitâbu'l-Hemz**, Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-Ensârî (ö.215/830)[24]

29. **el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Kuttâb**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö.521/1127)[25]

30. **el-Emâlî**, Hibetullâh b. 'Ali b. Muhammed b. eş-Şecerî (ö.542/1148)[26]

31. **Mecma'u'l-Bahreyn**, Muhammed b. el-Huseyn Ebu'l-Fadâil es-Sâğânî (ö.650/1252)

32. **Tuhfetu'l-Mecdi's-Sarîh fî Şerhi Kitâbi'l-Fasîh**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yûsuf b. 'Ali el-Fihrî el-Leblî (ö.691/1292)[27]

2- Nahiv ve Sarf ile İlgili Kaynaklar

1. **el-Kitâb**, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh (ö.180/796)
2. **Kitâbu'l-Evsat fi'n-Nahv**, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşi'î el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö.215/830)[28]

---

22 **A.g.e.**, II, 232.

23 **A.g.e.**, III, 51; V, 69.

24 **A.g.e.**, I, 52, 94, 127, 322.

25 **A.g.e.**, II, 738.

26 **A.g.e.**, I, 647; IV, 685.

27 **A.g.e.**, I, 635.

28 **A.g.e.**, I, 240; VII, 355.

3. **Kitâbu'l-Mesâil**, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşi'î el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat[29]
4. **Emâlî Sa'leb fi'n-Nahv**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî Sa'leb (ö.291/904)[30]
5. **el-Mukni' fî İhtilâfi'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs (ö.338/950)[31]
6. **Tesârîfu'l-Ef'âl**, İbnu'l-Kûtiyye Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Endelusî (ö.367/977)
7. **el-Halebiyyât fi'n-Nahv**, Ebû 'Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (ö.377/987)[32]
8. **el-Îdâh fi'n-Nahv**, Ebû 'Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî[33]
9. **el-Eğfâl fîmâ Ağfalahu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî**, Ebû 'Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî[34]
10. **et-Tezkire fi'n-Nahv**, Ebû 'Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî[35]
11. **Şerhu'l-Mûcez li-İbni's-Serrâc**, Ebu'l-Hasen 'Ali b. 'Îsâ er-Rummânî (ö.384/994)[36]
12. **Sirru Sınâ'ati'l-İ'râb**, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî[37]
13. **Kitâbu'l-Ef'âl**, İbn Tarîf Abdulmelik b. Tarîf Ebû Mervân (ö.400/1010)
14. **Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân**, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.437/1045)[38]
15. **Kitâbu'l-Ef'âl ve Tasrîfuha**, Muhammed b. el-Beğûneş es-Serkastî (ö.444/1052)

---

29 **A.g.e.,** II, 454.
30 **A.g.e.,** II, 400.
31 **A.g.e.,** VII, 49.
32 **A.g.e.,** I, 505.
33 **A.g.e.,** II, 482.
34 **A.g.e.,** III, 429.
35 **A.g.e.,** III, 594.
36 **A.g.e.,** I, 511; VI, 601.
37 **A.g.e.,** I, 306.
38 **A.g.e.,** I, 447.

16. **Kitâbu'l-Muktesıd fî Şerhi'l-Îdâh**, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Curcânî (ö.471/1078-79)[39]

17. **el-Ef'âl ve Tasrîfuhâ**, İbnu'l-Kattâ' es-Sakallî Ebu'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Muhammed et-Temîmî (ö.515/1121)

18. **Şerhu'l-Mulha**, Ebû Muhammed el-Kâsım b. 'Ali el-Harîrî (ö.516/1122)[40]

19. **Şerhu'l-Îdâh li-Ebî 'Ali el-Fârisî**, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî el-Gırnâtî (ö.528/1133)[41]

20. **Şerhu'l-Cumel,** Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî el-Gırnâtî[42]

21. **Şerhu Kitâbi Sîbeveyh**, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî el-Gırnâtî[43]

22. **el-Mufassal fi'n-Nahv**, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1143)[44]

23. **el-Maksûr ve'l-Memdûd**, Ebû Bekr Muhammed b. Sa'd b. es-Serrâc eş-Şentemerî (ö.549/1154)[45]

24. **el-Muharrer fi'n-Nahv**, Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö.606/1210)[46]

25. **el-Basît fi'n-Nahv**, Dıyâuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ali el-İşbîlî (ö.610/1213)[47]

26. **el-Î'râb 'an Esrâri'l-Harekât fî Lisâni'l-A'râb**, Eb'ul-Hakem el-Huseyn b. Abdirrahmân b. el-Hadrâvî (ö.644/1246)[48]

27. **el-Mumti' fi't-Tasrîf**, İbn 'Usfûr Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min b. Muhammed el-Hadramî el-İşbîlî (ö.669/1270)[49]

---

39 **A.g.e.,** IX, 20.
40 **A.g.e.,** I, 234; VI, 561.
41 **A.g.e.,** I, 467.
42 **A.g.e.,** I, 467.
43 **A.g.e.,** I, 467.
44 **A.g.e.,** V, 264, 286.
45 **A.g.e.,** I, 455.
46 **A.g.e.,** IV, 251.
47 **A.g.e.,** IX, 420.
48 **A.g.e.,** II, 198; IX, 331-332.
49 **A.g.e.,** II, 679.

28. **Şerhu'l-Cumeli'z-Zeccâcî (eş-Şerhu'l-Kebîr)**, İbn 'Usfûr Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min b. Muhammed el-Hadramî el-İşbîlî [50]

29. **Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd**, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî (ö.672/1274)[51]

30. **el-Lubâb fi'n-Nahv**, Tâcuddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî (ö.684/1285)[52]

31. **el-Mulahhas fî Dabti Kavânîni'l-'Arabiyye**, Ebu'l-Huseyn 'Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbilî (ö.688/1289)[53]

32. **Rasfu'l-Mebânî fî Hurûfi'l-Me'ânî**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Reşîd el-Mâlikî (ö.702/1303)[54]

33. **el-İmlâu'l-Muntehal fî Şerhi Kitâbi'l-Cumel**, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Yahyâ el-Ğâfikî el-Behârî (ö.716/1316)[55]

3- Belâğat ile İlgili Kaynaklar

- **Delâilu'l-İ'câz**, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Curcânî[56]
- **Minhâcu'l-Buleğâ ve Sirâcu'l-Udebâ**, Ebu'l-Hasan Hâzım b. Muhammed b. Hâzım el-Endelusî el-Kartâcenî (ö.684/1285)
- **Mukaddimetu Tefsîri İbni'n-Nakîb fî 'İlmi'l-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî' ve İ'câzi'l-Kur'ân**, İbnu'n-Nakîb Cemâluddîn Muhammed b. Suleymân b. Hasen el-Makdisî (ö.698/1298)

4- Hadîs ile İlgili Kaynaklar

- **es-Sunen**, eş-Şâfiî (ö.204/819)
- **el-Musned**, eş-Şâfiî
- **el-Musned**, et-Tayâlisî (ö.204/819)

---

50 **A.g.e.**, II, 500.
51 **A.g.e.**, IV, 471; II, 198; VII, 303; X, 211
52 **A.g.e.**, VII, 462.
53 **A.g.e.**, I, 234-235.
54 **A.g.e.**, I, 101; III, 100.
55 **A.g.e.**, I, 143-144.
56 **A.g.e.**, II, 352.

- **el-Musned**, ed-Dârimî (ö.255/869)
- **el-Câmi'u's-Sahîh**, el-Buhârî (ö.256/870)
- **el-Câmi'u's-Sahîh**, Müslim (ö.261/875)
- **es-Sunen**, İbn Mâce (ö.273/886)
- **es-Sunen**, Ebû Dâvûd (ö.275/888)
- **el-Câmi'u's-Sahîh (Sunen)**, et-Tirmizi (ö.279/892)
- **es-Sunen**, en-Nesâî (ö.303/975)
- **et-Tekâsîm ve'l-Envâ'**, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî (ö.354/965)[57]
- **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, et-Taberânî (ö.360/971)
- **el-Mu'cemu's-Sağîr**, et-Taberânî
- **es-Sunen**, ed-Dârekutnî (ö.385/995)
- **el-Mustedrek**, el-Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö.405/1014)[58]
- **el-Mustahrec**, Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö.430/1039)
- **el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes**, Ebû Bekr Muhammed b. Ahdillah b. el-Arabî (ö.543/1148)[59]

5- Fıkıh ile İlgili Kaynaklar

- **el-Kitâbu'l-Cedîd**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö.204/819)[60]
- **Ru'ûsu'l-Mesâil**, Ebu'l-Feth Selîm b. Eyyûb er-Râzî (ö.447/1055)[61]
- **Kitâbu'l-İşâre**, Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö.474/1081)
- **el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö.606/1209)
- **Şerhu'l-Mahsûl**, Şemsuddîn Muhammed b. Mahmûd el-İsbehânî (ö.688/1289)

---

57 **A.g.e.**, II, 657.
58 **A.g.e.**, IV, 297.
59 **A.g.e.**, II, 544.
60 **A.g.e.**, II, 447.
61 **A.g.e.**, III, 706; VII, 303.

- **Kitâbu'l-Kavâ'id**, Şemsuddîn Muhammed b. Mahmûd el-İsbehânî (ö.688/1289)
- **el-Muhtasar fî Usûli'l-Fıkh**, Alemuddîn el-'İrâkî (ö.704/1305)
- **Muhtasaru'l-Mahsûl**, 'Alâuddîn 'Ali b. Muhammed b. Hattâb el-Mağribî el-Bâcî (ö.714/1314)

6- Kelâm ile İlgili Kaynaklar

Bu ilmin zor ve tehlikeli olduğunu belirten Ebû Hayyân bu alana dâir herhangi bir kaynak zikretmez. Lâkin kelama ait bazı meseleleri Şemsuddîn Muhammed b. Mahmûd el-Isfahânî (ö.688/1289) ve diğer hocalarından dinlediğini belirtir[62].

7- Kıraat ile İlgili Kaynaklar

- **Kitâbu's-Seb'a**, Ebû Bekr Ahmed b. Musâ b. el-'Abbâs b. Mucâhid el-Bağdâdî (ö.324/936)[63]
- **Kitâbu'ş-Şevâz fi'l-Kırâ'ât**, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs b. Mucâhid el-Bağdâdî[64]
- **Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kırâ'ât min Kitâbi'l-Bedî'**, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh el-Hemezânî (ö.370/980)[65]
- **el-Bedî' fi'l-Kırâ'âti's-Seb'**, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh el-Hemezânî[66]
- **el-Muhteseb fî Şerhi Şevâzzi'l-Kırâ'ât**, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö.392/1002)[67]
- **er-Ravdatu fi'l-Kırâ'âti's-Seb'**, Ebû 'Ali el-Huseyn b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî (ö.438/1046)[68]

---

62 A.g.e., I, 16.
63 A.g.e., III, 619.
64 A.g.e., IV, 530.
65 A.g.e., VII, 501; VIII, 36; IX, 533.
66 A.g.e., II, 194.
67 A.g.e., VII, 296.
68 A.g.e., IV, 584.

- **el-Hidâye fi'l-Kırâ'âti's-Seb'**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî (ö.440/1048)[69]
- **et-Tizkâr fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr**, Ebu'l-Feth Abdulvâhid b. Huseyn b. Şaytâ el-Bağdâdî (ö.445/1053)[70]
- **el-İknâ' fi'l-Kırâ'âti'ş-Şâzze**, Ebû 'Ali Hasen b. 'Ali el-Ahvâzî (ö.446/1054)[71]
- **el-Levâmih fî Şevâzzi'l-Kırâ'ât**, Ebu'l-Fadl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen el-Makkarî er-Râzî (ö.454/1062)[72]
- **el-Kâmil fi'l-Kırâ'âti'l-Hamsîn,** Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. 'Ali b. Cebâre el-Huzelî (ö.465/1073)[73]
- **el-İknâ' fi'l-Kıra'âti's-Seb'**, İbnu'l-Bâziş Ebû Ca'fer Ahmed b. 'Ali b. Halef el-Ensârî el-Gırnâtî (ö.540/1145)[74]
- **el-Misbâhu'z-Zâhir fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşri'l-Bevâhir**, Ebu'l-Kerem Mubârek b. el-Hasen eş-Şehrezevrî (ö.550/1155)
- **el-Muvaddih fi'l-Kırâ'âti's-Semân**, Ebû Abdillâh Nasr b. 'Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî İbn Ebî Meryem (ö.565/1170)[75]
- **Havzu'l-Me'ânî fî İhtisâri Hirzi'l-Emânî** (Muhtasaru'ş-Şâtibiyyeti fi'l-Kırâ'ât), Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî[76]

8- Tefsîr ile İlgili Kaynaklar

1. **Cami'ul-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/922)
2. **et-Tibyân**, Ebu'l-Feth Muhammed b. Cafer el-Hemedânî (ö.371/981)[77]

---

69 **A.g.e.,** I, 318.

70 **A.g.e.,** III, 618.

71 **A.g.e.,** VII, 364.

72 **A.g.e.,** V, 24, 282,416;VII, 238

73 **A.g.e.,** VII, 179; IX, 31, 533.

74 **A.g.e.,** I, 467; VIII, 159-160.

75 **A.g.e.,** II, 341.

76 **A.g.e.,** II, 321.

3. **el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîrihi ve Envâ'i 'Ulûmihi**, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.437/1045)[78]
4. **et-Tafsîlu'l-Câmi' li-'Ulûmi't-Tenzîl**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî (ö.440/1048)[79]
5. **et-Tahsîl fî Muhtasari't-Tafsîl**, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî[80]
6. **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Abdillâh Ebu't-Tayyib b. Ahmed en-Neysâbûrî (ö.458/1066)[81]
7. **et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö.460/1068)[82]
8. **el-Vasît fi't-Tefsîr**, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî (ö.468/1076)[83]
9. **Tefsîru'l-Hatîb et-Tebrîzî**, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. 'Ali eş-Şeybânî et-Tebrîzî (ö.502/1109)[84]
10. **Lubâbu't-Tefâsîr**, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Hamza b. Nasr Tâcu'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö.505/1111)[85]
11. **Tefsîru'l-Kur'ân**, Ebû Nasr Abdurrahîm b. Abdulkerîm el-Kuşeyrî (ö.514/1120)[86]
12. **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,** Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1143)
13. **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib b. 'Atiyye el-Ğırnâtî (ö.541/1147)

---

77 **A.g.e.,** VIII, 476; IX, 154.

78 **A.g.e.,** IV, 455.

79 **A.g.e.,** I, 242.

80 **A.g.e.,** I, 499.

81 **A.g.e.,** II, 545; III, 188.

82 **A.g.e.,** I, 45, 341; IV, 606.

83 **A.g.e.,** III, 425.

84 **A.g.e.,** IV, 215; V, 339.

85 **A.g.e.,** I, 621; II, 611.

86 **A.g.e.,** II, 230; X, 234.

14. **Mefâtîhu'l-Ğayb**, Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö.606/1210)[87]
15. **Nihâyetu't-Te'mîl fî Esrâri't-Tenzîl**, Kemâluddîn 'Abdulvâhid b. Abdillâh b. Halef el-Ensârî ez-Zemelkânî (ö.651/1253)[88]
16. **Reyyu'z-Zam'ân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Ebu'l-Fadl el-Mursî (ö.655/1257)[89]
17. **el-Muntehab fi't-Tefsîr**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Ebu'l-Fadl el-Mursî[90]
18. **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273)[91]
19. **et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli E'immeti't-Tefsîr fî Me'ânî Kelâmi's-Semî'i'l-Basîr**, İbnu'n-Nakîb Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Suleymân b. Hasen el-Makdisî (ö.698/1298)[92]

9- Diğer Kaynaklar

- **Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Kureşî (ö.151/768)[93]
- **el-Muhabber**, Muhammed b. Habîb b. Umeyye (ö.245/860)[94]
- **el-Maksûra**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Dureyd (ö.321/933)[95]
- **Târîhu Fethi'l-Endelus**, İbnu'l-Kûtiyye Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Endelusî (ö.367/977)[96]
- **en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'ân**, Ebu'l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme b. Nasr ed-Darîr (ö.410/1019)[97]

---

87 **A.g.e.**, III, 550; IV, 467; X, 349;
88 **A.g.e.**, III, 294.
89 **A.g.e.**, I, 409; II, 76, 180; III, 333; IV, 488.
90 **A.g.e.**, I, 261; III, 333; VII, 204.
91 **A.g.e.**, VI, 335; VII, 49;
92 **A.g.e.**, III, 646, 728; IV, 412; VI, 100; X, 349;
93 **A.g.e.**, VIII, 83.
94 **A.g.e.**, IV, 202.
95 **A.g.e.**, IX, 423; X, 342.
96 **A.g.e.**, V, 350.

- **el-İbânetu'l-Kubrâ**, Ebû Nasr 'Ubeydullâh b. Saîd es-Seczî el-Vâyilî es-Sicistânî (ö.444/1052) [98]
- **el-Leâlî 'alâ Kitâbi'l-Emâlî**, Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî (ö.487/1094)[99]
- **Kalâidu'l-'İkyân fî Mehâsini'l-A'yân**, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. 'Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî (ö.529/1135)[100]
- **et-Ta'bîr**, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (ö.577/1181)[101]
- **Delâilu'n-Nubuvve**, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Suheylî (ö.581/1186)[102]
- **el-Mukaddimetu'l-Fâdiliyyetu fi'l-Ensâb**, eş-Şerîf Ebu'l-Berekât Muhammed b. Es'ad b. 'Ali el-Cevvânî (ö.588/1192)[103]
- **el-Feleku'd-Dâir 'ala'l-Meseli's-Sâir**, İbn Ebi'l-Hadîd Ebû Hâmid Abdulhamîd b. Hibetullâh b. Muhammed el-Medâinî (ö.655/1257)[104]
- **Keşfu'l-Muğattâ fî Tebyîni's-Salâti'l-Vustâ**, Şerefuddîn Ebû Muhammed Abdulmu'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî (ö.705/1306)[105]

10- Ebû Hayyân'ın Atıfta Bulunduğu Kendi Eserleri

- et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl[106]
- Tezkiretu'n-Nuhât[107]
- et-Tekmîl li-Şerhi't-Teshîl[108]

---

[97] **A.g.e.**, VIII, 497; X, 552.
[98] **A.g.e.**, III, 476.
[99] **A.g.e.**, I, 550.
[100] **A.g.e.**, I, 20.
[101] **A.g.e.**, X, 306.
[102] **A.g.e.**, II, 53.
[103] **A.g.e.**, V, 85, 91.
[104] **A.g.e.**, IX, 305.
[105] **A.g.e.**, II, 546.
[106] **A.g.e.**, IX, 413.
[107] **A.g.e.**, I, 144; II, 638; III, 99.

- Celâu'l-Ğabeş 'an Lisâni'l-Habeş[109]
- İkdu'l-Leâlî fî'l-Kırââti's-Seb'i'l-'Avâlî[110]
- el-Kavlu'l-Fasl fî Ahkâmi'l-Fasl[111]
- Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik[112]

11- Ebû Hayyân'ın Referans Aldığı Âlimler

- el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791)[113]
- Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö.182/798)[114]
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebî Sâre er-Ruâsî (ö.187/803)[115]
- Ebu'l-Hasen 'Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805)[116]
- Ebû Feyd Muerric b. 'Amr b. el-Hâris es-Sedûsî (ö.195/810)[117]
- Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822)[118]
- Ebû Abdillâh Hişâm b. Mu'âviye ed-Darîr el-Kûfî (ö.209/824)[119]
- Kutrub Muhammed b. el-Mustenîr en-Nahvî (ö.210/825'ten sonra)[120]
- Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö.215/830)[121]
- Abdulmelik b. Kureyb el-Asma'î (ö.216/831)[122]
- Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö.225/840)[123]
- Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö.248/862)[124]
- Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (ö.249/863)[125]

---

108 A.g.e., I, 251, 617; II, 201, 374, 754; IV, 554.
109 A.g.e., IV, 560.
110 A.g.e., I, 97; II, 678; III, 329.
111 A.g.e., I, 73, 620; X, 321.
112 A.g.e., II, 350, 672; IV, 347, 657.
113 A.g.e., I, 281; IV, 579; V, 233.
114 A.g.e., II, 232; III, 371; IV, 200.
115 A.g.e., II, 754.
116 A.g.e., I, 103, 198, 226, 332.
117 A.g.e., I, 102; III, 6; VIII, 196
118 A.g.e., I, 30, 165, 197.
119 A.g.e., III, 497.
120 A.g.e., I, 102, 151, 223.
121 A.g.e., I, 322; IV, 81.
122 A.g.e., I, 256, 436, 453.
123 A.g.e., II, 387, 624; III, 705.
124 A.g.e., I, 321, 428, 445.

- Ebu'l-Fadl el-'Abbâs b. el-Ferec er-Reyâşî (ö.257/871)[126]
- Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.257/871)[127]
- Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrid (ö.285/898)[128]
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Sa'lebe el-Kurtubî el-Huşenî el-Ubbezî (ö.286/899)[129]
- Ebû Muhammed Bekr b. Sehl b. İsmâîl ed-Dimyâtî (ö.289/902)[130]
- Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî Sa'leb (ö.291/904)[131]
- Muhammed b. Mûsâ b. Hâşim el-Ufşenîk (ö.309/921)[132]
- Ebû Abdillâh Muhammed b. es-Seriy b. es-Serrâc (ö.316/929)[133]
- Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Şukayr (ö.317/929)[134]
- Muhammed b. Ahmed b. Keysân (ö.320/932)[135]
- Niftaveyh Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. 'Urfe en-Nahvî (ö.323/935)[136]
- Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs (ö.338/950)[137]
- Abdullah b. Ca'fer b. Durusteveyh (ö.347/958)[138]
- Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkillânî (ö.403/1013)[139]
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Fûrek el-Ensârî (ö.406/1015)[140]
- Ebu'l-Hasen 'Ali b. İbrâhîm b. Saîd el-Hûfî (ö.430/1039)[141]

---

125 **A.g.e.,** V, 15; VI, 218; X, 237.
126 **A.g.e.,** I, 256; IV, 515; VII, 355.
127 **A.g.e.,** X, 357.
128 **A.g.e.,** I, 28, 355, 356, 464.
129 **A.g.e.,** IV, 386.
130 **A.g.e.,** III, 402.
131 **A.g.e.,** I, 29, 31, 303.
132 **A.g.e.,** IV, 385.
133 **A.g.e.,** I, 501; III, 659; VIII, 556.
134 **A.g.e.,** I, 541; VII, 288.
135 **A.g.e.,** I, 102,
136 **A.g.e.,** II, 418; V, 426; VII, 395.
137 **A.g.e.,** I, 428, 445, 510.
138 **A.g.e.,** I, 370; II, 536; III, 519.
139 **A.g.e.,** I, 197; V, 52; IX, 174.
140 **A.g.e.,** I, 163; II, 710-711.
141 **A.g.e.,** II, 385; III, 21, 83.

- Ebû Abdillâh İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî ed-Darîr (ö.430/1039)[142]
- Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ez-Zâhirî el-Kurtubî (ö.456/1064)[143]
- Ebu'l-Kâsım Abdulvâhid b. 'Ali b. Burhân (ö.456/1064)[144]
- Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî (ö.458/1066)[145]
- Ahmed b. Abdillâh el-Mehâbâzî (ö.471/1078)[146]
- Ebu'l-Huseyn Suleymân b. Muhammed b. et-Tarâve (ö.528/1134)[147]
- Ebû Bekr b. el-'Arabî el-İşbîlî (ö.543/1148)[148]
- Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Melkûn el-Hadramî el-İşbîlî (ö.584/1188)[149]
- Ebu'l-'Abbâs (Ebu'l-Kâsım, Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ' el-Lahmî el-Kurtubî (ö.592/1196)[150]
- el-Kâdî el-Fâdıl Ebû 'Ali Abdurrahîm b. 'Ali b. el-Hasen el-Lahmî el-Beysânî (ö.596/1200)[151]
- Ebû 'İmrân Mûsâ b. Huseyn b. 'İmrân el-Mîrtulî el-İşbîlî ez-Zâhid (ö.604/1207)[152]
- Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. 'Ali b. Harûf el-İşbilî (ö.609/1212)[153]
- Ebû Saîd Sa'dullâh b. Ğanâim b. 'Ali el-Hamavî ed-Darîr (ö.614/1217)[154]
- Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn el-'Ukberî (ö.616/1219)[155]

---

[142] A.g.e., IV, 591, 602, 638.
[143] A.g.e., III, 614.
[144] A.g.e., II, 299.
[145] A.g.e., VII, 526.
[146] A.g.e., VIII, 15.
[147] A.g.e., I, 322; II, 305.
[148] A.g.e., II, 24, 78; IV, 364.
[149] A.g.e., III, 428.
[150] A.g.e., VII, 154.
[151] A.g.e., I, 649; VI, 241.
[152] A.g.e., IX, 422.
[153] A.g.e., I, 284; III, 62, 439.
[154] A.g.e., I, 649; II, 381; III, 122.

- Ebu'l-Hasen 'Ali b. Abdissamed es-Sehâvî (ö.643/1245)[156]
- Ebû 'Ali Ömer b. Muhammed eş-Şelûbîn (ö.645/1247)[157]
- Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali el-'Abderî el-Endelusî el-İşbîlî (ö.665/1267)[158]
- İbnu't-Tabbâ' Ebû Ca'fer Ahmed b. 'Ali b. Muhammed er-Ra'uyanî (ö.680/1281)[159]
- İbnu'd-Dâi' Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. Yûsuf el-Kutâmî (ö.680/1281)[160]
- Radiyuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ali b.Yûsuf eş-Şâtibî (ö.684/1285)[161]
- Kutbuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Kastalânî (ö.686/1287)[162]
- Ebu'l-Huseyn 'Ubeydullâh b. Ahmed b. 'Ubeydillâh b. Ebi'r-Rebî' el-Endelusî (ö.688/1289)[163]
- Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yûsuf b. 'Ali el-Fihrî el-Leblî (ö.691/1292)[164]
- Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdilvehhâb b. Halef el-'Allâmî (ö.695/1296)[165]
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlim el-Mâzinî (ö.697/1298)[166]
- Ebû 'Ali el-Huseyn b. Abdilazîz b. Ebi'l-Ahvas el-Kureşî (ö.699/1300)[167]
- İbnu'l-Murhil Ebu'l-Hakem Mâlik b. Abdirrahmân b. 'Ali el-Mâlikî (ö.699/1300)[168]

---

155 **A.g.e.,** IV, 384; VII, 11.
156 **A.g.e.,** II, 547; IV, 390; VII, 225.
157 **A.g.e.,** I, 223; II, 387; VII, 420
158 **A.g.e.,** III, 583;
159 **A.g.e.,** I, 63.
160 **A.g.e.,** VI, 538.
161 **A.g.e.,** I, 58; VII, 305
162 **A.g.e.,** V, 404.
163 **A.g.e.,** I, 319.
164 **A.g.e.,** I, 635.
165 **A.g.e.,** V, 168.
166 **A.g.e.,** VII, 104.
167 **A.g.e.,** II, 547; IV, 358; V, 395.

- İbn binti'l-'İrâkî Alamuddîn Abdulkerîm b. 'Ali b. Ömer (ö.704/1304)[169]
- Şerefuddîn Ebû Muhammed Abdulmu'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî (ö.705/1306)[170]
- Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zubeyr es-Sekafî (ö.708/1308)[171]
- Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Abdilğaniy es-Serûcî (ö.710/1310)[172]
- Ebû Bekr Muhammed b. Ebi't-Tâhir İsmâîl b. Abdilmuhsin ed-Dımaşkî (İbnu'l-Enmâtî) (ö.619/1222)[173]

B. METODU

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te takip ettiği metodu eserinin mukaddimesinde zikretmektedir. Müellif, tefsîrinin başından sonuna kadar izlediği yolu şu şekilde açıklamaktadır:

"Bu kitaptaki tertibim şu şekildedir: Öncelikle tefsîr edeceğim âyetin müfredatını (lafızlarını) teker teker, terkipten önceki durumuyla ilgili, lügat ve nahiv yönünden ihtiyaç duyduğu açıklamaları yaparak başlarım. Kelimenin iki veya daha fazla manası varsa bunları ilk geçtiği yerde zikrederim. Tâki daha sonra geçtiği yerlerde bu manalardan en uygun olanı tercîh edilebilsin ve ona hamledilebilsin.

Sonra âyetin varsa sebeb-i nüzûlünü, nâsih ve mensûhunu ve kendisinden önceki âyetle ilişkisini zikrederek tefsîre başlarım. Aynı zamanda âyetle ilgili tüm kıraatleri -şazz olanı ve kullanılanı dâhil- ve bu kıraatlerin Arap grameri açısından izahını zikrederim. Selef ve halef âlimlerin âyetin manası ile ilgili görüşlerini nakleder, açık ve gizli yönlerini belirtirim. Âyetin tek bir kelimesini –meşhûr dahi olsa- göz ardı etmeden hakkında bilgi verir; ondaki i'râb yönünden zor anlaşılan

---

168 **A.g.e.**, I, 183; V, 454-455.
169 **A.g.e.**, I, 90; IV, 660.
170 **A.g.e.**, III, 65; IX, 305.
171 **A.g.e.**, I, 306, 548; II, 547; V, 168.
172 **A.g.e.**, III, 99; IV, 675.
173 **A.g.e.**, II, 546.

husûslar ile beyân ve bedî' gibi edebî incelikleri açıklarım. Daha önce geçen ve hakkında bilgi verilen lafızları, cümle veya tefsîr edilen âyetleri tekrar zikretmekten kaçınmaya çalışırım. Bunları, daha önce geçtikleri yerlere atfederim. Eğer bir tekrar söz konusu ise bu ilâve bir fayda sebebiyledir.

Dört fıkıh mezhebi ile bazı fakihlerin âyetle ilgili şer'î hükümler hakkındaki görüşlerini fıkıh kitaplarındaki delillerine işâret ederek zikrederim. Aynı şekilde zikrettiğim nahiv kâidelerinin tespit ve istidlallerinde de nahiv kitaplarına göndermede bulunurum.

Bazen hüküm garîb veya çoğunluğun söylediği meşhûr görüşün hilâfına olduğunda bunun delilini zikrederim. Buna, delilin gereğini yerine getirmekle ve lafızdan çıkarılması gereken uygun zâhirî manadan ayrılmadan zâhirî lafzın delaletini göz önünde bulundurmakla başlarım. Kur'ân'ın tenzîh edilmesi gereken i'râb vecihlerinden sakınır ve bunlardan uzak kalınması gerektiğine işâret ederim. Aynı zamanda Kur'ân'ın en güzel i'râb vecihlerine hamledilmesi gerektiğini, zira Allah kelamının en fasîh söz olduğunu, dolayısıyla nahivcilerin; eş-Şemmâh[174]*, et-Tırımmâh*[175] *ve diğer şâirlerin şiirlerinde câiz gördüğü uzak takdirlerin, zayıf terkiplerin ve karmaşık mecazların Kur'ân için câiz olmadığını belirtirim.*

Sonra lafız ve terkip olarak tefsîr ettiğim birkaç âyetin akabinde bunlarla ilgili olarak zikredilen beyân ve bedî' sanatlarını muhtasar bir şekilde zikrederek sözü bitiririm. Yine bu âyetlerin sonuna, tefsîr sırasında zikredilen manalardan seçtiklerimle âyetlerin içeriğini en güzel şekilde özetleyen bir şerh ilâve ederim. Bazen bu şerhte tefsîr esnasında akla gelmeyen manalar ortaya çıkmaktadır. İşte bu

---

174 eş-Şemmâh b. Dırâr b. Harmele el-Mâzinî ez-Zubyânî'dir. Muhadram şâirlerden olup Kâdisiye savaşına katılmıştır. 22/643 yılında katıldığı Mûkân gazvesinde vefat etmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ**, (Şrh. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba'atu'l-Medenî, Kâhire ts., I, 123, 132; Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hasen el-Isfahânî, **el-Eğânî**, (Red. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu li't-Telîf ve'n-Neşr, Mısır 1970, IX, 158; İbn Hacer el-'Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru Nahdati Mısr, Kâhire ts., III, 353, vd.; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 252; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, IV, 306.

175 Ebû Nefri et-Tırımmâh b. Hakîm b. et-Tâî (ö.125/743)'dir. İslâmî dönem şâirlerinin önde gelenlerindendir. Şam'da doğup büyüyen şâir daha sonra Kûfe'ye gitmiş ve orada ders okutmuştur. Bkz. İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, **eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1981, s. 292; el-Isfahânî, **el-Eğânî**, XII, 35 vd.; Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1989, VIII, 74;.

metod Kur'ân'ı tefsîr etmek isteyen için güzel bir numûne olmuştur. İnşallah bu takip ettiğim metodu da ileride göreceksin.

Bazen lafzın medlûlü ile birazıcık münâsebeti olan tasavvufî görüşlere az da olsa değindim. Ama çoğu kez onların görüşlerinden ve lafızlara yükledikleri manalardan sakındım. Ayrıca lafızların lügatteki yakın medlûlünü bırakıp Allah'a, Hz. Ali'ye ve zürriyetine iftira ettikleri ve te'vîl ilmi olarak isimlendirdikleri, hezeyanlara hamleden mülhid Bâtıniyye'nin görüşlerini de terk ettim. Bunların bazı önde gelenlerinin tefsîrlerine muttali oldum. Bu tefsîrler öyle acayip ki selefin görüşlerini küçümseyerek zikrederler ve onların bu görüşlerini kendilerinin bildiğini ifâde ederler. Sonra âyeti neredeyse akıllı bir insanın zihnine gelmeyecek şekilde tefsîr ederek âyetten murâdın bu olduğunu iddia ederler. Bu gruba iltifat edilmez. Müslüman âlimlerin önde gelenleri bunların görüşlerini reddetmişlerdir. Bu husûs, kelâm ilminde sabittir."[176]

Ebû Hayyân tefsîrinde takip ettiği metodu genel olarak zikrettikten sonra bir çok müfessirin tefsîrini i'râblarla, nahvin illetleriyle, fıkıh ve kelâm usûlünün delilleriyle doldurduğunu; bütün bunların ise bu ilimlerle ilgili telif edilen eserlerde (geniş olarak) var olduğunu, bu bilgilerin, tefsîr ilminde, delillerine inilmeden alınması gerektiğini zikreder. Ayrıca müfessirlerin sahîh olmayan sebeb-i nüzûller ve fedâil ile ilgili hadîsleri, uygun olmayan hikâyeler ve isrâîliyât ile ilgili haberleri tefsîrlerine aldıklarını, fakat bütün bunların tefsîr ilminde zikredilmemesi gerektiğini belirtir[177].

el-Bahru'l-Muhît'i incelerken müellifin, zikredilen bu husûslara büyük önem verdiğini görüyoruz. Ebû Hayyân bu eserini yazarken sarf ettiği gayretini ve yaptığı işleri yine mukaddimesinde zikrettiği birkaç cümleyle ifâde etmektedir:

"...Ve kendimi bu kitabı yazmaya verdim. Saf ve öz olanı seçiyor, insanların eserlerine dercettikleri şeyler hakkında düşünüyor, telif ettikleri eserleri inceliyorum. Bunların geniş olanını özetliyor, problemlerini çözüyor, genel olanı sınırlıyor, kapalı yerlerini açıyor, dağınık olan kısımlarını topluyorum. Buna, tefekkür gücünün ortaya

---

[176] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 12-13.
[177] **A.g.e.**, I, 13.

koyduğu ve Kur'ân'ın i'câzını gösteren beyân ilminin inceliklerini ilâve ediyorum.."[178]

Müfessirin dile çok iyi hakim olması gerektiğini vurgulayan Ebû Hayyân konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifâde etmektedir:

"Kim terkipten önce lafzın medlûlünü ve hükümlerini iyice ihâta eder, o dildeki terkip keyfiyetini bilir ve güzel terkibi kötüsünden ayırt etme seviyesine ulaşırsa mürekkep lafızları anlamada bir hocaya veya öğreticiye ihtiyaç duymayacaktır. Ne var ki insanlar bu zikrettiklerimizi anlamada farklı seviyelerde olduklarından anlayışları ve görüşleri farklı farklı olmuştur."[179]

C. MUHTEVÂSI

Ebû Hayyân kendi asrının en büyük dil âlimlerindendir. O, sarf, nahiv, tefsîr, kıraat, hadîs, tarih ve edebiyat ilimlerinde geniş bir birikim sahibidir. Onun bu ilimlerdeki geniş bilgi ve birikimini *el-Bahru'l-Muhît*'te dercetmesi pek tabiidir. Müellifin, bu tefsîrini, fikri olgunluğun zirvesini yakaladığı bir dönemde yazdığını ve eserin, telif ettiği son eserleri arasında olduğunu göz önüne alırsak muhtevâsının ne kadar zengin ve dolu olduğunu tahmin etmemiz zor olmayacaktır.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te, asıl gâyesi olan âyetleri tefsîr etme ve anlamlarını açıklama işinin yanında bir çok konuya temas etmiştir. Kıraatler, lügat,

---

[178] **A.g.e.**, I, 10.
[179] **A.g.e.**, I, 13.

sarf, nahiv, belâğat, lehçeler, değişik fırkalara reddiyeler ile Endülüs ve diğer gezdiği bölgeler hakkında bilgiler vererek muhtevâsını zenginleştirmiştir. Eser, bu yönüyle, tefsîr sahasında telif edilmiş belli başlı kaynaklar arasında yerini almıştır.

1- Kıraatler

Kıraat ilmini müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında sayan Ebû Hayyân mütevâtir ve şâzz kıraatlerin hepsiyle ilgilenmiş ve bu sahada birçok eser telif etmiştir. Kur'ân'ı bütün rivâyetleriyle okumuş; Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, İbn Kesîr, Nâfi', Hamza, Zeyd b. Ali, 'Âsım, Ya'kûb, el-Kisâî gibi bir çok kurrânın kıraatine dâir eserler telif etmiştir. Ayrıca meşhûr yedi kıraate dâir ***'İkdu'l-Leâlî fî'l-Kırââti's-Seb'i'l-'Avâlî*** adıyla bir eser telif etmiştir.

Ebû Hayyân kıraatlerin pek çoğu ile istişhâd etmiştir. Muhtemelen o, kıraat ilmini tefsîr içine dahil eden ilk müfessirlerdendir[180].

el-Bahru'l-Muhît'te kıraatlere sıkça yer veren Ebû Hayyân mütevâtir kıraatlerin hepsini Kur'ân olarak kabul eder.[181] Mütevâtir kıraatleri inkâr eden veya kıraat imâmını hatalı bulan müfessirleri ve dilcileri sert bir dille eleştirir ve bu kıraatlerin doğru izahını yapar[182]. Örneğin "...وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءلُونَ بِهِ وَالأَرْحَامَ..."-*(Adını öne sürerek birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabaların hakkını gözetmemekten sakının.)*[183] âyetinde geçen "والأرحامَ"-*(akrabaları)* kelimesini mecrûr

---

[180] Han, **ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye**, s. 36.

[181] Yahyâ 'Atiyye el-Kâsım es-Sâlim, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî fî İhtiyârâtihi mine'l-Kırââti'l-Kur'âniyye fî Dav'i 'İlmi'l-Luğati'l-Mu'âsır**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu 'Ayn Şems, Kâhire 1989, s. 10-14. Ebû Hayyân, kendisinden daha fasih ve kıyâsa uygun kıraatler olmasına rağmen tevâtür yoluyla gelen kıraatlerin kabulünün vâcib olduğunu zikreder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 180; X, 103, 260.

[182] Ebû Hayyân'ın izahını yaptığı kıraatler ve bu konuda takip ettiği metod için bkz. Sabri İbrahim es-Seyyid, **İ'râbu'l-Kur'ân fî Tefsîri Ebî Hayyân**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, I-II, İskenderiye 1989, II, 578.

[183] Nisa (4), 1.

olarak okuyan kıraat âlimlerini hatalı bulan İbn 'Atiyye'yi[184] ağır bir dille eleştirmiştir:

*"İbn 'Atiyye'nin '**Bana göre bu kıraat mana açısından iki yönüyle reddedilmektedir.**' sözü çirkin bir cesaret olup ne kendisine ne de pak diline yakışmaktadır. Çünkü Hz. Peygamberden gelen mütevatir bir kıraatı hedef almıştır. Bu kıraat ümmetin selefi tarafından okunmuş ve Kur'ân-ı Hz. Peygamberin ağzından vasıtasız olarak almış Osman, Ali, İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit ve sahabenin en büyük kârîsi olan Ubey b. Ka'b[185] gibi sahabenin kıraat büyüklerine dayanmaktadır. İbn 'Atiyye zihnine takılan bir şey yüzünden bu kıraatı reddetmeye kalkmıştır. Onun bu cesareti ancak ez-Zemahşerî gibi mûtezilî birine yakışır. Çünkü ez-Zemahşerî çoğu kez kârîlerin nakillerini ve kıraatlerini ta'n etmektedir. Hamza (r.a) Kur'ân'ı Suleymân b. Mihrân el-A'meş[186], Humrân b. A'yan[187], Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leylâ[188] ve Cafer b. Muhammed es-Sâdık'tan[189] almış ve Allah'ın Kitâbındaki*

---

[184] Adı Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Ğâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî (ö.541/1147)'dir. Endülüslü tefsîr, hadîs, fıkıh, nahiv, lügat ve edebiyat âlimi olup **el-Meriyye**'de kadılık yapmıştır. ***el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*** isimli tefsîriyle şöhret bulmuştur. İbn Beşkuvâl Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, **Kitâbu's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelus ve 'Ulamâihim ve Muhaddisîhim ve Fukahâihim ve Udebâihim,** (Nşr. 'İzzet el-'Attâr el-Huseynî), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1994, I, 367; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XIX, 586; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, II, 256; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 539; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 73; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 265; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 526.

[185] Ebu'l-Munzir Ubey b. Ka'b b. Kays el-Hazrecî (ö.21/642)'dir. Vahiy kâtiplerinden olup Kur'ân'ın cemedilmesinde görev almış sahabidir. Bkz. İbn 'Abdi'l-Berr Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Matba'atu Nahdati Mısr, Kâhire ts., I, 65; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, I, 389; İbn Hacer, **el-İsâbe,** I, 27; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 78.

[186] Ebû Muhammed Suleyman b. Mihrân el-A'meş el-Kûfî el-Esedî (ö.148/765)'dir. Tabiînden olup kıraat, hadîs ve ferâiz âlimidir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 400; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl**, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1963, II, 224; a.m., **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VI, 226; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 198.

[187] Ebû Hamza Humrân b. A'yan el-Kûfî (ö.130/748 civarında)'dir. Kûfeli kıraat âlimidir. Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 339; ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 70; a.m., **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 604; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 261;

[188] Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leylâ el-Ensârî el-Kûfî (ö.148/765)'dir. Kûfe kadılığı yapmış kıraat ve fıkıh âlimidir. ***Kitâbu'l-Ferâid*** adında bir eseri vardır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 358; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 286; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, IV, 179; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VI, 310; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 165.

[189] Ebû Abdillâh Cafer b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynil'âbidîn b. el-Huseyn el-Kuraşî (ö.148/765)'dir. Cafer es-Sâdık olarak meşhûr olmuştur. İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamı ve Caferî fıkhının kurucusudur. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, Dâiretu'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad 1361, I/I, 198; el-Isbahânî Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ**, Dâru'l-

tek harfi nakil olmadan okumazdı. Hamza sâlih ve vera sahibi olup hadîste sikadır. Üçüncü tabakadandır. 80/699 yılında doğdu ve onbeş yaşında kıraatleri öğrendi. 100/718 yılında insanlara imâm oldu. Emsallerinden Sufyân es-Sevrî[190] *ve el-Hasan b. Sâlih'in*[191] *de olduğu bir grup ona Kur'ân'ı arz etmişlerdir. Talebeleri arasında dil ve kıraat ilimlerinde Kûfe'nin imâmı olan Ebu'l-Hasen el-Kisâî'nin de olduğu birçok insan vardır. es-Sevrî, Ebû Hanîfe*[192] *ve Yahyâ b. Âdem*[193] *onun hakkında şunu demişlerdir: Hamza Kur'ân ve Ferâiz konusunda insanları geçti. Ben bunları zikredip burada sözü uzattım ki acemi biri çıkıp ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin bu kıraat ile ilgili sözlerine muttali olurda söz konusu kıraat ve kârisi hakkında sû-i zanda bulunmasın. Yoksa bunlara ta'n etmekle küfre düşmeye yakın bir hal alır."* [194]

Ebû Hayyân'ın, tevâtür yoluyla Hz. Peygamber'den nakledilen kıraatler arasında bir tercîh yapmadığını görüyoruz. Zira ona göre hepsi sahîh ve sağlam yollarla rivâyet edilmişlerdir. Bu yüzden hepsi birbirine eşittir. Örneğin "وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً" *–(Musa'ya kırk gece (vahyetmek üzere) söz vermiştik.)*[195] âyetinde geçen "وَاعَدْنَا"*-(söz vermiştik.)* lafzının kıraatı ile ilgili olarak nakledilen farklı kıraatler

---

Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1967, III, 192; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, I, 327; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VI, 255; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 121. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VII, 1.

190 Ebû Abdillâh Sufyân b. Sa'îd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö.161/778)'dir. Hicrî ikinci asrın kelam, hadîs ve tasavvuf âlimlerindendir. Hadîs sahasında ***el-Câmi'u'l-Kebîr*** ve ***el-Câmi'u's-Sağîr*** ile fıkıhla ilgili ***Kitâbu'l-Ferâid*** isimli eserleri telif etmiştir. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 371; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 314; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 386; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 158;

191 Ebû Abdillâh el-Hasen b. Sâlih b. Hayy el-Hemedânî (ö.168/785)'dir. Zeydiyye mezhebine mensup fıkıh ve kelam âlimidir. ***Kitâbu't-Tevhîd, Kitâbu'l-Câmi' fi'l-Fıkh, İmâmetu Veledi 'Ali min Fâtima*** isimli eserleri telif etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 375; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 253; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VII, 361; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 208.

192 Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ et-Teymî (ö.150/767)'dir. Hanefi mezhebinin kurucusu büyük müctehittir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 368; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 284; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, V, 415; Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1992, XXIX, 417; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VI, 390. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, X, 131.

193 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Suleyman el-Emevî (ö.203/818)'dir. Hadîs ve fıkıh âlimidir. ***Kitâbu'l-Harâc, Kitâbu'l-Ferâid*** ve ***Kitâbu'z-Zevâl*** adlı eserleri vardır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 402; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 317; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IX, 522; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XXXI, 188.

194 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 500. Bu mevzu ile alakalı olarak ayrıca bkz: **A.g.e.**, II, 387; VI, 217.

195 Bakara (2), 51.

arasında bir tercîh yapmamıştır. Cumhûr "وَاعَدْنَا" şeklinde okurken Ebû 'Amr elifsiz olarak "وَعَدْنَا" okumuştur. Ebû Hayyân, Ebû 'Ubeyd'in[196] "وَاعَدْنَا" şeklinde elifli okuyanların kıraatini tercîh ettiğini zikrettikten sonra Ebû Hâtim[197] ve Mekkî'nin[198] de Ebû 'Ubeyd'i takip ettiklerini ifâde etmiştir. Daha sonra kıraatlerden birini diğerine tercîh etmenin bir anlamının olmadığını, çünkü her ikisinin de mütevatir olduğunu ve sıhhat bakımından eşit derecede olduklarını belirtmiştir[199].

Mütevâtir olmayan kıraatler husûsunda çoğu âlimden farklı bir yol izleyen Ebû Hayyân, onların senedini zayıf gördükleri kıraatlerin isnâdını kuvvetlendirmiş[200], sahabeye nispet edilen bazı kıraatleri müdafaa edip bunları inkâr edenleri tekfir etmiştir[201]. Hatta bunlardan bazılarını cumhûrun kıraatinden üstün

---

196 Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö.224/838)'dir. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadîs ve kıraat âlimidir. ***el-Ğarîbu'l-Musannef, Ğarîbu'l-Hadîs, Kitâbu'l-Emsâl, Kitâbu'l-Emvâl, Kitâb fi'n-Nahv, el-Muzekker ve'l-Muennes*** telif ettiği eserlerden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 148; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 217; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 12; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, IV, 60; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, X, 490.

197 Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osman es-Sicistânî el-Basrî (ö.255/869)'dir. Kıraat, nahiv, lügat ve Aruz âlimidir. Basra'da vefat etmiştir. ***İ'râbu'l-Kur'ân, Mâ Yalhenu fîhi'l-'Âmme, el-Maksûr ve'l-Memdûd, el-Fasâha, el-Kırâât*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 130; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 102; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 100; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 86; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 430; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 268; es-Safedî, el-**Vâfî bi'l-Vefeyât**, XVI, 14; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 320.

198 Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Kayravânî (ö.437/1045) Endülüslü Arap dili, tefsîr ve kıraat âlimidir. ***el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrih, Tefsîru'l-Muşkil min Ğarîbi'l-Kur'ân, Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân, et-Tabsira fi'l-Kırâati's-Seb'*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 347; İbn Beşkuvâl, **Kitâbu's-Sıla**, II, 597; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 313; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVII, 591; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 394; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 309; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXVIII, 575.

199 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 321. Konu ile ilgili örnekler için bkz: **A.g.e.**, II, 588; VIII, 115. Ebû Hayyân'ın bu konuda Kûfe ekolü imamı Sa'leb'i takip ettiğini görüyoruz: " وقد تقدّم لنا غير مرّة إنا لا نرجح بين القراءتين المتواترتين. وحكى أبو عمرو الزاهد في كتاب اليواقيت أن أبا العباس أحمد بن يحيى ثعلباً كان لا يرى الترجيح بين القراءات السبع. وقال: قال ثعلب من كلام نفسه إذا اختلف الإعراب في القرآن عن السبعة، لم أفضل إعراباً على إعراب في القرآن فإذا خرجت إلى الكلام كلام الناس فضلت الأقوى ونعم السلف لنا، أحمد بن يحيى كان عالماً بالنحو واللغة متديناً ثقة." Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 455.

200 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 246.

201 es-Sâlim, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 26.

tutmuş[202] veya onlara denk saymıştır[203]. Yine bu tür kıraatlerin müdafaasında değişik lehçelerden, bedevîlerin sözlerinden ve şiirden[204] istişhâtta bulunmuştur. Örneğin "وإذ قلنا للملائكة اسجدوا..." –*(Hani biz meleklere: Âdem'e secde edin, demiştik.)*[205] âyetinde geçen "للملائكة"–*(meleklere)* kelimesini "اسجدوا"-*(secde edin)* lafzındaki cim harfinin harekesine tabi olarak merfû okuyan Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'kâ'[206] ile Suleyman b. Mihrân'ı hatalı bulan ez-Zeccâc[207], el-Fârisî[208], İbn Cinnî[209] ve ez-Zemahşerî gibi âlimlere karşı bu kullanımın Ezdişenûe lehçesinde var olduğunu, bu sebeple kârî'ye hata ve yanlışlık isnâd edilmemesi gerektiğini ifâde eder. Ayrıca Ebû Cafer'in Kur'ân-ı Kerîm'i Abdullah b. 'Abbâs'tan[210] ve diğer sahabilerden arz yoluyla alan

---

202 Bakara sûresi 25. âyette geçen "مطهرة" kelimesini "مطهرات" şeklinde okuyan Zeyd b. 'Ali'nin kıraatini daha üstün tutmaktadır. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 189.

203 Neml Sûresi 26. âyette geçen "العظيم" lafzını merfû okuyan İbn Muhaysin'in kıraatı ile mecrûr okuyan cumhûrun kıraatini birbirine denk saymıştır. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 232; es-Sâlim, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 26.

204 Ebû Hayyân'ın şiirle istişhadı hakkında fazla bilgi için bkz. Sabri İbrâhîm es-Seyyid, **Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1989.

205 Bakara (2), 34.

206 Ebû Cafer Yezîd b. el-Ka'kâ' el-Mahzûmî el-Medenî (ö.132/750)'dir. Tabiînden olup meşhûr on kıraat imamından biridir. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, VI, 274; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 287; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 72; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 382.

207 Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriyy b. Sehl ez-Zeccâc'tır. Basra ve Kûfe ekollerini mezcederek Bağdat ekolünü tesis eden tefsîr, nahiv, lügat ve edebiyat âlimidir. ***Ma'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu, Mâ Yansarifu ve mâlâ Yansarifu, Fa'altu ve Ef'altu, el-İştikâk, el-Emâlî*** eserlerinden bazılarıdır. 311/923'te vefat etmiştir. Bkz. ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 121; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 90; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 244; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 159. Muharrem Çelebi, **Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1976, s. 167 vd.

208 Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (ö.377/987)'dir. Basra dil ekolüne mensup dil âlimidir. ***el-Îdâh fi'n-Nahv, el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a, el-Eğfâl fîmâ Eğfelehu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî, Kitâbu'ş-Şi'r*** eserlerinden bir kaçıdır. Bkz. İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 315; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 273; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 80; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 496; M. Reşit Özbalıkçı, "Ebû 'Alî el-Fârisî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, X, 88.

209 Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Bağdâdî (ö.392/1002)'dir. Hicrî IV. Asrın en önemli dil âlimlerindendir. Yaklaşık kırk yıl Ebû 'Ali el-Fârisî'ye talebelik yapmıştır. ***el-Hasâis, el-Muktedab, el-Muhteseb, el-Munsıf, et-Tasrîfu'l-Mulûkî*** telif ettiği önemli eserlerdendir. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 128; Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed en-Neysâbûrî es-Se'âlibî, **Yetîmetu'd-Dehr fî Mehasini Ehli'l-'Asr,** (Thk. Mufîd Muhammed Kumayha), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1983, I, 137; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 332; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 335; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 132; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XIX, 397.

210 Ebu'l-'Abbâs Abdullah b. el-'Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö.68/688) Hz. Peygamberin amcasının oğludur. Tefsîr, hadîs, fıkıh, eyyâmu'l-Arab, meğazi, tarih ve edebiyat sahalarında söz sahibi olup tefsîr ilminde Hz. Peygamberden sonra en mühim kaynaklardan biri kabul edilir. Bkz.

meşhûr kıraat imâmlarından biri olduğunu, aynı zamanda yedi kıraat imâmından biri olan Nâfi' b. Ebî Nu'aym'ın hocası olduğunu ifâde ederek senedin sağlam olduğunu vurgular ve kıraatı izah eder[211].

Yine "وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ"-(*O'nu (Kur'an'ı) şeytanlar indirmedi.)*[212] âyetinde geçen "الشَّيَاطِينُ"-*(şeytanlar)* kelimesini "الشَّيَاطُونَ" şeklinde okuyan el-Hasen[213] ve İbnu's-Semeyfe'[214] kıraatlerini hatalı bulup reddeden dilci ve müfessirlere, bir bedevîden gelen rivâyetle karşılık verir ve kıraatin izahını yapar. Ebû Hâtim ve bazı kıraat imâmları ile en-Nehhâs[215], el-Mehdevî[216] ve el-Ferrâ[217] gibi bazı âlimler bu kıraatı reddetmişlerdir. Buna karşılık en-Nadr b. Şumeyl[218]; el-'Accâc[219] ve Ru'be[220]

İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, II, 365; İbnu'l-Esîr 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, **Usudu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ty., ts., III, 192; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1376, I, 40; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 425.

211 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 246. Ebû Hayyân'ın lehçelerden istişhâdı konusunda diğer örnekler için bkz. **A.g.e.**, I, 256; II, 628.

212 Şu'arâ (26), 210.

213 Ebû Sa'îd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö.110/728)'dir. Tâbiînin büyüklerinden olup zühd ve verâsıyla tanınmış Basralı âlimdir. Etkili hitabeti ve fesâhati ile tanınmıştır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VII, 156; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 69; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IV, 563.

214 Muhammed b. es-Semeyfe' el-Yemânî (ö.90/708)'dir. Kıraat âlimi olup senedi kopuk şâz bir kıraatı vardır. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 46; ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 575; a.m., **Lisânu'l-Mîzân**, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrut 1971, V, 193.

215 Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs el-Mısrî (ö.338/950)'dir. Müfessir, şâir ve Arap dili âlimidir. Ellinin üzerinde eser telif etmiştir. Bunlardan bazıları: ***Ma'âni'l-Kur'ân, el-Kâfî fi'n-Nahv, el-Mukni'*** (Basra ve Kûfe ekolleri arasındak ihtilaflarla ilgili), ***Şerhu Ebyâti Sîbeveyh, et-Tuffâhetu fi'n-Nahv, Kitâbu'l-İştikâk***. Bkz. ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 239; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 291; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 101; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, I, 99; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, VII, 362.

216 Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî (ö.440/1048)'dir. Endülüslü nahiv, tefsîr, lügat ve kıraat âlimidir. ***et-Tafsîlu'l-Câmi' li-'Ulûmi't-Tenzîl, et-Tahsîl fî Muhtasari't-Tafsîl*** ve ***el-Hidâye fi'l-Kurrâi's-Seb'*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 91; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, VII, 257; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 92; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 351.

217 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822)'dır. Kûfe dil ekolüne mensup nahiv ve tefsîr âlimidir. ***Ma'âni'l-Kur'ân, el-Muzekker ve'l-Muennes, el-Maksûr ve'l-Memdûd, el-Hudûd*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 139; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 143; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 98; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 98; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 333.

218 Ebu'l-Hasen en-Nadr b. Şumeyl b. Hareşe el-Mâzinî el-Basrî (ö.203/819)'dir. Edebiyat, nahiv, lügat, hadîs ve Fıkıh âlimidir. ***es-Sıfât fi'l-Luğa, Ğarîbu'l-Hadîs, el-Medhal ilâ Kitâbi'l-'Ayn*** telif ettiği eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 108; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 53; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 77; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IX, 328; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VIII, 357.

gibi şâirlerin sözleriyle istişhâd edilip dururken el-Hasen ve arkadaşı İbnu's-Semeyfe'in sözleriyle istişhâd etmenin daha uygun olacağını, kaldı ki onların sadece işittikleri bir kıraatı okuduklarını ifâde eder. Yûnus b. Habîb[221] ise bir bedevînin "دَخَلْتُ بَسَاتِينَ مِنْ وَرَائِهَا بَسَاتُونَ"-*(Bahçeler ardından bahçelere girdim.)* sözünü işittiğini ve bunun el-Hasen kıraatine ne kadar çok benzediğini ifâde etmiştir. Ebû Hayyân en-Nadr ve Yûnus'tan gelen rivâyetlere ilâve olarak Ebû Feyd Muerric es-Sedûsî'nin[222] izahını da zikreder. Ayrıca el-A'meş'in de el-Hasen ve İbnu's-Semeyfe' gibi "الشَّيَاطُونَ" şeklinde okuduğunu ifâde eder. Bu yüzden bu üç kârînin "الشَّيَاطُونَ" şeklindeki kıraatinin hatalı olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtir[223].

Ebû Hayyân, mütevatir olmayan kıraatler arasında tercîh yapmış ve tercîh sebebini zikretmiştir. Örneğin "يَذْبَحُونَ أَبْنَاءَكُمْ"-*(yeni doğan erkek çocuklarınızı*

---

[219] Ebu'ş-Şa'sâ' Abdullah b. Ru'be (ö.97/716)'dir. Temîm kabilesi şâirlerindendir. Bkz. el-Cumahî, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'ârâ**, II, 753; İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, s. 295; İbn Hacer, **el-İsâbe**, V, 87; Hulusi Kılıç, "Accâc" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, I, 320.

[220] Ebû Muhammed Ru'be b. el-'Accâc et-Temîmî (ö.145/762)'dir. Basralı lugat ve recez âlimidir. Bkz. el-Cumahî, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'ârâ**, II, 761; İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, s. 297; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, IV, 214; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 303; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VI, 162; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 89; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 62.

[221] Ebû Abdirrahman Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö.182/798)'dir. Basra ekolünün kurucularından sayılan nahiv âlimidir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 44; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn**, s. 51; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 48; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 63; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 49.

[222] Ebû Feyd Muerric b. 'Amr es-Sedûsî el-'Aclî (ö.195/811)'dir. Basra ekolüne mensup nahiv âlimidir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 109; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 78; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 71; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 130 ;İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 327.

[223] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 196. Ebû Hayyân bu konuda o kadar serttir ki kıraat imamı Mucâhid'e dahi eleştirilerde bulunmuştur:

"وقرأ الجمهور: {فإن له} بكسر الهمزة. وقرأ طلحة: بفتحها، والتقدير: فجزاؤه أن له. قال ابن خالويه: وسمعت ابن مجاهد يقول: ما قرأ به أحد وهو لحن، لأنه بعد فاء الشرط. وسمعت ابن الأنباري يقول: هو ضراب، ومعناه: فجزاؤه أن له نار جهنم. انتهى. **وكان ابن مجاهد إماماً في القراآت، ولم يكن متسع النقل فيها كابن شنبوذ، وكان ضعيفاً في النحو. وكيف يقول ما قرأ به أحد؟ وهذا كطلحة بن مصرّف قرأ به. وكيف يقول وهو لحن؟ والنحوي والنحويون قد نصوا على أن إن بعد فاء الشرط يجوز فيها الفتح والكسر.**"

Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, X, 303. Ebû Hayyân'ın bu tür eleştirileri ve izahları için ayrıca bkz: **A.g.e., I**, 79; II, 387; 689-690; IV, 97; VI, 390-391; IX, 373; X, 367-368, 508 vd.

kesiyorlar.)[224] âyetinde geçen "يُذَبِّحُونَ"-*(kesiyorlar)* kelimesinin kıraatı ile ilgili olarak tercîhini kelimeyi şeddeli okuyan cumhûrdan yana yapmıştır. Çünkü bu kıraate fiilin tekrar edildiği anlamı açık bir şekilde görülmektedir. ez-Zuhrî[225] ile İbn Muhaysın[226] ise "يَذْبَحُونَ" şeklinde muhaffef okumuşlardır[227].

Ebû Hayyân'ın değişik sebeplerle reddettiği kıraatler de bulunmaktadır. Kıraatin Kur'ân hattına, Arap diline ve tefsîre muhalif olması, Mûtezile ve Şia gibi mezhepleri destekler mâhiyette olması, senedinin zayıf olması gibi nedenlerle reddettiği kıraatler mevcuttur[228].

Kur'ân hattına muhalif olması sebebiyle reddettiği kıraatlere örnek olarak İbn 'Abbâs'ın Tevbe sûresi 91. âyetteki "وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ"-*(Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir.)* ibâresini "وَاللهُ لأَهْلِ الإِسَاءَةِ غَفُورٌ رَحِيمٌ"-(*Allah, kötülük yapanlar için, çok bağışlayan ve çok esirgeyendir.)* şeklinde okumasını verebiliriz. Ebû Hayyân bu kıraatin Mushaf hattına muhalif olduğu için Kur'ân'dan olmayıp, onun tefsîr olduğunu ifade etmiştir[229].

Arap diline muhalif olması sebebiyle reddettiği kıraatlere örnek olarak "لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ"-*(Emzirmeyi tamamlatmak isteyen (baba) için.)*[230] âyetinde geçen

---

224 Bakara (2), 49.

225 Ebû Bekr Muhammed b. Muslim b. 'Ubeydullah el-Kuraşî ez-Zuhrî (ö.124/742)'dir. Tâbiînden olup zühd ve takvasıyla tanınmış meşhûr hadîs âlimidir. Ayrıca Kur'ân, fıkıh, siyer ve meğazi alanında da geniş bilgi sahibidir. Bkz. el-Isbahâni, **Hilyetu'l-Evliyâ**, III, 360; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, IV, 177; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 108; a.m., **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 326; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, IX, 395.

226 Ebû Hafs Muhammed b. Abdirrahman b. Muhaysın es-Sehmî (ö.123/741)'dir. İbn Muhaysın olarak şöhret bulmuştur. Mekke'nin İbn Kesîr'den sonraki kıraat imamıdır. Ayrıca Arap dilinde de marifet sahibidir. Bkz. el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XXI, 429; ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 212; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 98; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 167; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** VII, 417;

227 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 313. Ayrıca bkz. I, 189.

228 es-Sâlim, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 32-37.

229 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 483. Ayrıca bkz. **A.g.e.,** I, 203; V, 148; VI, 471.

230 Bakara (2), 233.

"أنْ يتمَّ"-*(tamamlatmak)* ibâresini Mucâhid'in[231] "أنْ يتمُّ" şeklinde merfû okumasını verebiliriz. *En* [أنْ] harfinin nasbetmemesinin sadece şiir zaruretine has olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân bu kıraate dayanarak kâide bina edilemeyeceğini zikreder[232].

Tefsîre muhalif olması sebebiyle reddettiği kıraatlere örnek olarak Yahya b. Ya'mer, ez-Zuhrî ve en-Neha'î'nin[233] İbrâhîm sûresi 41. âyette geçen "ولوالدَيَّ"-*(Anne babamı)* lafzını "ولولَدَيَّ" şeklinde okumalarını verebiliriz. Ebû Hayyân, 'Âsım el-Cahdarî'nin bu kıraatı reddettiğini ve Ubey b. Ka'b'ın mushafında "ولأبوَيَّ" şeklinde zikredildiğini belirterek kendisinin de bu kıraatı reddettiğini üstü kapalı ifâde etmiştir[234].

Ehl-i Bidat, Mûtezile ve Şia gibi mezhepleri destekler mâhiyette olması sebebiyle reddettiği kıraatlere örnek olarak "قالَ عَذابي أُصيبُ بِه مَنْ أشاءُ"-*(Allah buyurdu ki: Kimi dilersem onu azabıma uğratırım.)*[235] âyetinde geçen "أشاء"-*(dilersem)* lafzının "أساء" şeklinde okunmasını verebiliriz. Zeyd b. 'Ali, el-Hasen, Tâvûs[236] ve 'Amr b. Fâid'in[237] "أساء" şeklinde okuduklarını ifâde eden Ebû Hayyân

---

231 Ebu'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö.104/722)'dir. Tâbiînden olup kıraat ve tefsîr âlimidir. Abdullah b. 'Abbâs'tan tefsîr rivâyet edenlerin en meşhûru ve en sağlamıdır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, V, 466; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, VI, 242; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 92; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 41.

232 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 499.

233 Ebû 'İmrân İbrahim b. Yezîd b. Kays b. el-Esved en-Neha'î el-Kûfî (ö.96/715)'dir. Tâbiînden olup Kûfeli meşhûr fıkıh âlimidir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 270; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, I, 25; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IV, 520; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 29.

234 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 450-451.

235 A'râf (7), 156.

236 Ebû Abdirrahmân Tâvûs b. Keysân el-Havlânî el-Hemedânî (ö.106/724)'dir. Tâbiînin büyüklerinden olup fıkıh ilminde imamdır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, V, 537; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 509; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 38.

237 Ebû 'Ali 'Amr b. Fâid el-Usvârî (ö.200/816'dan sonra)'dir. Mûtezile mezhebine mensup Basralı kelam, hadîs, kıraat ve tefsîr âlimidir. Hadîs ilminde zayıf ve metrûk olduğu zikredilmektedir. Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr el-Mekkî el-'Ukaylî, **Kitâbu'd-Du'afâi'l-Kebîr**, (Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1983, III, 290; Ebû Ahmed

ardından Ebû 'Amr ed-Dânî'nin[238] bu kıraatin yukarıda zikri geçen kârîlere ait olmasının mümkün olmadığı görüşünü nakleder. Hatta bu şekilde okuyan ve onu hoş gören Sufyân b. 'Uyeyne'nin[239] ciddi azar ve tenkit gördüğünü ifâde eder. Çünkü bu kıraat bidat ehli ile Mûtezilenin görüşlerini destekler mâhiyettedir[240].

Senedi açısından reddettiği kıraatlere örnek olarak İbn 'Atiyye'nin, Yâsîn sûresi 25. âyette geçen "فَاسْمَعُونِ"-*(Beni dinleyin.)* lafzının cumhûr tarafından "فَاسْمَعُونَ" şeklinde mansûb olarak okunduğunu zikretmesini verebiliriz. Ebû Hayyân bunun açık bir hata olduğunu, kıraat imâmlarının neredeyse hepsinin nûn harfini mecrûr okuduklarını, hatanın müstensihten kaynaklandığını ifâde eder[241].

Bütün bunların yanında Ebû Hayyân'ın zikrettiği ama hakkında hiçbir şey söylemediği birçok kıraat bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak şu kıraatleri verebiliriz:

"الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ فِرَاشًا"-*(O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, yaptı.)*[242]

âyetinde geçen "فِرَاشًا"-*(döşek)* lafzını "بِسَاطًا"–*(sergi)* şeklinde okuyan Yezîd eş-Şâmî

Abdullah b. 'Adiy, **el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl**, (Thk. Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, V, 148; ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 283.

238 Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd b. Osman el-Kurtubî ed-Dânî (ö.444/1053)'dir. Endülüslü kıraat, hadîs, tefsîr ve nahiv âlimidir. ***Câmi'u'l-Beyân fi'l-Kırâât, el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif, et-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb', el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*** yüzü aşkın eserlerinden bazılarıdır. Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 341; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 77; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr**, I, 406; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 503.

239 Ebû Muhammed Sufyân b. 'Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî el-Kûfî (ö.198/814), hadîs ve tefsîr âlimidir. Aslen Kûfeli olup Mekke'ye göçmüş ve orada vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 391; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XI, 177; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 262; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 308.

240 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 191. Ayrıca bkz. I, 203; X, 501.

241 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 57.

242 Bakara (2), 22.

ile "اُذَاهِمُ"-*(döşek)* şeklinde okuyan Talha'nın[243] kıraatı hakkında bir şey söylememiştir[244].

Yine A'râf sûresi 46. âyette[245] geçen "يَطْمَعُونَ"-*(Arzu ediyorlar)* lafzını "طَامِعُونَ"-*(Arzu ederek)* şeklinde okuyan İbnu'n-Nahvî[246] ve "سَاخِطُونَ"-*(Kızarak)* şeklinde okuyan İyâd b. Lakît'in[247] kıraâtleri hakkında da bir görüş beyan etmemiştir[248].

Ebû Hayyân âyetlerin mevcut kıraatlerini zikrettikten sonra bunların i'râb yönünden izahlarını belirtir[249]. Mesela "الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ"-*(Rahmân ve Rahîm)* lafzının i'râbını yaparken farklı kıraatleri ele alarak bunların i'râblarını yapar. Cumhur bu iki lafzı mecrûr okurken Ebu'l-'Âliye[250], İbnu's-Semeyfe' ve Îsâ b. Ömer[251] mansûb;

---

243 Ebû Muhammed Talha b. Masrif b. Ka'b el-Hemedânî el-Kûfî (ö.112/730)'dir. Kendi asrında Kûfe ehlinin en büyük kıraat alimlerindendir. Seyyidu'l-Kurrâ olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda sika muhaddislerdendir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 308; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 46; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 191; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 343; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 332.

244 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 158.

245 "...لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ"

246 Ebu'l-Fadl Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf et-Tevzerî (ö.513/1119)'dir. İbnu'n-Nahvî olarak meşhur olmuştur. Fıkıh ve kelam alimidir. el-Kasîdetu'l-Munferice adında bir kasidesi vardır. Bkz. İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 551; Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-Arabiyye**, I, 266; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IX, 325; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XIII, 334.

247 İyâd b. Lakît es-Sedûsî el-Kûfî (ö.120/738'den önce)'dir. Tabiin devri hadîs âlimlerindendir. Bkz. el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, III, 398; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 244; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 338;.

248 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 59.

249 Kıraatlerin izahları hakkında fazla örnek için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 38, 126, 128, 179-180, 198-199, 229, 273-274, 290-291, 341, 361, 410, 426-427,

250 Ebu'l-'Âliye Rufey' b. Mihrân er-Reyâhî el-Basrî (ö.93/711)'dir. Benî Yerbû' kabilesine mensup bir kadının azatlısı olduğu için Ebu'l-'Âliye olarak meşhur olmuştur. Hz. Peygamberi idrak etmesine rağmen daha sonra Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti zamanında Müslüman olmuştur. Kıraat, tefsîr ve hadis ilimlerinde temayüz etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VII, 112; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IV, 207; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, III, 246; a.m., **el-İsâbe**, II, 514; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 284.

251 Ebû Ömer Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî el-Basrî en-Nahvî (ö.149/766)'dir. Basra nahiv ekolünün ilk temsilcilerinden olup dil ve kıraat âlimidir. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 43; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 49; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 35; Hüseyin Tural, "Îsâ b. Ömer es-Sekafî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXII, 485.

Ebû Ruzeyn el-'Ukaylî[252], er-Rabî' b. Huseym/(خُثَيْم)[253] ve Ebû 'İmrân el-Cuvenî[254] ise merfû okumuşlardır. Mecrûr kıraatı kimi âlimler sıfat olarak i'râb ederken, kimileri de bedel veya atfı beyan olarak i'râb etmişlerdir. Mansûb ve merfû kıraatleri ise kat'(u'n-na't) üzere i'râb etmişlerlerdir[255].

Aynı şekilde "وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الأَنْهَارُ"-*(Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar fışkırır.)*[256] âyetindeki *İnne* [إِنَّ] edatının Katade[257] kıraatine göre muhaffef okunuşunun iki muhtemel izahını zikreder. Birincisi *İn* [إِنْ]'in amel eden bir edat kabul edilmesi ki "مِنَ الْحِجَارَةِ"-*(taşlardan)* haberidir. İsmi ise *Mâ* [مَا] olup mahallen mansuptur. Lam harfi ise ibtidâ lamıdır. İkinci i'râb şekli ise *İn* [إِنْ]'in amel etmeyen bir edat olarak alınmasıdır. Bu durumda *Mâ* [مَا] müpteda olup haberi mukaddem car mecrûr olan "مِنَ الْحِجَارَةِ" lafzıdır[258].

Ebû Hayyân [259]"صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لاَ يَرْجِعُونَ"-*(Onlar sağır, dilsiz ve kör gibidirler. Artık içine düştükleri bu yanlıştan dönemezler.)* âyetini cumhur kıraatine göre i'râb

---

252 Zeynuddîn Muhammed b. Ahmed b. Mahmed el-'Ukaylî el-Kalânesî (ö.698/1299) katip olup es-Sehâvî'den kıraat okumuştur. Bkz. ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, II, 730; es-Safedî, el-**Vâfî bi'l-Vefeyât**, II, 141; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 94.

253 Ebû Yezîd er-Rabî' b. Huseym es-Sevrî el-Kûfî (ö.90/708'den önce)'dir. Tâbiînden olup kıraatı Abdullah b. Mes'ûd'dan almıştır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 182; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IV, 258; a.m., **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 57; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 283.

254 Ebû 'İmrân Abdulmelik b. Hubeyb el-Cuvenî el-Basrî'dir. Tâbiîn âlimlerinden olup 128/745 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Isbahânî, **Hilyetu'l-Evliyâ**, II, 309; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, V, 255; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, VI, 346.

255 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 35.

256 Bakara (2), 74.

257 Ebu'l-Hattâb Katâde b. Di'âme b. 'Azîz es-Sedûsî el-Basrî (ö.117/735)'dir. Tâbiînden olup kıraat, tefsîr, hadîs, lügat, eyyâmu'l-'Arab ve ensâb âlimidir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VII, 229; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, IV, 85; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 122; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 25. Abdülhamit Birışık, "Katâde b. Diâme" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXV, 22.

258 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 425-426.

259 Bakara (2), 18.

ettikten sonra âyeti "صُمّاً بُكْماً عُمْياً"-*(sağır, dilsiz ve kör)* şeklinde mansup okuyan Abdullah b. Mesud[260] ve Ummu'l-Mu'minîn Hafsa[261] kıraatine göre farklı i'râb şekillerini zikreder. Bu kıraat ile ilgili beş farklı i'râbın zikredildiğini ifâde eden Ebû Hayyân bunları şu şekilde ifâde etmiştir. **Birincisi**: bu lafızlar bir önceki âyette geçen "تَرَكَهُمْ"-*(Onları bıraktı)* fiiline ikinci bir mef'ûldurler. **İkincisi**: "تَرَكَهُمْ" lafzındaki mef'ûlden hal üzere mansupdurlar. **Üçüncüsü**: Takdiri "أَعْنِي"-*(Kastediyorum)* olan mahzuf bir fiil ile mansupdurlar. **Dördüncüsü**: bir önceki âyette geçen "يُبْصِرُونَ"-*(Görüyorlar)* lafzındaki zamirden hal üzere mansupturlar. **Beşincisi**: Zemm üzere mansupturlar[262].

Diğer taraftan Ebû Hayyân'ın kıraatlerin i'râb açısından izahını bazen nahiv kitaplarına bıraktığını görüyoruz. Meselâ "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ..."-*(Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğramış ve sapmışların yoluna değil!)* [263] âyetindeki "عَلَيْهِمْ" lafzının on farklı kıraatini zikrettikten sonra bunların izahı için nahiv kitaplarına bakılması gerektiğini ifâde eder:

"...Dilciler "عليهم" lafzı ile ilgili olarak on farklı kıraat zikretmişlerdir. He [ـهـ] harfinin dammı ve Mim [م]'in sükûnu ki, bu Hamza'nın kıraatidir. He [ـهـ]'nin kesri ve Mim [م]'in sükûnu ki, bu da cumhûrun kıraatidir. He [ـهـ]'nin ve Mim [م]'in

---

260 Ebû Abdirrahman Abdullah b. Mes'ûd b. Ğâfil b. Habîb el-Huzelî (ö.32/653) İslâm'ı ilk kabul eden sahabilerden olup aynı zamanda aşere-i mübeşşereden biridir. Tefsîr, kıraat, fıkıh ve hadîs ilimlerinde otorite sahibidir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** II, 342; İbn 'Abdi'l-Berr, **el-İstî'âb,** II, 360; İbnu'l-Esîr, **Usudu'l-Ğâbe,** III, 256; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** I, 461.

261 Hafsa bnt. Ömer b. el-Hattâb el-'Adeviyye (ö.45/665) Hz. Ömer'in kızı ve Hz. Peygamberin hanımıdır. Zeyd b. Sâbit'in topladığı Kur'ân'ı babasından sonra o muhafaza etmiştir. Hz. Peygamberden birçok hadîs rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** VIII, 81; el-Isbahânî, **Hilyetu'l-Evliyâ,** II, 50; İbn 'Abdi'l-Berr, **el-İstî'âb,** IV, 264; İbnu'l-Esîr, **Usudu'l-Ğâbe,** V, 425; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** II, 227; a.m., **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm,** (Thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1993, I, 42.

262 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 133-134.

263 Fatiha (1), 7.

kesri ve sonuna Ye [ي] harfinin ilâvesi... Bu kıraatlerin yazı ve hareke ile açıklaması şu şekildedir: "عليهُمْ، عليهِمْ، عليهِمُوا، عليهُمِ، عليهِمِي، عليهِمِ، عليهِمُ، عليهُمِي، عليهُمُ، عليهُمُوا..." *Bu kıraatlerin izâhı nahiv ilminde zikredilmiştir."*[264]

2- Lügat, Sarf ve Nahiv

Büyük bir dilci ve nahiv âlimi olan Ebû Hayyân'ın bu ilimlerdeki birikimini ve maharetini tefsîrinde yakından görüyoruz. O, müfessirlerin lügat ve nahiv bilgisine büyük ihtiyaçları olduğunu ve bunlardan müstağni kalamayacaklarını vurgular. Bu hususa eserinin mukaddimesinde ve muhtelif bölümlerinde temas eder. Müellif mukaddimede Kur'ân tefsîrinin farklı açılardan ele alınacağını zikrederek bunlardan birincisinin lügat ikincisinin de nahiv ilmi olduğunu ifâde eder. Lügat ilmini isim, fiil ve harf olarak üçe ayırdıktan sonra harflerin azlığından dolayı, manası ile ilgili bilgileri nahivcilerin zikrettiklerini ve onların kitaplarına müracaatla bu bilgilerin elde edilebileceğini belirtir. İsim ve fiillerin ise lügat kitaplarından tahsîl edilebileceğini ve bu konuda İbn Sîde'nin[265] en fazla maddeye sahip olduğunu zikreder. İkinci açıdan ele aldığı nahiv ilmi ise kelimenin müfred ve mürekkep olması yönüyle hükümlerini bilmek olduğunu ifâde ederek bu konuda yazılmış en büyük eserin Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı olduğunu belirtir[266].

---

264 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 47. Metnin orjinali şu şekildedir:
"...وحكي اللغويون في عليهم عشر لغات؛ ضم الهاء وإسكان الميم، وهي قراءة حمزة. وكسرها وإسكان الميم، وهي قراءة الجمهور. وكسر الهاء والميم وياء بعدها،... وتوضيح هذه القراءات بالخط والشكل: عليهُمْ، عليهِمْ، عليهِمُوا، عليهُمِ، عليهِمِي، عليهِمِ، عليهِمُ، عليهُمِي، عليهُمُ، عليهُمُوا... وتوجيه هذه القراءات ذكر في النحو."

265 Ebu'l-Hasen 'Ali b. İsmail b. Sîde ed-Darîr el-Mursî el-Endelusî (ö.458/1066)'dir. Endülüslü meşhûr dil, edebiyat ve lügat âlimidir. ***el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam, el-Muhassas, el-Vâfî fî 'İlmi'l-Kavâfî*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, II, 396; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, V, 84; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 330; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 143.

266 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 14-15.

Ebû Hayyân, müfessirlerin düştükleri hataların çoğunu bu ilimlere vâkıf olamamalarına bağlar. Mesela "وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ"–*(Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı muhakkak Allah bilir.)*[267] âyetini tefsîr ederken bu husûsa değinir. Bazı nahiv âlimlerinin ve müfessirlerin *Ev* [أو] atıf harfi ile ilgili hükümleri tam olarak bilemedikleri için bazı âyetleri çok farklı ve hatalı şekilde tevil ettiklerini ifâde eder[268].

Yine Ebû Hayyân'ın lügat, nahiv ve sarf ilimlerine ne kadar önem verdiğini *el-Bahru'l-Muhît*'e dercettiği muhtevâdan anlamak mümkündür. Eserin hemen hemen her sayfasında bu ilimlere ait bilgiler bulunmakla birlikte özellikle ilk iki cildi diğerlerine nazaran bu açıdan daha yoğundur. Bunun, Ebû Hayyân'ın metodunda da bahsettiği, tekrardan kaçınma arzusundan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Müellif tefsîrinin başlarında, yeri geldikçe, lügat, nahiv ve sarf ile ilgili konulara yer verir. Daha sonra bu mevzularla alakalı meselelerle karşılaştığında bunları ilk geçtikleri yerlere atfeder.

Âyetleri pasajlar halinde tefsîr eden Ebû Hayyân, bu pasajlardan hemen sonra âyetlerde geçen garîb veya izaha muhtaç kelimeleri serdeder. Bunlar hakkında bilgiler verir ve anlamlarını zikreder. Bu kısımlarda Ebû Hayyân'ın lügat ilmine ne denli hakim olduğunu görmek mümkündür. Zira o, kelimenin kâmûsta bulunan anlamlarının dışında başka manalarına yer verir. Bu husûsta şiirden ve Arap lehçelerinden istişhâtta bulunur. Yine kelimelerin, varsa, farklı lehçelerdeki kullanımlarını, bunlardan geçerli olanını ve olmayanını belirtir. Âlimlerin kelime ile ilgili görüşlerini nakleder ve hatalı gördüklerine itirazlar yöneltir. Bazen de naklettiği görüşler arasından tercîh yapar[269]. Mesela "وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ..." –*(İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar*

---

267 Bakara (2), 270.

268 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 686-687.

269 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 222-223, 258-259, 302

akan cennetler olduğunu müjdele!)[270] âyetinde geçen kelimeler ile ilgili bilgiler verir. "البشارة" , "الصلاح" , "الجنة" , "تحت" , "النهر" kelimelerinin anlamları ve kullanımları ile ilgili bilgilere ilâve olarak âlimlerin görüşlerine ve Araplardan gelen nakillere yer verir[271].

Ebû Hayyân âyetlerin tefsîri sırasında sarf ve nahiv ilmine ait bazı konulara değinir ve bunlar hakkında açıklayıcı bilgiler verir[272]. Bu ilimlere ait meseleleri ilk geçtikleri yerlerde ele alan müellif, bunlar hakkında bazen mufassal bazen de muhtasar bilgiler sunar. Daha sonraları bu bilgilere atıflarda bulunur[273]. Mesela eserinin hemen girişinde besmelenin tefsîrine başlarken "بسم الله" -*(Allah'ın adıyla)* terkibinin başındaki *Be* [ب] harf-i cerrinin anlamları hakkında bilgiler verir[274]:

"﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ **باء الجر تأتي لمعان:** للإلصاق، والاستعانة، والقسم، والسبب، والحال، والظرفية، والنقل. **فالإلصاق:** حقيقة؛ مسحت برأسي، ومجازا؛ مررت بزيد. **والاستعانة:** ذبحت بالسكين. **والسبب:** ﴿فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا ﴾[275]. **والقسم:** بالله لقد قام . **والحال:** جاء زيد بثيابه . **والظرفية:** زيد بالبصرة. **والنقل:** قمت بزيد. وتأتي زائدة للتوكيد: شربن بماء البحر . **والبدل:** فليت لي بـــهم قوما أي

---

270 Bakara (2), 25.

271 **el-Bahru'l-Muhît**, I,177-178. Konu ile ilgili diğer örnekler için bkz: **A.g.e.,** I, 99-100, 135, 143, 151, 164-165.

272 Örnekler için bkz: **A.g.e.,** I, 66 (ما), 75-76 (لم،أم،أ), 86 (إلا), 99 (إذا), 100 (إنما), 100-101 (ألا), 122 (الذي، لمّا), 135 (أو), 144 (لو), 151 (يا، أي، ها، لعل), 164-166 (إن، دون، لن), 174, 181(ال), 191 (أنْ), 192-193 (أمّا، ماذا), 222 (إذ), 223 (هؤلاء), 251 (حيث), 229-230, 286-287, 310, 322, 333, 348, 396, 401.

273 Bu atıflardan bir kaçı için bkz: **A.g.e.,** I, 106, 109, 125, 130, 200, 238, 242, 247.

274 Müellifin bazı harf-i cerler hakkında verdiği bilgiler için bkz:

في harf-i cerri; "لا ريب فيه" Bakara (2), 2.Âyet, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 57.

من harf-i cerri;"مما رزقناهم" Bakara (2), 3.Âyet, **A.g.e., I**, 66.

إلى harf-i cerri;"بما أنزل إليك " Bakara (2), 4.Âyet, **A.g.e., I**, 69.

ل harf-i cerri; "الحمد لله" Fatiha (1), 2.Âyet, **A.g.e.,** I, 33.

على harf-i cerri; "أنعمت عليهم " Fatiha(1), 7.Âyet, **A.g.e.,** I, 46-47.

275 Nisa (4), 160

بدلهم. **والمقابلة**: اشتريت الفرس بألف. **والمجاورة**: تشقق السماء بالغمام أي عن الغمام. **والاستعلاء**: من أن تأمنه بقنطار."[276]

Yine[277] "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ..." âyetinde geçen *Men* [من] ism-i mevsûlü hakkında bilgiler verir:

"**من**: موصولة، وشرطية، واستفهامية، ونكرة موصوفة، وتقع على ذي العلم، وتقع أيضا على غير ذي العلم إذا عومل معاملة العلم، أو اختلط به فيما وقعت عليه أو فيما فصل بها، ولا تقع على آحاد ما لا يعقل مطلقا خلافا لزاعم ذلك. وأكثر لسان العرب أنها لا تكون نكرة موصوفة إلا في موضع يختص بالنكرة..."[278]

Aynı şekilde emirden sonra gelen muzari fiilin cezmedilmesi konusunda örnekler sunarak bilgiler verir ve âlimlerin görüşlerini nakleder. Bu konuda nahivciler arasında ihtilaf olduğunu ifâde eder ve Ebu'l-Hasen b. Harûf, Ebû 'Ali el-Fârsî, es-Sîrâfî[279], Sîbeveyh ve Halîl b. Ahmed[280] gibi âlimlerin görüşlerini zikreder[281].

Ebû Hayyân âyetleri i'râb ederken âlimlerin görüşlerini de nakleder. Bunun sebebi, âyetlerin farklı i'râb şekillerini sunarak okuyucuya tercîh imkânı sağlamaktır. O bu husûsu şu ifâdeyle dile getirmektedir:

---

276 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 27.

277 Bakara (2), 8

278 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 85-86.

279 Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî (ö.368/979)'dir. Lügat, nahiv, Aruz, fıkıh, hadîs, Kelam, Ferâiz, Hendese âlimidir. Fakat bunlardan lugat ve nahiv diğerlerine nazaran daha ağır basmıştır. ***Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn, Şerhu Kitâbi Sîbeveyh, el-İknâ' fi'n-Nahv, Şerhu Şevâhidi'l-Kitâb*** telif ettiği eserlerden bazılarıdır. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 7; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 129; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 93; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 307; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 313; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 78.

280 Ebû Abdirrahman el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî (ö.175/791)'dir. nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan meşhûr dil ve edebiyat âlimidir. ***Kitâbu'l-'Ayn, Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv, Kitâbu'l-'Arûz, Naktu'l-Mesâhif*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 54; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 54; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 43; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 63; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, IV, 181; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 341; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XV, 309.

281 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 284.

"...Biz burada âlimlerin zikrettikleri görüşlerden çoğunu, üzerinde düşünülsün diye sunmaktayız. Belki bu görüşler içinden onları mütalaa eden bazıları için tercîh imkânı doğar."[282]

Ebû Hayyân âlimlerin farklı i'râb şekillerini naklederken bunlardan hatalı olanlarını belirtir ve itirazlarını yöneltir[283]. Örneğin "بسم الله" in i'râbını yaparken ez-Zemahşerî'nin görüşünü nakleder ve itiraz eder. Besmelenin başındaki *Be* [ب] harf-i cerrinin yardım (isti'âne) için olduğunu ve başına takdir edilen "بدأت"-*(Başladım)* fiili ile nasb mahallinde olduğunu ve bu görüşün Kûfe ekolüne ait olduğunu ifâde eder. ez-Zemahşerî'nin ise "بدأت" dışında başka bir fiil takdir ettiğini ve muahhar olarak "بسم الله أقرأ أو أتلو"-*(Allah'ın adıyla okur ve tilâvet ederim.)* şeklinde ifâde ettiğini zikreder. Çünkü ez-Zemahşerî'ye göre âmile takdim ihtisâsı gerekli kılmaktadır. Onun bu görüşüne itiraz eden Ebû Hayyân Sîbeveyh'in sözünü delil getirerek meselenin öyle olmadığını, takdimin de tehirin de uygun olduğunu ifâde eder[284].

Ebû Hayyân yanlış i'râba itiraz edip sebebini açıklarken, bazen görüş sahibinin bu ilimlerdeki yetersizliğine de dikkat çeker. Örneğin Ebû 'Ubeyde ve İbn Kuteybe'nin nahiv bilgilerinin zayıf olduğu husûsunda müellif şunları zikretmektedir:

"Ebû 'Ubeyde[285] ve İbn Kuteybe[286] nahiv ilminde zayıf idiler." [287]

---

282 **A.g.e.,** I, 62.

283 Ebû Hayyân'ın bu türden itirazları için bkz: **A.g.e.,** I, 88, 116-117, 123-126, 162, 167-168, 179, 209-210, 232-233, 255, 274, 290, 339, 359-360, 368, 412-413 vd.

284 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 29.

285 Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö.209/824)'dir. Arap dili ve edebiyatı, tefsîr, ahbâr ve nesep âlimidir. ***Mecâzu'l-Kur'ân, Nakâidu Cerîr ve'l-Ferezdak, Kitâbu Eyyâmi'l-'Arab kable'l-İslâm, Kitâbu İ'râbi'l-Kur'ân*** çok sayıdaki eserlerinden sadece bir kaçıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn,** s. 77; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 80; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 192; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist,** s. 79; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât,** III, 276; Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi,** XXVII, 551.

"Ebû 'Ubeyde lügat ve Eyyâmu'l-Arab konusunda imâm olsa da nahvi iyi değildi." [288]

Bütün bu açıklamaları yaparak konu ile ilgili bilgileri verdikten sonra müellif, ayrıntılar ve geniş bilgi için okuyucuyu "وَلَهُ بَابٌ مَعْقُودٌ فِي النَّحْوِ"-*(Bunun nahiv ilminde müstakil bir bâbı vardır.)* , "وَتَقْرِيرُ هَذَا فِي الْمَبْسُوطَاتِ مِنْ كُتُبِ النَّحْوِ"-*(Bu mevzunun ayrıntıları nahivle ilgili eserlerdedir.)*, "وَلَهُ أَحْكَامٌ ذُكِرَتْ فِي النَّحْوِ"-*(Bunun nahiv ilminde zikredilen hükümleri vardır.)* gibi ifâdelerle nahiv kitaplarına yönlendirir[289]. Bazen de kendi eserlerine göndermede bulunarak konuyu orada daha detaylı işlediğini belirtir[290].

3- Belâğat

Ebû Hayyân'ın müfessirler için önemli gördüğü ilimlerden biri de belâğattır. Zira müfessirler, bu ilimler sâyesinde terkiplerin fesâhatini, sağlamlığını, güzelliğini ve inceliklerini anlarlar. Bu sahada, tezimizin **Eserleri** bölümünde de zikrettiğimiz üzere ***Hulâsatu't-Tibyân fî 'İlmeyi'l-Bedî' ve'l-beyân*** isminde bir eser de telif eden müellif, *el-Bahru'l-Muhît*'te müfessirlerin ihtiyaç duydukları ilimleri sıralarken, üçüncü sırada beyân ve bedî' ile ilgili olarak şunları zikretmektedir:

"...Lafzın ve terkibin en güzel ve fasîh olmasıdır ki bu beyân ve bedî' ilimlerinden öğrenilir. İnsanlar bu konuda birçok eser telif etmişlerdir. Bunlardan en güzeli hocamız Ebû Abdillâh Muhammed b. Suleymân en-Nakîb'in[291] *iki cilt halinde*

---

286 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889)'dir. Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadîs ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınmıştır. ***Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân, Ğarîbu'l-Kur'ân, Edebu'l-Kâtib, eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ, el-Ma'ârif, 'Uyûnu'l-Ahbâr*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 136; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 115; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 209; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 143; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 42.

287 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 224.

288 **A.g.e.**, I, 41.

289 Konu ile ilgili örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 49, 56, 75, 76.

290 Örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 273, 296, 352, 387.

291 Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Suleymân b. el-Hasen el-Belhî el-Makdisî (ö.698/1298)'dir. İbnu'n-Nakîb olarak meşhûrdur. Müfessir, mutasavvıf aynı zamanda Arap dili âlimi olup Ebû Hayyân'ın Mısır'da ders aldığı hocalarındandır. ***et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli***

tefsîrinin baştarafına koyduğu eseri ile Tunus'ta mukîm olan hocamız Ebu'l-Hasen Hâzım b. Muhammed b. Hâzım el-Endelusî el-Ensârî el-Kartâcenî'nin[292] *Minhâcu'l-Buleğâ ve Sirâcu'l-Udebâ isimli eseridir. Bu ilimle ilgili bazı bilgileri Ebû Cafer b. ez-Zubeyr'den*[293] *aldım."* [294]

Tefsîr ilminin sadece nahve dayanmadığını belirten Ebû Hayyân âlimlerin bu sahada eser verememelerini belâğattan uzak kalmalarına bağlar. Bu konu ile ilgili ifâdeleri dikkat çekicidir:

"Hemen belirtelim ki bazı insanların zannettiği gibi tefsîr ilmi sadece nahiv ilmine bağlı değildir. Arap dili âlimlerinin çoğu fesâhati ve belâğatı ustalıkla kullanmaktan uzaktırlar. Bu yüzden tefsîr ilmi ile ilgili eserleri az olmuştur. Nazım ve nesirde kabiliyetli nahivci görmek zor olduğu gibi fesâhatte mâhir olup nahiv ilmiyle uğraşan insanlar görmek te zordur. Nahiv ilminde imâmet makamına nispet edilipte Arap şiirinden, bırakın medlulunu bilmek veya içerdiği belâğate ait sanatlar hakkında konuşmak, bir iki beyiti telaffuz edemeyen insanlar gördük. Bu gibi insanların tefsîr ilmiyle ilgilenmeleri nasıl mümkün olabilir?" [295]

Yine Fâtiha tefsîrinin sonunda bu sûrede geçen sanatları zikretmeye başlamadan önce burada belâğat ilmine ait bir çok sanatın var olduğunu, bunları ancak Arap dilini iyi kavramış ve edebî ilimlerden yeterince nasibini almış, sözdeki ince farklılıkları bilen, edebî değeri olan nesir ve şiirler yazabilen kişilerin anlayabileceğini ifâde eder. Yoksa Arap kelamı hakkında bilgisi olmayan, edebî bir

---

E'immeti't-Tefsîr fî Me'ânî Kelâmi's-Semî'i'l-Basîr isimli tefsîri vardır. Bkz. el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, III, 382; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, III, 136; es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, (Thk A. Meursinge), Tahran 1960, s. 32; Abdulhamit Birışık, "İbnu'n-Nakîb el-Makdisî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXI, 165.

292 Ebu'l-Hasan Hâzim b. Muhammed b. Hâzim el-Ensârî el-Kartâcenî (ö.684/1285) Endülüslü olup belâğat, edebiyat, lügat ve aruz âlimidir. Belağatla ilgili ***Minhâcu'l-Buleğâ ve Sirâcu'l-Udebâ*** adlı eseri ile nahivle ilgili kaleme aldığı ***el-Kasîdetu'l-Mîmiyye*** adında bir manzûmesi vardır. Bkz. es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 491; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 584; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, 387; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 163.

293 Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zubeyr es-Sekafî (ö.708/1308)'dir. Tefsîr, kıraat, hadîs, fıkıh ve Arapça âlimi olup aynı zamanda Ebû Hayyân'ın hocasıdır. İbn Beşkuvâl'ın *es-Sıla* isimli eseri üzerine yazdığı *Sılatu's-Sıla* ile meşhûrdur. Bkz. ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, IV, 1484; es-Safedî, el-**Vâfî bi'l-Vefeyât**, VI, 222; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 188; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 291;

294 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 15.

295 **A.g.e.**, I, 19. Ayrıca bkz: V, 43.

paragrafı anlamayacak kadar tabiatı katılaşmış kimselerin bu sanata karşı kulağının kapalı ve zihninin de uzak olduğunu belirtir[296].

Mukaddimesinde, ancak fesâhat ve belâğatı iyi bilen kişilerin Kur'ân'ın i'câzını anlayabileceklerini söyleyen Ebû Hayyân, Kur'ân'ın, fesâhat ve belâğatın zirvesinde olduğunu ve hiç kimsenin onun seviyesine erişemeyeceğini belirtir. Ardından Kur'ân'ın benzerini getirmenin beşer takatinin üstünde olduğunu vurgulayan müellif bu ilimlere vâkıf olamayanların onu sıradan bir Arap sözü gibi değerlendireceklerini zikreder. Hatiplerin buna benzer sözler söyleyebileceklerini düşünen bu insanlar, Kur'ân'ın i'câzının, Allah'ın, muârızlarını benzerini getirmekten alıkoyma ve menetmesiyle (Sarfe nazariyesi) mümkün olduğuna inanırlar[297]. Kur'ân i'câzının, Allah'ın insanları benzerini getirmekten menetmesi ve onlara bu gücü vermemesi ile mümkün olduğunu iddia edenlere şiddetle karşı çıkan Ebû Hayyân onlara ağır eleştiriler yöneltir[298].

Ebû Hayyân tefsîrinde belâğat ilmine, lügat ve nahiv kadar olmasa da, azımsanmayacak derecede yer verir. O, âyetler hakkında, lügat, nahiv ve sarfla ilgili nakledilen görüşleri zikredip bunları izah ettikten sonra sözlerini, bu âyetler hakkında seleften gelen belâğat ile ilgili açıklamaları ve görüşleri zikrederek bitirir. Bu husûsa yine mukaddimesinde değinen müellif şunları nakleder:

---

296 **A.g.e.,** I, 53.

297 Bu mesele Kur'ân'ın i'câzını konu edinen eserlerde "sarfe nazariyesi" olarak ele alınmaktadır. Sarf, lügatte menetme manasına gelip, ıstılah olarak, "Aslında, Kur'ân'a nazire yapmaya muktedir olan nüzûl asrındaki Arap ediplerinin Allah tarafından bir müdahale ile engellenmeleri" demektir. Bu fikri geliştirip bir teori hâline getiren Ebû İshâk en-Nazzâm (ö.220/834'dan sonra)'dır. Sarfe fikri, Kur'ân'ın bizzat kendisinde mevcut olan i'caz vasfını red manasını ihtiva ettiğinden, Sünnî âlimler bu nazariyeyi şiddetle reddetmişlerdir. Hatta sarfe iddiası, Mûtezile arasında yayılmasına rağmen, Mûtezile'den de bazıları bu iddiayı çürütme işini üzerlerine almışlardır. Bkz. Nureddîn 'Itr, **'Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm,** Matbaatu's-Sabâh, Şam 1996, s. 203-204; Muhammed Sâdık er-Râfi'î, **İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatu'n-Nebeviyye,** Matbaatu'l-İstikâme, Mısır 1961, s. 162-164; Adnân Muhammed Zerzûr, **'Ulûmu'l-Kur'ân: Medhalun ilâ Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni İ'câzihi,** el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1991, s. 231-232; Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, **Lemehât fî 'Ulûmi'l-Kur'ân,** el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1990, s. 92-95.

298 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 17.

"Sonra müfred ve terkip olarak tefsîr ettiğim âyetlerin sonunda sözü, bu âyetlerde geçen beyân ve bedî' ilmine ait nakledilen sanatları özlü bir şekilde zikrederek bitiririm." [299]

Ebû Hayyân âyetlerde geçen belâğat ile ilgili sanatları; "وَفِي هَذِهِ الآيَةِ مِنْ ضُرُوبِ البَلاَغَةِ..." *-(Bu âyette Belâğata ait sanatlardan... vardır.)*, "قِيلَ: وَجَمَعَتْ هَذِهِ الآيَاتُ مِنَ البَلاَغَةِ..." *-(Bu âyetlerin, belâğatla ilgili şu sanatları topladığı zikredilmiştir...)*, "وَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الآيَةُ مِنْ أَنْوَاعِ الفَصَاحَةِ وَضُرُوبِ البَلاَغَةِ أَشْيَاءَ، مِنْهَا..." *-(Bu âyet fesâhat ve belâğata ait bazı hususlar ihtiva etmiştir. Bunlardan bazıları...)*, "وَفِي هَذِهِ الآيَاتِ مِنْ ضُرُوبِ الفَصَاحَةِ وَفُنُونِ البَلاَغَةِ..." *-(Bu âyetler fesâhat ve belâğata ait sanatlar mevcuttur...)*, "وتضمنت هذه الآيات فنوناً من البلاغة والبديع..." *-(Bu âyetler, belâğat ve bedî ilimlerine ait sanatlar içermiştir...)* diyerek zikreder. Burada önce belâğat ile ilgili sanatları sonra da âyetlerin bu sanatlarla ilgili kısımlarını zikreder. Mesela Âl-i İmrân sûresi 171-180 âyetlerini tefsîr ettikten sonra şunları zikretmektedir:

"**وتضمنت هذه الآيات فنوناً من البلاغة والبديع. الاختصاص** في: أجر المؤمنين. **والتكرار** في: يستبشرون، وفي: لن يضروا الله شيئاً، وفي: اسمه في عدة مواضع، وفي: لا يحسبن الذين كفروا، وفي ذكر الإملاء. **والطباق** في: اشتروا الكفر بالإيمان، وفي: ليطلعكم على الغيب. **والاستعارة** في: يسارعون، وفي: اشتروا، وفي: نملي وفي: ليزدادوا إثماً، وفي: الخبيث والطيب. **والتجنيس** المماثل في: فآمنوا وإن تؤمنوا. **والالتفات** في: أنتم إن كان خطاباً للمؤمنين، إذ لو جرى على لفظ المؤمنين لكان على ما هم عليه، وإن كان خطاباً لغيرهم كان من تلوين الخطاب، وفي: تعملون خبير فيمن قرأ بتاء الخطاب. **والحذف** في مواضع."[300]

---

[299] **A.g.e.,** I, 12-13.

[300] **A.g.e.,** III, 453. Diğer örnekler için bkz: III, 78-79, 104-105, 283, 323-324; IV, 29, 46.

Çoğu zaman, bu şekilde, âyetlerde geçen sanatlara muhtasar bir şekilde değinmekle yetinen müellif bazen zikrettiği sanatla ilgili açıklamalarda bulunur[301]. Bazen de tefsîr sırasında âyetin veya lafzın ihtivâ ettiği sanata birkaç kelime ile temas eder[302].

Ebû Hayyân her ne kadar âyetlerin manalarını açıklarken belâğat ilminden istifâde edip eserinde bu ilimle ilgili mevzulara yer verse de, kelimelerin mecâzî manalarından çok hakiki anlamlarına hamledilmelerinin daha uygun olacağı görüşündedir. Bakara sûresi 189. ve 229. âyetleri tefsîr ederken bu husûsa işâret eder[303].

4- Lehçeler

Ebû Hayyân Arap lehçeleri ile yakından ilgilenen az sayıdaki âlimlerden biridir. Eserlerinde özelliklede tefsîrinde bu lehçeleri zikretmiş ve onlardan istişhâtta bulunmuştur. Zikretmediği veya kendilerine isnatta bulunmadığı lehçeler yok denecek kadar azdır. Bu yönüyle *el-Bahru'l-Muhît* Arap lehçeleri alanında araştırma yapanlar için önemli bir kaynak durumundadır[304].

Burada zikredilmesi gereken bir husûs da Ebû Hayyân'ın çoğu zaman kıraatleri lehçelerle ilişkilendirmesidir[305]. Kıraatlerin izahında lehçelerden çokça istifâde eden müellif bir lehçeye -zayıf dahi olsa- mutâbık gelen kıraatleri reddetmemiş, aksine sıhhatine delil saymıştır[306].

---

301 **A.g.e.,** I, 32, 42-43; III, 176.

302 **A.g.e.,** V, 177, 197; VIII, 118; IX, 17, 55.

303 **A.g.e.,** II, 237, 470. Fazla örnek için bkz: I, 212, 430, III, 374, IV, 189.

304 Han, **ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye,** s. 25-26. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmed İbrahim Ömer Mahmud, **el-Lehecâtu'l-letî Ahaza 'anha'n-Nuhâtu Kavâ'idehum min Hilâli'l-Bahri'l-Muhît: Dirâse Sarfiyye Nahviyye,** (Basılmamış Doktora Tezi), Dâru'l-Ulûm, Kâhire 1993; es-Seyyid, **İ'râbu'l-Kur'ân fî Tefsîri Ebî Hayyân,** II, 714.

305 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cezâ' Muhammed el-Masâvire, **Devru'l-Lehceti fî Tevcîhi'l-Kırââti'l-Kur'âniyye 'inde Ebî Hayyân el-Endelusî fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Mu'te, Mute 2000.

306 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 246, 256; II, 628.

Ebû Hayyân'ın tefsîrinde zikrettiği lehçelerden bazıları şunlardır: Hicâz[307], Kureyş[308], Ehlu Mekke[309], Temîm[310], Kays[311], Esed[312], Huzeyl[313], Kinâne[314], Tay[315], Necd[316], Bekr b. Vâil[317], Rabî'a[318], Hevâzin[319], Hemedân[320], Ğatafân[321], Kays b. Ğaylân[322], Ehlu'l-'Âliye[323], Benû 'Âmir[324], Benû Suleym[325], Benu'l-Hâris[326], Sakîf[327], Ehlu Necrân[328], Suflâ Mudar[329], Benu'l-Huceym[330], Benû Ğanm[331], Benû 'Ukayl[332], Kelb[333], Kilâb[334], Benu'l-'Anber[335], Benû Fek'as[336], Benû Dubeyr[337], Has'am[338], Zebîd[339], Murâd[340], 'Uzra[341], Ezdi'ş-Şurât[342], Ezdişenûe[343], Ezdi'umân[344],

---

307 **A.g.e.**, I, 223; IV, 590-591; V, 322.
308 **A.g.e.**, I, 45, 117; VII, 120.
309 **A.g.e.**, III, 689; VIII, 490; IX, 468; X, 314.
310 **A.g.e.**, I, 223; IV, 591; V, 322; IX, 93.
311 **A.g.e.**, I, 223; IV, 591; VIII, 28.
312 **A.g.e.**, I, 223, 510; V, 528.
313 **A.g.e.**, III, 540; VI, 274, 535; VIII, 304.
314 **A.g.e.**, I, 332; VII, 350, 555; X, 527.
315 **A.g.e.**, I, 453; IX, 48; X, 362, 435.
316 **A.g.e.**, III, 225, 274; VIII, 77, 433.
317 **A.g.e.**, I, 36; IX, 93; X, 503.
318 **A.g.e.**, IV, 591; V, 250; IX, 423.
319 **A.g.e.**, III, 540; VI, 389.
320 **A.g.e.**, I, 214; X, 393.
321 **A.g.e.**, IX, 524.
322 **A.g.e.**, III, 60.
323 **A.g.e.**, III, 274.
324 **A.g.e.**, I, 375, 405.
325 **A.g.e.**, II, 198; VII, 380; VIII, 261.
326 **A.g.e.**, VII, 214, 350; X, 354.
327 **A.g.e.**, V, 365.
328 **A.g.e.**, V, 367.
329 **A.g.e.**, VI, 55; X, 64, 375.
330 **A.g.e.**, VII, 350.
331 **A.g.e.**, I, 113.
332 **A.g.e.**, III, 221, 367; X, 525.
333 **A.g.e.**, VIII, 331, 418; IX, 371.
334 **A.g.e.**, III, 221, 367; X, 525.
335 **A.g.e.**, I, 447; VII, 350; IX, 531.
336 **A.g.e.**, I, 251; IV, 638.
337 **A.g.e.**, I, 100;
338 **A.g.e.**, IV, 372; VII, 350; X, 415.
339 **A.g.e.**, VII, 350.
340 **A.g.e.**, VII, 350.
341 **A.g.e.**, I, 45; VII, 350.

el-Hîre[345], eş-Şâm[346], Mısır[347], Endulus[348], Benu'l-Kayn[349], Fezâre[350], 'Akl[351], Hûrâniyye[352], el-Kıbtıyye[353], en-Nabatiyye[354], Mezhic[355], Huzeyme[356], Gassân[357], Lahm[358], Benû Dabbe[359], Himyer[360], en-Neha'[361], Hadramevt[362], Tihâme[363] ve diğerleri.

5- Mûtezile, Mutasavvıflar, Filozoflar ve Muhtelif Fırkalara Yöneltti̇ği Tenkitler

Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'in değişik yerlerinde Mûtezile, tasavvuf ehli, filozoflar ve değişik fırkalara reddiyeler yöneltti̇ğini görüyoruz. Özellikle Mûtezile ve onun tefsîrdeki temsilcisi durumunda olan ez-Zemahşerî'ye ağır eleştirilerde bulunmuştur.

Kur'ân lafzının zâhirî anlamının dışında anlaşılması, Halku'l-Kur'ân, Adâlet, Tevhîd, el-Menziletu beyne'l-Menzileteyn, sıfatlar, şefaat, meşîet, gibi konularda Mûtezile ile tartışan Ebû Hayyân onların bu konulardaki görüşlerini reddetmiştir[364].

---

342 A.g.e., VI, 157.
343 A.g.e., VI, 535; IX, 138; X, 93;
344 A.g.e., VI, 275.
345 A.g.e., II, 704.
346 A.g.e., I, 355; X, 132.
347 A.g.e., I, 355.
348 A.g.e., V, 173.
349 A.g.e., I, 45.
350 A.g.e., VI, 138.
351 A.g.e., VII, 309; IX, 423.
352 A.g.e., VI, 256.
353 A.g.e., VI, 256.
354 A.g.e., VII, 309.
355 A.g.e., X, 124.
356 A.g.e., X, 242.
357 A.g.e., VI, 275.
358 A.g.e., IV, 665.
359 A.g.e., III, 517; VI, 296.
360 A.g.e., VI, 491; VII, 218; VIII, 329;
361 A.g.e., VI, 389.
362 A.g.e., VII, 415.
363 A.g.e., I, 177.
364 A.g.e., I, 308-309, 336-337; III, 82, 565, 670-671; VI, 59, vd.

ez-Zemahşeri, Ebû Ali el-Fârisî, er-Râzî ve Kadı Abdulcebbâr gibi Mûtezile âlimlerinin görüşlerini tenkit etmiş[365] ve eleştirilerinin kâhir ekseriyetini Ehl-i Sünnet'e dil uzatan ez-Zemahşeri'ye yöneltmiştir. *el-Bahru'l-Muhît*'in bir çok yerinde müellifin onu eleştiren şu ifâdelerini görüyoruz:

"O, âdeti olduğu üzere, Ehl-i Sünnet'e dil uzatma ve onları teşbîhle suçlama konusunda çok hevesli olup mümkün olan her şekilde onları yerme gayretindedir."[366]

"Ehl-i Sünnet'i Cebriyye olarak isimlendirme ve onları zemmetme alışkanlığını devam ettirmektedir..."[367]

"Ehl-i Sünnet'e dil uzatma konusundaki alışkanlığı üzere hareket etmiştir..."[368]

Ebû Hayyân'ın ez-Zemahşerî'yi en fazla eleştirdiği yönü onun her fırsatta tefsîrine mûtezilî fikirlerini dercetmesi ve âyetleri kendi mezhebi çıkarına tefsîr etmesidir. Bununla ilgili *el-Bahru'l-Muhît*'te şu ifâdeleri görüyoruz:

"ez-Zemahşerî'nin bu sözünde mûtezilî bir hile mevcuttur. Bu adam Mûtezile mezhebine çok aşırı düşkündür. Mümkün olan her fırsatta sözlerine bu mezhebin görüşlerini sokuşturmaktadır."[369]

"Fakat bu adamın âdeti, özellikle Mûtezile mezhebine götüren durumlarda, lafızlara içermediği anlamları yüklemektir. Taassuptan Allah'a sığınırız."[370]

"... Aksine bu, kendi mezhebine destek çıkabilmek için onun tarafından Allah kelamına yaptığı tahriftir..."[371]

---

[365] **A.g.e.,** I, 337; III, 228-229; IV, 413-414; V, 10, 347; VI, 425, vd.

[366] **A.g.e.,** III, 82.

[367] **A.g.e.,** IV, 376.

[368] **A.g.e.,** X, 489; IX, 297.

[369] **A.g.e.,** X, 436.

[370] **A.g.e.,** I, 341-344.

[371] **A.g.e.,** VIII, 252-253. Ebû Hayyân'ın bu türden eleştirileri için bkz: I, 129, 202; III, 120; IV, 29, 229, vd.

Mûtezile'ye reddiye konusunda sadece kendi gayretini ortaya koymakla yetinmeyen müellif bu konuda Ehl-i Sünnet ulemâsından yardım almıştır[372]. Burada dikkat çekici bir misali ele almak uygundur. Ruyetullâh meselesinde Ehl-i Sünnet ulemâsının "بلا كَيْفَ" diyerek işin içinden çıktıklarını zikreden ez-Zemahşerî akabinde şu beyitleri nakleder:

لَجَمَاعَةَ سَمُّوا هَوَاهُم سُنَّةً   وجَمَاعَةَ حُمْرٍ لَعَمْرِي مُؤْكَفَه
قَدْ شَبَّهُوه بِخَلْقِهِ وتَخَوَّفُوا   شُنْعَ الوَرَى فَتَسَتَّرُوا بِالْبَلْكَفَه[373]

(Bir cemaat varki kendi heva ve heveslerini sünnet olarak adlandırdılar. Hayatıma yemin olsun ki bunlar sırtlarına palan vurulmuş merkeplerdir.

Allah'ı, onun yarattıklarına benzettiler. Sonra da insanların onları zemmetmesinden korkarak "Bilâ keyfe [بلا كَيْفَ]" nin arkasına gizlendiler.)

Ebû Hayyân ise ez-Zemahşerî'nin âdeti üzere bu meseleyi Mûtezile mezhebine uygun bir şekilde açıkladığını ve Ehl-i Sünnet'e dil uzattığını zikreder ve bunlara reddiye niteliğinde kaleme alınan şu beyitleri nakleder[374]:

شَبَّهتَ جَهْلاً صَدْرَ أُمَّةِ أحمدٍ   وذَوِي البَصَائِرِ بِالحَمِيرِ المُؤْكَفه

وَزَعَمْتَ أَنْ قَدْ شَبَّهُوا مَعْبُودَهُمْ   وَتَخَوَّفُوا فَتَسَتَّرُوا بِالْبَلْكَفَه

وَرَمَيْتَهُمْ عَنْ نَبْعَةٍ سَوَّيْتَهَا   رَمْيَ الوَلِيدِ غَدَا يُمَزِّقُ مُصْحَفَه

وَجَبَ الخَسَارُ عَلَيْكَ فَانْظُرْ مُنْصِفا   فِي آيَةِ الأَعْرَافِ فَهِيَ المُنْصِفَه

أَتَرَى الكَلِيمَ أَتَى بِجَهْلٍ مَا أَتَى   وَأَتَى شُيُوخُكَ مَا أَتَوْا عَنْ مَعْرِفه

وَبِآيَةِ الأَعْرَافِ وَيْلَكَ خُذِلْتُم   فَوَقَفْتُم دُونَ المَرَاقِي المُزْلِفَه

لَوْ صَحَّ فِي الإسْلامِ عَقْدُكَ لَمْ تَقُل   بِالمَذْهَبِ المَهْجُورِ مِنْ نَفْيِ الصِّفَه

إنَّ الوُجُوهَ إلَيْهِ نَاظِرَةٌ بِذَا   جَاءَ الكِتَابُ فَقُلْتُمْ هَذَا السَّفَه

---

372 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 411.

373 ez-Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1983, II, 116.

374 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 167-168.

فَالنَّفْيُ مُخْتَص بدارٍ بَعْدَهَا   لَكَ لاَ أبًا لَكَ مَوْعِداً لَنْ تُخْلِفَه

(Hz. Muhammed ümmetinin önde gelenlerini ve basiret sahiplerini, cahilce, sırtına palan vurulmuş merkeplere benzettin.

Onların, mabudlarını (yaratılmışlara) benzetip (insanlardan) korktuklarını ve bu sebeple "Bilâ keyfe [بلا كَيْفَ]" nin arkasına gizlendiklerini iddia ettin.

Daha sonra dönüp mushafını parçalayan el-Velîd'in ok attığı gibi, onlara, hazırladığın bir okla ateş ettin.

Sana hüsran vacip oldu. A'râf sûresindeki âyete insaflı bir şekilde bak! Çünkü o hakkı gözeten, adil bir âyettir.

Söylediklerinin hepsini cahilane söyleyen şu sözcüyü görüyor musun? Senin hocaların söylediklerinde marifet üzere hareket etmişlerdir.

Yazıklar olsun sana! A'râf sûresindeki âyetle mağlup oldunuz ve Allah'a yaklaştıracak basamakların aşağısında durdunuz.

Eğer gerçekten İslâm dinine bağlı olsaydın, sıfatların nefyini iddia eden terkedilmiş mezhebin görüşünü benimsemezdin.

Yüzler ona nâzırdır. Kur'ân bunu söyler. (Buna karşılık) siz bu saçmalığı söylersiniz.

(Sıfatların) nefyi ahiret yurduna mahsustur. Sana, babası olmayasıca, sana karşı çıkamayacağın bir randevu var.)

Ebû Hayyân'ın mutasavvıflara yönelttiği eleştiriler Mûtezileye yönelttiklerinden daha hafif değildir. Daha doğrusu tasavvuf ehline daha ağır eleştirilerde bulunmuş, onları ilhâd ve zındıklıkla ithâm etmiş ve insanları bunlara karşı uyanık olmaları husûsunda uyarmıştır. Mutasavvıfların Hıristiyan inançlarından etkilenerek Allah'ın eşyalara hulûl ettiğini ve bazı tasavvuf ehlinin daha da ileri giderek vahdet ve ittihâdı iddia ettiklerini belirten Ebû Hayyân, inancı zayıf Müslümanların bu tür düşüncelerden sakınmaları için bunların isimlerini verdiğini zikreder. el-Hallâc, İbn Ahlâ, İbnu'l-'Arabî, İbnu'l-Fârıd, İbn Seb'în[375] onun zikrettiği isimlerden bazılarıdır. Ebû Hayyân'a göre bunlar, Allah'a ve Resûlüne

---

[375] Ebû Muhammed Kutbuddîn Abdulhak b. İbrahim b. Muhammed b. Nasr el-'Akkî el-Ğâfikî el-Mursî (ö.669/1270)'dir. İbn Fârıd ve İbnu'l-'Arabî gibi vahdet-i vucûd ve ittihadı savunduğu için Mağrib fukahası tarafından tekfir edilen Endülüslü sufi filozoftur. Mursiye'de doğmuş ve doğuya seyahat ederek Mekke'ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Bkz. el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, II, 253; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, XVIII, 60; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, IV, 31; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, VII, 232; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 196; İlhan Kutluer, "İbn Seb'în" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 306.

yalan isnâd eden, âlemin kadim olduğunu iddia eden ve yeniden dirilmeyi inkâr eden filozoflardan daha zararlıdırlar[376].

İbnu'l-'Arabî Ebû Hayyân'ın ağır eleştirilerine en fazla maruz kalan mutasavvıftır. Zira onu hem doğru yoldan sapmış hem de saptırıcı olarak görmektedir. *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye* isimli eserinin aslında *el-Kubûhâtu'l-Helekiyye* olarak adlandırılması gerektiğini ifâde eder. Onun velînin nebîden üstün olduğunu iddia ettiğini çünkü velînin Allah'tan vasıtasız aldığını nebînin ise vasıta ile aldığını, ayrıca velînin ilâhî hazrette oturduğunu nebînin ise kavme gönderildiğini bu yüzden ilâhî hazrette oturanın daha üstün olduğunu öne sürdüğünü ifâde ettikten sonra bunların küfür olduğunu belirtir. Ebû Hayyân kendi zamanında vahdet-i vucûdu savunan bazı zındıkların İbnu'l-'Arabî'yi yücelttiklerini ve bunların sayılarının çoğaldığını ifâde eder[377].

Ebû Hayyân eserinde tasavvuf ehlinin görüşlerine sıkça yer vermiştir. Fakat bunu onların düşüncelerine katıldığı için değil bu eserlere de muttali olduğunu göstermek için yapmıştır. Fâtiha sûresini tefsîr ederken tefsîr kitaplarının tasavvuf ehlinin görüşlerine bolca yer verdiğini ifâde eder ve kendisinin de, bu alandaki eserlere muttali olmadığı için nakilde bulunmamıştır şeklindeki bir düşünceyi bertaraf etmek için yer yer alıntılar yaptığını zikreder[378].

Tasavvuf ehlinin bidat ve hurâfelerine de değinen Ebû Hayyân o dönemde Mısır'da kabir sahipleri ile ilgili yaygın olan hurâfelere ve uydurma hikâyelere temas eder. Sûfî geçinen insanların işlerini güçlerini bırakarak mezar ziyaretlerinde bulunduklarını ve bu yolda servetlerini harcadıklarını, kabir sahipleri hakkında hikâyeler ezberlediklerini ve bütün bunları bir iftihar vesilesi yaptıklarını zikreder. Abdestin farzlarını dahi bilemeyen bu insanların, idâreciler ve avâmın hüsn-ü zanları sâyesinde iâşelerini temin ettiklerini, gizemli konuşmaları sebebiyle revaç

[376] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 210.
[377] **A.g.e.**, VII, 216.
[378] **A.g.e.**, I, 48.

gördüklerini, hatta bu sebeple ilim ehlinin bile mal ve mevki sahibi olabilmek için bu insanların hikâyelerinden alıntılar yaptıklarını belirtir[379].

O dönemin sözde sûfî şeyhleri hakkında bilgiler veren Ebû Hayyân bu kişilerin aslında gerçek şeyh olmadıklarını, sâlih insan kisvesi altına bürünüp daha önce hiç duyulmamış zikirler söyleyerek insanları etraflarına topladıklarını zikreder. İnsanların hem kendilerini hem de mallarını kullandıklarını, ilim ve sünnetle ilgilenmeyi bırakmayı teşvik edip Allah'a ulaşmanın halvet ve zikir ile olacağını savunduklarını, hatta insanların ilgilerini kendilerine çekmek için hizmetçiler tuttuklarını ve bu hizmetçilerin onların kerâmetlerini ve rüyalarını etrafa yaydıklarını nakleder. Ebû Hayyân insanlara karşı büyüklük taslayan, ellerini öptüren, az konuşan ve devamlı başı önde eğik duran bu şeyhlerin İslâm'ın özünden uzak olduklarını ve bütün bunları bu tür insanlara karşı dikkatli olunması için zikrettiğini ifâde eder[380].

Ebû Hayyân'ın filozoflara karşı tutumu da Mûtezile ve tasavvuf ehline takındığı tutum gibi şiddetli ve ağırdır. Onun kendisine zorla felsefe öğretilmesinden korktuğu için Endülüs'ten ayrılmak zorunda kaldığını daha önce zikretmiştik. Küçüklüğünden beri felsefeye karşı menfi bir tavır içinde olan müellifin filozoflara karşı eleştirel tutumu *el-Bahru'l-Muhît*'te daha belirgin olarak gözükmektedir. Zira filozofları Peygamber düşmanı ve İslâm'ı tahrif edenler olarak görmekte, Hukemâ olarak isimlendirilmekten çok sufehâ ve cuhelâ olarak adlandırılmaya layık olduklarını ve Müslümanlara, Yahudi ve Hıristiyanlardan daha zararlı olduklarını zikreder. Özellikle yaşadığı çağda insanların felsefeyle çok meşgul olduğunu ve bunu da hikmet olarak adlandırdıklarını, neredeyse aralarında Kur'ân'ı ve Hz. Peygamberin hadîslerini ezberleyen kimsenin olmadığını vurgular[381].

Her asırda filozoflar gibi İslâm kisvesi altında gizlenen münâfıkların olduğunu belirten Ebû Hayyân kendi asrında da bu tür insanların varlığından söz

---

379 **A.g.e.,** X, 536.

380 **A.g.e.,** V, 69. Ebû Hayyân'ın mutasavvıflar hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz: I, 214-215; II, 291; III, 190-191; IV, 297-298, 568; V, 404-405, 496-497.

381 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 46.

eder. O dönemde bazı âlimlerin şiirlerinde bu insanlara işâret ettiklerini belirten müellif İbn Rüşd ve benzerleri için söylenen şu beyitleri zikreder[382]:

لأَشْيَاعِ الفَلاَسِفَةِ اعْتِقَادٌ　　يَرَوْنَ بِهِ عَنِ الشَّرْعِ انْحِلاَلاً

أَبَاحُوا كُلَّ مَحْظُورٍ حَرَامٍ　　وَرَدُّوهُ لأَنْفُسِهِمْ حَلاَلاً

وَمَا انْتَسَبُوا إِلَى الإِسْلاَمِ إلاَّ　　لِصَوْنِ دِمَائِهِمْ أَنْ لاَ تُسَالاَ

فَيَأْتُونَ المَنَاكِرَ فِي نَشَاطٍ　　وَيَأْتُونَ الصَّلاَةَ وَهُمْ كُسَالَى

(Felsefe taraftarlarının bir inancı vardır. Bu inançlarıyla şeriattan ayrı bir görüş içindedirler.

Her haram ve yasağı mubah kılarlar ve kendilerine helal yaparlar.

İslâm'a sadece kanları dökülmesin diye ve onu korumak için intisap ederler.

Münkir işleri canla başla yaparlar ve namazı tembel tembel kılarlar.)

Yine er-Râzî'yi filozofların görüşlerine fazla yer vermekle eleştirdikten sonra, onların yaptıkları tefsîrlerin İslâm ulemâsının tefsîrlerinden uzak olduğunu, Arapların, filozofların söylediklerinden bir şey anlamadıklarını, tefsîrlerinin gizemli ve bilmece gibi olduğunu ve onların Allah'ı ve peygamberlerini inkâr eden câhiller olduklarını ifâde eder[383].

Ebû Hayyân, daha önce zikrettiğimiz üzere, Mısır'a geldiğinde insanların felsefeyle alenî olarak iştigal ettiğini ve hiç kimsenin bu durumu yadırgamadığını görünce şaşırmıştır. Çünkü o Endülüs'te felsefeden uzak ve onu inkâr üzere yetişmiştir. O dönemde Endülüs'te mantık ile ilgili bir kitap satılacağı zaman bu gizlice olurdu ve hiç kimse onun adını telaffuz etmeye cesaret edemezdi. Hatta arkadaşı vezir Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân'ın kendisinden mantık ilmine dâir bir kitap satın alıp Endülüs'e göndermesini istediği mektubunda vezir

382 **A.g.e.**, IV, 109.
383 **A.g.e.**, VI, 425.

olduğu halde cesaret edip mantık kelimesini kullanamadığını ve yerine *el-Mif'al* [المفعل] yazdığını zikreder[384].

el-Hadîsî'ye göre Ebû Hayyân'ın filozoflara karşı takındığı menfî tavrın sebebi onun selefe ve zâhiriye mezhebine bağlı oluşundan kaynaklanmaktadır[385].

Bütün bunların yanında *el-Bahru'l-Muhît*'te Ebû Hayyân'ın sapık olarak nitelendirdiği ve ağır eleştirilerde bulunduğu muhtelif fırkalar bulunmaktadır. Bâtıniyye[386], Haşviyye[387], Kerrâmiye[388], Mücessime ve Müşebbihe[389] bunlar arasında yer almaktadır. Eserin mukaddimesinde Bâtıniyye'den bahseden müellif, bu fırkanın, Kur'ân lafızlarını dildeki yakın anlamlarını bırakıp Allah'a, Hz. Ali'ye ve zürriyetine iftira ettikleri ve te'vîl olarak isimlendirdikleri saçmalıklara hamlettiklerini zikreder. Ayrıca bu fırkanın önde gelenlerinin bazı tefsîrlerini gördüğünü ifâde ederek âyetleri çok garip bir şekilde, akıllı bir insanın zihnine gelmeyecek bir biçimde tefsîr ettiklerini ve Allah'ın muradının bu olduğunu iddia ettiklerini belirtir[390]. Tefsîrinin başka bir yerinde ise Bâtıniyye'yi İslâm kisvesi altına bürünen zındıklar olarak niteler[391].

Bunların dışında müneccim ve sihirbazlara da değinen Ebû Hayyân sihir öğrenmenin ve onunla amel etmenin küfür olduğunu zikreder[392].

6- Yaşadığı Döneme Ait Bilgiler ve Kişisel Tecrübeleri

el-Bahru'l-Muhît'te tarihi malumat, kıssalar, rivâyetler ve Ebû Hayyân'ın gezip dolaştığı yerler hakkında bilgilerin yer aldığını da görüyoruz. Endülüs'ten

---

384 **A.g.e.**, VI, 47. Ayrıca bkz. Tez, s. 48.

385 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 231. Ebû Hayyân'ın filozoflarla ilgili görüşleri için ayrıca bkz: IV, 109, 413-414, 527; V, 10, 500; VI, 46-47, 382.

386 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 298, 536, 567; X, 59.

387 **A.g.e.**, I, 231; II, 609; III, 290.

388 **A.g.e.**, I, 90; IV, 211.

389 **A.g.e.**, VI, 332.

390 **A.g.e.**, I, 13.

391 **A.g.e.**, X, 415.

392 **A.g.e.**, I, 526.

Hicâz'a kadar geniş bir coğrafyayı dolaşan Ebû Hayyân, bu seyahati sırasında edindiği bilgi ve tecrübelerinden tefsîrini yazarken yeri geldiğince bahsetmiştir. Yaşadığı dönemin örf ve adetleri ile sosyal ve kültürel yaşantısı hakkında bilgiler vermiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Örneğin Mısır halkının, kendi dönemindeki bazı adetlerinden bahsederek bunları hoş karşılamadığını ifâde etmiştir. Onların mezarlara aşırı önem verdiklerini ve bu uğurda mallarını harcadıklarını zikreder. İbn 'Atiyye'nin Endülüs'te taş ve mermerden yapılan ve sandukası boyanan mezarları görüp bunları garipsediğini zikreden Ebû Hayyân, eğer Mısır'daki el-Karâfetu'l-Kubrâ, el-Karâfetu's-Suğrâ, Bâbu'n-Nasr ve diğer mezarlıklarda halkın büyük meblağda paralar harcayarak ihtişamlı kabirler bina ettiklerini ve bununla övündüklerini görseydi hayretler içinde kalacağını belirtir[393].

Yine o dönemde Mısır'da bazı insanların Mağrip'ten gelen düzenbazların ellerine düştüklerini ve tüm mallarını harcayıp fakirleştiklerini zikreder. "وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ" -*(Hazinelerden ve değerli yerlerden.)*[394] âyetini tefsîr ederken âyette geçen "كُنُوزٍ"-*(Hazinelerden)* kelimesinden maksadın, kimilerine göre, el-Mukattam[395] dağındaki hazineler olduğunu söyleyen Ebû Hayyân daha sonra Mısır halkından bu hazineleri çıkarmak için varını yoğunu harcayan insanlardan bahseder. Mısır'lıların, Mağrip'ten gelen insanlardan bu hazineleri çıkarmak için yardım istediklerinden, çoğu Mağribîlerin de uydurma evrak ve hikâyelerle onların paralarını yediklerinden söz eder. Mısır'da yaklaşık 45 yıl kaldığını belirten Ebû Hayyân o zamana kadar bu hazineleri bulanı duymadığını, bu hurâfelere inananların sadece fakirleşip perişan olduklarını zikreder[396].

Kur'ân okurken sağa sola sallanmayı hoş karşılamayan Ebû Hayyân bu davranışın Mısır'da Müslüman çocuklarında çok yaygın olduğunu zikreder. Bunun

---

393 **A.g.e.**, X, 536.

394 Şu'arâ (26), 58.

395 Mısırda el-Karâfe mezarlığına bakan ve Asvân'dan Kâhire'ye kadar Nil nehri boyunca uzanan dağ silsilesidir. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, 176.

396 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 158.

bir Yahudi âdeti olduğunu, zira Hz. Musa levhaları alıp tebliğ ettiğinde dağ, taş, ağaç ne varsa ihtizâza gelip sallandığını ve bu yüzden her Yahudi'nin Tevrat'ı okurken sallandığını ifâde eder. Bu âdetin Müslüman çocuklarına sirâyet ettiğinden dem vuran müellifimiz okullarda Kur'ân okuyan çocukların sallandıklarını ve başlarını hareket ettirdiklerini belirtir. Endülüs ve Mağrip'te ise durumun farklı olduğunu, eğer çocuk Kur'ân okurken hareket ederse hocası tarafından uyarıldığını ve kendisine "*sallanıp Yahudilere benzeme*" denildiğini zikreder[397].

Bütün bunların yanında Ebû Hayyân bazen ismini zikrettiği bir âlimin biyografisi hakkında kısaca bilgiler verir. Örneğin kıraat imâmı Hamza ile İbn Bâziş olarak bilinen Ebu'l-Huseyn Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî (ö.528/1133) ile ilgili bilgiler vermiştir[398].

D. ÖNEMİ

Şüphesiz *el-Bahru'l-Muhît*'in değeri, Ebû Hayyân'ın farklı alanlardaki engin birikimine, özellikle de Arap dilindeki vukûfiyetine dayanır. Zira o hayatı boyunca elde ettiği ilmî birikimini tefsîrinde ustalıkla sergilemiştir. Eser başta sarf, nahiv, lügat, belâğat gibi dil bilimleri olmak üzere tefsîr, hadîs, fıkıh, kıraat gibi Temel İslâm Bilimleri açısından zengin bir kaynaktır.

el-Bahru'l-Muhît'in tefsîr, hadîs, fıkıh vb. alanlar açısından önemi elbette büyüktür. Fakat bunlar tezimizle doğrudan alâkalı husûslar olmadığından onlardan bahsetmek istemiyoruz. Burada sadece eserin Arap dili açısından önemine değinmek istiyoruz.

---

[397] **A.g.e.**, V, 218.

[398] **A.g.e.**, III, 500; I, 467.

***el-Bahru'l-Muhît*'in Arap dili açısından önemini maddeler halinde şöylece sıralayabiliriz:**

a- ***el-Bahru'l-Muhît* kendinden önceki dile ait ilmî birikimi büyük ölçüde muhtevâsında toplamıştır.**

Bu yönüyle o Kur'ân filolojisi alanında bilgi edinmek isteyenler için zengin bir kaynak konumundadır. Özellikle âyetlerin i'râbı ile ilgili farklı birçok görüşü içermesinin yanında filolojik ihtilaflara yer vermesi ve bunları tartışması, dolayısıyla okuyucusuna derli toplu bilgiler sunması ve kolay istifâde edililir olması onu Arap dili açısından değerli kılmıştır.

Ebû Hayyân âyetlerin i'râbı ile ilgili geçmiş âlimlerin görüşlerini zikrederek bunları değerlendirmiştir. Kimisini tercîh etmiş kimisini de reddetmiştir. Bunu yaparken de sebebini zikretmiştir. Hemen hemen Kur'ân'ın bütün âyetlerini i'rab etmiştir. *el-Bahru'l-Muhît* bu yönüyle İ'râbu'l-Kur'ân sahasında yazılmış kapsamlı ve zengin eserlerdendir.

b- **Nahiv ve sarfa dâir konulara bolca yer verilmiştir.**

Ebû Hayyân yeri geldiğinde nahiv ve sarfa dâir konular hakkında bilgiler vermekte ve daha sonraları bunlara atıflarda bulunmaktadır. Eser bu yönüyle Muhammed Adîma'nın da söylediği gibi "**benzeri olmayan nahiv ve sarf kitabıdır**"[399].

c- **Nahvin geçirdiği merhaleler husûsunda önemli bilgiler verilmiştir.**

el-Bahru'l-Muhît kendinden önceki geniş birikime sahip olması sebebiyle bizlere nahvin geçirdiği merhaleler hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle nahvin cem'i ve tedvini ve bu alanda âlimlerin ortaya koyduğu eserler hakkında önemli malumat sunmaktadır. Daha önce kaleme aldığımız kaynaklar bölümü incelendiğinde, bu aşamada, nahiv ve sarf alanında o döneme kadar telif edilen eserler ve âlimlerin gayretleri müşahede edilecektir.

d- ***el-Bahru'l-Muhît* Arapça şahitler açısından zengindir.**

---

[399] 'Adîma, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", s. 49.

Ebû Hayyân Kur'ân, kıraatler, şiir, lehçeler ve bedevi sözleriyle istişhâtta bulunmuştur. Özellikle eserde, azımsanmayacak derecede şiirden şahidler bulunmaktadır[400]. İstişhadlerin çoğu sarf, nahiv, lügat, kıraat ve mana ile ilgilidir.

e- ***el-Bahru'l-Muhît* zengin bir mu'cem niteliğindedir.**

el-Bahru'l-Muhît müfred kelimelerin anlamları, kökleri, iştikâkı, sarf ve nahiv ile ilgili hükümleri gibi önemli bilgiler ihtivâ etmektedir. Müellif müfred kelimeler ile ilgili bu bilgileri âyetlerin hemen ardından verir. O bu yönüyle Isfahânî'nin Müfredât'ına eşdeğer bir eserdir.

f- **Kıraatler için önemli bir kaynaktır.**

Ebû Hayyân âyetlerle ilgili vârid olan mütevatir, ahad ve şâz kıraatlerin neredeyse hepsini eserinde toplamıştır. Özellikle şâz kıraatlere özel önem vermiştir. Çoğu yerde başkalarının reddettiği şâz kıraatleri o sahîh kabul ederek bu kıraatlerle amel etmiştir.

g- **Arap lehçeleri açısından önemli bir kaynaktır.**

Ebû Hayyân elli civarında Arap lehçesini eserinde zikretmiş ve bunlardan istişhâtta bulunmuştur. Çoğunlukla kıraatlerin izahında bu lehçelerden yararlanmakla birlikte sarf, lügat ve mananın tespitinde de bunlardan istifâde etmiştir[401].

h- ***el-Bahru'l-Muhît*'te belâğat ilmine ait terimler ve açıklamalar bulunmaktadır.**

Ebû Hayyân âyetleri tefsîr ettikten sonra sözlerini bu âyetlerin içerdiği belâğate ait sanatları zikrederek bitirir. Müellif burada seleften nakledilen beyan ve bedii'e ait açıklamaları zikrederek okuyucuya Kur'ân'ın sahip olduğu fesâhati ve belâğatı göstermeye çalışır.

---

400 Bu konuda Sabri İbrahim es-Seyyid tarafından yapılan ***Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi*** isimli çalışma dikkate değerdir.

401 el-Bahru'l-Muhît'te geçen lehçeler için bkz. Ali el-Hurût, "Lugâtu'l-'Arab fi'l-Bahri'l-Muhît", **Mecelletu Mecma'il-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Urdunî**, Sayı: 47, Ürdün 1994, s. 145.

E. ETKİSİ

el-Bahru'l-Muhît gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde âlimler arasında büyük bir şöhrete ve ehemmiyete sahip olmuştur. Birçok âlim ondan övgüyle bahsetmiştir. Örneğin İbnu'l-Cevzî onun hakkında şunları zikretmektedir:

"...Daha önce benzeri olmayan bir tefsîre sahiptir, adını el-Bahru'l-Muhît koydu..."[402]

Yine *el-Bahru'l-Muhît*'in konumunu ve şöhretini göstermesi açısından eseri neşr ve tashîh eden Muhammed İsmail ez-Zîb'in naklettiği şu mısrâlar dikkate değerdir:

أَتَاكَ البَحْرُ يَلفِظُ بالغَوالِي   ويَرْمِي بالزَّبَرْجَدِ وَاللالي

(el-Bahru'l-Muhît/deniz sana gelip en pahalı şeyleri atmakta, zeberced ve incileri fırlatmaktadır.)

Yine âlimlerden biri bu beyiti ikmal edici mâhiyette şunu söylemiştir:

يقُولُ لِسابِحِيه وخَائِضِيه   هَلُمُّوا فالنَّفائِسُ فِي خِلالي[403]

(el-Bahru'l-Muhît) içinde yüzenlere ve ona dalanlara "Geliniz! En nefis/kıymetli şeyler benim içimdedir." demektedir.)

Gerek Ebû Hayyân'ın öğrencileri gerekse daha sonraki âlimler eserlerinde *el-Bahru'l-Muhît*'ten bolca istifâde etmişler ve eserlerinde onu kaynak olarak kullanmışlardır. Kimisi ondan nakillerde bulunmuş, kimisi onu ihtisâr etmiş, kimisi de bazı mevzularını tartışmış ve ona reddiyeler yazmıştır.

Hicrî sekizinci asırdan sonra *el-Bahru'l-Muhît*'teki ihtilâflı meseleleri ve Ebû Hayyân'ın ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye gibi âlimlere yaptığı itirazları ele alan ve tartışan müstakil eserler yazılmıştır. Bunlardan bazıları kütüphanelerde yazma halinde dururken diğer bazıları son zamanlarda tahkîk edilerek ilim dünyasına

---

402 İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 286.
403 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 522. (Eski Baskı - Hatime)

kazandırılmıştır. Ayrıca günümüzde *el-Bahru'l-Muhît*'in çeşitli yönlerini konu edinen birçok akademik çalışma yapılmıştır. Özelikle Yüksek Lisans ve Doktora tezi olarak yapılan çalışmalar onun günümüzde ne derece etkili olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Burada önce yazma eserler hakkında bilgiler verdikten sonra *el-Bahru'l-Muhît* ile ilgili yapılan tezlerden bahsetmek istiyoruz.

Yazma eserlerden birincisi Yahya eş-Şâvî el-Mağribî olarak meşhûr olan Yahya b. Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İsa el-Milyânî el-Cezâirî (ö.1096/1685)'nin ***Cem'u İ'tirâdâti Ebî Hayyân 'alâ İbn 'Atiyye ve'z-Zemahşerî*** isimli eseridir. Yazar bu eserinde, Ebû Hayyân'ın İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'ye yaptığı itirazlarını toplamış ve değerlendirmelerde bulunmuştur[404]. İnternet üzerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla yazmanın bir bölümü Nâcî Mahmûd Huseyn Abdulcelîl tarafından ***el-Muhâkemât beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye li'ş-Şâvî: Dirâse ve Tahkîk ilâ Nihâyeti Sûreti Yûsuf*** adıyla Doktora tezi olarak çalışılmıştır. Diğer bir bölümü ise Hayriye Abdulhamîd Ali Za'îme tarafından ***el-Muhâkemetu beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye li'ş-Şâvî el-Milyânî el-Cezâirî: Tahkîk ve Dirasetu'l-Cuz'i'r-Râbi'*** adıyla çalışılmıştır[405].

İkinci yazma eser ise, Bedruddîn el-Gazzî olarak meşhûr olan Ebu'l-Berekât Muhammed b. Muhammed Bedruddîn b. Radiyuddîn el-Gazzî el-Âmirî ed-Dımaşkî (ö.984/1577) tarafından kaleme alınan ***ed-Durru's-Semîn fî Ba'di mâ Zekerahu Ebû Hayyân ve 'Âradahu's-Semîn*** isimli risâledir. Yazar burada Ebû Hayyân'ın, ez-Zemahşerî'ye yönelttiği itirazlara karşı talebesi es-Semîn el-Halebî'nin yaptığı eleştirilere yer vermiştir. 10 civarında meseleyi ele almıştır[406].

Üçüncü eser ise Kınalızâde Ali b. Emrullah tarafından kaleme alınan ***Muhâkemât beyne Sâhibi'l-Keşşâf ve Ebî Hayyân*** isimli yazmadır. Eser, Ebû

---

[404] Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü no: 259'da (405 vr.) ve Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi, no: 189'da (359 vr.) birer nüshası bulunmaktadır. Aynı yazmanın bir nüshası "**Beyne Ebî Hayyân ve İbn 'Atiyye ve'z-Zemahşerî**" adıyla el-Mektebetu'l-Ezheriyye, no: 1254 Tefsîr (Râf'î)'de bulunmaktadır.

[405] Tüm gayretlerimize rağmen maalesef, bu iki çalışmayı elde edemedik. Verdiğimiz bilgiler internette zikredilenlerle sınırlıdır. Bkz. Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi (www.kfcris.com)

[406] Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultân no: 39 (5 vr.) ile Manisa İl Halk Kütüphanesi no: 177/3 (10 vr.)'de olmak üzere iki yazma nüshası mevcuttur.

Hayyân'ın, ez-Zemahşerî'ye yaptığı itirazlara karşı es-Semîn el-Halebî'nin verdiği cevapları ihtivâ etmektedir[407].

el-Bahru'l-Muhît ile ilgili yapılan tezlere gelince, burada çalışmamızda yararlandığımız tezlerin hâricinde tespit edebildiklerimizden bahsetmek istiyoruz. Konuyla ilgili araştırmalarımız sırasında Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi'ne ait www.kfcris.com web sitesinde *el-Bahru'l-Muhît* ile ilgili tezlere rastladık. Adı ve yazarı dışında başka bilgilerin verilmediği bu tezlerin bazılarını konumuza ışık tutması açısından zikretmek istiyoruz[408].

1- Sâmiye Şa'bân Abdurrahman, ***el-Kadâya'n-Nahviyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî min Hilâli'l-Cuz'i'l-Evvel ve's-Sânî min Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebi Hayyân: Tahkîk ve Dirâse.***
2- Ebu'l-Mecd Ali Hasen 'Amâra, ***el-Kadâya'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî fi'l-Cuz'eyni's-Sâbi' ve's-Sâmin mine'l-Bahri'l-Muhît: Şerhen ve Münâkaşeten*** (Doktora).
3- Nâhiye Abdulkerîm Reşîd, ***el-Ebniyetu's-Sarfiyye fi'l-Bahri'l-Muhît***, (Doktora).
4- Dureyd Hasan Ahmed, ***'İlelu'l-İhtiyâr fi Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî***, (Yüksek Lisans).
5- Muhammed Hammâd Sâ'id el-Kuraşî, ***Ta'kîbâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye li Cârillah ez-Zemahşerî fi'l-Bahri'l-Muhît*** (Doktora).
6- Ramazan Yahluf, ***Muvâzenetun beyne'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân ve'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*** (Doktora).
7- Muhsin b. Abdisselâm Belahsin, ***el-Kırâatu'l-Kur'âniyyetu'ş-Şâzzetu fi'l-Bahri'l-Muhît,*** (Yüksek Lisans).
8- Abdullah Muhammed el-'Umeyr, ***Mesâilu't-Tasrîf fi'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân (745); Cem'an ve Dirâseten***, (Doktora).

---

[407] Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserin, biri Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi no: 3673/23 (13 vr.)'te diğeri Manisa İl Halk Kütüphanesi no: 177/2 (28 vr.)'de olmak üzere iki nüshası mevcuttur.

[408] Bu sitede verilen *el-Bahru'l-Muhît* ile ilgili yapılmış tezlerin sayısı kırkı bulmaktadır. Tezlerin ayrıntısına ulaşma ve onları elde etme girişimlerimiz, maalesef, sonuçsuz kalmıştır.

9- Abdullatif Muhammed el-Hatîb, ***el-Bahru'l-Muhît li Ebî Hayyân en-Nahvî; Dirâse Nahviyye Sarfiyye Savtiyye***, (Doktora).

10- Muzne Sâlih Nâsır el-Fuheyd, ***el-Kırâatu'l-Kur'âniyye fi'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân ve Sılatuhâ bi'l-Lehecâti'l-'Arabiyyeti'l-Kadîme***, (Doktora).

11- 'Atiyye Cum'a Hârûn, ***el-Bahsu'l-Beyânî fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît***, (Doktora).

12- Muhammed b. Sa'd eş-Şâvî, ***et-Te'vîlu'n-Nahvî li'l-Kırâati'ş-Şâzzeti 'inde Ebî Hayyân fi'l-Bahri'l-Muhît***, (Doktora).

Bu listeyi daha fazla uzatmak mümkündür. Fakat bu kadarıyla yetinmek istiyoruz[409].

el-Bahru'l-Muhît ile ilgili yapılan bazı akademik çalışmalara değindikten sonra ondan istifâde edilerek veya nakillerde bulunularak ortaya konan çalışmalardan bahsetmek ve bu çerçevede onun etkisini ortaya koymak istiyoruz. Zira gerek Ebû Hayyân'ın öğrencileri gerekse daha sonra gelen âlimler bu kaynaktan istifâde etmiş ve eserlerini zenginleştirmişlerdir.

el-Bahru'l-Muhît'ten sıkça istifâde edenler arasında Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed es-Sefâkusî (ö.742/1341) bulunmaktadır. Ebû Hayyân'ın talebelerinden olan es-Sefâkusî ***el-Mecîd fî İ'râbil'l-Kur'âni'l-Mecîd*** isimli eserinde hocasının eserinden yararlanarak hacimli bir eser meydana getirmiştir. Bu eseri de Muhammed b. Suleyman es-Serhadî eş-Şâfiî (ö.792/1390) ihtisâr etmiş ve yer yer es-Sefâkusî'ye itirazlar yöneltmiştir[410].

Ebû Hayyân'ın öğrencilerinden Ahmed b. Abdulkadir b. Mektûm (ö.749/1348), ***ed-Durru'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît*** isimli eserini, *el-Bahru'l-Muhît*'te hocası ile ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye arasında geçen tartışmalara ve hocasının bu iki âlime yaptığı reddiyelere hasretmiştir. İbn Mektûm eserin telif

---

409 Kral Faysal Araştırma Merkezi web sitesinde yayınlanan *el-Bahru'l-Muhît* ile ilgili yapılmış tezlerin tamamı için bkz. http://213.150.161.217/scripts/minisa.dll/210/1/0?SEARCH (www.kfcris.com)

410 Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 122; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 235.

sebebini zikrederken bu husûslara temas etmiş ve *ed-Durru'l-Lakît*'in, hocası Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît* isimli kitabında kendisi ile ez-Zemahşeri ve İbn 'Atiyye arasında geçen ihtilâflı meseleleri içeren, hocasının bu iki âlimin tefsîrlerinde zikrettikleri görüşlere yaptığı reddiyeleri ele alan, onların i'râb hükümleri ile ilgili hatalarına dikkat çeken ve bunları en güzel şekilde sonuca bağlayan bir kitap olduğunu ifâde etmiştir. Bu ifâdelerden İbn Mektûm'un eserinde hocasının izini takip ettiğini ve ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'ye yöneltilen eleştirilerde hocası Ebû Hayyân gibi düşündüğünü anlıyoruz[411].

Yine Ebû Hayyân'ın talebelerinden olup İbn Ummi Kâsım olarak meşhûr olan Bedruddîn Hasan b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısrî (ö.749/1348) de *el-Bahru'l-Muhît*'ten istifâde edenler arasındadır. ***el-Cenyu'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî, Tavdîhu'l-Makâsıd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*** ve ***Şerhu't-Teshîl*** gibi eserlerinde o, dile ait ihtilâflı bir konuda tarafların delillerini izah ederken hocası Ebû Hayyân'ın görüşlerini nakletmiştir[412].

Aynı şekilde Ebû Hayyân'ın talebelerinden olup es-Semîn el-Halebî olarak tanınan Ahmed b. Yûsuf b. Abduddâim (ö.756/1355), ***ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*** isimli tefsîrinde hocasından bol miktarda nakilde bulunmuştur. Eseri tahkîk eden Ahmed Muhammed el-Harrât, *el-Bahru'l-Muhît*'in *ed-Durru'l-Masûn*'un kaynakları arasında ilk sırayı aldığını ifâde eder. el-Halebî'nin hocasının eserinden yaptığı nakiller o kadar fazlaydı ki bazıları bu eseri *el-Bahru'l-Muhît*'in bir özeti veya nüshası olduğunu, içinde hocasının tefsîrinden farklı yeni bir şeyin bulunmadığını zannetmişlerdir. Ama el-Harrât, bu görüşün abartılı olduğunu fakat insanların el-Halebî'nin ne derecede *el-Bahru'l-Muhît*'ten etkilendiği ve istifâde ettiği gerçeğine işâret etmesi açısından önemli olduğunu ifâde eder. el-Halebî, Kur'ân müfredâtının açıklanması, âyetin i'rabı ile ilgili önceki âlimlerin farklı izahlarına muttali olma husûsunda *el-Bahru'l-Muhît*'ten epeyce istifâde etmiştir. Filolojik konularda ve bu konulardaki ihtilâflı meselelerde, kabul veya redd sadedinde delil

---

411 Ebû Muhammed Ahmed b. Abdilkâdir b. Mektûm el-Kaysî, **ed-Durru'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît** (el-Bahru'l-Muhît'in kenarında), Matba'atu'n-Nasr el-Hadîse, Riyad 1329, I, 4-10.

412 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 510-511; Bedr b. Nâsır el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye fi'l-Bahri'l-Muhît**, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 2000, II, 949.

getirilen şâhitlerin pek çoğunu *el-Bahru'l-Muhît*'ten iktibâs etmiştir. Bunun yanında o, yer yer hocasına itirazlar yöneltmiş ve bazı görüşlerini reddetmiştir[413].

İbn Hişâm el-Ensârî olarak meşhûr olan Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed (ö.761/1360)'in telif ettiği eserlerin çoğunda Ebû Hayyân'dan etkilendiği görülmektedir. ***Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb, Avdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik, el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Şerhi'l-Lemhati'l-Bedriyye*** gibi eserlerinde Ebû Hayyân'ın etkilerini görmek mümkündür[414]. İbn Hişâm hakkında bilgi veren müelliflerin çoğu, onun Ebû Hayyân'a şiddetle muhalefet ve itiraz ettiğinden bahseder[415].

Abdulhâlik 'Adîmah, İbn Hişâm'ın, *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinde *el-Bahru'l-Muhît*'te geçen i'râblardan epeyce istifâde ettiğini ve nakillerde bulunduğunu, fakat bu kaynaktan hiç söz etmediğini ifâde eder. Ayrıca eserinde Ebû Hayyân'ın ismini zikrettiği yerlerin sayısının 36'yı geçmediğini ve bunların çoğunun tenkit ve itiraz maksadıyla yer aldığını belirtir. Neredeyse *Muğni'l-Lebîb*'de geçen âyet i'râblarının tamamının *el-Bahru'l-Muhît*'ten naklen olduğuna kanaat getirdiğini ifâde eden 'Adîmah, İbn Hişâm'ın ez-Zemahşerî ve el-'Ukberî'den yaptığı nakillerin kat kat fazlasını Ebû Hayyân'ın tefsîrinden yaptığını belirtir[416]. Konu ile ilgili olarak Bedr b. Nâsır el-Bedr, Adîma'nın bu görüşünü zikrettikten sonra, bunu destekler mâhiyette

---

413 es-Semîn el-Halebî Ahmed b. Yûsuf, **ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn**, (Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1986, I, 23-24; Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 122; el-Bedr, **İhtiyâratu Ebî Hayyân**, II, 951.

414 Bkz. Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Hişâm, **Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb**, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Matbaatu'l-Medenî, Kâhire ts., s. 29, 34, 39-40, 98, 99, 110, 128, 190, 194, vd.; a.m., **Avdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1966, II, 219. İbrahim Abdullah Rufeyde, **en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr,** el-Munşe'etu'ş-Şa'biyye, Trablus 1981, II, 1337 vd.

415 Yûsuf Abdurrahmân ed-Dab' bu konu ile ilgili olarak **"et-Tibyân fî Sırri Tehâmuli İbni Hişâm 'alâ Ebî Hayyân"** adıyla bir eser kaleme almış ve İbn Hişâm'ın Ebû Hayyân'a karşı olan bu tavrının sebebini ortaya koymaya çalışmıştır. Bkz. Yûsuf Abdurrahmân ed-Dab', **et-Tibyân fî Sırri Tehâmuli İbni Hişâm 'alâ Ebî Hayyân ve Yelîhi Bahsun fî Daf'i İhâmi Hilâfi'z-Zâhiri fî ba'di mâ Tereke'l-Evvelu li'l-'Âhiri,** Dâru'z-Zeynî, Kâhire 1970, s. 8, vd.; Ayrıca bu ihtilâfın ve itirâzın sebepleri ve değerlendirmesi için bkz. Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî, **Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, Matba'atu'l-Câmi'ati'l-Mustansiriyye, Bağdat 1977, I, 111; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 526; Abdul'âl Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısr ve'ş-Şâm**, s. 412, vd.

416 Muhammed Abdulhâlik Adîma, **Dirâsât li Uslûbi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1972, I, 99.

Muğni'l-Lebîb'ten örnekler zikrederek İbn Hişâm'ın *el-Bahru'l-Muhît*'ten ne derecede istifâde ettiğini ortaya koymaya çalışır[417].

İbn Mektûm'dan sonra *el-Bahru'l-Muhît*'i ihtisâr edenlerden biri de İbnu'l-Bağdâdi olarak meşhûr olan Abdurrahman b. Ahmed b. Ali b. el-Mubârek (ö.781/1379)'dir. ez-Ziriklî'nin naklettiğine göre İbnu'l-Bağdâdî, *el-Bahru'l-Muhît*'i ihtisâr etmiştir[418].

Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Se'âlibî el-Cezâirî el-Mağribî (ö.876/1471) de ***el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*** isimli tefsîrinde *el-Bahru'l-Muhît*'ten epeyce nakilde bulunmuştur. O, eserin mukaddimesinde Ebû Hayyân'dan yaptığı nakillerin es-Sefâkusî vasıtasıyla olduğunu ifâde eder[419]. Bu müfessirden başka el-Âlûsî ***Ruhu'l-Me'ânî***[420], İbn 'Âşûr ***et-Tahrîr ve't-Tenvîr***[421], eş-Şevkânî ***Fethu'l-Kadîr***[422] isimli eserinde *el-Bahru'l-Muhît*'ten pek çok nakilde bulunmuştur.

XVII. asır Osmanlı dönemi Arap dilcilerinden Antakyalı Mustafa Remzî (ö.1100/1689)[423] ***Gunyetu'l-Erîb 'an Şurûhi Muğni'l-Lebîb*** isimli eserinde *el-Bahru'l-Muhît*'ten istifâde etmiştir[424].

Bunlardan başka ismini zikretmediğimiz daha bir çok müfessir ve âlim *el-Bahru'l-Muhît*'ten nakillerde bulunmuş ve onun zengin kaynağından istifâde

---

417 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 960-962.

418 ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 66-67.

419 Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Se'âlibî, **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrut ts., I, 4. Bazı nakilleri için bkz. I, 23, 68, 85, 214, 237, 432, 437, vd.

420 Ebu'l-Fadl Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., I, 77, 81, 136, 137, 144, 147, 152, 171, vd.

421 İbn Âşûr Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâr-ı Sahnûn, Tunus 1997, I, 56, 195, 502, 519, 526, 745; II, 161, 164, 290, vd.

422 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr; el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ts., IV, 4, 50, 61, 72, 80, 88, 106, 117, 130, 138, 141, 224, vd.

423 Antakyalı Mustafa Remzî'nin hayatı, ilmî ve edebi şahsiyeti ile eserleri hakkında bkz. Mehmet Yavuz, **Antakyalı Mustafa Remzi Nufûzu'l-Lisân ve 'Ukûdu'l-Hisân**, İstanbul 2001; a.m., "XVII. Asır Osmanlı Arap Âlimlerinden Mustafa Remzî", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Sayı: 3, Güz 2001, s. 119-130.

424 Yavuz, "XVII. Asır Osmanlı Arap Âlimlerinden Mustafa Remzî", s. 121-122.

etmiştir. Bütün bunlardan ayrı olarak tezimizin bibliyografya kısmında *el-Bahru'l-Muhît* ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında günümüzde bu eserin ne kadar önemsendiği ve ne derece etkili olduğu anlaşılacaktır.

III. BÖLÜM

el-BAHRU'L-MUHÎT'İN FİLOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

Ebû Hayyân kendi döneminin en büyük dil âlimlerinden biridir. Zira ona verilen "Şeyhu'n-Nuhât", "Sîbeveyhi'z-Zamân", "İmâmu'n-Nahv", "Lisânu'l-Arab", "Şeyhu'l-Arabiyyeti ve'l-Edeb", "İmâmu'n-Nuhât", "Nahviyyu Asrihi ve Luğaviyyuhu ve Mufessiruhu..."[1] gibi sıfatlar onun bu alanda ne kadar yetkin olduğunu göstermektedir. Ayrıca uzun yıllar nahiv dersleri aldığı hocası İbnu'n-Nehhâs'ın 698/1299'de ölümünden sonra onun yerine geçmesi, 704/1305 yılında el-Hâkim camiinde nahiv, 710/1311 yılında el-Kubbetu'l-Mansûriyye medresesinde tefsîr hocalığına tayin edilmesi; el-Akmer câmiinde kıraat, et-Tûlûnî câmiinde tefsîr dersleri vermesi ve bilâhare el-Kubbetu'l-Mansûriyye'ye hadîs kürsüsü başkanlığına (Meşyehatu'l-Hadîs) getirilmesi[2] onun dil bilimleri ve İslâmî ilimlerdeki geniş birikimini ve kültürünü ortaya koyması açısından önemlidir. Bunlardan daha önemli olan ise onun ilmî birikiminin somut göstergeleri olan eserleridir. *İrtişâfu'd-Darab, et-Tezyîl ve't-Tekmîl, Menhecu's-Sâlik, en-Nuketu'l-Hisân, el-Mubdi', et-Tedrîb, Takrîbu'l-Mukarreb* ve *el-Bahru'l-Muhît* gibi eserler incelendiğinde Ebû Hayyân'ın Arap diline ne denli hâkim olduğu, inceliklerini bildiği ve geçmiş ulemânın görüşlerine muttali olduğu görülecektir.

Dilciliği ile şöhret bulan Ebû Hayyân'ın dil sahasındaki bu geniş birikimini *el-Bahru'l-Muhît* isimli tefsîrine dercetmesi pek tabiidir. Mısır'a yerleştikten sonra 57 yaşında iken kaleme aldığı bu eser onun fikri olgunluğu yakaladığı döneminde ortaya çıkmıştır. Kendinden önceki birçok ulemânın, âyetlerin i'râbı ile ilgili

---

1 el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, IV, 71; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, IX, 276; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 280; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 537.

2 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 10; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 268; ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffaz**, s. 24; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 290; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 559; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 40-41; 'Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî", s. 59; Abdulmecîd el-Muhtesib, "Ebû Hayyân el-Endelusî", s. 27.

görüşlerini toplaması; sarf, nahiv, lügat, belâğat, lehçeler, kıraatler vb. meselelere genişçe yer vermesi onu önemli kılan etkenler arasındadır. Ayrıca ez-Zemahşerî, İbn 'Atiyye, el-Hûfî vb. âlimlere yaptığı itirazlar ile kıraatler karşısındaki tutumu eserin daha sonraki âlimler tarafından dikkatle ele alınmasına sebep olmuştur. Günümüzde ise *el-Bahru'l-Muhît* yukarıda sayılan husûslar için ve i'rabu'l-Kur'ân alanında bir çok araştırmacı için önemli kaynaklardan biri durumundadır.

Ebû Hayyân dile ait birikimini *el-Bahru'l-Muhît*'te ustaca kullandığını görüyoruz. Eserin filolojik açıdan incelenmesi, müellifin dilciliğini ortaya koyacağı için *el-Bahru'l-Muhît*'in filolojik değerini Ebû Hayyân'ın dilciliği ile birlikte eser çerçevesinde ele almak istiyoruz.

I. DİL BİLİMLERİNE ÖNEM VERMESİ

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'in hem mukaddimesinde hem de değişik yerlerinde müfessirin dil bilimlerine büyük ihtiyacı olduğunu belirtir. Daha önce de temas ettiğimiz üzere tefsîrinin mukaddimesinde bu konuya değinen müellif, müfessirin lügat, nahiv ve belâğat'e vakıf olması gerektiğini önemle vurgulayarak bu sahalarda telif edilmiş meşhûr eserlerden söz eder[3].

Müellif, müfessirlerin düştükleri hataların çoğunun dil bilimlerindeki yetersizliklerinden kaynaklandığını belirtir. Bu yüzden lügat, nahiv ve Arap kelamını iyice bilmeyenlerin âyetlerin i'râbını yaparken hataya düştüklerini ve yanlış çözümlemelerde bulunduklarını ifâde eder[4].

Mesela "وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ..." - *(İçinizden, imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın.)*[5] âyeti ile ilgili iki farklı i'râb şeklini verdikten sonra tefsîr kitaplarında *et-Taberî*'den[6] nakledildiği

---

3 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 14-15.

4 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 213-214.

5 Nisa (4), 25.

6 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî'dir. Tefsîr, tarih, hadîs, fıkıh ilimlerinde imamdır. Taberî tefsîri olarak meşhûr olan ***Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*** ile Taberî tarihi olarak tanınan ***Ahbâru'r-Rusul ve'l-Mulûk*** meşhûr eserleri arasındadır. 310/923'te Bağdat'ta

söylenilen garîb bir i'râb tarzını zikreder. Daha sonra Kur'ân'ın bu tür bir i'râb şekline hamledilmemesi gerektiğini çünkü bu i'râbın, sahibinin nahiv ve me'ânî ilimlerindeki bilgisizliğini ortaya koyduğunu, ayrıca Kur'ân nazmını fasîh üslubundan uzaklaştırdığını zikrederek bu i'râba iltifat edilmemesi gerektiğini ifâde eder[7].

Bunun yanında müellifimizin dil bilimlerine verdiği ehemmiyeti gösteren bariz delillerden biri onun, âyeti oluşturan müfredatı/kelimeleri açıklarken sergilediği gayrettir. Her kelimeyi lügat, sarf, nahiv ve mana açısından değerlendirir ve ahkâmını belirtir. Örneğin Bakara sûresi 26-29. âyetlerde geçen الحياء , أن , الضرب ,

الاستواء , أمواتاً , كيف , الخسار , الميثاق , العهد , النقض , الفسوق , الإرادة , ماذا , الحق , أما , البعوضة

müfredatı ile ilgili bilgiler verirken kelimenin anlamının yanında yapısı, iştikakı, kullanımı ve zıt anlamı gibi husûslara da değinir. Ayrıca âlimlerin kelime ile ilgili görüşlerini zikreder ve yukarıda belirtilen husûslarla ilgili âyet, hadîs ve şiirlerden istişhâtta bulunur[8].

Ebû Hayyân mâhir bir dilci olması sebebiyle bu bilgisini âyet terkiplerinin anlaşılmasında, güzelliğinin ve belâğatının sırlarının gösterilmesinde kullanmıştır. Onun nahiv anlayışı, sadece Kur'ân âyetlerinin mücerred i'râb harekelerinin verilmesinden ibaret değildir. Çoğu zaman o, metin ile mana arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmıştır. Bu da Ebû Hayyân'ın dil hassasiyetinin inceliğini ortaya koymaktadır[9]. Örneğin "فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا"-*(Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur.)*[10] âyetinde "مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ"–*(İbrahim'in makamı)* terkibini "آيَاتٌ"-*(nişâneler)* lafzından bedel veya mahzuf mübtedanın haberi olarak i'râb eden âlimlerin bu görüşlerini lafız

vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, II, 710; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, II, 284.

7 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 594. Ayrıca bkz. **A.g.e.**, II, 686-687.

8 **A.g.e.**, I, 191-193.

9 Abdulhamid es-Seyyid, **Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf fi'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru'l-İsrâ, Amman 2002, I, 125.

10 Âl-i İmrân (3), 97.

ile mana arasında ilişki kurarak açıklamaktadır. Bazı âlimlere göre "مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ" terkibi "آيَاتٌ" lafzından bedel kül mine'l-küll'dür. Bazılarına göre ise mahzuf mübtedanın haberi olup cümlenin takdiri "هُنَّ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ"-*(Onlar İbrahim'in makamıdır.)* şeklindedir[11]. Burada Ebû Hayyân şu soruyu sorar. Bu i'râb şekillerine göre müfred olan bir lafız, cemi olandan nasıl bedel veya haber olabilir? Bu soruya iki açıdan cevap verilebileceğini ifâde eder ve bunları şu şekilde zikreder. **Birincisi**: "مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ" ibâresinin birçok âyet yerinde kullanılmasıdır. Çünkü Hz. İbrahim'in konumu, Allah'ın kudretine olan güçlü delaleti, nübüvveti ve sert kayaya ayağının izinin çıkması bunu ortaya koymaktadır. Hatta âyette onun hakkında "إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا"-*(İbrahim, gerçekten Hakk'a yönelen, Allah'a itaat eden bir önder idi.)*[12] denilmiştir. **İkincisi**: "مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ" ibâresinin bir çok âyeti içermesidir. Çünkü sert kayada ayak izinin bulunması bir âyettir. Ayaklarının topuğa kadar batması bir âyettir. Kayanın bir kısmının yumuşatılıp diğer bir kısmının sert bırakılması âyettir. Diğer Peygamberlerin âyetlerinin silinip bunun bırakılması Hz. İbrahim'e has bir âyettir. Hz. İbrahim'in müşrik, ehl-i kitap ve mülhidlerden oluşan bir çok düşmanının bulunmasına rağmen bu izin binlerce yıl muhafaza edilmesi yine bir âyettir[13].

Daha önce de değindiğimiz üzere tefsîr ilminin sadece nahve dayanmadığını belirten Ebû Hayyân nahvin yanında belâğatın da Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli rolü olduğuna dikkat çeker. Çoğu âlimlerin, kendi döneminde, belâğat ve fesâhat'ten uzak olduklarını bu sebeple tefsîr sahasında eserler telif edemediklerini zikreder. Yine o dönemde nahiv ve belâğatı kendinde mezceden büyük âlimlerin azaldığını, hatta nahivde imâm kabul edilen bir âlimin, bir beyitin medlulünü bilmek veya

---

11 Eski âlimler akılsız çoğullara cemi müennes gâibe zamirini *Hunne* [هُنَّ] takdir ederlerdi. Fakat belli bir dönemden sonra bu gibi yerlerde *Hiye* [هِيَ] zamiri kullanılmaya başlanmıştır.

12 Nahl (16), 120.

13 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 271. Diğer örnekler için bkz. I, 115; II, 414; VIII, 142.

içerdiği edebî sanatlar hakkında konuşmak bir tarafa dursun Arap şiirinden bir-iki beyit dahi söyleyemeyecek durumda olduğunu ifâde eder[14].

Yine Ebû Hayyân Fâtiha sûresi tefsîrinin sonunda bu sûrede geçen belâğat ilmine ait sanatları zikretmeye başlamadan önce bu sanatları ancak Arap dilini iyi bilen, Edebî ilimlere vakıf olan ve söz sanatlarını ustalıkla tatbik eden, nesir inşâ edebilen ve şiir nazmedebilen kişilerin istihrac edebileceğini söyler. Arap kelamını bilmeyen, edebî zevke sahip olmayanların bu sanatları göremeyeceklerini ve maksadı anlayamayacaklarını belirtir[15].

Kısacası Ebû Hayyân'a göre Kur'ân'ı tefsîr edecek kişinin mutlaka dil bilimlerine vakıf olması gerekir. Bu husus onun için çok önemlidir. Ona göre, müfessirlerin hataya düşmelerinin sebebi çoğu kez dil bilimlerindeki yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır. Kur'ân'ın doğru i'râbının yapılması dolayısıyla doğru anlaşılması sarf, nahiv, lügat, belağat gibi ilimlere vâkıf olmanın yanında Arap dil inceliklerinin bilinmesi ile mümkündür. Ebû Hayyân'ın dil bilimlerine verdiği önemi anlamak için onun *el-Bahru'l-Muhît*'e dercettiği dil malzemesine bakmak yeterlidir. Âyetlerin müfredatını izah ederken verdiği lügat, sarf, nahiv ile ilgili bilgiler ile terkiplerin ve cümlelerin i'râbı sırasında değindiği meseleler ve yaptığı itirazlar onun dilbilimlerine verdiği önemi ortaya koymaktadır.

II. NAHİVDEKİ MEZHEBİ

Arap dilinde geniş bir birikime sahip olan Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te belli bir ekole müntesip olduğunu tasrih etmemektedir. O, eserinde, başta Basra ekolü olmak üzere Kûfe, Bağdat, Mısır ve Endülüs ekolleri ile bu ekollere mensup âlimlerden istifâde etmiş, onların, sahîh gördüğü veya hakikate en yakın bulduğu görüşlerini tercih etmiştir[16]. Hiçbir ekole taassup derecesinde bağlı olmadığını sık sık dile getiren müellif bununla ilgili olarak eserinin değişik yerlerinde şunları zikretmiştir:

---

14 **A.g.e.**, I, 19; V, 43.

15 **A.g.e.**, I, 53.

16 Yâsîn Câsim, **el-İ'râbu'l-Muhît min Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001, I, 11.

"Ne Basralı dilcilerin ne de onlara muhalefet eden diğerlerinin görüşlerine ibadet derecesinde bağlı değiliz. Nice hükümler vardır ki Kûfeli dilcilerin Arap kelamından naklettikleri ile sabit olmuştur. Basralı dilciler o husûsta bir şey nakletmemişlerdir. Yine nice hükümler vardır ki Basralı dilcilerin nakilleri ile sabit olmuştur. Kûfeliler ise o konuda bir şey nakletmemişlerdir. Bütün bunları Arap dilinde geniş birikimi olan biri anlayabilir..."[17]

"Arap dili ne Basralı dilcilerin çoğunun naklettikleri ne de onların tercîh ettikleri ile sınırlıdır. Aksine nakil sahîh olduğunda gereğini yapmak gerekir..."[18]

"...Arap dili sadece Basralıların naklettikleri ile sınırlı değildir. Kıraatler de sadece Basralıların bildikleri ve naklettikleri şekilde gelmemektedir. Aksine Kûfeli kıraat bilginleri neredeyse Basralı kıraat bilginleri gibidir."[19]

"...İlim sadece Basralı dilcilerin naklettikleri ve görüşleri ile sınırlı ve ona bağlı değildir."[20]

"Basralı dilcilerin görüşlerine ibadet derecesinde bağlı değiliz...", "Basralı nahivcilerin muhalif olmasının önemi yoktur..."[21]

Ebû Hayyân'ın Basra ekolü ve âlimlerinin görüşlerine aşırı derecede bağlı olmadığını ifâde etmesine rağmen kendi görüşlerinin çoğunun bu ekol çizgisinde olduğunu görüyoruz. Bu ise Ebû Hayyân'ın esas aldığı prensiplerin Basra ekolü prensipleri ile örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. Basralı dilciler güvenilir, bol ve sağlam semâî delillere dayanarak küllî kâideler ortaya koymuşlardır. Ebû Hayyân da ileride görüleceği üzere semâ'yı esas almış ve hangi ekol semâ'a dayanmışsa onun görüşünü tercih etmiştir. Bu yüzden görüşlerinin çoğu Basra ekolü çizgisinde olmuştur[22].

---

17 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 500.

18 **A.g.e.**, II, 195.

19 **A.g.e.**, II, 754.

20 **A.g.e.**, II, 679.

21 **A.g.e.**, V, 15.

22 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, 862-863. Ebû Hayyân'ın Basra ekolü görüşlerini tercih ettiği yerler için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 29, 30, 38, 46, 50, 62, 77, 79, 91, vd.

Ebû Hayyân'ın daha önceleri Zâhiriye mezhebine mensup oluşu ve bu düşüncenin etkisi altında kalması elbette onun nahivdeki mezhebine de tesir etmiştir. Zâhiriye mezhebinin Ebû Hayyân ve tefsîri üzerindeki etkisine geçmeden önce bu mezhep hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

İslâm hukuk ekollerinden biri olan Zâhiriye mezhebi, Ebû Suleyman Davud b. Ali b. Halef ez-Zâhirî (ö.270/883) tarafından kurulmuştur. Davudiye adıyla da anılır. Önceleri Şâfiî mezhebine müntesip olan Davud ez-Zâhirî daha sonraları bu mezhepten ayrılmış, sırf âyetlerin ve hadîslerin zâhirî (dış) anlamlarına göre hüküm vermek gerektiğini savunmuş, İcmâ' prensibini çok daraltmış, re'yi ve kıyâs metodunu da tamamen reddetmiştir.

Bu mezhebin görüşleri Davud ez-Zâhirî'nin eserleri, talebeleri ve özellikle de oğlu Muhammed (ö.297/909) vasıtasıyla yayılmıştır.

Mezhebin ikinci imâmı, İbn Hazm el-Endelüsî olarak tanınan Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (ö.456/1064)'dır. İbn Hazm, Zâhiriye mezhebinin Kadı Ebû Ya'lâ (ö.458/1066) vâsıtasıyla Hanbelî mezhebi tarafından doğu İslâm ülkelerinde sıkıştırıldığı bir zamanda ortaya çıkmış ve mezhebin yayılması için büyük gayretler sarf etmiştir. Özellikle büyük şehirlerde rağbet görmeyen bu mezhebi yaymak için büyük çabalar göstermiş, bu uğurda kitapları yakılmış, hapse atılmış ve türlü eziyetlere maruz kalmıştır.

Zâhiriye mezhebinin günümüze kadar süren etkisi İbn Hazm'ın ciltler dolusu eserlerdeki görüşleri ile mümkün olabilmiştir. Onun en önemli eserleri arasında *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, en-Nubez* ve *el-Muhallâ*'yı zikredebiliriz.

İbn Hazm'ın ölümünden sonra talebeleri ve çocukları mezhebi sadece Endülüs'te değil doğu İslâm ülkelerinde de canlandırmış ve yaymışlardır.

Hicrî VI. asrın sonları ile VII. asrın başları Zâhiriye mezhebinin parlak ve yayılma devridir. 580-595/1184-1198 yılları arasında iktidarda olan Muvahhidî hükümdarı Ya'kub b. Yûsuf b. Abdulmu'min, Zâhiriye mezhebini Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaymaya gayret etmiştir. Halkın Mâlikî mezhebini bırakıp Zâhiriye mezhebine geçmeleri için çağrıda bulunmuş, baskı yapmış, hatta Mâlikî mezhebine göre yazılmış fıkıh kitaplarını toplatıp yakmıştır. Hükümdarın 595/1189 yılında

ölümünden sonra Zâhiriye mezhebi Mağrib ve Endülüs'te zayıflamış ve zamanla yerini Mâlikî mezhebine bırakmıştır[23].

Muvahhidî hükümdarların Zâhiriye mezhebine çağrısı, o devirde, bazı âlimlerin düşüncelerini etkilemiş ve telif edilen eserlerde bu mezhebin etkisi açıkça görülmüştür. nahiv ilmi de bundan nasibini almış ve Zâhirî düşünceye göre nahiv kitapları telif edilmiştir. Bunlardan en dikkat çekeni, İbn Madâ' el-Kurtubî olarak şöhret bulan Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Abdirrahman b. Muhammed b. Madâ' el-Kurtubî (ö.592/1196)'nin *er-Reddu 'ala'n-Nuhât* isimli eseridir.

Muvahhidler döneminde değişik şehirlerde kadılık yapan İbn Madâ' iktidarın çağrısına uyarak Zâhirî düşünceyi yaymaya gayret etmiştir. O, hükümdar Yûsuf b. Abdulmu'min (ö.580/1184) döneminde tüm ülkenin kadılığına getirilmiş ve oğlu Yakub b. Yûsuf (ö.595/1199) döneminde de onun sağ kolu olmuştur.

İbn Madâ' *er-Reddu 'ala'n-Nuhât* isimli eserinde doğu nahvine ağır bir hamle yaparak onu eleştirmiş ve doğu nahvinin temel aldığı çoğu prensipleri reddetmiştir[24]. O dönemde Endülüs'te Basra ekolü ve bu ekolün görüşleri revaçta olduğu için eserinde bu ekolün görüşlerini ve âlimlerini hedef almıştır. Eserinde **âmil nazariyesini, ikincil ve üçüncül illetleri, kıyâsı, pratik olmayan alıştırmaları** reddetmiştir[25].

İbn Madâ'nın bu görüşleri, elbette, gerek kendi dönemindeki âlimler gerekse daha sonraki âlimler üzerinde etkili olmuştur. Ebû Hayyân'nın onun bu çağrısından ve zâhirî düşünceden etkilendiğini düşünüyoruz. Zira Şafiî mezhebine geçmeden önce onun Zâhirî olduğunu ve İbn Hazm'ın *el-Muhallâ* isimli eserini *el-Enveru'l-Eclâ fî İhtisâri'l-Muhalla* adıyla ihtisâr ettiğini[26] daha önce zikretmiştik. Ayrıca İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın Zâhiriye mezhebine meyilli olduğunu zikretmektedir[27]. Yine

---

23 Şener Abdulkadir, **Makaleler Tebliğler ve Diğer Yazılar**, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001, s. 479-480.

24 İbn Madâ' el-Kurtubî, **er-Raddu 'ale'n-Nuhât**, (Nşr. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahre 1982, 76 vd.

25 İbn Madâ', **a.g.e.**, s. 76 vd. Krş. el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 319, 388-389.

26 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 186.

27 İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 310.

onun *"Zâhiriye mezhebine girmiş birinin ondan dönmesi muhaldir."*[28] sözünden bu mezhebin etkisinde kaldığını anlıyoruz.

el-Bahru'l-Muhît'i incelediğimizde Ebû Hayyân'ın âyetleri, lafzın zâhirinin gerektirdiği şekilde tefsîr ettiğini görüyoruz. Zâhirî manaya hamletme imkanı varken te'vîle gitmemekte, özelliklede hilâfına bir delil söz konusu olmadığında zâhirî mananın dışına çıkmamaktadır. Bu husûsta takip ettiği yolu kendisi şu ifâdelerle ortaya koymaktadır:

"Bir şeyi zâhirine hamletme imkanı varken tevile, özellikle hilâfına bir delil olmadığında, başvurmayız."[29]

"Açık bir delil olmadıkça zâhirden çıkılmaz."[30]

Ebû Hayyân, mümkün olduğunca lafzın zâhirî manasına hamledilmesi gerektiğini savunur. Bunun dışına çıkılacaksa, ancak, o manayı tercîh ettirecek bir sebebin olması gerekir. Yoksa zâhirî manadan ayrılmak uygun değildir. Bu düşüncesini o, şu cümlelerle ifâde eder:

"Bir şeyi zâhirine hamletme imkanı olduğu sürece bu şekilde davranmak en güzeldir. Çünkü zâhiri terk edip zâhir olmayanı almak ancak onu tercîh ettirecek bir delile bağlıdır."[31]

Zâhirî düşüncenin etkisiyle, Ebû Hayyân, te'vîlden uzak durur ve Kur'ân'ı te'vîl edenlere eleştirilerde bulunur[32]. Ayrıca Kur'ân'ı, lafzından uzak tefsîr edenlerin görüşlerini reddeder[33].

Zâhiriye mezhebinin Ebû Hayyân üzendeki etkisinin ne derecede olduğunu görmek için şu misale bakmamız kanaatimizce yeterli olacaktır. Ebû Hayyân "وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرْضَ..." -*(Yeryüzünü yayan O'dur...)*[34] âyetini tefsîr ederken lafzın zâhirini

---

[28] es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281.
[29] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 494.
[30] **A.g.e.**, I, 430.
[31] **A.g.e.**, I, 417. Ayrıca bkz. V, 64.
[32] **A.g.e.**, I, 13.
[33] **A.g.e.**, I, 368; III, 321,587, 691; IV, 332.
[34] Ra'd (13), 3.

dikkate alarak dünyanın yuvarlak olmayıp düz olduğunu zikreder. Ardından Ebû Abdillâh er-Râzî'nin dünyanın yuvarlak olduğu ile ilgili görüşünü nakleder ve bu görüşün âyetle çelişmediğini, dünyanın büyük bir cisim olması hasebiyle her bir parçasının düz olarak göründüğünü ilâve eder[35].

Bütün bunlardan Ebû Hayyân'ın zâhiriye mezhebinden etkilendiği ve tefsîrini zâhirî düşüncenin etkisi altında yazdığı anlaşılmaktadır. Peki, müellifimiz nahivde ne ölçüde bu mezhepten etkilenmiş ve *el-Bahru'l-Muhît*'te ne kadar buna yer vermiştir? Şimdi bunu tespit etmeye çalışalım.

Ebû Hayyân en-Nahvî adlı eserinde bu konuya geniş yer ayıran Hadîce el-Hadîsî, Ebû Hayyân'ın, eserlerinde, İbn Madâ'nın metoduna yakın bir yol takip etmeye çalıştığını ve bu yüzden doğu ekolü ile İbn Madâ ekolü arasında orta bir yol tuttuğunu zikreder. Eserlerinde yer yer İbn Madâ'nın görüşlerini benimseyip onları savunmakta yer yer de doğu nahivcilerinin görüşlerini tercîh etmektedir. Muhtemelen o her iki ekol arasında orta bir yol tutup her ikisinden istifâde etmeye çalışmıştır. Bu yüzden Ebû Hayyân, kelimenin tam anlamıyla, ne zâhirî idi ne de doğu nahiv ekolünü tamamen benimsemiş biriydi[36].

el-Hadîsî, Ebû Hayyân'ın; *et-Tezyîl ve't-Tekmîl, İrtişâfu'd-Darab, Menhecu's-Sâlik, en-Nuketu'l-Hisân* gibi eserlerini tetkik ederek onun zâhiriye mezhebinden ne derecede etkilendiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Adı geçen eserlerden alıntılar yaparak, onun, çoğu zaman İbn Madâ'nın yolundan gittiğini; pratikte faydası olmayan alıştırmaları ve illetleri terk ettiğini, âmiller konusunda ise iki ekol (âmilleri savunanlar ile İbn Madâ') arasında orta bir yol izlediğini; kıyâs meselesinde genellikle İbn Madâ'yı takip ettiğini ve nâdiren kıyâsa başvurduğunu belirtmiştir[37].

el-Hadîsî'nin, müellifimizin yukarıda zikri geçen eserlerinden çıkardığı bu tespitlerinin, *el-Bahru'l-Muhît* için de geçerli olduğu kanaatindeyiz. Zira bu eseri

---

35 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 346; Ebû Hayyân, **en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru'l-Cinân, Beyrût 1987, II/1, 161. Yine Ebû Hayyân "وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ بِسَاطًا" (Nûh 71; 19) âyetini tefsîr ederken "بِسَاطًا" lafzının zâhirinden dünyanın küre şeklinde olmayıp düz olduğunun anlaşıldığını zikreder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, X, 284.

36 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 389.

37 el-Hadîsî, **a.g.e.**, s. 387-414.

incelememiz sırasında müellifin daima zâhirden yana olduğunu ve tekellüften uzak olanı tercîh ettiğini görüyoruz. O, nahve ait meseleleri açıklarken, âyetleri i'râb ederken ve görüşler arasından tercîhte bulunurken, zâhiriye mezhebinin etkisinde kaldığını gösteren şu ibârelere sıkça[38] yer vermektedir:

"و الظاهر..." -*(**Açık olan**...)*[39], "والذي يظهر..." -*(**Açık olan** şey...)*[40], "ولكن الأظهر..." -*(Fakat en **açık olan**...)*[41], "وهو الظاهر..." -*(**Açık olan** da odur...)*[42], "وهذا هو الظاهر..." -*(**Açık olan** budur...)*[43], "لكن الظاهر أن..." -*(Fakat **açık olan**...)*[44], "وهو خلاف الظاهر..." -*(O da **açık olanın** aksinedir...)*[45], "وهذا القول فيه خروج عن الظاهر..." -*(Bu sözde **açık olanın** dışına çıkma vardır...)*[46], "وهذا فيه بعد عن هذا التركيب، وصرف عن الظاهر بغير ضرورة تدعو إلى ذلك." -*(Bu sözde bu terkipten bir uzaklaşma ve zarûret olmadan **açık olandan** sapma vardır...)*[47], "وهذا الإعراب هو على ما يقتضيه الظاهر..." -*(Bu i'râb şekli **açık olanın** gerektirdiği şekildedir...)*[48], "والإعراب الأول هو الظاهر..." -*(Birinci i'râb şekli **açık olandır**...)*[49], "وهذا كله خروج عن الظاهر لغير داع إلى ذلك..." -*(Bunların hepsi hiçbir gerekçe olmadan **açık olanın** dışına çıkmaktır...)*[50].

Ebû Hayyân zâhiriye mezhebinin etkisi ile kıyâsa pek fazla iltifat etmez ve semâ'ın olduğu yerde kıyâsı terk eder. Örneğin ileride geniş olarak temas edeceğimiz "**Tenvinli masdardan sonra fâilin merfû gelmesi**" meselesinde Basra ekolünün görüşünü terk etmiş ve el-Ferrâ'nın görüşünü tercîh etmiştir. Basralılara göre fâilin, tenvinli masdardan sonra merfû olarak gelmesi câizdir ve onlar bunu kıyâsla tespit etmişlerdir. el-Ferrâ'ya göre ise bu durum câiz değildir. Yani masdar tenvinli olduğunda, ondan sonra merfû bir fâil gelemez. Çünkü Araplardan buna dâir bir kullanım duyulmamıştır. Ebû Hayyân da, Basralıların semâ'a dayalı bir delillerinin

---

38 Ebû Hayyân 800 civarında yerde bu çeşit ibârelere yer vermiştir.

39 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 650; II, 148, 204, 215, 324, 327, vd.

40 **A.g.e.**, II, 610, 642; III, 288; IV, 20, 152; VI, 27, vd.

41 **A.g.e.**, II, 339.

42 **A.g.e.**, I, 520; II, 566 ; III, 166; IV, 7, 671, vd.

43 **A.g.e.**, I, 522; II, 102-103; VIII, 237; X, 479.

44 **A.g.e.**, I, 592.

45 **A.g.e.**, II, 100; III, 405, 570,

46 **A.g.e.**, I, 233.

47 **A.g.e.**, I, 290.

48 **A.g.e.**, II, 162.

49 **A.g.e.**, III, 309.

50 **A.g.e.**, III, 588.

olmadığını belirterek el-Ferrâ'nın görüşünü tercîh eder[51]. Çünkü el-Ferrâ dili iyi bilen ve güvenilir biridir[52].

el-Hadîsî, genel manada Ebû Hayyân'ın, nahiv konusunda diğer ekollerden çok zâhiriye mezhebine daha yakın olduğunu zikretmektedir[53]. Ebû Hayyân'ın bu çizgisini *el-Bahru'l-Muhît*'te gördüğümüzü söyleyebiliriz. Onun, zorlama i'râblardan ve uzak yorumlardan kaçınması, illetlere ve pratik olmayan alıştırmalara iltifat etmemesi, lafızların zâhirini dikkate alması, farklı görüşler içinden açık ve net olanı tercîh etmesi, mecbur kalmadıkça kıyâsa başvurmaması ve kıyâstan çok semâ'a önem vermesi, zâhiriye mezhebinin etkisi altında kaldığının göstergeleridir. O, zâhirî ekol ile doğu nahvini mezcederek kendi şahsına münhasır bir tarz geliştirmiştir.

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, Ebû Hayyân, kendisinin de ifâde ettiği gibi hiçbir nahiv ekolüne taassup derecesinde bağlı değildir. Bununla beraber görüşlerinin çoğu Basra ekolü doğrultusundadır. Bunun sebebi, esas aldığı prensiplerin bu ekolün prensipleri ile örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her ikisi de semâ'a önem vermektedirler. Buna ilâve olarak Ebû Hayyân'ın dil bilimine ait görüşlerinin şekillenmesinde Zâhiriye mezhebinin etkisini görmek mümkündür. Onun daima açık ve net olan görüşleri ve i'râb şekillerini tercih etmesi ve bunu birkaç yerde tasrih etmesi, buna karşılık tekellüflü i'râb şekillerinden ve filolojik görüşlerden kaçınması bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

III. GRAMER EKOLLERİNE KARŞI TUTUMU

1- Basra Ekolü

Yukarıda da değindiğimiz gibi Ebû Hayyân Basra ekolü eğilimli bir nahivcidir. *el-Bahru'l-Muhît*'in bir çok yerinde bu ekolün ve bu ekole mensup âlimlerin görüşlerine yer vermiş, onların usûllerine itimat etmiş ve izlerini takip etmiştir. Eserinde "لَيْسَ هَذَا مَذْهَبُ البَصْرِيِّينَ"-*(Bu Basralı dilcilerin metodu değildir.)*, "شَيْءٌ لاَ يَقُولُ بِهِ البَصْرِيُّونَ..."-*(...Basralı dilcilerin demediği bir husustur.)*, "لاَ يَجُوزُ ذَلِكَ

51 **A.g.e.**, II, 72-73. Ayrıca Ebû Hayyân'ın semâ'a verdiği önem ile ilgili olarak bkz. I, 233; II, 387.

52 **A.g.e.**, VI, 271.

53 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 414.

"عِنْدَ البَصْرِيِّينَ"-(*Bu Basralı dilcilere göre câiz değildir.*), "هَذَا مَذْهَبُ البَصْرِيِّينَ" -(*Basralı dilcilerin metodu budur.*) vb. ifâdelerle[54] Basra ekolünün görüşlerine sıkça yer vermiştir. Fakat bunlar onun tamamen bu mezhebin görüşleri doğrultusunda hareket ettiğini göstermez. Zira yukarıda onun Basra ekolüne katı bir şekilde ve körü körüne bağlı olmadığını, tam aksine hiçbir ekolle kendini sınırlamadığını ve hür düşünceli olduğunu gösteren ifâdelerini zikretmiştik.

Ebû Hayyân'ın Basra ekolü eğilimli olması, onun dayandığı ve temel aldığı prensiplerin Basralı dilcilerin prensipleri ile büyük oranda örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. Basralı dilciler ile Ebû Hayyân, mevsuk ve yaygın semâî kullanımlara ve bu kullanımlardan elde edilen kıyâsî kurallara dayanma ortak paydasında buluşmaktadırlar. Bu yüzden Ebû Hayyân dil meselelerinin çoğunda Basra ekolüne uymuş ve âlimlerinin görüşlerini tercîh etmiştir.

Mesela müellifimiz **Kâne [كان]'nin mazi fiil olan haberinin başına Kad [قد] edatının gelmesinin şart olmadığını** söyleyen Basra ekolünün görüşünü benimsemiştir[55]. "...وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لاَمَسْتُمُ النِّسَاءَ..."- (*...Eğer hasta veya yolcu iseniz yahut biriniz tuvaletten çıkmışsa veyahutta kadınlarla ilişkiye girmişseniz...*)[56] âyetini i'râb ederken, âyette geçen "جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ" – (*Sizden biriniz geldi*) ile "لاَمَسْتُمُ النِّسَاءَ" -(*kadınlarla ilişkiye girdiniz*) cümlelerinin, *Kâne* [كان]'nin mazi fiil olan haberinin başına *Kad* [قد] edatının gelmemesine delil olduğunu ifâde eder. Bu yerlerdeki fiillerin, kane'nin haberine matuf olması sebebiyle *Kad* [قد] edatının gizli olduğunu iddia eden Kûfeli dilcilerin bu görüşünün zorlama bir izah şekli olduğunu ifâde eder. Kûfeli dilcilerin aksine *Kad* [قد] edatının

54 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 230, 426, 468, 550; II, 18, 27, 454, 387; III, 366, 369, 600 vd.
55 Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, I, 113.
56 Nisâ (4), 43.

mazi fiilin başına gelmesinin şart olmadığını, *Kad* [قد] olmadan da mazi fiilin *Kâne* [كان]'nin haberi olabileceğini söyleyen Basra ekolünün görüşünü benimsemiştir[57].

Bu konuyla ilgili olarak Ebû Hayyân "وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ..."-*(Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise...)*[58] âyetini i'râb ederken "كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ" -*(onların yüz çevirmesi sana ağır geldi)* cümlesinin kâne'nin haberi olduğunu ve bunun kâne ve benzerlerinin haberinin mazi fiil olabileceğine ve başına *Kad* [قد] edatı takdir etmeye lüzum olmadığına delil olduğunu ifâde eder. Zira, ona göre, hem Kur'ân'da hem de Arap dilinde bu tür kullanımlar çoktur[59].

Yine ***Keyfe* [كيف] isminin cezmetmeyeceği hususunda** Basralı dilcilerin görüşünü benimsemiştir. Çünkü Araplardan *Keyfe* [كيف] isminin cezmettiğine dâir bir rivâyet duyulmamıştır. Kûfeliler ise bu ismin cezmedebileceğini söylerler[60].

Aynı şekilde "وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ"-*(Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar fışkırır.)*[61] âyetinde geçen ve bir kıraate göre **muhaffef okunan *İn* [إن] harfinin amel etmesine** cevaz veren Basra ekolünün görüşünü tercîh etmiştir. Çünkü onlar bu konuda semâ'a dayanmışlardır[62].

Ebû Hayyân'ın, *el-Bahru'l-Muhît*'te yer verdiği ve benimsediği Basra ekolüne ait bu nevi görüşler çoktur[63]. Onun bu ekole ait görüşlere bolca yer vermesi ve onların izinden gitmesi, yukarıda da ifâde edildiği gibi, Ebû Hayyân'ın delile dayanması ve delil kimden gelirse onun görüşünü tercîh etmesi sebebiyledir[64]. Buna

---

57 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 654.

58 En'âm (6), 35.

59 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 493. Ayrıca bkz. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 182-185.

60 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 193.

61 Bakara (2), 74.

62 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 425-426. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. **A.g.e.**, III, 418.

63 Ebû Hayyân'ın Basra ekolü ve Basralı dilciler ile ilgili görüşleri için bkz. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 861 vd.

64 Ebû Hayyân, **en-Nehru'l-Mâd**, I, 210.

rağmen yer yer, Basra ekolüne de muhalefet etmiştir. Fakat bu muhalefetin oranı benimsediği ve tercîh ettiği meselelere nazaran çok azdır. Mesela "**cer harfi tekrarlanmadan mecrûr zamire atıf yapılması**" konusunda Basra ekolüne muhalif düşmüştür. Kûfe ekolü dilcileri ile Yûnus b. Habîb, Ebu'l-Hasan İbnu'd-Dâi', Ebû Ali eş-Şelevbîn gibi diğer bazı nahivciler "مَرَرْتُ بِكَ وَزَيْدٍ"-*(Sana ve Zeyd'e uğradım.)* örneğinde olduğu gibi mecrûr zamire, cer harfi tekrarlanmaksızın atıf yapılabileceğini söylemişlerdir. Buna karşılık Sîbeveyh başta olmak üzere Basralı dilcilerin cumhûru ile daha sonraki nahivcilerden bir kısmı, zarûret hariç, bu tür bir atfı câiz görmemişlerdir[65].

Ebû Hayyân ise atfı câiz gören Kûfelilerin görüşünü tercîh etmiştir. Bu konuya tefsîrinde geniş yer veren müellif, Basra ve Kûfe ekolleri ile diğer nahivcilerin görüşlerini zikrettikten sonra kendi tercîhinin, cer harfinin tekrarlanmadan atfına cevaz veren Kûfe ekolünden yana olduğunu ifâde eder. "وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ..." –*(İnsanları Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine mâni olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır.)*[66] âyetini irâb ederken "وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"-*(Mescid-i Haram)* ibâresinin kendinden önceki zamire matuf olduğunu ve bunun el-Ferrâ'nın görüşü olduğunu zikreder. Ardından Basralılara göre bu durumun câiz olmadığını, onlara göre atfın ancak cer harfinin tekrarıyla yapılabileceğini söyler. Daha sonra konu ile ilgili üç mezhebin olduğunu ifâde ederek bunları sıralar:

Birincisi: Zaruret hali hariç mecrûr zamire, cer harfi tekrarlanmadan atıf yapılması câiz değildir. Zaruret halinde cer harfi tekrarlanmadan atıf yapılabilir. Bu Basra ekolünün görüşüdür.

---

65 Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh, **el-Kitâb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1988, I, 248; II, 381-387; **el-Bahru'l-Muhît**, II, 387; Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, **el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Mısır ts., II, 463; Krş: el-Bedr, **İhtiyâratu Ebî Hayyân**, I, 295 vd.

66 Bakara (2), 217.

İkincisi: Mecrûr zamire, cer harfi tekrarlanmadan atıf yapılması câizdir. Bu ise Kûfe ekolü ile Yunus b. Habîb, Ebu'l-Hasen İbnu'd-Dâi' ve Ebû 'Alî eş-Şelevbîn'in görüşüdür.

Üçüncüsü: Zamir te'kîd edilirse mecrûr zamire, cer harfi tekrarlanmadan atıf yapılabilir. "مَرَرْتُ بِكَ نَفْسِكَ وَزَيْدٍ"-*(Bizzat sana ve Zeyd'e uğradım.)* gibi. Bu da el-Cermî'nin[67] görüşüdür[68].

Bu farklı görüşleri zikrettikten sonra Ebû Hayyân, Kûfe ekolünün atfa cevaz veren görüşünü tercîh ettiğini zira semâ'ın ve kıyâsın bunu desteklediğini ve güçlendirdiğini ifâde eder. Daha sonra semâî delillere örnek olarak Araplardan gelen kullanımlara ve Kur'ân âyetlerine yer verir. Araplardan "مَا فِيهَا غَيْرُهُ وَفَرَسِهِ"-*(Orada kendisinden ve atından başka kimse yok.)* şeklinde "غَيْرُهُ"-*(Ondan başka)* daki zamire atıfla "فَرَسِهِ"-*(Onun atı)* kelimesinin cerredildiği bir kullanımın işitildiğini nakleden Ebû Hayyân cümlenin takdirinin "مَا فِيهَا غَيْرُهُ وَغَيْرُ فَرَسِهِ" olduğunu ifâde eder. Kur'ân'dan ise "...وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ..."-*(Adını öne sürerek birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabaların hakkını gözetmemekten sakının.)*[69] âyetini delil getirir. Yedi kıraatten birinde "وَالْأَرْحَامَ"-*(Akrabaları)* kelimesinin "وَالْأَرْحَامِ" şeklinde mecrûr okunduğunu nakleder[70]. Daha sonra, cer harfi tekrarlanmaksızın atıf yapılmasının zarûret hali olmadığını göstermek üzere Araplardan nakledilen şu beyitleri zikreder:

---

[67] Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Becelî el-Cermî (ö.225/840)'dir. Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerinden olup Yunus b. Habîb, Ahfeş el-Evsat, Ebû 'Ubeyde, el-Asma'î gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersleri almıştır. Dil bilimlerinin yanında fıkıh, hadîs ve ahbâr sahalarında da söz sahibidir. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn**, s. 84; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 76; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 143; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 80. Şükrü Arslan, "Cermî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, VII, 413.

[68] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 387.

[69] Nisa (4), 1.

[70] Ebû Hayyân adı geçen âyetin i'râbını yaptığı yerde, Basralıların ve onları takip eden ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin görüşünün sahîh olmadığını, Kûfeli dilcilerin bu konuda haklı olduklarını ifâde eder. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, III, 499.

نُعَلِّقُ فِي مِثْلِ السَّوَارِي سُيُوفَنَا   فَمَا بَيْنَهَا وَالأَرْضِ غَوْطٌ نَفَانِفُ[71]

(Kılıçlarımızı bulutlar gibi (yüsek yerlere) asarız. Onlar ile yer/topuk arasında mesafe (hava boşluğu) vardır.)

هَلاَّ سَأَلْتَ بِذِي الجَمَاجِمِ عَنْهُمُ   وَأَبِي نُعَيْمٍ ذِي اللِّوَاءِ المُحْرَقِ[72]

(Onları Zu'l-Cemâcim'e ve yakılmış sancak sahibi Ebû Nu'aym'a sormadın mı?)

بِنَا أَبَداً لاَ غَيْرِنَا تُدْرَكُ المُنَى   وَتُكْشَفُ غَمَّاءُ الخُطُوبِ الفَوَادِحِ[73]

(Bizim dışımızdakilerle değil, kesinlikle bizimle arzulara ulaşılır. Büyük ve şiddetli felaketlerin sıkıntısı bizimle giderilir.)

إِذَا أَوْقَدُوا نَاراً لِحَرْبِ عَدُوِّهِمْ   فَقَدْ خَابَ مَنْ يَصْلَى بِهَا وَسَعِيرِهَا[74]

(Onlar düşmanlarıyla savaşmak için bir ateş yakarlarsa, o savaşa katılan ve ateşine giren kaybetmiştir.)

Ayrıca el-'Abbâs b. Mirdâs'ın[75] şu beyitini zikreder:

أَكُرُّ عَلَى الكَتِيبَةِ لاَ أُبَالِي   أَحَتْفِي كَانَ فِيهَا أَمْ سِوَاهَا[76]

(Süvari birliğine, orada ölüp ölmemeye aldırmadan hücum ederim.)

Sîbeveyh'in zikrettiği şu beyitleri de nakleder:

---

[71] Beyit Miskîn ed-Dârimî olarak meşhûr olan Rebî'a b. 'Âmir b. Uneyf (ö.89/708)'e aittir. Beyitin ikinci mısrâı kaynaklarda وَمَا بَيْنَهَا وَالكَعْبِ غَوْطٌ نَفَانِفُ şeklinde rivâyet edilmektedir. Bkz. Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1980, II, 86; el-Câhız Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, **Kitâbu'l-Hayavân**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Matba'atu Musa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1967, VI, 494; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 465; el-Bedr, **İhtiyâratu Ebî Hayyân**, I, 297.

[72] Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, II, 86; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 466.

[73] Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. Îmil Bedî' Yakub, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî Şevâhid'l-Luğati'l-Arabiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Beyrut 1996, II, 145.

[74] Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Îmil Bedî', **el-Mu'cemu'l-Mufassal**, III, 573.

[75] el-'Abbâs b. Mirdâs es-Sulemî (ö.18/639)'dir. Muhadram şâirlerden olup annesi meşhûr şâir Hansâ'dır. Kahramanlık şiirleriyle tanınmıştır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VII, 33; el-Isfahânî, **el-Eğânî**, XIV, 302-320; İbn Hacer, **el-İsâbe**, III, 633; Mustafa Fayda, "Abbas b. Mirdâs" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, I, 27.

[76] Bkz. İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 464; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, III, 210, 563; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 297.

فَالْيَوْمَ قَرَّبْتَ تَهْجُونَا وَتَشْتِمُنَا   فَاذْهَبْ فَمَا بِكَ وَالْأَيَّامِ مِنْ عَجَبِ[77]

(Bugün bizlere yaklaşıp bize küfredip bizi yeriyorsun. Defol! Sen ve günler ne garipsiniz.)

آبَكَ، أَيِّهْ بِيَ أَوْ مُصَدِّرِ   مِنْ حُمُرِ الْجِلَّةِ جَأْبٍ حَشْوَرِ[78]

(Yazıklar olsun sana! (Şimdi) beni veya iki tarafı şişmiş kaba ve pislik içindeki merkepleri göndereni çağır.)

Bu beyitleri zikrettikten sonra Ebû Hayyân cer harfinin tekrarlandığı ve tekrarlanmadığı âyetleri verir. Buna göre "وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ"-*(Onların üzerinde ve gemilerde taşınırsınız.)*[79] , "فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا"-*(Ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi.)*[80] ve "قُلِ اللّٰهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ"-*(De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır.)*[81] âyetlerinde cer harfi tekrarlanırken şu âyetlerde tekrarlanmamıştır: "وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ"-*(Rızıkları size ait olmayanlar)*[82] ibâresi "لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ"-*(Orada sizin için geçim vasıtaları vardır.)*[83] ibâresindeki mecrûr zamire atfedilmiştir. Takdiri "وَلِمَنْ لَسْتُمْ لَهُ..." şeklindedir. Yine "وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ"-*(Size okunan âyetler)*[84] ibâresi daha önce geçen "فِيهِنَّ"-*(Onların içinde)* terkibindeki zamire atfedilmiştir. Takdiri "وَفِيمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ" şeklindedir.

---

77 Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 383; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 464.

78 Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 382.

79 Mu'minûn (23), 22.

80 Fussilet (41), 11.

81 En'âm (6), 64.

82 Hicr (15), 20.

83 Hicr (15), 20. Âyetin tamamı şu şekildedir: "وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ"-*(Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için (gerekli) geçim vasıtaları yarattık.)*

84 Nisâ (4), 127. Âyetin tamamı şu şekildedir: " وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا"-*(Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip*

Kıyâsın bu görüşü nasıl güçlendirdiğini ise şu şekilde açıklar. Cer harfi tekrarlanmaksızın nasıl zamirden bedel veya te'kîd yapılabiliyorsa aynı şekilde atıf yapılması da câizdir.

Bütün bunları zikrettikten sonra Ebû Hayyân cer harfinin tekrarlanmadan mecrûr zamire atfedilmesinin Arap dilinde, gerek nesirde gerekse nazımda sabit olduğunu ifâde eder ve "وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" terkibinin "بِهِ" deki zamire atfedilmesi gerektiğini ve fasîh olanın da bu olduğunu zikreder[85].

Ebû Hayyân'ın Basra ekolüne muhalefet ettiği konulardan biri de **"muzâf ile muzâfun ileyhin arasının muzâfın mamülü ile ayrılıp ayrılmayacağı"** meselesidir. Nahivciler arasında ihtilaflı olan bu meselede Kûfeli dilciler izafetin iki cüz'ü arasına muzâfın ma'mülünün girebileceğine cevaz verirlerken Basralı nahivciler, şiir zarureti hariç, buna cevaz vermezler[86].

Ebû Hayyân, fasılanın girebileceğine cevaz veren Kûfe ekolünün görüşünü tercîh etmiştir. Bu meseleye "وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ..." *-(Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!)*[87] âyetini i'râb ederken değinir. İbn 'Âmir'in "أَوْلَادَهُمْ"-*(Çocuklarını)* lafzını nasb, "شُرَكَائِهِمْ"-*(Ortaklarını)* lafzını da mecrûr okuyarak muzâf masdar ile muzâfun ileyh olan fâil arasını "أَوْلَادَهُمْ" mef'ûlunu koyarak ayırdığını ifâde ettikten sonra bu meselenin nahivciler arasında ihtilâflı olduğunu, bütün Basralı dilcilerin şiir zarureti hariç fâsılanın giremeyeceği görüşünde olduklarını belirtir. Buna karşın bazı nahivcilerin bu duruma cevaz verdiklerini ve sahîh olanında bu olduğunu söyler. Zira İbn 'Âmir'den gelen bu mütevatir kıraat ile Arap dilindeki

---

nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan âyetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.)

85 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 387-389.

86 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 657; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1842-1846; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 427vd.; Krş: el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 243 vd.

87 En'âm (6), 137.

kullanımlar bunu desteklemektedir. Arap dilindeki kullanımlar ile ilgili olarak Araplardan birkaç beyit işitildiğini ve bunları *Mehecu's-Sâlik*[88] isimli eserinde zikrettiği ifâde eder[89].

Daha sonra Ebû Hayyân bu görüşü destekler mâhiyette Arapların "هو غلامُ –إن شاء الله– أخيك" –*(O, -inşallah- kardeşinin oğludur.)* şeklinde muzâf ile muzâfun ileyhin arasına cümle ile fâsıla koyduklarını, kaldı ki müfred bir kelimeyle konan fasılanın daha kolay olacağını zikreder. Hatta bazı kıraatlerin de bunu desteklediğini ifâde eder. Seleften bazılarının "مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ"-*(Allah'ın peygamberlerine verdiği sözden cayacağını sanma!)*[90] âyetini "وَعْدَهُ"-*(Sözünden)* lafzının nasbı ve "رُسُلِهِ"-*(Peygamlerleri)* kelimesinin cerri ile "مُخْلِفَ وَعْدَهُ رُسُلِهِ" şeklinde okuduklarını zikreder[91].

Yine Ebû Hayyân, "**Tenvinli masdardan sonra fâilin merfû gelmesi**" meselesinde Basra ekolüne muhâlefet etmiştir. Basralı dilciler "عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ عُمَراً" –*(Zeyd'in Amr'ı dövmesine şaşırdırm.)* örneğinde olduğu gibi tenvinli mastardan sonra fâilin merfû gelebileceğine cevaz vermişlerdir. Onlar bunu, *En* [أن] ve fiilden oluşan müevvel mastara kıyâsla tespit etmişlerdir[92].

el-Ferrâ'ya göre bu durum câiz değildir. Ona göre mastar tenvinli olduğunda, ardından merfû bir fâil gelmez[93].

Ebû Hayyân ise bu konuda el-Ferrâ'nın görüşünü tercîh etmiştir. "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" –*((Âyetlerimizi) inkâr etmiş ve*

---

88 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 303-305.

89 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 657.

90 İbrahim (14), 47.

91 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 658.

92 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 72-73; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, V, 2259. Bu konu için ayrıca bkz. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 391-392.

93 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 73.

kâfir olarak ölmüşlere gelince, işte Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti onların üzerinedir.)[94] âyetindeki "أَجْمَعِينَ"-*(Bütün)* lafzını "أَجْمَعُونَ" şeklinde okuyan Hasan el-Basrî kıraatine göre i'râb ederken bu meseleye değinir ve bunun nahivciler arasında ihtilâflı olduğunu ifâde eder. Daha sonra Basralıların tenvinli mastardan sonra fâilin gelebileceğine cevaz verdiklerini buna karşılık el-Ferrâ'nın bunu câiz görmediğini, **sahîh olanında el-Ferrâ'nın görüşü olduğunu** zikreder. Daha sonra Basra ekolünün görüşünü, semâ'a dayanmadığı, aksine onu kıyâsî olarak tespit ettikleri gerekçesiyle reddeder[95].

Ebû Hayyân'ın Basra ekolü karşısındaki tutumunu kısaca zikrettikten sonra onun bu ekolün dilcileri ile olan ilişkisine değinmek istiyoruz. Zira görüşlerini kabul edip savunduğu nahivciler olduğu gibi itiraz edip reddettiği dilciler de bulunmaktadır.

a- Sîbeveyh (ö.180/796)

Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh, Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'te sıkça referans gösterdiği Basra ekolünün en büyük dilcilerinden biridir. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*'de hakkında şunlar söylenmektedir: "*O Halil (b. Ahmed) den sonra insanlar içinde nahvi en iyi bilendir. İnsanların nahvin Kur'ân'ı diye isimlendirdiği kitabını yazdı.*"[96]

Ona karşı derin bir saygı besleyen Ebû Hayyân onu imâm[97] olarak nitelemiştir. Ona saygısızlık edenlere ve büyüklüğüne zarar verenlere karşı düşman kesilmiştir. Hatta saygı duyduğu ve şiirinde methettiği[98] İbn Teymiyye'nin, Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ında otuz yerde hata yaptığını söylemesi onunla arasının açılmasına sebep olmuştur[99].

---

94 Bakara (2), 161.

95 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 73.

96 Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 106.

97 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 413.

98 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 578.

99 Bu mesele kaynaklarda şu şekilde zikredilmektedir: Nahve ait bir meselede Ebû Hayyân Sîbeveyh'ten nakilde bulunmuş bunun üzerine İbn Teymiyye sinirlenerek "Sîbeveyh yalan söylüyor. O nahvin peygamberi mi? Kitabında otuz yerde hata etmiştir." demiştir. Bu olay üzerine İbn Teymiyye ile araları açılmış ve Ebû Hayyân daha sonra *en-Nahru'l-Mâd* isimli eserinde ona ağır tenkitlerde bulunmuştur. Bu olaydan başka kaynaklarda bu iki âlimin

Kur'ân'ın anlaşılmasında Sibeveyh'i ve *el-Kitâb*'ını en önemli referansları arasına koyan Ebû Hayyân bu esere övgüler yağdırmıştır[100]. Dile ait meselelerin çoğunda *el-Kitâb*'ı kaynak edinmiş ve ondan bol bol istişhâtta bulunmuştur[101].

el-Kitâb'ın Ebû Hayyân'ın nahve ait görüşlerinin oluşmasında büyük rolü vardır. Zira dile ait ilk ilimleri Endülüs'te tahsîl etmiştir. O bölgede ise yüzyıllar boyunca *el-Kitâb* okutulmuştur. *el-Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde bu konuya değinen Ebû Hayyân Endülüslü âlimlerin *el-Kitâb*'a özel önem verdiklerini, şerh edip anlaşılır hale getirdiklerini, yüzyıllar boyunca onu okuttuklarını ve onun Kur'ân'ın anlaşılmasında bir basamak olduğunu, bu yüzden Kur'ân'ı tefsîr edecek birinin kat'î sûrette *el-Kitâb*'ı iyice bilmesi gerektiğini zikreder[102].

el-Makkarî, Ebû Hayyân'ın *el-Kitâb*'ı Mısır'a geldikten sonra İbnu'n-Nehhâs'tan rivâyet yoluyla okuduğunu ifâde eder ve Sîbeveyh'e kadar dayanan rivâyet zincirini zikreder. Ayrıca bu rivâyeti ile iftihar eden Ebû Hayyân'ın şu sözlerini de nakleder:

"Mısır, Şam, Irak, Yemen ve doğuda el-Kitâb'ı rivâyet eden benden başka birini bilmiyorum."[103]

Ebû Hayyân hayatı boyunca *el-Kitâb* ile iç içe bir hayat yaşamış, onunla ilgili eserler telif etmiş[104], farklı nüshalarını ve şerhlerini[105] mütalaa etmiş ve meselelerini anlaşılır kılmıştır. Kâhire'ye yerleşip ders okutmaya başladığı zaman Sîbeveyh'in *el-Kitâb*, İbn Mâlik'in *et-Teshîl* ve kendi eserlerinden başkasını okutmamayı prensip

---

dostluğunun bozulması ile ilgili olarak Ebû Hayyân'ın, İbn Teymiyye'ye ait *el-'Arş* isimli eseri okuduğu ve onun Mücessime mezhebine kaydığını görmesi üzerine ondan uzaklaştığı ve ölene kadar bu hal üzere kaldığı ifâde edilmektedir. Bkz. es-Safedî, **A'yânu'l-Asr**, V, 333; Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Nâsuriddîn ed-Dımaşkî, **er-Reddu'l-Vâfir 'alâ men Za'ama bi enne men Semmê İbn Teymiyye "Şeyhe'l-İslâmi" Kâfir**, (Thk. Muhammed Zuheyr eş-Şâviş), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1980, s. 115-116; İbn Hacer, **ed-Dureru'l-Kâmine**, IV, 308; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 282; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 289; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 542, 578.

100 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 11, 14-15.

101 **A.g.e.**, I, 29, 30, 38, 46, 50, 62, 98 vd.

102 **A.g.e.**, I, 11.

103 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 561.

104 *"**et-Tecrîd li-Ahkâmi Sîbeveyh**"* ile *"**el-Esfâru'l-Mulahhas min Kitâbi's-Saffâr**"* isimli eserler *el-Kitâb*'la ilgili olarak kaleme aldığı eserleridir. Bkz. Tez, s. 103.

105 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 532.

edinmiştir[106]. *el-Kitâb*'a o derecede vâkıftı ki artık Sibeveyh'in muradını[107] anlayacak ve nahivcilerin ihtilafa düştükleri sözleri hakkında son noktayı koyacak[108] kadar uzmanlaşmıştır. O, nahivde kuvvetli olanları *el-Kitâb*'a vâkıf olmalarına, zayıf olanları da yeteri derecede bu esere muttali olamamalarına bağlamıştır[109].

Ebû Hayyân'ın *el-Kitâb*'tan yaptığı nakiller çok olup[110] bunlar güvenilirdir[111]. Müellifimizin onu otorite olarak kabul ettiğini gösteren [112]"هَذَا مَذْهَبُ سِيبَوَيْهِ"-*(Bu Sîbeveyh'in mezhebidir.)*, [113]"وَذَلِكَ فِي مَذْهَبِ سِيبَوَيْهِ"-*(Bu Sîbeveyh'in mezhebine göredir.)*, [114]"فَإِنَّ مَذْهَبَ سِيبَوَيْهِ يُخَالِفُهُ"-*(Sîbeveyh'in mezhebi bunun aksinedir.)*, "مَذْهَبُ [115]سِيبَوَيْهِ..."-*(Sîbeveyh'in mezhebi...)*, [116]"وَعَلَى مَذْهَبِ سِيبَوَيْهِ..."-*(Sîbeveyh'in mezhebine göre...)*, [117]"فَلَيْسَ فِي كِتَابِ سِيبَوَيْهِ..."-*(...Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında yoktur.)*, "هَذَا قَوْلُ [118]سِيبَوَيْهِ"-*(Bu Sîbeveyh'in görüşüdür.)* vb. ifâdelere sıkça rastlamak mümkündür. *el-Kitâb*'a yeteri derecede muttali olamamalarından kaynaklanan yanlış anlamalar sebebiyle Sîbeveyh'e hata isnat edenlere karşı onu savunmuş ve muhaliflerini eleştirmiştir[119].

---

106 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 268; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 331-332.

107 "وإذا قال سيبويه: زعم الخليل، فإنما يستعملها فيما انفرد الخليل به، وكان أقوى." **el-Bahru'l-Muhît**, III, 683.

108 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 698.

109 **A.g.e.**, I, 38, 413; III, 148; IV, 135; V, 149; X, 229.

110 **A.g.e.**, I, 29, 30, 49, 98; II, 132; III, 99-100, 705-706; VIII, 102, vd.

111 Muhammed Abdulhâlik Adîma Ebû Hayyân'ın Sîbeveyh'ten istişhad ettiği meselelerin çok az bir kısmında nakil hatası yaptığını ifâde eder. Bkz. 'Adîma, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", s. 22-23.

112 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 62, 534; II, 333.

113 **A.g.e.**, I, 62, 616.

114 **A.g.e.**, I, 255.

115 **A.g.e.**, I, 300, 540.

116 **A.g.e.**, I, 484.

117 **A.g.e.**, II, 27.

118 **A.g.e.**, II, 27.

119 Ebû Hayyân Maide sûresi 38. âyet olan "وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا" cümlesini tefsîr ederken Fahreddîn er-Râzî'nin Sîbeveyh'in sözlerini tahrif ettiğini, karıştırdığını ve söylemediği şeyleri ona isnat ettiğini belirtir ve ona karşı Sîbeveyh'i savunur. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 246-253.

Ebû Hayyân'ın Sîbeveyh'e karşı tutumu Basra ekolüne karşı takındığı tavır gibidir. Eğer Sîbeveyhi haklı görüyor ve onu savunuyorsa bu, delilin ondan yana ve gittiği yolun sahîh ve tercîh edilen yol olması sebebiyledir. Yoksa Sîbeveyh'e olan taassubu sebebiyle değildir. Nitekim az da olsa bazı meselelerde ona muhalefet etmiş olması Ebû Hayyân'ın delili takip ettiğini göstermektedir. Yukarıda zikredilen **"mecrûr zamire atıf harfini tekrarlamadan atfetme"**[120], **"tenvinli masdardan sonra fâilin merfû gelmesi"**[121], **"muzâf ile muzâfun ileyhin arasını muzâfın mamülü ile açma"**[122] vb. meselelerde[123] Basra ekolüne ve onun öncüsü Sîbeveyh'e muhalefet etmiştir. Şunu da ilâve etmek gerekir ki Ebû Hayyân Basra ekolüne muhalefet ederken Sîbeveyh'in adını tasrih etmemektedir. Bu da ona olan saygısından kaynaklanmaktadır[124].

b- Yûnus b. Habîb (ö.182/798)

Ebû Hayyân, Yûnus b. Habîb'ten genellikle lügat konusunda nakilde bulunmuştur[125]. Bunun yanında onun nahve ait görüşlerini zikretmiş[126], bunların bir kısmına muvafakat, bir kısmına da muhalefet etmiştir.

Mesela ***Lâkin*** **[لكن] harfi ile atıf yapılması** meselesinde Ebû Hayyân, Yûnus b. Habîb'in görüşünün isabetli olduğunu zikreder. Nahivcilerin hepsi *Lâkin* [لكن]'nin atıf harfi olduğunu söylerken Yûnus b. Habîb onun atıf harfi olmadığı görüşündedir. Yine bu konuda semâ'a dayanan Ebû Hayyân, Arap dilinden *Lâkin* [لكن]'nin atıf harfi olduğunu gösterecek bir rivâyetin vârid olmadığını öne sürerek Yûnus b. Habîb'in görüşünün sahîh olduğunu zikreder[127].

---

120 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 387-389.

121 **A.g.e.**, II, 72-73.

122 **A.g.e.**, IV, 657.

123 Buna benzer meseleler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, II, 679; III, 698.

124 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 876.

125 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 103; II, 232, 743; III, 371; V, 185; VII, 587; X, 336.

126 **A.g.e.**, I, 38, 472; III, 364; VII, 57, 428

127 **A.g.e.**, I, 524. Ayrıca bkz. I, 102. Bu konuyu ileride "***Lâkin*** **[لكن] ile Atıf Yapılması**" başlığı altında ele alınmıştır. Ayrıntıları ve şahitler için ilgili yere bakılabilir.

Buna karşılık Ebû Hayyân, ***Lâkin* [لكن]'in muhaffef olarak amel edeceğini** söyleyen Yûnus b. Habîb'in görüşüne muhalefet etmiştir. Nahivcilerin çoğunluğu ise muhaffef *Lâkin* [لكن]'nin amel etmeyeceği görüşündedir. Bu konuda müellifimiz cumhûrun görüşünün daha doğru olduğunu belirterek onu tercîh etmiştir[128].

Ayrıca Ebû Hayyân, ***Keeyyin* [كأين] lafzının *Kâne* [كان]'den ism-i fâil olarak geldiğini** söyleyen Yûnus b. Habîb'in bu görüşünün zayıf ve terkedilmiş olduğunu zikreder[129].

c- Kutrub (ö.210/825'ten sonra)

Tam adı, Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Mustenîr el-Basrî[130] olup, Ebû Hayyân çoğunlukla lügat konusundaki görüşlerini ondan nakletmiştir[131]. Bunun yanında nahiv ve sarf ile ilgili görüşlerini de zikretmeyi ihmal etmemiştir[132]. Fakat ondan naklettiği nahve ait görüşler, lügate nazaran daha azdır.

Ebû Hayyân'ın Kurtub'un naklettiği şiirlerinden istişhâtta bulunduğunu görüyoruz. "أَخَذَ" **fiilinin "مَلَكَ" anlamında olduğunu** göstermek için Kutrub'un naklettiği şu beyiti şahid getirmiştir:

فَإِمَّا تَأْخُذُونِي تَقْتُلُونِي   فَكَمْ مِنْ آخِذٍ يَهْوَى خُلُودِي[133]

(Ya beni alır (esir eder) ve öldürürsünüz.
Nice malik olanlar (esir edenler) vardır ki
benim yaşamamı isterler.)

---

128 **A.g.e.**, I, 102, 524.

129 **A.g.e.**, VI, 331.

130 Kutrub olarak meşhûr olmuştur. Sîbeveyh'in talebelerinden olup lügat, nahiv ve edebiyat âlimidir. ***Kitabu'l-Ezmine, el-Muselles, Kitâbu'l-Ezdâd*** eserlerinden bir kaçıdır. Bkz. ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn**, s. 106; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 78; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 91; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 219; Ayrıca Kutrub hakkında geniş bilgi için bkz. Muharrem Çelebi, **Kutrub Hayatı, Eserleri ve Kitâb al-Azmina**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1981.

131 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 102, 151, 223, 355; II, 6, 763.

132 **A.g.e.**, I, 426; II, 43; IV, 696; V, 488; VI, 296.

133 **A.g.e.**, IX, 236. Kutrub'un naklettiği diğer şiirler için bkz. IX, 362, 434.

Ebû Hayyân bazı konularda Kutrub'a muhalefet etmiştir. Mesela ***Keyfe* [كيف]'nin cezmeden bir isim olduğu** konusunda Kutrub'un görüşünü paylaşmamıştır. Kûfeliler ve Kutrub, *Keyfe* [كيف]'nin cezmedeceği görüşünü benimserken Basralı dilciler cezmetmeyeceği görüşündedirler. Ebû Hayyân'ın muhalif olmasının gerekçesi ise bu ismin cezmettiğine dâir Araplardan herhangi bir kullanımın vârit olmamasıdır[134].

d- Ebû 'Ubeyde (ö.210/825)

Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'te görüşlerine sıkça yer verdiği âlimlerden biridir. Müfred kelimelerin anlamları konusunda ona sıkça müracaat etmiştir[135]. Onun lügat ve Eyyâmu'l-Arab konusunda imâm olduğunu zikreden Ebû Hayyân, buna mukabil onun nahvi iyi bilmediğini belirtir. Bu sebeple nahiv konusunda ona karşı muhalefeti çok olmuştur. Mesela ***İyyâke* [إيَّاكَ] zamirinin müştak olduğunu** söyleyen Ebû 'Ubeyde'nin bu görüşünün zayıf olduğunu zikreder[136].

Yine "وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ..."-*(Rabbin Meleklere ... dediği zaman.)*[137] âyetindeki ***İz* [إذْ] harfinin zaid olduğunu** söyleyen Ebû 'Ubeyde ve İbn Kuteybe'ye karşı çıkmış ve her ikisinin nahivde zayıf olduklarını belirtmiştir[138].

Aynı şekilde "قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ..."-*(...Allah da onlara: Sizin bilemiyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.)*[139] âyetindeki "**أَعْلَمُ**" **lafzının fâil**

[134] **A.g.e.**, I, 193.
[135] **A.g.e.**, I, 598, ; II, 280, 414, 471, 646; III, 52, 107, 121 vd.
[136] **A.g.e.**, I, 41.
[137] Bakara (2), 30.
[138] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 224. Bu konu için ayrıca bkz. III, 115.
[139] Bakara (2), 30.

manasında bir isim olduğunu söyleyen Ebû 'Ubeyde'nin görüşüne karşı çıkmış ve nahivde zayıf olduğu için görüşüne itibar edilmeyeceğini zikretmiştir[140].

Zikrettiğimiz bu örneklere ilâve olarak Ebû Hayyân "...قاله أبو عبيدة وكان ضعيفاً في علم النحو." -(*...Bunu Ebû 'Ubeyde söylemiştir. O nahiv ilminde zayıf birisidir.*), "...وكان أبو عبيدة يضعف في النحو."-(*...Ebû 'Ubeyde nahiv ilminde zayıf idi.*) gibi ifâdelerle Ebû 'Ubeyde'nin nahiv ilminde yeterli olmadığını belirtmiş ve görüşlerine muhalefet etmiştir[141].

Bununla birlikte Ebû Hayyân'ın yer yer Ebû 'Ubeyde'nin görüşlerini hatalı bulanlara karşı onu savunduğunu görüyoruz. Hata isnâd ettikleri görüşü izah ederek sahîh olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin "لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ..." -(*Hepsi bir değildir; Ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır...)*[142] âyetindeki *Leyse* **[لَيْس]'nin isminin "أُمَّةٌ قَائِمَةٌ" olduğunu** söyleyen Ebû 'Ubeyde'nin bu görüşünü hatalı bulan İbn 'Atiyye'ye karşı onu savunmuş ve bu görüşünü izah etmiştir[143].

e- el-Ahfeş el-Evsat (ö.215/830)

el-Ahfeş el-Evsat[144] Ebû Hayyân'ın gerek lügat gerekse nahiv konularında görüşlerine değer verdiği[145] Basralı âlimlerden olup *el-Bahru'l-Muhît*'te bu görüşlerine sıkça yer vermiştir[146]. Ancak bu görüşlerin çoğunda ona muhalefet etmiştir[147].

---

140 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 233.

141 **A.g.e.**, II, 43; V, 273; VII, 262. Ebû Ubeyde'ye muhalefet ettiği diğer yerler için bkz. I, 244; II, 106.

142 Âl-i İmrân (3), 113.

143 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 309. Bu tür izahlar için ayrıca bkz. **a.g.e.**, II, 383.

144 Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î olup el-Ahfeş el-Evsat olarak meşhûr olmuştur. Basra ekolünün tanınmış dil âlimidir. ***Ma'âni'l-Kur'ân, Kitâbu'l-'Arûd, Kitâbu'l-Kavâfî, Kitâbu'l-Evsat fi'n-Nahv*** eserlerinden bazılarıdır. Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s. 111; es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn**, s. 66; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 74; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 77; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 133; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 36.

145 Çoğu yerde ona ait görüşleri "...على مذهب الأخفش"-(*Ahfeş'in mezhebine göre...*), "وهذا على مذهب الأخفش" -(*Bu Ahfeş'in mezhebine göredir.*), "...مذهب الأخفش"-(*Ahfeş'in mezhebi...*) gibi ifâdelerle ön plana çıkararak zikretmiştir. Bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, II, 42, 43, 282 vd.

146 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 37, 113, 122, 240, 332, 545; II, 515 vd.

147 **A.g.e.**, I, 151, 160, 270, 423.

Örneğin el-Ahfeş, yukarıda da zikrettiğimiz gibi, **muhaffef *Lâkin* [لكن] harfinin amel edeceği** konusunda Yûnus b. Habîb ile aynı görüşü paylaşmıştır. Oysa Ebû Hayyân ve nahivcilerin çoğunluğu muhaffef *Lâkin* [لكن]'in amel etmeyeceği görüşündedir[148].

Yine "وَلِتَصْغَى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ" -*(Ahirete inanmayanların kalpleri ona (yaldızlı söze) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye (böyle yaparlar).)*[149] âyetindeki "لِتَصْغَى"-*(Kansın)* kelimesinde geçen lâm harfinin lâm-ı ta'lîl olup mahzuf kasemin cevabı olduğunu söyleyen el-Ahfeş'in görüşünü reddetmiştir[150]. Bu konuyla alakalı olarak Ebû Hayyân "...كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً"-*(...Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk.)*[151] ve "لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ..."[152]-*(Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlaması için...)* âyetlerini i'râb ederken "لِنُثَبِّتَ"-*(İyice yerleştirmek)* ve "لِيَغْفِرَ"-*(Bağışlamak)* lafızlarındaki *lâm* [ل] harflerinin kasemin cevabı olduğunu söyleyen el-Ahfeş'in görüşünü de zikreder. Ardından bu görüşün zayıf olduğunu ve Araplardan böyle bir kullanımın duyulmadığını belirtir[153].

Ebû Hayyân ***Haysu* [حيث] lafzının zaman zarfı** olduğunu söyleyen el-Ahfeş'in bu görüşüne de karşı çıkmıştır. Müellifimize göre *Haysu* [حيث], zarf-ı mekân olup *Min* [من] ve *Fî* [في] harf-i cerleri ile cerredilmesi yaygındır[154].

---

148 **A.g.e.**, I, 102, 524.
149 En'âm (6), 113.
150 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 626.
151 Furkan (25), 32.
152 Fetih (48), 2.
153 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 104; IX, 484.
154 **A.g.e.**, I, 251.

Kıraatler konusunda Ebû Hayyân el-Ahfeş'i eleştirmiştir. Zira o da diğer bir takım nahivciler gibi bazı kıraatleri hatalı bulmuştur. Mesela bazı dilciler, İbrahim (14), 22. âyette geçen "مُصْرِخِيِّ"-*(Kurtarabilirsiniz)* lafzının sonunu kesreli okuyan Hamza, el-A'meş ve Yahyâ b. Vessâb[155] kıraatini hatalı bularak reddetmişlerdir. Bu dilciler arasında el-Ferrâ, Ebû 'Ubeyd, ez-Zeccâc, en-Nehhâs ve ez-Zemahşerî'nin yanında el-Ahfeş de yer almaktadır. Ebû Hayyân ise bu kıraate hata isnat eden dilcilere itibar edilmemesi gerektiğini zikrederek kıraate sahip çıkmıştır. Çünkü bazı dilciler bu kıraatin kullanımı az olan bir lehçeye ait olduğunu nakletmişlerdir[156].

Ebû Hayyân'ın el-Ahfeş'i eleştirdiği bir diğer konu onun âyetlerin i'râbı ile ilgili yapmış olduğu takdirlerin zayıf, belâğat ve fesâhattan uzak ve yabancı olması ile ilgilidir. A'râf (7), 32. âyeti tefsîr ederken el-Ahfeş ve Ebû Ali el-Fârisî'yi Kur'ân'a yakışmayan, fesâhatten ve belâğatten uzak i'râblar yapmakla suçlamıştır. Hatta yaptıkları bu takdirlerin eş-Şenferâ'nın[157] şiirlerine uygulandığında bile yakışmayacağını ifâde eder[158].

Bununla beraber Ebû Hayyân bazı konularda el-Ahfeş'in görüşünü paylaşmıştır. Mesela "وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُم مِّنَ الْخَاسِرِينَ"-*(Rabbiniz hakkında beslediğiniz zan var ya, işte sizi o mahvetti ve ziyana uğrayanlardan oldunuz.)*[159] âyetini i'râb ederken "أَرْدَاكُمْ"-*(mahvetti)* lafzının hal olarak i'râbına cevaz veren Kûfeli dilciler ile Basralılardan el-Ahfeş'in görüşünü benimsemiştir. Basralı diğer dilciler ise ***Kad* [قد] edatı olmaksızın müspet mazi fiilin hal olarak**

---

155 Yahya b. Vessâb el-Esedî el-Kûfî (ö.103/721)'dir. Tabiînden olup Kûfe ehlinin kıraat imamı aynı zamanda fıkıh âlimidir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VI, 299; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, IV, 379; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 380; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, XI, 258.

156 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 428-429. Ebû Hayyân'ın kıraatler husûsunda el-Ahfeş'i eleştirdiği diğer yerler için bkz: VIII, 58.

157 'Amr b. Mâlik el-Ezdî'dir. eş-Şenferâ lakabıyla anılmıştır. Câhiliye dönemi tanınmış şâirlerinden olup *Lâmiyetu'l-'Arab* isminde meşhûr bir kasidesi mevcuttur. Miladi 525 yılında öldürülmüştür. Bkz. el-Isfahânî, **el-Eğâni**, XXI, 179; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, III, 343; Nihad Çetin, "Şenferâ" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, XI, 424.

158 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 43.

159 Fussilet (41), 23.

gelemeyeceğini savunurlar. Ebû Hayyân Basralı dilcilerden farklı düşünen el-Ahfeş'in görüşünü benimsemiştir. Çünkü kıyâsa mesnet teşkil edecek kadar çok Arap dilinden bu yönde şâhit varit olmuştur. Müellifimiz bu şahitleri *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde zikrettiğini ifâde eder[160].

f- el-Muberrid (ö.285/898)

el-Muberrid[161] Basra ekolünün önemli isimlerinden biri olup Ebû Hayyân'ın başlıca kaynakları arasında yer alır. Lügat, nahiv ve kıraat konularında kendisinden bolca nakillerde bulunmuştur[162]. Nahiv ile ilgili görüşlerinin çok azında ona muhalefet etmiştir[163]. Mesela *İzâ* [إذا] edatının zarf-ı mekân olduğunu söyleyen el-Muberrid'in bu görüşünü yanlış bulmuştur[164]. Aynı şekilde *Emmâ* [أمّا] ile *Fe* [ف]'nin arasının *İnne* [إنّ]'nin haberinin ma'mulü ile açılması meselesinde el-Muberrid'in görüşüne muhalefet etmiştir. el-Muberrid *İnne* [إنّ]'ye ilâve olarak *Leyte* [ليت] ve *Le'alle* [لعلّ]'nin haberinin ma'mülü ile de *Emmâ* [أمّا] ile *Fe* [ف]'nin arasının açılmasını câiz görürken Sîbeveyh, Ebû Osmân el-Mâzinî ve Ebû Hayyân buna cevaz vermezler[165].

Kıraat konusunda titiz olan Ebû Hayyân, bazı kıraatleri hatalı bulan el-Muberrid'i de eleştirir. Onun kıraatlere hata isnâd etme husûsunda cesur olduğunu ifâde eder. Bununla beraber mütevatir kıraatlere lahn isnâd edilemeyeceğini zikreder.

---

160 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 300.

161 Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber el-Muberrid'tir. Kendi asrında Basra ekolünün imamıdır. Kûfe ekolünün temsilcisi Sa'leb ile yaptığı münakaşaları meşhûrdur. ***el-Muktedab, el-Kâmil*** ve ***Kitâbu'r-Ravza*** onun telif ettiği önemli eserlerdendir. 285/898 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 105; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 108; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 87; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 217; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 241. Nihad Çetin, "Müberred" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, VIII, 779.

162 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 28, 355, 356, 464 II, 386, 515, 670, vd.

163 **A.g.e.**, IV, 243; VI, 438, IX, 264, 426.

164 **A.g.e.**, I, 99.

165 **A.g.e.**, I, 192. "...ولا يجوز أن يفصل بين أمّا وبين الفاء بمعمول خبر إن وفاقاً لسيبويه وأبي عثمان، وخلافاً للمبرد وابن درستويه، ولا بمعمول خبر ليت ولعل خلافاً للفراء..."

Örneğin "...وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ"-*(Şüphesiz Rabbin, onların her birinin amellerinin karşılığını onlara tam olarak verecektir.)*[166] âyetindeki *Lemmâ* [لَمَّا] edatını şeddeli okuyan İbn 'Âmir, Hamza ve Hafs kıraatlerini lahn olarak gören el-Muberrid'i eleştirmiştir. Ebû Hayyân, *Lemmâ* [لَمَّا]'nın şeddeli olarak okunmasının lahn olduğunu ifâde eden el-Muberrid'in "إِنَّ زَيْدًا لَمَّا خَارِجٌ"-*(Şüphesiz Zeyd henüz çıktı.)* sözünü örnek vererek Arapların bu şekilde bir cümle söylemeyeceklerini ifâde ettiğini nakleder. Buna karşılık Ebû Hayyân, el-Muberrid'in âdeti olduğu üzere hata isnâd etme konusunda cesur olduğunu ifâde ederek kıraatin mütevatir olduğunu, ayrıca verdiği örneğin terkibi ile âyetin terkibinin aynı olmadığını belirterek kıraatı savunur[167].

Yine "...فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ..."-*(Yaradanınıza tevbe edin.)*[168] âyetinde geçen "بَارِئْكُمْ"-*(Yaradanınız)* lafzındaki i'râb harekesini sâkin okuyan Ebû 'Amr'ın kıraatini hatalı bulan el-Muberrid'e karşı çıkar. Ebû 'Amr'ın Hz. Peygamberden nakille okuduğunu ve Arap dilinde bu kıraatı destekleyecek kullanımların var olduğunu söyleyerek Arap şiirinden şu beyitleri şâhid olarak getirir[169]:

فَالْيَوْمَ أَشْرَبْ غَيْرَ مُسْتَحْقِبٍ   إِثْماً مِنَ اللهِ وَلاَ وَاغِلِ[170]

(Bugün Allah'tan bir günah sırtlanmadan ve şarap meclisine gelen davetsiz misafir gibi olmadan içerim.)

رُحْتِ وَفِي رِجْلَيْكِ مَا فِيهِمَا   وَقَدْ بَدَا هَنْكِ مِنَ الْمِئْزَرِ[171]

---

166 Hûd (11), 111.

167 **el-Bahru'l-Muhît**,VI, 216-217.

168 Bakara (2), 54.

169 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 333-334. Kıraatler konusunda Ebû Hayyân'ın el-Muberrid'e yönelttiği diğer eleştiriler için bkz. VII, 349-350; VIII, 185-186.

170 Beyit İmriu'l-Kays'a aittir. Bkz. İmriu'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr, **Dîvânu İmrii'l-Kays**, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1964, s. 122; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, IV, 204; Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, **el-Hasâis**, (Thk. Ahdulhakim b. Muhammed), el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, Mısır 1995, I, 79, 331; II, 212, 229.

(Avret yerin peştemalinden göründüğü halde ayaklarında var olan (topallama) ile gittin.)

.... وَنَهرُ تِيرَى فَلاَ تَعرِفْكُمُ العَرَبُ[172]

(Ey amca çocukları gidiniz. el-Ehvâz ve Tîrâ ırmağı sizin eviniz. Araplar sizi (orada) tanımaz.)

Ebû Hayyân'ın görüşlerine yer verdiği Basralı dilciler elbette yukarıda zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Bunlara ilâve olarak Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688)[173], Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö.117/735)[174], İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö.149/766)[175], Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö.154/771)[176], el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791)[177], Ebû Feyd Muerric b. 'Amr b. el-Hâris es-Sedûsî (ö.195/810)[178], en-Nadr b. Şumeyl (ö.203/819)[179], Abdulmelik b. Kureyb el-Asma'î (ö.216/831)[180], Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö.215/830)[181], Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö.235/849)[182], Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân es-Sicistânî (ö.248/862)[183], Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (ö.249/863)[184], Ebu'l-Fadl el-'Abbâs b. el-Ferec er-Riyâşî (ö.257/871)[185], Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.257/871)[186], Ebû Bekr Muhammed b. es-Seriyy İbnu's-Serrâc

---

171 Beyit el-'Ukayşir el-Esedî olarak meşhûr olan el-Muğîre b. Abdillâh b. Mi'rad el-Esedî (ö.80/700)'ye aittir. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, IV, 203; İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 77-78; III, 67.

172 Beyit Cerîr'e aittir. İlk mısrâı şu şekildedir: سِيرُوا بَنِي العَمِّ فَالأَهْوَازُ مَنــزِلُكُم وَنَهرُ تِيرَى فَلَمْ تَعرِفْكُمُ العَرَبُ Bkz. Cerîr b. 'Atiyye et-Temîmî, **Şerhu Dîvânı Cerîr**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1995, s. 46.

173 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 295, 527; VI, 542; X, 496

174 Kıraat ile ilgili görüşlerine ağırlık vermiştir. Bunun yanında nahvin öncülerinden olduğunu da zikretmiştir. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 63, 79, 146, 410; III, 239 vd.

175 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 379; II, 491; IV, 247-248; V, 365; VII, 546; X, 285 vd.

176 **A.g.e.**, I,137, 321, 334, 454; II, 437, 743, 754; IV, 658; V, 380; VII, 262 vd.

177 Lügat ve sarf konularındaki görüşlerine bolca yer vermiştir. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 352, 354, 436, 452, 540 vd.

178 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 102; III, 6; IV, 665; V, 322; VIII, 196

179 **A.g.e.**, I, 38, 222; III, 578; VII, 273; IX, 396.

180 **A.g.e.**, I, 45, 256, 436; II, 108; III, 107; VIII, 302.

181 **A.g.e.**, I, 322; IV, 81; VI, 257.

182 **A.g.e.**, I, 256; II, 387, 624; III, 705; VII, 173, 288; IX, 413.

183 **A.g.e.**, V, 352, 431; VIII, 66, 231; X, 72, 435.

184 **A.g.e.**, I, 192; III, 498, 499; V, 15; VI, 218; VIII, 250; X, 292.

185 **A.g.e.**, I, 99, 256; IV, 515; V, 130; VII, 355; IX, 222.

186 **A.g.e.**, I, 104, 199, 224, 278, 401, vd.

(ö.316/928)[187], Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Dureyd (ö.321/933)[188], Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Deresteveyh (ö.347/958)[189], Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî (ö.368/979)[190] gibi dilcilerin de görüşlerine yer vermiş ve onlardan nakillerde bulunmuştur[191].

2- Kûfe Ekolü

Ebû Hayyân, yukarıda da değindiğimiz gibi, çoğu yerde Basralı dilcileri takip etmiş ve onların görüşlerini benimsemiştir. Fakat bu körü körüne bir saplantı değildi.

Ebû Hayyân nahve ait meselelerin çoğunda Kûfeli dilcilere karşı çıkmış ve onların görüşlerini reddetmiştir[192]. Bunun sebebini araştırdığımızda Kûfeli dilcilerin az sayıdaki semâî delillere dayanarak kâidelerini bunlara bina etmelerinde görüyoruz. Ayrıca şehirli Arapların söz ve şiirlerinin yanında fasîh dilcilerden duydukları şâz kullanım ve şiirleri esas alarak bunlara kıyâs yapmaları Ebû Hayyân'ın bu ekol dilcilerinin görüşlerini terk etmesinde önemli rol oynamıştır[193]. Nitekim es-Suyûtî Kûfe ekolünün bu yönü ile ilgili olarak şu nakillerde bulunmuştur: "*Kûfeli dilciler içinde usûle aykırı bir şeye cevaz veren bir beyit duyduklarında onu asıl yapar ve Basralı dilcilerin hilâfına ona bâb ihdâs ederlerdi.*"[194] Bir başkasının ise şunu naklettiğini zikretmektedir: "*Kûfeli dilcilerin âdeti, bir şiirde veya nâdir bir kelamda bir lafız duyduklarında onu bâb veya fasıl yaparlardı.*"[195]

Ebû Hayyân'a göre bir kâide Araplardan gelen yaygın semâ'î kullanımlara dayanmalıdır. Araplardan çok az duyulan kullanımlara kâide bina etmek mümkün değildir. O bu durumu açıkça tasrih etmiştir:

---

187 **A.g.e.**, I, 49, 50, 501; VI, 264; VIII, 556.

188 **A.g.e.**, I, 354, 355; III, 42, 154; IV, 47, 342; IX, 423; X, 342.

189 **A.g.e.**, I, 370; II, 131, 536; III, 519; VIII, 98.

190 **A.g.e.**, I, 317-318; III, 513, 649; IV, 594;

191 Ebû Hayyân'ın tefsîrinde görüşlerine yer verdiği ve bunlardan görüşünü tercih ettiği veya muhalefet ettiği nahiv ve lügat alimlerinin hepsi için bkz. es-Seyyid, **İ'râbu'l-Kur'ân fî Tefsîri Ebî Hayyân**, I, 41 vd.

192 **A.g.e.**, I, 27, 50, 56, 99, 165, 191, 193, 437; III, 139, 654; VI, 462.

193 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 889.

194 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 111.

195 es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, I, 45; Şevki Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1968, s. 161-162.

"...Araplardan gelen semâî bir delile dayanmadan nasıl küllî bir kâide koyabiliriz?"[196]

Onun muhalefet ettiği görüşlerin temelinde bu gerçek yatmaktadır. Kûfeli dilciler nâdir kullanımlara dayanarak kâide bina ettiklerinden Ebû Hayyân'ın onlara karşı itirazları çok olmuştur. Örneğin "...هَاأَنْتُمْ هَؤُلاَءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ..." -*(Haydi diyelim ki az çok bildiğiniz konuda tartıştınız...)*[197] âyetini i'râb ederken "**Nida harfinin işâret isminin önünden hazfedilmesi**" konusunda Kûfeli dilcilere muhalefet etmiştir. Basralı dilciler hazfi câiz görmezken Kûfeli dilciler buna cevaz verirler. Ebû Hayyân ise Basralı dilcilerin görüşünü benimseyerek Kûfe ekolüne muhalefet eder. Çünkü **nida harfinin işâret isminin önünden hazfi** şiirde vârid olmuştur ve bu durum nâdirdir[198].

Yine Ebû Hayyân, "...وَإِنْ هُمْ إِلاَّ يَظُنُّونَ"-*(Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar.)* [199] âyetini i'râb ederken "**Nafiye *İn* [إِنْ] harfinin Hicâziyye *Mâ* [ما]'sı[200] gibi amel etmesi**" konusunda Kûfe ekolüne muhalefet etmiştir. Kûfeli dilciler *İn* [إن] harfinin Hicâziyye *Mâ* [ما]'sı gibi amel edeceği görüşünü benimserken Ebû Hayyân, bu konuda onların görüşünü destekleyen tek bir beyitten başka bir

---

196 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 233.

197 Âl-i İmrân (3), 66.

198 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 200-201.

199 Bakara (2), 78.

200 Hicâziyye *Mâ* [ما]'sı belirli şartlarla *Leyse* [ليس] gibi amel eder ve ismini ref' haberini nasb eder. Bu şartlar şunlardır: 1- Haberinin isminden önce gelmemesi, 2- Olumsuzluğunun *İllâ* [إلاّ] ile bozulmaması, 3- Zâid olan *İn* [إن] ile bitişmemesi gerekir. "مَا هَذَا بَشَراً"-*(Bu bir insan değil...)* (Yusuf, 31) ve "مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ"-*(O kadınlar, onların anaları değildir.)* (Mücâdile, 2) örneklerinde olduğu üzere. Buna karşılık amel etmeyen *Mâ* [ما]'ya da Temîmiyye *Mâ* [ما]'sı denir. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 57; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, III, 1197; İbn Hişâm el-Ensârî, **Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ**, (Thk. Muhammed Hayr Ta'ma el-Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, s. 115; İbn 'Akîl Ebû Abdirrahman Abdullah b. Abdurrahmân, **Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik**, (Thk. Mahmud Mustafa Halâvî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1996, II, 811.

delilin bulunmadığı gerekçesiyle karşı çıkmış ve Nafiye *İn* [إن]'in Hicâziyye *Mâ* [ما]'sı gibi amel etmesinin câiz olmadığını ifâde etmiştir[201].

Aynı şekilde *Keyfe* [كيف] lafzı ile cezm meselesinde Ebû Hayyân Kûfe ekolüne muhalefet etmiştir. Kûfeli dilcilere göre *Keyfe* [كيف] ile cezm câiz iken Ebû Hayyân bunu reddeder. Çünkü Araplardan bunu destekleyen herhangi bir kullanım işitilmemiştir. Dolayısıyla kıyâsî olarak da buna cevaz veremeyeceklerini zikreder[202].

Ebû Hayyân her ne kadar Kûfe ekolünün çoğu görüşlerine karşı çıksa da bazen onların ortaya koydukları kâideleri ve hükümleri daha doğru bulup benimsediği de olmuştur[203]. Fakat bunlar az önce de değindiğimiz üzere çok azdır. Kûfe ekolüne karşı önyargılı ve muârız tavır takınmayan müellifimiz, kendisinin de dediği gibi "*nakil sahîh olduğunda gereğini yapmak gerekir*"[204] prensibinden hareket ederek yer yer bu ekolün görüşlerini tercîh eder.

Örneğin daha önce ele aldığımız örneklere ilâve olarak şunları da zikredebiliriz. Ebû Hayyân ***İzâ*** **[إذا] harfine hamledilen müphem zaman zarflarının, isim cümlesine muzâf olmaları halinde, mebni veya murap olup olmamaları** konusunda Kûfeli dilcilerin görüşünü benimsemiştir. Bu mevzuya "يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لاَ يَخْفَى عَلَى اللهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ" *–(O gün onlar (kabirlerinden) meydana çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz.)*[205] âyetini i'râb ederken değinen müellif burada Basralı ve Kûfeli dilcilerin görüşlerini zikreder. Basralı nahivcilere göre *İzâ* [إذا]'ya hamledilen zaman zarfı isim cümlesine muzâf olduğunda kesinlikle muraptır. Kûfeli âlimlere göre ise böyle bir durumda zaman zarfının hem murap hem de mebnî

201 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 445.
202 **A.g.e.**, I, 193.
203 **A.g.e.**, II, 387-389; IV, 657; IX, 300.
204 **A.g.e.**, II, 195.
205 Ğâfir (40), 16.

olması caizdir. Ebû Hayyân burada Kûfeli dilcilerin görüşünün daha doğru olduğunu belirtir. Çünkü zaman zarfının mebnî olarak zikredildiği şahitler çoktur[206].

Yine Ebû Hayyân *Leyse* **[لَيس]'nin haberinin kendisine takdimi meselesinde** Kûfeli dilcilerin görüşünü tercih eder. Basralı dilciler bu durumu caiz görürlerken Kûfeli dilciler buna cevaz vermezler. Bu konuya "أَلاَ يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ" *-(Bilesiniz ki, kendilerine azap geldiği gün, bir daha onlardan uzaklaştırılacak değildir.)*[207] âyetini i'râb ederken temas eden müellif, konu ile ilgili olarak divanları taradığını fakat bir beyit ve bu âyetin zâhirinin delâleti dışında *Leyse* [لَيس]'nin haberinin kendisine takdim edildiği başka bir kullanıma rastlamadığını ifâde eder[208].

Ebû Hayyân'ın Kûfe ekolüne karşı sergilediği bu genel tutumunu zikrettikten sonra onun bu ekolün dilcileri ile olan ilişkisine ve tutumuna değinmek istiyoruz.

a- el-Kisâî (ö.189/805)

Ebû Hayyân, Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî'yi nahivde imâm ve dili iyi bilen biri olarak nitelemektedir[209]. Onun Araplardan yaptığı nakillere tefsîrinde çokça yer vermiş ve bu nakillere güvenmiştir[210].

el-Kisâî'nin nahivle ilgili görüşlerine yer veren Ebû Hayyân bunların bir kısmına muhalefet etmiştir[211]. Örneğin *Haysu* [حيث] zarfının müfrede muzâf olabileceğini söyleyen el-Kisâî'nin bu görüşünü reddetmiştir[212]. Yine "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ..." *-(Ey insanlar! Rabbinize kulluk ediniz.)*[213] âyetindeki *Eyyu* [أيّ]'deki

---

[206] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 245. Bu mevzu için bkz. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 357.

[207] Hûd (11), 8.

[208] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 127.

[209] **A.g.e.**, I, 89.

[210] **A.g.e.**, I, 198, 307; II, 267 ; III, 221-222, 509; IV, 488.

[211] **A.g.e.**, I, 226, 273; V, 250; VIII, 356.

[212] **A.g.e.**, I, 251.

[213] Bakara (2), 21.

dammenin i'râb harekesi olduğunu söyleyen el-Kisâî ve er-Riyâşî'ye[214] karşı çıkmıştır. Ebû Hayyân'a göre *Eyyu* [أيُّ] müfred münada olup damm üzere mebnîdir[215].

Ebû Hayyân'ın, kıraatler konusunda da el-Kisâî'ye muhalefet ettiği yerler olmuştur. Nitekim el-Kisâî her ne kadar kurrâdan olsa da, bazı kıraatleri reddetmiştir, Ebû Hayyân ise ona karşı itirazlarda bulunarak reddettiği kıraatleri savunmuş ve onların sıhhatini ortaya koymuştur[216].

b- el-Ferrâ (ö.207/822)

Tam adı, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dır. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te onun **"nahivde ve lügatte imâm"** olduğunu[217] **dili iyi bildiğini, hıfzının kuvvetli ve güvenilir** olduğunu ifâde eder[218].

el-Bahru'l-Muhît'te birçok yerde el-Ferrâ'nın görüşlerine yer veren Ebû Hayyân onun nahiv konusundaki çoğu görüşlerine muhalefet etmiştir[219]. Örneğin "...وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ..." -*(Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, dedik.)*[220] âyetini i'râb ederken **"Hal olarak gelen isim cümlesinin bağlacının sadece zamir olması"** meselesinde el-Ferrâ'ya muhalefet etmiştir. el-Ferrâ'ya göre bağlaç sadece zamir olamaz bunun yanında vâv takdir etmek lazım gelir. Ebû Hayyân ise bağlacın tek başına zamir olarak gelebileceğini, Kur'ân'dan ve Sîbeveyh'in Araplardan naklettiği ibârelerle istişhâd ederek bu tür kullanımların Arap dilinde çok olduğunu zikreder. Kur'ân'dan "وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ" –*(Kıyamet gününde Allah hakkında yalan söyleyenlerin yüzlerinin*

214 Ebu'l-Fadl el-'Abbâs b. el-Ferec er-Riyâşî (ö.257/871)'dir. Nahiv, lügat, siyer, eyyâmu'l-'Arab sahalarında meşhûr olmanın yanında şiir rivâyetiyle de tanınmış Basralı dilcidir. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn**, s. 98; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 103; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 86; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 199; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 367.

215 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 153.

216 **A.g.e.**, V, 51; X, 120.

217 **A.g.e.**, III, 221.

218 **A.g.e.**, VI, 271.

219 **A.g.e.**, I, 166, 192, 249, 251, 264; II, 26; III, 308; VI, 463; VIII, 102; IX, 263; X, 346.

220 Bakara (2), 36.

kapkara olduğunu görürsün.)[221] âyetinin yanında Sîbeveyh'in Araplardan naklettiği "كَلَّمْتُهُ فوُهُ إِلَى فِيَّ" *(Onunla ağız ağıza konuştum.)* ve "رَجَعَ عَوْدُهُ عَلَى بَدْئِهِ" *(Geldiği yoldan geri döndü.)* kullanımlarını delil getirerek el-Ferrâ'nın görüşünün aksine bağlacın sadece zamir gelebileceğini ortaya koymuştur[222].

Yine Ebû Hayyân *Fulu* [فُلُ] lafzının *Fulânun* [فُلَانٌ] kelimesinden murahham olduğunu söyleyen el-Ferrâ'nın bu görüşünü reddetmiştir. Ebû Hayyân'a göre *Fulu* [فُلُ] ve *Fuletu* [فُلَةُ] insanlar için kullanılan nekreden kinâyedir. Bu konuda Sîbeveyh'in Araplardan nakilde bulunduğunu zikreden müellif İbn 'Usfûr, İbn Mâlik ve el-Basît[223] isimli eserin sahibinin bu mevzuda hataya düştüklerini zikreder:

"Fulu [فُلُ] lafzı, *insanlar için kullanılan nekreden kinâyedir.* "يَا رَجُلُ"-*(Ey adam) gibi. Sadece nidâya mahsustur. Fuletu* [فُلَةُ] *ise* "يَا امْرَأَةُ"-*(Ey kadın) anlamındadır.* [فُلُ] *lafzının lamel harfi yâ veya vâvdır. el-Ferrâ'nın görüşünün aksine Fulânun* [فُلَانٌ] *kelimesinden murahham değildir. İbn 'Usfûr, İbn Mâlik ve el-Basît isimli eserin sahibi, "Fulu* [فُلُ] lafzı, *Fulânun* [فُلَانٌ] *gibi alemden kinâyedir." şeklindeki görüşlerinde hataya düşmüşlerdir. Bu söylediklerimiz Sîbeveyh'in kitabında, Araplardan nakledilerek zikredilmiştir."*[224]

c- Sa'leb (ö.291/904)

Tam adı, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'tir[225]. Ebû Hayyân, onun Kûfe ekolünün lügat ve nahivde önde gelen imâmlarından biri olduğunu söyler[226].

---

221 Zümer (39), 60.

222 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 264. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. V, 12; VI, 596.

223 Bu eser yaklaşık 16 ciltten oluşan Kur'ân tefsiri olup müellifi Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Neysâbûrî (ö.468/1076)'dir. el-Vâhidî nahiv, lügat, fıkıh ve tefsir alimidir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 303; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 339; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, I, 245;

224 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 102.

225 Kendi zamanında Kûfe dil ekolünün imamıdır. ***el-Fasîh*** ve ***el-Mecâlis*** telif ettiği ve günümüze ulaşan eserlerindendir. Bkz. ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 155; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 228; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, I, 138.

226 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 222.

Kıraatler konusunda onu örnek almıştır. Ebû Ömer ez-Zâhid'in[227] *Kitâbu'l-Yevâkît* isimli eserinde hocası Sa'leb'in mütevatir kıraatler ve bunların farklı i'râbları arasında tercîh yapmadığını, fakat yedi kıraatin dışındaki okuyuşlardan en kuvvetli olanı tercîh ettiğini zikrettiğini ifâde ederek ondan övgüyle söz eder. Onun lügat ve nahvi iyi bildiğini, mütedeyyin ve güvenilir biri olduğunu belirtir[228].

Ebû Hayyân, Sa'leb'in görüşlerine yer vermekle beraber bunlar el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın görüşleri kadar çok değildir. Müellifimiz, Sa'leb'ten genellikle lügat ile ilgili nakillerde bulunmuştur[229]. Bunların yanında az da olsa nahve ait görüşlerine yer vermiştir[230]. Fakat bu görüşlerinin çoğunda ona muhalefet etmiştir[231].

Mesela "لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلاَثَةٍ..."-*(Andolsun "Allah, üçün üçüncüsüdür" diyenler de kâfir olmuşlardır.)*[232] âyetinde "ثَالِثُ"-*(Üçüncüsü)* ism-i fâilini amel ettirerek "ثَلاَثَةٍ"-*(Üç)* lafzını mansûb kılmayı câiz gören Sa'leb'e karşı çıkmıştır. Ebû Hayyân'a göre "ثَالِثُ ثَلاَثَةٍ"-*(Üçün üçüncüsü)* terkibinde izafetten başka bir durum câiz değildir[233].

Yine "**cümlenin fâil olarak gelmesi**" meselesinde Sa'leb'e muhalefet etmiştir. Hişâm b. Muâviye ed-Darîr[234], Sa'leb ve bazı Kûfeli dilciler, cümlenin fâil olarak gelebileceğine cevaz vermişlerdir. Onlara göre "يُعْجِبُنِي يَقُومُ زَيْدٌ"-*(Zeyd'in*

---

[227] Ebû Ömer Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hâşim el-Bağdâdî (ö.345/957)'dir. ez-Zâhid olarak tanınır. Sa'leb'le uzun süre arkadaşlık yapması sebebiyle "Ğulâmu Sa'leb" olarak da bilinir. Kûfe ekolü dilcilerinden olup eserleri arasında ***Şerhu'l-Fasîh, el-Yevâkît, el-Mustahsen*** vardır. Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 113; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 276; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 171; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 164.

[228] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 455.

[229] **A.g.e.**, I, 303; II, 232, 765; IV, 64; VI, 214, 481.

[230] **A.g.e.**, I, 628; III, 480; IV, 330; VI, 386; VIII, 368.

[231] el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 900-901.

[232] Mâide (5), 73.

[233] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 330.

[234] Ebû Abdillâh Hişâm b. Mu'âviye ed-Darîr en-Nahvî el-Kûfî (ö.209/824)'dir. Kûfe mezhebine mensup dilcidir. Nahivle ilgili ***el-Muhtasar*** isimli eserinin yanında ***el-Kıyâs*** ve ***el-Hudûd*** adında iki eseri daha mevcuttur. Bkz. İbn Nedim, **el-Fihrist**, s. 104; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 164; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 364; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 328;

kalkması hoşuma gider.) ve "ظَهَرَ لِي أَقَامَ زَيْدٌ أَمْ عَمْروٌ" -*(Zeyd'in veya Amr'ın kalması bana zâhir oldu.)* cümleleri câizdir. Ebû Hayyân ise Basralı ve Endülüslü dilcilerin görüşünü benimseyerek cümlenin kesinlikle fâil olarak gelemeyeceğini ve bunun nahiv kitaplarında ayrıntılı bir şekilde işlendiğini ifâde etmiştir[235].

Yukarıda zikrettiğimiz Kûfe ekolü dilcilerinden başka Ebû Hayyân'ın görüşlerine yer verdiği veya kendilerinden nakillerde bulunduğu başka dilciler de mevcuttur. Bunlar arasında el-Kâsım b. Mâ'n (ö.175/791)[236], Hişâm b. Muâviye ed-Darîr[237], Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö.206/821)[238], Ebu'l-Hasen Ali b. Hâzım el-Lihyânî (ö.207/822)[239], Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî (ö.231/845)[240], Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk es-Sikkît (ö.244/858)[241] gibi dilciler bulunmaktadır.

3- Bağdat Ekolü

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te Basra ve Kûfe ekolünün yanında Bağdat ekolüne ve bu ekole müntesip dilcilerin görüşlerine de yer vermiştir. Birkaç yerde Bağdat ekolünün genel olarak görüşlerine, ekolün ismini tasrih ederek değinmiş ve yer yer bunlara muhalefet etmiştir[242]. Örneğin **"nekrenin marifeden bedel gelmesi"** meselesinde ekolün bu görüşüne karşı çıkmıştır. Bağdat ekolüne göre nekrenin marifeden bedel olabilmesi için mevsuf olması gerekirken Basra ekolüne göre bu şart değildir. Burada Basra ekolünün görüşünü tercîh eden Ebû Hayyân, Araplardan, Bağdatlı dilcilerin görüşlerini iptal eden semâî kullanımların varit olduğunu zikreder[243].

---

235 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 77-78.
236 **A.g.e.**, VI, 389, 429; IX, 384.
237 **A.g.e.**, I, 77-78; III, 497; VII, 567-568.
238 **A.g.e.**, I, 477; II, 232; V, 365.
239 **A.g.e.**, I, 38, 57, 103, 104; X, 500.
240 **A.g.e.**, VI, 182, 189.
241 **A.g.e.**, I, 244, 455; V, 214, 215; VI, 194; VII, 61.
242 **A.g.e.**, I, 426; VII, 221; IX, 338
243 **A.g.e.**, VII, 279.

Yine Bağdat ekolü dilcileri *Kiltâ* [كلتا] **kelimesinin hem lafız hem de mânâ bakımından tesniye olduğunu** söylerken Basralı dilciler onun lafzen müfred ve manaca müsennâ olduğunu ifâde ederler[244].

Aynı şekilde Bağdatlı dilcilerden bazıları ***Venâ*** **[ونى] lafzının** ***Mâ zâle*** **[ما زال] gibi nâkıs fiil** olduğunu ve onunla aynı anlamı taşıdığını söylerler. Ebû Hayyân ise onun zayıflık anlamında lazım bir fiil olduğunu, *'An* [عن] ve *Fî* [في] harf-i cerleriyle müteaddi yapıldığını zikreder[245].

Bağdat ekolünün genel görüşleri ile ilgili verdiğimiz birkaç örnekten sonra Ebû Hayyân'ın bu ekolün dilcilerine karşı tutumuna değinmek istiyoruz.

a- İbn Keysân (ö.299/912)

İbn Keysân Bağdat ekolünün en önde gelen dilcilerindendir[246]. Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'te altmışa yakın yerde onun ismini zikrederek görüşlerine yer verir. Fakat bu görüşlerin çoğu tefsîr ile alakalıdır. Bununla beraber nahiv, lügat, sarf ve i'râb ile ilgili görüşlerine az da olsa yer vermiştir[247]. Yer verdiği bu meselelerin bir tanesinde onun görüşünü benimsemiş, ikisinde muhalefet etmiş ve diğerlerinde ise görüş belirtmemiştir.

Görüşünü benimsediği yer "**Hâlin, harf-i cerle mecrûr sahibu'l-hâle takdîmi**" meselesidir. Ebû Hayyân, "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا..."-*(Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.)*[248] âyetindeki "كَافَّةً"-*(Bütün)* lafzının kendinden sonra gelen câr ve mecrûrdan hâl olamayacağını söyleyen ez-Zemahşerî'nin görüşünü zikrettikten sonra bu meselenin ihtilâflı olduğunu belirtir. Çoğu nahivcinin bunun câiz olmadığı görüşünde olduğunu, buna karşılık Ebû Alî el-

---

244 **A.g.e.**, VII, 173.

245 **A.g.e.**, VII, 335.

246 Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Keysân'dır. Bağdat dil ekolüne mensup nahiv âlimidir. ***Ma'âni'l-Kur'ân, el-Muhezzeb, Muhtasaru'n-Nahv, el-Muzekker ve'l-Muennes*** telif ettiği kitaplardan bazılarıdır. Bkz. ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 170; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 120; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 235; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, III, 57.

247 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 558; III, 14; IV, 509; VIII, 341; X, 104, 488.

248 Sebe (34), 28.

Fârisî, İbn Keysân, İbn Burhân[249] ve İbn Mâlik'in buna cevaz verdiklerini, sahîh olanın da bu olduğunu ifâde eder. Daha sonra buna Arap nesir ve şiirinden şâhidler getirerek meseleyi izah eder[250].

Muhalefet ettiği yerler ise genellikle i'râb ile ilgilidir. "...وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا..."-*(Oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yiyiniz.)*[251] âyetinde geçen "رَغَدًا" kelimesini **hâl konumunda masdar** olarak i'râb eden İbn Keysân'ın bu i'râb şeklinin Araplardan gelen semâî rivâyetlere bağlı olduğunu, fakat buna dâir herhangi bir rivâyetin olmadığını söyleyerek muhalefet eder[252].

Muhalefet ettiği bir diğer yer ise "...ثُمَّ أَنْتُمْ **هَؤُلَاءِ** تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ..."-*(Sonra sizler, (verdiğiniz sözün tersine) birbirinizi öldürüyor...)*[253] âyetinin i'râbı ile ilgilidir. Burada "أَنْتُمْ"-*(Sizler)* mübteda, "تَقْتُلُونَ"-*(Öldürüyorsunuz)* haber ve "هَؤُلَاءِ"-*(Bunlar)* ism-i işâretini de tahsis olarak i'râb eden İbn Keysân ve diğer nahivcilere karşı çıkarak tahsîsin nekre ve ism-i işâretle olamayacağını zikreder[254].

Ebû Hayyân'ın fikir beyan etmediği ve sadece İbn Keysân'ın görüşünü naklettiği yere örnek olarak şu meseleyi verebiliriz. Müellifimiz "...قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ **لِيُحَاجُّوكُمْ** بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ..." -*(Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri), Rabbiniz katında sizin aleyhinize hüccet getirmeleri için mi onlara anlatıyorsunuz? derler.)*[255] âyetinde geçen "لِيُحَاجُّوكُمْ"-*(Hüccet getirmeleri için)* kelimesindeki *Lam* [ل]

---

[249] Ebu'l-Kâsım Abdulvâhid b. 'Ali b. Berhân el-'Ukberî'dir. Nahiv, lügat, ensâb, eyyâmu'l-Arab âlimidir. 456/1064'te Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 356; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 213; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 124.

[250] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 549-550.

[251] Bakara (2), 35.

[252] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 255.

[253] Bakara (2), 85.

[254] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 467.

[255] Bakara (2), 76.

harfinden sonra *Key* [كَيْ] veya *En* [أَنْ] harfinin gizli gelebileceğini câiz gören İbn Keysân ve es-Sîrâfî'nin bu görüşünü nakleder ve herhangi bir fikir beyan etmez[256].

b- ez-Zeccâc (ö.311/923)

Tam adı, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriyy b. Sehl ez-Zeccâc'tır. Basra ve Kûfe ekollerini mezcederek Bağdat ekolünü tesis eden âlimdir. Önce Kûfe ekolünün görüşlerini Sâ'leb'ten, daha sonra Basra ekolünün görüşlerini el-Muberrid'ten öğrenmiştir. Bu iki ekolü mukayese ederek onların uygun görüşlerini seçmiş ve buna kendi görüş ve tenkitlerini ekleyerek Bağdat ekolünü tesis etmiştir[257]. Şevki Dayf onu Basralı dilciler arasında sayarken[258] Hadîce el-Hadîsî ve Muharrem Çelebi onun Bağdatlı dilcilerin önde gelenlerinden hatta bu ekolün kurucularından sayarlar[259].

Ebû Hayyân tefsîrinde ez-Zeccâc'tan bolca istifâde etmiştir. Takriben altı yüz yerde onun görüşüne yer vermiştir. Fakat bunların çoğu tefsîrle alakalıdır. Lügat ile ilgili nakilleri sarf, nahiv ve i'râba nazaran daha fazladır[260]. Bunların yanında kıraat ile ilgili görüşlerine yer verir ve onun reddettiği, zayıf gördüğü veya sahibine hata isnâd ettiği kıraatlerde ona itirazlar yöneltir[261].

Örneğin ez-Zeccâc, "...وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ..."-*(Orada size geçim vasıtaları verdik.)*[262] âyetinde geçen "مَعَايِشَ"-*(Geçim vasıtaları)* lafzını "مَعَائِشَ"şeklinde hemzeli okuyan el-A'rac[263], Zeyd b. Alî, el-A'meş, Hârice[264] ve İbn 'Âmir kıraatini, Basralı

---

256 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 441.

257 Çelebi Muharrem, **Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, s. 169-171.

258 Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 135.

259 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 307; Çelebi, **Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, s. 171.

260 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 255, 477; II, 43, 558; III, 10, 42, 54, 690, 707, 722-723; VIII, 165; IX, 157, vd.

261 **A.g.e.**, III, 104; IX, 41-42.

262 A'râf (7), 10.

263 Ebû Davud Abdurrahmân b. Hurmuz el-A'rac (ö.117/735), Medineli kıraat bilginlerindendir. Aynı zamanda Arap dilini ve ensâbı en iyi bilenlerdendir. Ebu'l-Esved ed-Duelî, Anbesetu'l-Fîl, Meymûn el-Akran, Yahya b. Ya'mer gibi âlimlerden ders almıştır. Nahvi ilk tesis edenlerdendir. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 40; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 15; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 172; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 97; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 91.

264 Ebu'l-Haccâc Hârice b. Mus'ab b. Hârice ed-Duba'î es-Serhasî (ö.168/748), Horasan âlimlerindendir. Yaşı ilerlemiş olduğu halde ilim talep etmek için seyahat etmiştir. Fıkıh ve hadîs

nahivcilere dayanarak hatalı sayar ve bu kıraate itibar edilmemesi gerektiğini ifâde eder. Çünkü Basra ekolüne mensup nahivcilerin çoğuna göre bu kelimenin hemzeli okunması hatadır. Ebû Hayyân ise Basralı dilcilere körü körüne bağlı olmadığını, kıyâsa uymamakla birlikte râvilerinin sika olduğunu ifâde ederek bu kıraate sahip çıkar[265].

Yine ez-Zeccâc "...فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ..."–(*Yaradanınıza tevbe edin.*)[266] âyetinde geçen "بَارِئْكُمْ"–(*Yaradanınız*) lafzını sükûn ile okuyan Ebû 'Amr kıraatini hatalı bulur. Ebû Hayyân ise bu kıraatin, kıraat-ı seb'ada mevcut olup mütevâtir olduğunu, ayrıca onun Basra ekolünün imâmı olan Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan rivâyet edilmesinin sıhhati için yeterli bir delil olduğunu, zira onun dili iyi bilen, nahivde imâm ve fasîh Arap olduğunu, böyle bir şeyin gözünden kaçmasının mümkün olmadığını zikrederek ez-Zeccâc'a itiraz eder[267].

Sarf, nahiv ve i'râb konusunda Ebû Hayyân yer yer ez-Zeccâc'a muhalefet eder[268]. Örneğin "يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"-(*Ey Peygamber! Sana ve sana uyan müminlere Allah yeter.*)[269] âyetinde geçen "حَسْبُكَ"-(*Sana yeter.*) lafzını fiilisim, *Vâv* [و] harfini de *Ma'a* [مع] manasında i'râb eden ez-Zeccâc'ın bu görüşünün hatalı olduğunu zikreder ve sebebini açıklar[270].

Yine "**ذٰلِكَ** نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ"-(*Bu söylenenleri biz sana âyetlerden ve hikmet dolu Kur'an'dan okuyoruz.*)[271] âyetinde geçen *Zâlike* [ذَلِكَ] ism-i işâretinin *Ellezî* [الذي] manasında ism-i mevsûl olabileceğini söyleyen ez-Zeccâc'a ve onu takib

ilimlerinde tanınmıştır. Bkz. ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 625; a.m., **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, VII, 326; es-Safedî, el-**Vâfî bi'l-Vefeyât**, XIII, 242; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 268.

265 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 15.

266 Bakara (2), 54.

267 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 221.

268 **A.g.e.**, V, 260; VI, 575; VII, 77; VIII, 555.

269 Enfâl (8), 64.

270 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 349.

271 Âl-i İmrân (3), 58.

eden ez-Zemahşerî'ye karşı çıkar. Kûfeli dilcilerin, işâret isimlerinin mevsûl isim olabileceğini savunduklarını, Basralı dilcilerin ise *Zâ* [ذا] hariç buna cevaz vermediklerini ve *Zâ* [ذا] işâret isminin de belli şartlarla mevsûl isim olacağını zikreder[272].

c- Ebû 'Alî el-Fârisî (ö.377/987)

Adı Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî'dir. Bazıları onun Basralı dilcilerden olduğunu[273] söylese de Şevki Dayf ve Hadîce el-Hadîsî, Ebû 'Alî el-Fârisî'yi Bağdat ekolüne mensup nahivcilerden kabul ederler[274].

Ebû Hayyân tefsîrinde yetmiş kadar yerde el-Fârisî'nin sarf, nahiv, lügat ve i'râb ile ilgili görüşlerine yer vermiştir[275]. Kimi yerlerde bu görüşlerini benimsemiş[276] kimi yerlerde onlara muhalefet etmiştir[277].

Mesela Ebû Hayyân, nâkıs fiil olan *Kâne* [كان]'nin mastarının olmadığını söyleyen Ebû 'Alî el-Fârisî'ye, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında *Kâne* [كان]'nin mastarının bolca zikredildiğini ifâde ederek görüşüne karşı çıkar[278].

Aynı şekilde *Lemmâ* [لمّا] harfinin zarf olduğunu söyleyen Ebû 'Alî el-Fârisî'nin bu görüşüne karşı çıkar. *Lemmâ* [لمّا]'nın zarf olmayıp harf olduğunu söyleyen Sîbeveyh'in görüşünü zikrettikten sonra bu görüşün sahîh olduğunu belirtir[279].

Yine Ebû Hayyân, *Temîmiyye Mâ* [ما]'sının haberine *Be* [ب] cer harfinin bitişemeyeceğini söyleyen Ebû 'Alî el-Fârisî'ye karşı çıkar. Ebû Hayyân'a göre sahîh

---

272 **A.g.e.**, III, 183.
273 Özbalıkçı, "Ebû 'Alî el-Fârisî" mad.
274 Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 255; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 307.
275 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 65, 193, 426, 431, 505; III, 272, 513, 685, 698, vd.
276 **A.g.e.**, III, 698; VIII, 549.
277 **A.g.e.**, I, 191, 541; VI, 45; VII, 491; X, 109.
278 **A.g.e.**, I, 98.
279 **A.g.e.**, III, 241, 419; VIII, 355.

olan görüş, *Temîmiyye Mâ* [ما]'sının haberinin başına *Be* [ب] harf-i cerrinin

gelmesinin câiz oluşudur. el-Ferazdak'ın [280]"لَعَمْرُكَ مَا مَعْنٌ بِتَارِكِ حَقِّهِ"

(Ömrüne yemin olsun ki Ma'n hakkını bırakacak değildir) şiirinden istişhâd eden Ebû Hayyân Benî Temîm'in şiirlerinde bu tür kullanımların çok olduğunu belirtir[281].

Yukarıda da zikrettiğimiz **"muzâf ile muzâfun ileyhin arasına fâsılanın girip girmeyeceği"** meselesinde Ebû Hayyân, Ebû 'Alî el-Fârisî'nin hem kıraat hem de nahiv konusundaki görüşüne muhalefet eder. "وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ

شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ..." *–(Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!)*[282] âyetinde İbn 'Âmir "أَوْلَادَهُمْ"*-(Çocuklarını)* lafzını nasb, "شُرَكَائِهِمْ"*-(Ortakları)* lafzını da mecrûr okuyarak muzâf masdar ile muzâfun ileyh olan fâil arasını "أَوْلَادَهُمْ" mef'ûlunu koyarak ayırmıştır. Bu kıraatı reddeden ve nahiv açısından eleştirenler arasında Ebû 'Alî el-Fârisî de bulunmaktadır. Fâsıla girmesinin çirkin olduğunu, bunun çok nâdir bir kullanım olup ancak şiirde câiz olduğunu, İbn 'Âmir'in bu kıraatten dönmesinin daha evlâ olacağını söyleyen Ebû 'Alî el-Fârisî'ye karşı Ebû Hayyân, Arapların cümle ile fâsıla koyduklarını, kaldı ki müfred kelime ile fâsıla koymanın daha kolay olduğunu söyleyerek buna cevaz verir ve örnekler ile destekler. Araplardan "هُوَ غُلَامُ إِنْ شَاءَ اللهُ أَخِيكَ" *–(O, -inşallah- kardeşinin oğludur.)* şeklinde bir kullanımın vârid olduğunu, buna uygun olarak el-Mutenebbî'nin;

---

280 Beyitin tamamı şu şekildedir: لَعَمْرُكَ مَا مَعْنٌ بِتَارِكِ حَقِّهِ وَلَا مُنْسِئٌ مَعْنٌ وَلَا مُتَيَسِّرُ Bkz. el-Ferazdak Hemmâm b. Ğâlib b. Sa'sa'a, **Dîvânu'l-Ferazdak**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1994, I, 341; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 63.

281 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 431.

282 En'âm (6), 137.

بَعَثْتُ إِلَيهِ مِن لِسَانِي حَدِيقَةً سَقَاهَا الحَيَا سَقيَ الرِّيَاضِ السَّحَائِبِ[283]

(Ona dilimden, bulutların çayırları suladığı gibi hayanın suladığı bir bahçe gönderdim.)

beyitinde masdar ile ona muzâf olan fâili arasına mef'ûl getirdiğini zikrederek Ebû 'Alî el-Fârisî'nin görüşünü reddeder[284].

Ebû Hayyân, Ebû 'Alî el-Fârisî'nin mûtezilî olduğunu ve bu yüzden görüşlerinin bir kısmının bu mezhebe ait terimler içerdiğini zikreder[285]. Ayrıca onun ve el-Ahfeş'in âyetlerin i'râbı ile ilgili yapmış oldukları bazı takdirlerin fasîh ve sağlam olmadığını ifâde eder. Kur'ân'a yakışmayan ve belâğatten uzak bu yabancı takdirlerin eş-Şenferâ'nın şiirlerine uygulandığında bile onlara uygun gelmeyeceğini zikrederek edebiyattan uzak sadece nahivle ilgilenen dilcilerin fesâhati idrâk edemeyeceklerini ifâde eder[286].

d- İbn Cinnî (ö.392/1002)

Tam adı, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Bağdâdî olup hicrî IV. asrın en önemli Arap dili ve edebiyatı âlimlerindendir[287]. Ebû Hayyân onun Arap dilini çok iyi bildiğini ve bu yüzden kurnazlık ve hilelerle istediğini elde edebileceğini ima ederek hakkında şu ifâdeyi kullanmıştır:

"وَكَانَ ابْنُ جِنِّي كَثِيرَ التَّمَحُّلِ فِي كَلَامِ العَرَبِ."[288]

"İbn Cinnî, Arap dilini kullanmada son derece usta idi."

el-Bahru'l-Muhît'te yüze yakın yerde İbn Cinnî'nin görüşlerine yer veren[289] Ebû Hayyân yer yer ona muhalefet etmiştir[290].

---

283 Beyit el-Mutenebbî (ö.354/965)'ye aittir. Bkz. Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn el-Mutenebbî, **Dîvânu Ebi't-Tayyib el-Mutenebbî**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut ts., I, 476, 482; Ebû Ali el-Huseyn b. Reşîk el-Kayravânî, **el-'Umde fî Mehâsini'ş-Şi'r ve Âdâbihi**, (Thk. Muhammed Kırkızân), Dâru'l-Ma'rife, Şam 1994, I, 681.

284 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 658.

285 **A.g.e.**, III, 67-68.

286 **A.g.e.**, V, 43.

287 Yavuz, "İbn Cinnî" mad.

288 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 242.

289 **A.g.e.**, I, 240, 246, 337, 477; III, 61; VII, 249, 296.

290 **A.g.e.**, II, 752; III, 241-242, 642; IV, 391; VI, 218; VII, 282; VIII, 13.

Örneğin "إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ"-*(Muhakkak ki senin Rabbin, evet O, kendi yolundan sapanı en iyi bilendir. O, doğru yolda gidenleri de iyi bilendir.)*[291] âyetindeki ***Men* [مَنْ] ism-i mevsûlünün i'râbı** ile ilgili İbn Cinnî'nin zikrettiği görüşü beğenmez ve sebebini zikreder. *Men* [مَنْ]'in başındaki harf-i cerrin hazfedilmesinden sonra "أَعْلَمُ" ism-i tafdili ile mansup olduğunu söyleyen İbn Cinnî'nin bu i'râbının iyi olmadığını, çünkü ism-i tafdilin mef'ûlun bihleri nasbetmeyeceğini, buna karşılık Kûfe dil ekolünün nasbı câiz gördüklerini ve nahiv kitaplarında onların bu görüşünün reddedildiğini zikreder[292].

Yine *Kâde* [كاد] fiilinin **müspet ve menfi konumda taşıdığı manalar** konusunda Ebû Hayyân, İbn Cinnî'ye muhalefet etmiştir. İbn Cinnî'ye göre *Kâde* [كاد] müspet konumda menfi, menfî konumda da müspet mana ifâde eder. Ebû Hayyân buna karşı çıkarak, Endülüslü dilciler gibi kendisinin de bu fiilin, müspet konumda olumlu, menfi konumda da olumsuz mana ifâde ettiği görüşünü benimsediğini zikreder[293].

Bundan başka Ebû Hayyân ***Eyyâne* [أيّان] isminin *Eyyu* [أيّ]'den müştak olduğunu** söyleyen İbn Cinnî'ye karşı çıkar. Müellifimize göre *Eyyâne* [أيّان] basit ve câmittir[294].

Ebû Hayyân bazen işlediği bir konuyla ilgili olarak İbn Cinnî'den alıntılar yaparak açıklamalarda bulunur. Örneğin fasîh Arabın sözünün kabul edilmesi ve ona karşı hüsn-ü zanda bulunulması husûsunda İbn Cinnî'nin görüşüne yer vererek şunları zikreder:

"...Ebu'l-Feth (İbn Cinnî) şöyle demiştir: Bütün bunlarda mutabakat sağlanırsa Arab'ın durumuna ve getirmiş olduğu şeye bakılır. Eğer fasih biri ise ve

---

291 En'âm (6), 117.

292 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 629-630.

293 **A.g.e.**, I, 143-144. Bu konuda ayrıca bkz. I, 416.

294 **A.g.e.**, V, 217.

naklettiği şeyi kıyâs kabul ediyorsa evlâ olan onun hakkında hüsn-ü zanda bulunmaktır. Çünkü bu nakletmiş olduğu şeyin, izleri kaybolmuş çok eski bir lügate ait olması muhtemeldir."[295]

Yukarıda zikrettiklerimizden başka Bağdat ekolüne müntesip olup Ebû Hayyân'ın görüşlerine yer verdiği diğer dilciler arasında Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Şukayr (ö.317/929)[296], Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.337/949)[297], Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (ö.577/1181)[298] gibi âlimler mevcuttur.

4- Endülüs Ekolü

Ebû Hayyân, Endülüs menşe'li bir âlim olması hasebiyle Endülüs ekolünün onun üzerinde önemli etkisi vardır. Onun bu bölgede doğması, ilk ilimlerini burada tahsîl etmesi ve gençlik yıllarına kadar bu mıntıkada dolaşarak değişik âlimlerden ders alması bu ekolün zihnine yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

İbn Madâ el-Kurtubî (ö.592/1196)'nin kendi döneminde Endülüs'te yerleştirmeye çalıştığı zâhirî mezhebinin daha sonraki yıllarda da etkisinin olduğu muhakkaktır. Bu mezhepten etkilenen ve hayatının ilk dönemlerini bu mezhebe müntesip olarak geçiren Ebû Hayyân, Mısır'a gittikten sonra, İmam Şafiî'nin mezhebine intisap etmiştir. Fakat burada da zâhiriye mezhebinin etkisinden kurtulamamıştır. *"Zâhiriye mezhebine girmiş birinin ondan dönmesi muhaldir."*[299] diyen Ebû Hayyân'ın zâhiriye mezhebine ait etkilerini *el-Bahru'l-Muhît*'te açıkça görmek mümkündür. Bu meseleyi nahivdeki mezhebi başlığı altında ele aldığımızdan konu ile alakalı detaylı bilgileri ilgili yere bırakıyoruz.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te Endülüslü dilcilerden bahsederken veya onların görüşlerini naklederken onlardan "***Arkadaşlarımız*** [أصحابنا]" diye söz eder.

---

295 **A.g.e.**, IV, 658.
296 **A.g.e.**, I, 541; VII, 288.
297 **A.g.e.**, I, 317; III, 6; IV, 259; VII, 447.
298 **A.g.e.**, I, 32; II, 706; V, 215, 273; VI, 297, 514; VII, 108.
299 es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 281.

Bazı araştırmacılar[300] bu lafızdan maksadın Basralı dilciler olduğunu söylese de biz Abdulhamîd es-Seyyid'in de ifâde ettiği gibi[301], müellifimizin bundan maksadının Endülüslü dilciler olduğunu düşünüyoruz. Zira eserin birkaç yerinde Endlülüslü dilcileri bu lafızla nitelemesi bunu göstermektedir. Onun şu ifâdeleri "*Arkadaşlarımız* [أصحابنا]" lafzından Endülüslü dilcileri kastettiği açıkça anlaşılmaktadır:

*"İçlerinde Ebû Bekr b. Tâhir[302] ve öğrencisi Ebu'l-Hasen b. Hárûf ile Ebû 'Alî eş-Şelevbîn'in bulunduğu **arkadaşlarımızdan** bir grup nahivci bu görüşü benimsemiştir..."*[303]

"Kûfeliler Lâm [ل] *harfinin Fî* [في] *anlamında olabileceği görüşündedirler. Bu konuda mütekaddimûndan İbn Kuteybe ile müteahhirûn **arkadaşlarımızdan** İbn Mâlik onlara muvafakat etmişlerdir..."*[304]

*"...Bu konuda onları, **arkadaşlarımızdan** Ebu'l-Hasen b. Harûf takip etmiştir."*[305]

*"...Bu görüşü **arkadaşlarımızdan** Ebu'l-Hasen b. 'Usfûr benimsemiştir."*[306]

Ebû Hayyân "*Arkadaşlarımız* [أصحابنا]" diye adlandırdığı Endülüslü dilcilerin görüşlerine *el-Bahru'l-Muhît*'te bolca yer vermiştir. Bu ekolün görüşlerine, birkaç

---

300 Bkz. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 866; Han Muhammed, **ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye ve Kıymetuhâ fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, s. 23.

301 es-Seyyid Abdulhamid, **Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf**, I, 49.

302 Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Meymûn b. İdrîs el-'Abkarî el-Kurtubî (ö.567/1172)'dir. Endülüslü kıraat, tefsîr, fıkıh, dil ve edebiyat âlimidir. ***el-Îdâh Şerhu Şevâhidi'l-Îdâh, Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî, Şerhu'l-Makâmât li'l-Harîrî, Meşâhizu'l-Efkâr*** isimli eserleri mevcuttur. Bkz. Ebu'l-Hasan Nureddîn b. 'Ali b. Musa İbn Sa'îd el-Mağribî, **el-Muğrib fî Hula'l-Mağrib**, (Thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1964, I, 111; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 147; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, II, 96; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, 107.

303 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 106.

304 **A.g.e.**, VII, 435.

305 **A.g.e.**, VI, 478-479.

306 **A.g.e.**, I, 501.

mesele hariç[307], çoğunda muvafakat etmiştir[308]. Buna mukabil münferit olarak zikrettiği Endülüs ekolü dilcilerinin çoğu görüşlerine muhalefet etmiştir.

Şimdi Ebû Hayyân'ın tefsîrinde görüşlerine yer verdiği Endülüslü meşhûr dilcilere karşı tutumunu zikretmek istiyoruz.

a- el-Mehdevî (ö.440/1048)

Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî, Ebû Hayyân'ın, görüşlerinden ve nakillerinden istifâde ettiği Endülüslü âlimlerdendir. Âyetlerin tefsîri ve i'râbı ile ilgili birçok görüşü el-Mehdevî'den nakletmiştir. Şöyleki, tefsîr konusunda onun ***et-Tafsîlu'l-Câmi' li-'Ulûmi't-Tenzîl***[309] ve bunun muhtasarı olan ***et-Tahsîl fî Muhtasari't-Tafsîl***[310] ile kıraatle ilgili olarak da ***el-Hidâye fi'l-Kırââti's-Seb'***[311] isimli eserlerinden yararlandığını görüyoruz.

Ebû Hayyân, el-Mehdevî'nin sarf, nahiv ve lügat ile ilgili yer verdiği görüşlerinin çoğuna muvafakat etmiştir[312]. Hatta yer yer el-Mehdevî'nin görüşlerini yanlış anlayanlara reddiyelerde bulunarak onu savunmuştur[313]. Buna karşılık ona muhalefet ettiği yerler ise çok azdır[314]. Örneğin Fâtiha sûresinde geçen "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ" –*(Nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğrayan ve sapıtanlarinkine değil!)*[315] âyetindeki *Ğayri* [غَيْرِ] lafzını masnûb okuyan Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mesûd ve Abdullah b. Zubeyr kıraatine göre i'râbını yaparken el-Mehdevî'nin görüşünü zikreder. Ona göre *Ğayri* [غَيْرِ] lafzı *Ellezîne* [الَّذِينَ]'den haldir. Ebû Hayyân, bu i'râb şeklini hatalı bulur ve "i'râbtan mahalli olmayan muzâfun ileyh"ten hal gelmesinin câiz olmadığını söyler[316].

---

[307] **A.g.e.**, II, 317, 754; III, 148; IV, 90-91; IX, 520.
[308] **A.g.e.**, I, 78, 155, 170, 285, 477, 522-523, vd.
[309] **A.g.e.**, I, 242.
[310] **A.g.e.**, I, 499.
[311] **A.g.e.**, I, 318.
[312] **A.g.e.**, I, 152, 229, 242, 271, 370, 426, 458, 470, vd.
[313] **A.g.e.**, I, 242.
[314] **A.g.e.**, I, 236, 376, 497; IV, 451; VIII, 424.
[315] Fâtiha (1), 7.
[316] **A.g.e.**, I, 50. Ebû Hayyân'ın ifâdesi şu şekildedir:

Yine "...وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ **أَنْ يُوصَلَ**..."-*(Allah'ın ziyaret edilip hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler.)*[317] âyetinde geçen "أَنْ يُوصَلَ" ibâresini *Mâ* [ما] ism-i mevsûlünden bedel veya mef'ûlun lieclih olarak i'râbını câiz gören el-Mehdevî, İbn 'Atiyye ve Ebu'l-Bekâ'nın bu görüşlerini zayıf bularak bu âlimlerin şöhretleri sebebiyle bu görüşlerini naklettiğini, aksine zikre değmeyeceğini ifâde eder[318].

b- İbnu't-Tarâve (ö.528/1134)

Tam adı, Ebu'l-Huseyn Suleyman b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlakî'dir[319]. İbnu't-Tarâve olarak meşhûr olmuştur. Ebû Hayyân'ın görüşlerine çok az yer verdiği Endülüslü âlimlerden biridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla on iki yerde İbnu't-Tarâve'nin görüşlerine yer veren müellifimiz bu görüşlerin çoğunda ona muhalefet etmiştir[320].

Mesela ***Rubbe* [رُبَّ] lafzının isim olduğunu** söyleyen İbnu't-Tarâve'ye karşı çıkmıştır. Ebû Hayyân'a göre *Rubbe* [رُبَّ] cer harfidir[321].

Yine **temyîzin marife gelebileceğini** söyleyen İbnu't-Tarâve'nin bu görüşüne muhalefet etmiştir. Ebû Hayyân'a göre temyîzin marife gelmesi mümkün değildir[322].

"...والنصب، على الحال من الضمير في "عليهم"، وهو الوجه، أو "من الذين" قاله المهدوي وغيره، وهو خطأ، لأن الحال من المضاف إليه الذي لا موضع له لا يجوز"...

317 Bakara (2), 27.

318 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 207.

319 Kendi zamanında nahvi en iyi bilen âlimlerdendir. Endülüsün birçok şehrini dolaşmış, ders okutmuş ve eser telif etmiştir. ***Terşîhun fi'n-Nahv*** isimli eserinin yanında Sîbeveyh'in ***el-Kitâb***'ına birkaç mukaddime ve Ebû 'Ali el-Fârisî'nin ***el-Îdâh***'ına itirazlar yazmıştır. Bkz. es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, XV, 422; es-Suyûtî, **el-Buğye**, I, 602; İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 398; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 196.

320 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 166, 456; II, 305; IV, 480; VI, 33.

321 **A.g.e.**, VI, 462.

322 **A.g.e.**, I, 322.

Aynı şekilde "*Levlâ* **[لولا] harfinden sonra gelen cevap cümlesinin haber olması**" meselesinde İbnu't-Tarâve'nin görüşüne muhalefet etmiştir. Cumhur nahivcilere göre *Levlâ* [لولا]'nın haberi mahzûfdur. Fakat İbnu't-Tarâve'ye göre haber, cevap cümlesidir[323].

c- İbn 'Atiyye el-Endelusî (ö.541/1147)

Tam adı, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Ğâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî'dir. ***el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*** isimli tefsîriyle şöhret bulmuştur. Ebû Hayyân, tefsîrinin mukaddimesinde İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'ye övgüde bulunarak her ikisinin tefsîrlerinin bu alanda yazılmış ve şöhret bulmuş çok değerli eserler olduklarını şöyle ifâde eder:

"Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Meşrikî el-Havârizmî ez-Zemahşerî ve Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. 'Atiyye el-Endelusî el-Mağribî el-Gırnâtî tefsîr ilmine dâir eser yazan en büyük âlimlerden olup bu ilmi tehzîb eden ve bu sahada kalem oynatan fazîletli insanlardandır. Her ikisi de güneş gibi meşhûr olmuş ve insanlar tarafından tanınmışlardır. Tefsîr ilmindeki sözleri onların nesir, nazım, rivâyet ve aklî ilimlerinde ne kadar ileri, edebî ilimlerde ne derecede mâhir, ayrıca me'ânî ve i'râb ilimlerinde de söz sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. Her iki âlimin eserlerinin mukaddimesinde ve ez-Zemahşerî'nin eserinde onların bu sahada söz sahibi, fesâhat ve beyânı bilen kimseler olduklarını gösteren işâretler vardır[324].

Bu ifâdelerin hemen ardından müellifimiz, Vezir Ebû Nasr el-Feth b. Hâkân el-İşbîlî'nin[325] *Kalâidu'l-Ikyân fî Mehâsini'l-A'yân*[326] isimli eserinde İbn 'Atiyye'den sitayişle bahsettiğini ve onun kendi zamanının en büyük

---

323 **A.g.e.**, I, 387.

324 **A.g.e.**, I, 20.

325 Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî. İbn Hâkân el-İşbîlî olarak şöhret bulmuştur. Endülüslü edip ve biyografi yazarıdır. 529/1135 tarihinde öldürülmüştür. Bkz. İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn**, I, 814; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 332.

326 العقْيَان saf altın anlamındadır. Bkz. İsmail b. Hammâd el-Cevherî, **es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, (Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1979, ع — ق — ا mad. (VI, 2433); İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, ع — ق — ا mad. (XV, 81).

şahsiyetlerinden biri olduğunu, ayrıca asil, vakarlı ve marifet sahibi tanınmış biri olduğunu söylediğini ifâde eder[327].

İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'nin tefsîrleri ile ilgili övgülerine devam eden Ebû Hayyân, insanların bu tefsîrleri hem şarkta hem de garpta özenle mütalaa ettiklerini söyler. Bununla beraber müellifimiz, bu eserlerin övgüye layık konumlarına rağmen tenkitten hâli olmadıklarını da ifâde eder[328].

Ebû Hayyân, İbn 'Atiyye'nin tefsîrini rivâyet yoluyla almıştır. Bu rivâyetin senedini de tefsîrinin mukaddimesinde zikretmiştir[329].

el-Muharreru'l-Vecîz'i büyük ölçüde kaynak olarak kullanan Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te 2500'ün üzerinde yerde İbn 'Atiyye'nin görüşlerine ve nakillerine yer vermiştir. Bunlar genellikle nahiv, i'râb ve kıraat ile ilgili konulardadır.

Ebû Hayyân, İbn 'Atiyye'nin filoloji ile ilgili çoğu görüşlerine muvafakat ettiği gibi muhalefet ettiği yerler de az değildir. *el-Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde İbn 'Atiyye hakkında söylediği övgü dolu sözlerle beraber onun nahiv konusunda yeterli olmadığı görüşündedir. İbn 'Atiyye'nin "سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ..."- *(Ne kötü hüküm veriyorlar.)*[330] âyetinde "سَاءَ" lafzının "بِئْسَ" yerine geçmesinin câiz olmadığı ve mahsûsun hazfedilmesinin cevazı konularındaki görüşünün hatalı olduğunu zikrederken onun Arap dilini az bildiğini ve bu sahada yetkin olmadığını ifâde eder:

"...Bu ise Arapça'yı azıcık bilen ve onu sağlam bir şekilde tahsil etmeyenin sözüdür."[331]

---

327 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 20.

328 **A.g.e.**, I, 20-21.

329 **A.g.e.**, I, 22.

330 En'âm (6), 136.

331 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 656. Metnin orijinali şu şekildedir: "... وهذا قول من شدا يسيراً من العربية و لم يرسخ قدمه فيها..."

Ebû Hayyân'ın İbn 'Atiyye'ye itiraz ettiği yerler çoktur[332]. Örneğin ***Lâ*** **[لا] harfinin *Leyse* [ليس] gibi amel edeceğine cevaz veren** İbn 'Atiyye'ye Ebû Hayyân, Arap dilinde buna dâir şahitlerin çok az olduğunu ve bunlara kâide bina edilemeyeceğini gerekçe göstererek karşı çıkar[333]. Yine ***Ef'alu*** **[أفْعَلُ] ve *Fu'lâ* [فُعْلَى] ism-i tafdillerinin sadece marife geleceğini söyleyen** İbn 'Atiyye'ye itiraz eder ve bu iki ismin kullanımları hakkında bilgiler vererek nekre olarak da gelebileceğini gösterir[334].

Aynı şekilde "...فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ"-*(O halde yalnız benden korkun!)*[335] âyetindeki "إِيَّايَ" kelimesini gizli bir fiille mansup olduğunu söyleyen ve onu "فَارْهَبُوا إِيَّايَ فَارْهَبُونِ" şeklinde takdir eden İbn 'Atiyye'yi nahiv kâidesini unutmakla suçlamış ve ardından kâideyi açıklamıştır. Kâideye göre mef'ûl, munfasıl bir zamir ve fiil, tek bir mef'ûle müteaddi bir fiil ise (ki o da burada zamirdir) o zaman fiilin tehir edilmesi vaciptir. "إِيَّاكَ نَعْبُدُ"-*(Ancak sana kulluk ederiz.)*[336] âyetinde olduğu üzere[337].

Ebû Hayyân'ın İbn 'Atiyye'ye itirazları sadece nahiv ve i'râb ile ilgili konularda olmayıp kıraatler mevzuunda da ona eleştirilerde bulunmuştur. İbn 'Atiyye bazı kıraatleri reddetmiş, zayıf olarak nitelemiş veya onlara hata isnâd etmiş ya da kıraat sahibini töhmet altında bırakmıştır. Bu ise Ebû Hayyân'ın razı olmayacağı ve kabul etmeyeceği bir durumdur. Bu yüzden İbn 'Atiyye'nin kıraatler konusundaki bu tür davranışlarına karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir. Hatta o, İbn 'Atiyye'nin kıraatler arasındaki tercîhine dahi karşı çıkmış ve mütevatir kıraatler arasında herhangi bir tercîhin yapılamayacağını ifâde etmiştir. "...قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ..."-*(De ki: İş (zafer, yardım, herşeyin karar ve buyruğu) tamamen Allah'a aittir.)*[338]

---

332 **A.g.e.**, I, 431, 463, 464, 548-549, 617, 622-623; II,161, 276-277, 471-472, 702; III, 93, 659, 685, 706; IV, 123, 618, 635-636; VI, 544, vd.

333 **A.g.e.**, II, 281-282.

334 **A.g.e.**, I, 460.

335 Nahl (16), 51.

336 Fâtiha (1), 5.

337 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 544.

338 Âl-i İmrân (3), 154.

âyetindeki *Kullehu* [كُلَّهُ] lafzını cumhûr nasb ile okurken Ebû Ömer *Kulluhu* [كُلُّهُ] şeklinde damme ile okumuştur. İbn 'Atiyye cumhûr kıraatini Ebû Ömer kıraatine tercîh etmiştir. Ebû Hayyân ise İbn 'Atiyye'nin bu tercîhine karşı çıkarak her iki kıraatin mütevatir olduğunu ve Arap dilinde *Kullu* [كُلُّ] ile başlayan birçok kullanımın bulunduğunu ifâde eder[339].

İbn 'Atiyye'nin kıraatleri reddetmesi, zayıf görmesi veya hatalı bulması ile ilgili olarak Ebû Hayyân'ın ona yaptığı itirazlara örnek olarak şunları verebiliriz.

Ebû Hayyân "مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ..." *-(Bunların arasında bocalayıp durmaktalar.)*[340] âyetindeki "مُذَبْذَبِينَ" kelimesini mim harfinin nasbıyla "مَذَبْذَبِينَ" şeklinde okuyan el-Hasan el-Basrî'nin kıraatini reddeden İbn 'Atiyye'ye itiraz etmiştir. el-Hasan el-Basrî'nin fasîh bir kişi ve sözünün hüccet olduğunu zikrederek bu kıraatinin reddedilmemesi gerektiğini ve Arap dilinde izahının olduğunu ifâde ederek bunu şöyle açıklar: el-Hasan el-Basrî mimin harekesini zâl harfinin harekesine uygun olarak mansup okumuştur[341].

Yine Ebû Hayyân, "حَتَّى إِذَا اسْتَيْئَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ..." *–(Nihâyet peygamberler ümitlerini yitirip de kendilerinin yalana çıkarıldıklarını sandıkları sırada onlara yardımımız gelir ve dilediğimiz kimse kurtuluşa erdirilir.)*[342] âyetindeki فَنُجِّيَ kelimesini iki nun ve yânın fethi ile "فَنَنَجَّيَ" şeklinde okuyan Hubeyre'ye[343] hata isnâd eden İbn 'Atiyye'ye karşı çıkarak bunun hata olmadığını ve Arap dilinde bir izahının olduğunu zikrederek kıraatı savunur.

---

339 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 394.

340 Nisâ (4), 143.

341 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 110.

342 Yûsuf (12), 110

343 Ebû Ömer Hubeyre b. Muhammed et-Temmâr el-Ebraş'tır. Altıncı tabakanın kıraat büyüklerinden olup kıraatı Hafs b. Suleyman'dan arz yoluyla almıştır. Bkz. ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 205; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 353.

Daha sonra şart ve cevaptan sonra muzari fiilin *Fe* [ف] harfinden sonra gizli bir *En* [أن] ile mansup gelmesinin câiz olduğunu ifâde eder[344].

Ebû Hayyân'ın kıraat konusunda İbn 'Atiyye'ye karşı en sert tavır takındığı ve onu ağır bir dille eleştirdiği yer daha öncede ele aldığımız **"cer harfini tekrarlamadan mecrûr zamire atıf yapılması"** konusudur. "...وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالأَرْحَامَ..." *-(Adını öne sürerek birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabaların hakkını gözetmemekten sakının.)*[345] âyetinde geçen "وَالأَرْحَامَ" lafzını mecrûr okuyan Hamza kıraatini reddeden İbn 'Atiyye, cer harfi tekrarlanmadan mecrûr zamire atıf yapılmasını câiz görmeyen Basralı dilcilerin görüşünü benimsemiştir. İbn 'Atiyye'nin bu kıraatı iki yönden reddettiğini zikrettikten sonra Ebû Hayyân sert bir üslupla onu eleştirmiş ve kıraatı savunmuştur. Bu kıraatin senedinin sağlam ve mütevatir olduğunu ifâde ettikten sonra kıraat imâmı Hamza hakkında bilgiler vererek onun sika ve rivâyetinin sağlam olduğunu ortaya koymuştur[346].

Bazen Ebû Hayyân, İbn 'Atiyye'nin nahivcilerden yapmış olduğu nakilleri veya yanlış anlamaları düzeltir. Örneğin İbn 'Atiyye'nin Sîbeveyh'ten yapmış olduğu **"adedin tenvinlenmesi ve izâfetinin terk edilmesi"** ile ilgili aktarımını tashih eder. İbn 'Atiyye, Sîbeveyh'in adedin tenvinlenmesi ve izafetinin terk edilmesini sadece şiirde caiz gördüğünü ifâde eder. Ebû Hayyân ise bunun doğru olmadığını, Sîbeveyh'in kendisinden sonra isim olan adette bunu caiz gördüğünü ifâde eder ve "ثَلاَثَةٌ رِجَالٌ" örneğini zikreder[347].

---

344 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 336.

345 Nisa (4), 1.

346 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 500. Bu mevzu ile alakalı olarak ayrıca bkz: **A.g.e., II, 387.** Bununla ilgili metni tezimizin ikinci bölümünde kıraatler başlığı altında verdiğimiz için burada zikretmedik.

347 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 13. "وقال ابن عطية: وسيبويه يرى أن تنوين العدد وترك إضافته إنما يجوز في الشعر انتهى. وليس كما ذكر إنما يرى ذلك سيبويه في العدد الذي بعده اسم نحو: ثلاثة رجال.."

d- İbn 'Usfûr el-İşbîlî (ö.669/1270)

Tam adı, Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî'dir. Endülüslü dilcilerden olup kendi döneminin en ileri gelen Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Özellikle nahivde otorite olduğu zikredilmektedir[348]. Ebû Hayyân'ın önemli ölçüde etkilendiği ve istifâde ettiği nahivcilerdendir[349]. Öyleki onun eserlerini çokça mütalaa ettiği ve ***el-Mumti'*** isimli eserini yanından ayırmadığı zikredilmektedir[350].

Ebû Hayyân, İbn 'Usfûr'un birçok eserini şerh veya telhîs etmiştir. İbn 'Usfûr'un ***el-Mumti'*** isimli eserini ***el-Mubdi'u'l-Mulahhas mine'l-Mumti'*** adıyla telhîs, ***Şerhu'l-Cumel*** isimli eserini ***el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Usfûr*** adıyla telhîs, ***el-Mukarreb*** isimli eserini de ***Takrîbu'l-Mukarreb*** adıyla ihtisâr ettikten sonra ***et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb*** adıyla şerh etmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerde yer yer İbn 'Usfûr'a itirazlarda bulunan ve görüşlerini tartışan Ebû Hayyân aynı şekilde *İrtişâfu'd-Darab*, *Menhecu's-Sâlik*, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* gibi eserlerinin yanı sıra *el-Bahru'l-Muhît*'te de zaman zaman ona eleştirilerde bulunmuş ve görüşlerini reddetmiştir[351]. Lâkin *el-Bahru'l-Muhît*'te yönelttiği eleştiriler diğer eserlerindekilere nazaran sayıca daha azdır. Zîra bu eserinde görüşlerine yer verdiği meselelerin toplamı 25'i geçmemektedir.

Ebû Hayyân, İbn 'Usfûr'un *el-Bahru'l-Muhît*'te geçen az sayıdaki nahivle ilgili görüşlerinin bir kısmında ona muhalefet etmiştir[352]. Örneğin **"iki cümlenin fâsıl olmadan cem'i"** meselesinde İbn 'Usfûr'a muhalefet etmiştir. Kûfeli dilcilere göre iki cümlenin fâsıl olmadan cem'edilmesi câiz değildir. Basralı dilciler ise fâsıla itibar etmezler ve buna cevaz verirler. İbn 'Usfûr, Kûfe ekolünün görüşünü benimseyerek Araplardan gelen semâ'ın **"iki cümlenin bir fâsıl ile cem'edildiği"** şeklinde olduğunu ifâde eder. Ebû Hayyân ise bunun doğru olmadığını zikreder ve "وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلاَّ مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى..." -*(Ehl-i kitap:) Yahudiler yahut*

348 Fahreddîn Kabave, "İbn Usfûr el-İşbilî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 431.
349 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 321.
350 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1822.
351 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 321-326.
352 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 358; IV, 572; VII,147; VIII, 160-161; X, 91.

hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler.)[353] âyetini delil getirerek fâsıl olmadan iki cümlenin cemedilebileceğini ifâde eder. Bununla beraber müellifimiz fâsıl ile gelen cümlelerin daha fazla olduğunu bunun sebebinin de cümleler arasındaki anlam kargaşasını önlemek olduğunu belirtir[354].

Yine Ebû Hayyân ***Fulu*** **[فُلُ] lafzının alemden kinâye olduğunu** söyleyen İbn 'Usfûr'un ve diğer âlimlerin bu görüşlerine karşı çıkmıştır. Bu konuda Sîbeveyh'in Araplardan nakilde bulunduğunu[355] zikreden Ebû Hayyân'a göre *Fulu* [فُلُ] ve *Fuletu* [فُلَةُ] insanlar için kullanılan nekreden kinâyedir[356].

Hadîce el-Hadîsî ve Mustafa en-Nemmâs gibi bazı araştırmacılar, Ebû Hayyân'ın İbn 'Usfûr'a karşı itirazlarının çokluğunu onun Kûfe ekolüne meyilli olmasına bağlarlar[357]. Ebû Hayyân'ın Kûfe ekolüne karşı itirazlarının sebeplerini ve kemmiyetçe çok oluşunu yukarıda görmüştük. el-Hadîsî'nin ifâdesine göre İbn 'Usfûr, Ebû Hayyân'ın nazarında Arap şiirini iyi bilmeyen ve kendinden önceki nahivcileri taklid eden bir mukallittir[358].

e- İbn Mâlik et-Tâî (ö.672/1274)

Tam adı, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî en-Nahvî'dir. Ebû Hayyân'ın hemşerisi ve muâsırı olup *el-Elfiyye* adlı eseri ile şöhret bulmuş gramer, sözlük ve kıraat âlimidir[359]. Onun *el-Elfiyye* isimli eserinin yanında *Teshîlu'l-Fevâid, Şerhu't-Teshîl, el-Kâfiyetu'ş-Şâfiye* gibi diğer

---

353 Bakara (2), 111.

354 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 91. Ebû Hayyân'ın bu mevzu ile alakalı ifâdeleri şu şekildedir:
"ولا يجيز الكوفيون الجمع بين الجملتين إلا بفاصل بينهما، و لم يعتبر البصريون الفاصل، قال ابن عصفور، و لم يرد السماع إلا بالفصل، كما ذهب الكوفيون إليه، وليس ما ذكر بصحيح، ألا ترى قوله تعالى: {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلاَّ مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى} فحمل على اللفظ في كان، إذ أفرد الضمير وجاء الخبر على المعنى، إذ جاء جمعاً ولا فصل بين الجملتين، وإنما جاء أكثر ذلك بالفصل لما فيه من إزالة قلق التنافر الذي يكون بين الجملتين."

355 Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 248.

356 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 102.

357 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab,** (Thk. Mustafa Ahmed en-Nemmâs), el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Kahire 1997, I, 25; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 322-323.

358 el-Hadîsî, **a.g.e.**, s. 324.

359 Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 169.

eserleri de şöhret bulmuş, hicrî 7. ve 8. asırlarda Mısır ve Şam'da Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile birlikte okutulmuşlardır[360].

Ebû Hayyân Mısır'a geldikten sonra İbn Mâlik'in eserleri ile ilgilenmiş ve ***el-Elfiyye***'yi ***Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi alâ Elfiyeti İbn Mâlik*** adıyla şerhetmiştir. Aynı şekilde ***Teshîlu'l-Fevâid*** isimli eserini şerhetmiş ve ***et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl***, ***et-Tenhîlu'l-mulahhas min Şerhi't-Teshîl***, ***et-Tekmîl li-şerhi't-Teshîl*** isimlerinde üç ayrı eser ortaya koymuştur.

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'in eseleriyle ilgilenmesinin sebebi onları basitleştirerek insanların istifâdesine sunmak ve eksikliklerini gidermektir. *Menhecu's-Sâlik* ile *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*'in mukaddimelerini incelediğimizde bu husûsu açıkça görmek mümkündür. *et-Teshîl*'in çok özlü olup garîb ıstılahları ve nâdir meseleleri ihtivâ etmesinden dolayı insanların onları okumaya cesaret edemediklerini ifâde eden Ebû Hayyân, bu yüzden eserin kapalı yerlerini açıkladığını ve problemlerini çözdüğünü zikreder[361]. *Menhecu's-Sâlik*'in mukaddimesinde ise muğlak, müphem, mutlak, mukayyed ve mucez olanı teybîn etmenin yanında vaki olan ihtilaflara dikkat çekmek ve bunları sahiplerine nispet etmek sûretiyle zayıf ve sağlam görüşlerin birbirinden ayrılması ve müellifin tercîh ettiği görüşün değerinin ortaya çıkarılmasını hedeflediğini belirtir. Zira zaman zaman İbn Mâlik'in muhtar ve meşhûr olmayan görüşleri tercîh ettiğini, cumhurun amel ettiği görüşleri bırakarak zayıf Kûfe görüşünü veya şâz oluşundan dolayı kendisine kâide bina edilmeyen Basra görüşünü tercîh ettiğini, nâdir üzerine kâide bina ettiğini, şâz kıyâslara dayandığını ve Hz. Peygamberin sözü olduğu sıhhat kazanmamış hadîslere dayanarak ihticacda bulunduğunu ilâve eder[362].

Her halükarda Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in eserlerinin kapalı ve anlaşılmayan kısımlarını izah edip çetin meselelerine dalarak onları anlaşılır hale getirmiş ve insanları onun eserlerini okumaya cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir. es-Safedî'nin naklettiğine göre Ebû Hayyân; Sibeveyh'in *el-Kitâb*, İbn Mâlik'in *et-Teshîl* ve kendi telif ettiği eserlerin hâricinde başka kitap okutmamayı kendine prensip edinmiştir[363].

---

360 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 327.

361 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, I, 6-7.

362 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 1.

363 es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, V, 268; a.m., **A'yânu'l-'Asr**, V, 331-332.

el-Bahru'l-Muhît'te İbn Mâlik'i öven Ebû Hayyân onun dili iyi bildiğini ve nevâdire muttali olduğunu zikreder[364].

Bununla beraber Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e karşı bir taassubundan söz edilmektedir. Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'in eserleri ile ilgilenmesi ve onların anlaşılması husûsunda gösterdiği gayretin yanında onun hakkında "*Yeryüzünde et-Teshîl isimli eseri ile tanınan kişiden daha iyi bir nahivci yoktur*"[365] demesine karşılık çoğu kudema ve muhdesîn âlimler Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e karşı şahsi hasetten kaynaklanan bir taassubunun olduğu görüşündedirler. Bu şahsi hasedin kaynağı ise İbn Mâlik'in şöhreti, ilmî üstünlüğü ve o devirde insanlar arasındaki konumudur. Onlara göre Ebû Hayyân bu şahsî haset sebebiyle, kimilerine göre yaklaşık 30 yıllık çağdaşı olmasına rağmen[366], İbn Mâlik'ten ilim almamıştır[367].

Bizce Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'ten ilim almamasının sebebi ona karşı beslediği hasetten değil, hiç karşılaşmamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira İbn Mâlik 630 yılı civarında[368] doğuya göç etmiş olup bu tarihlerde Ebû Hayyân henüz doğmamıştır. Bu tarihten yaklaşık 25 yıl sonra doğan Ebû Hayyân 679/1280 yılının başlarında Endülüs'ten ayrılmıştır[369]. Bu tarihte ise İbn Mâlik hayatta değildir.

Ebû Hayyân İbn Mâlik'in tahsîlini hocadan ders okuyarak yapmadığını ve bu yüzden istinbatlarının ve eleştirilerinin zayıf olduğunu, bu sebeple de tartışmalardan, müzakerelerden ve münakaşalardan nefret ettiğini zikreder. Kendi kendine okuyan ve ilmi kendi anlayışına göre kitaplardan alanın durumunun bu şekilde olacağını

---

364 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 623; IV, 232.

365 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 320.

366 el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 228. Bu rakamın abartılı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü 654/1256 yılında doğan Ebû Hayyân ile 672/1273 yılında vefat eden İbn Mâlik arasında sadece 18 yıl vardır.

367 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 328; Abdul'âl Sâlim Mekrem, **el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısr ve'ş-Şâm**, s. 288-290.

368 İbn Mâlik en-Nahvî, Ebû Abdillâh Cemaluddîn Muhammed b. Abdillâh, **Şerhu 'Umdeti'l-Hâfız ve 'Uddeti'l-Lâfız**, (Thk. Adnân Abdurrahmân ed-Dûrî), Matbaatu'l-'Ânî, Bağdat 1977, s. 21; Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 309. İbn 'Akîl'in *el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid* isimli eserini tahkik eden Muhammed Kâmil Berekât mukaddimede İbn Mâlik hakkında bilgi verirken onun Endülüs'te 628 yılında vefat eden Sâbit b. Hıyâr'dan ders aldığını daha sonra doğuya göç ettiğini ve Şam'da 632 yılında ölen Ebû Sâdık el-Hasan b. Sabâh el-Mahzûmî'den hadîs dinlediğini zikreder. Buna göre İbn Mâlik'in 630 yılı civarında doğuya göç etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. 'Akîl, **el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid**, (Thk. Muhammed Kâmil Berekât), Câmi'atu'l-Melik Abdulaziz, Mekke 1980, s. 1.

369 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 563; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 36; Ebu'l-Mehâsin ed-Dımaşkî, Ebû Hayyân'ın 677/1278 de Endülüs'ten ayrıldığını zikretmektedir. Bkz. ed-Dımaşkî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffaz**, s. 24.

ifâde eden Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in kimlerden okuduğunu ve ilim aldığını uzun uzadıya araştırdığını fakat bulamadığını zikreder. Alemuddîn Suleyman b. Ebî Harb el-Fârukî el-Hanefî'nin hocası İbn Mâlik'in Ceyyân halkından Ali b. Sâbit b. Hıyâr'dan kıraat okuduğunu ve Ebû Alî eş-Şelevbîn'in ders halkasına 13 gün kadar devam ettiğini naklettiğini fakat Sâbit b. Hıyâr'ın Arap dilinde değil kıraat sahasında meşhûr ve salâhiyetli olduğunu ifâde eder[370].

el-Bahru'l-Muhît'te de İbn Mâlik'in bu yönünü eleştiren Ebû Hayyân onun hakkında "*ilim tahsîl etmek isteyen hocaların dizinin dibine oturması gerekir*"[371] diyerek eksikliğini ifâde eder.

İbn Mâlik'in hocalardan ilim tahsîl etmemesini eleştirmeye devam eden Ebû Hayyân onu kastederek şu beyitleri nazmetmiştir[372]:

يَظُنُّ الغَمْرُ أنّ الكُتبَ تُجْـدِي   أَخَا ذِهْنٍ لِإدْرَاكِ العُـلـُومِ

وَمَا يَدْرِي الجَهُولُ بِأَنّ فِيهـَا   غَوَامِضَ حَيَّرَتْ عَقْلَ الفَهِيمِ

إِذَا رُمْتَ العُلُومَ بِغَـيْرِ شَـيْخٍ   ضَلَلْتَ عَنِ الصِّرَاطِ المُسْتَقِيمِ

وتَلْتَبِسُ الأُمُورُ عَلَيْكَ حَـتَّـى   تَصِيرَ أَضَلَّ مِنْ تُومَا الحَكِيمِ

(Acemi (İbn Mâlik), akıllı bir kimseye ilimleri anlamak için sadece kitapların fayda verdiğini zanneder.

Cahil, o kitaplarda zeki kişinin aklını hayrette bırakan kapalı yerlerin olduğunu nereden bilecek.

İlimleri hocasız tahsîl etmeyi istersen doğru yoldan saparsın.

Meseleler sana öyle karışık gelir ki Tûmâ el-Hakîm'den daha fazla sapıtırsın.)

Kudemâdan bazı âlimler Ebû Hayyân'ın bu konuda biraz abartılı davrandığını zikrederler. İbn Mâlik'in gerek memleketi Ceyyân'da gerekse Şam ve Halep'te hatırı

---

370 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 229-230; Krş. el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 328-329.

371 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 149.

372 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 564.

sayılır hocalardan ders aldığını belirtirler[373]. Bununla beraber hocalarının toplam sayısı onbeşi geçmemektedir. Kendisine icâzet veren hocalarla birlikte beşyüzün üzerinde hocadan ilim tahsîl eden[374] Ebû Hayyân'a göre onbeş sayısı elbette çok az kalacaktır.

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'i eleştirdiği bir diğer konu onun dil kâidelerinin tespitinde hadîsleri esas alması ve onlarla istişhâd etmesidir[375].

Ebû Hayyân, İbn Malik'in *et-Teshîl* isimli eserini şerhettiği *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* adlı eserinde onun Arap dilinin külli kâidelerini tespitte hadîslerdeki lafızlardan çokça istidlâl ettiğini belirterek şunları ifâde eder:

"Musannıf, Arap dilinin küllî kâidelerini tespitte, hadîslerde zikredilen lafızlarla çokça istidlâl etmiştir. Mütekaddimûn ve müteehhirûn âlimler içinde ondan başka bu yolu tâkip edeni görmedim. Halbuki Basra imâmlarından Ebû 'Amr el-'Alâ, Îsâ b. Ömer, el-Halîl ve Sîbeveyh; Kûfe imâmlarından da el-Kisâî, el-Ferrâ, 'Alî b. Mubârek el-Ahmer ve Hişâm ed-Darîr gibi nahiv ilminin ilk kurucuları ve Arapça'nın dil kurallarını ortaya koyan bilginler bunu yapmamışlar. Ayrıca her iki ekolün müteahhirûn âlimleri ile Bağdat ve Endülüs nahivcileri gibi diğer ülke nahivcileri de bu yolda onları tâkip etmişlerdir"[376].

İbn Mâlik'in talebelerinden Bedruddîn b. Cemâ'a (ö.733/1332), hadîsle istişhâd konusunda hocasına yönelttiği *"Efendim, bu hadîsi a'cemler rivâyet etmişlerdir ve bu rivâyetlerinde Hz. Peygamberin lafzı olmadığı anlaşılan unsurlar vârid olmuştur (ne dersiniz?)."* sorusuna karşı suskunluğunu bozmayarak cevap vermediğini nakletmektedir[377].

Bu konuya *İrtişâfu'd-Darab* isimli eserinde de değinen Ebû Hayyân, hadîse dayanarak *Keeyyin* [كأيّن] isminin istifham olabileceğini söyleyen İbn Mâlik'i hadîsle

---

373 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 222-223; Turan, "İbn Mâlik et-Tâî" mad., a.y.

374 el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 552, 560.

375 Hadîsle istişhad ve İbn Mâlik'in hadîsle istişhadı meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Reşit Özbalıkçı, **Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadîsle İstişhad**, Tibyân Yayıncılık, İzmir 2001, s. 196-243. (Bu eser **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü** adıyla Yeni Akademi Yayınları tarafından 2006'da tekrar basılmıştır.)

376 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl,** Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, No: 4916, VII, 120b; Ayrıca bkz. el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 10; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 331-332.

377 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 12.

istişhâd konusunda eleştirir. Onun, âdeti üzere, nahiv kâidelerinin tespitinde, lahn yapan a'cemlerin rivâyet ettiği ve Hz. Peygamberin veya sahabinin sözü olduğu kesinleşmemiş hadîslerdeki lafızlarla istidlâl ettiğini zikreder[378].

"**Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadîsle İstişhad**" isimli Doktora tezinde hadîsle istişhâd konusunu geniş bir şekilde ele alan M. Reşit Özbalıkçı, istişhâdı câiz gören, ona karşı çıkan ve uzlaştırıcı bir yol tutan âlimlerin delillerini zikredip bunların münakaşasını yaparken Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik hakkında öne sürdüğü iddiaları ele alarak bunları araştırmış ve onun hadîsle istişhâd eden ilk kişi olmadığını, sadece kendinden önceki nahivcilerden biraz daha fazla istişhâd ettiğini ortaya koymuştur. İbn Mâlik'in ilmî şahsiyetinin üstünlüğünü ve onun müstakil bir yol takip ettiğini zikreden Özbalıkçı, buna karşın Ebû Hayyân'ın kendinden öncekileri taklit ettiğini ve Basra ekolünün görüşlerinin dışına çıkamadığını zikreder[379]. Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik hakkında söylediği lisân ve hadîs ilminde selahiyet sahibi olmadığı, hadîsle istişhâdı fazla kaçırdığı şeklindeki suçlamaları İbnu't-Tayyib ve Yahyâ el-'Âcîsî'nin dilinden cevaplar[380].

Hadîce el-Hadîsî ise Ebû Hayyân'ın hadîsle istişhâd mevzuunda İbn Mâlik'e yönelttiği eleştirileri zikrettikten sonra İbn Mâlik'in bu mevzuda Basra ve Kûfe ekollerine muhalefet ettiğini ve bu yüzden Ebû Hayyân'ın şiddetli hücûmuna maruz kaldığını ifâde eder[381].

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e muhalefet ettiği ve onu eleştirdiği yerler çoktur[382]. Ama biz burada *el-Bahru'l-Muhît* çerçevesinde ona karşı yönelttiği eleştirilere ve itirazlara değinmek istiyoruz. Müellifimiz elli civarında yerde İbn

---

378 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 791. Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd-Darab'taki bu tür eleştirileri için bkz. **a.g.e.**, II, 925.

379 Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhad**, s. 196-239.

380 Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 235.

381 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 331-334.

382 Özellikle ***İrtişâfu'd-Darab, et-Tezyîl ve't-Tekmîl*** ve ***Menhecu's-Sâlik*** isimli eserlerinde ona karşı yaptığı itirazların bir bölümüne muttali olmak için Hadîce el-Hadîsî'nin **Ebû Hayyân en-Nahvî** isimli eserine bakılabilir. el-Hadîsî burada ayrıca Ebû Hayyân ile İbn Mâlik arasındaki görüş ayrılıklarının yanında metot, ıstılah ve tanım farklılıklarına da değinmiştir. Bkz. el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 327-364.

Mâlik'in adını tasrih ederek görüşünü zikreder ve bunların çoğunda ona muhalefet eder[383].

Örneğin şart için gelen *Mâ* [ما] ile *Mehmâ* [مهما]'nın zaman zarfı olabileceğini söyleyen İbn Mâlik'e muhalefet eder. Bu konuda oğlu Bedruddîn Muhammed'in de babasına muhalefet ettiğini belirtir[384].

Yine nakıs fiillerden olan *Fetie* [فتئ]'nin tam fiil olduğuna işâret ederek *Sekene* [سَكَنَ] ve *Atfaa* [أطفأ] anlamında olduğunu söyleyen İbn Mâlik'e *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde cevap verdiğini zikreder[385].

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e karşı olan bu eleştirel tutumu daha sonraları İbn Mâlik taraftarlarını harekete geçirmiş ve müellifimizin ona yaptığı itirazlara karşı cevaplar yazmalarına ve İbn Mâlik'i savunmalarına neden olmuştur. İbn Mâlik'i savunanlar arasında Cemâluddîn İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360), Bahâuddîn Ahmed b. Ali es-Subkî (ö.763/1362), Nâzirulceyş Muhyiddîn Muhammed b. Yûsuf (ö.778/1377) ile İbnu'd-Demâmînî Muhammed b. Ebî Bekr el-Mahzûmî (ö.827/1424) sayılabilir[386].

Yukarıda zikrettiğimiz Endülüslü dilcilerin yanında Ebû Hayyân, İbn Bâziş olarak şöhret bulan Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî el-Gırnâtî (ö.528/1133)[387], Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed es-Suheylî (ö.581/1186)[388], Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ el-Kurtubî (ö.592/1196)[389], İbn Harûf Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Hadramî (ö.609/1212)[390], Ebû Alî Ömer b. Muhammed eş-Şelevbîn (ö.645/1247)[391], Ebû

383 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 348; III, 208; IV, 679-680; V, 424; VI, 386; VII, 203, 447; VIII, 15; IX, 263 vd.

384 **A.g.e.**, II, 528; V, 149.

385 **A.g.e.**, VI, 300-301.

386 Muhammed el-Muhtâr Veled Abbâh, **Târîhu'n-Nahvi'l-'Arabî fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib**, Dâru't-Takrîb, Beyrut 2001, s. 406.

387 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 467, 477; II, 268; III, 443, 649.

388 **A.g.e.**, I, 130, 135, 521; II, 136, 500; III, 309; VII, 31.

389 **A.g.e.**, VII, 154.

390 **A.g.e.**, I, 284-285; II, 106; III, 62, 439; IV, 572; VI, 66, 364, 478-479.

391 **A.g.e.**, I, 223, 541; II, 106, 387; VII, 420; IX, 413.

Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Hişâm el-Hadrâvî (ö.646/1248)[392], İbn Ebi'r-Rebî' 'Ubeydullâh b. Ahmed el-İşbîlî (ö.688/1289)[393] gibi âlimlerin de görüşlerine *el-Bahru'l-Muhît*'te yer vermiştir.

5- Diğer Nahivciler

a- Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö.338/950)

Tam adı, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yûnus el-Murâdî el-Mısrî'dir. Müfessir, şâir ve Arap dili âlimidir. Ebû Hayyân tefsîrinde yüzyirmi küsur yerde onun görüşlerine yer vermiştir[394]. Bunlardan çoğuna muvafakat eden Ebû Hayyân az da olsa yer yer onun görüşlerini eleştirmiştir. Örneğin en-Nehhâs'ın "وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الأَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ" *-(O, göklerde ve yerde tek Allah'tır. Gizlinizi, açığınızı bilir. (Hayır ve şerden) ne kazanacağınızı da bilir.)*[395] âyetini farklı bir şekilde i'rab edenlerin görüşünü beğenmesi ve onu en güzel olarak nitelendirmesini müellifimiz hayretle karşılar. Bu i'râb şekline göre "فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الأَرْضِ" *-(Göklerde ve yerde)* ibâresi "يَعْلَمُ"*-(Bilir)* fiilinin mef'ûlu olan "سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ"*-(Gizlinizi ve açığınızı)* lafızlarının müteallıki olup takdiri "يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الأَرْضِ" şeklindedir. Ebû Hayyân bu i'rab tarzının zayıf olduğunu belirtir. Çünkü masdarın mef'ûlu kendisine takdim edilmiştir[396].

Yine en-Nehhâs [397]"...وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلاَّ سَبِيلَ الرَّشَّادِ"*-(Size ancak doğru yolu gösteriyorum.)* âyetindeki "الرَّشَّاد" lafzını *Şin* [ش] harfinin şeddeli şekliyle okuyan Mu'az b. Cebel'in[398] kıraatine Ebu'l-Feth ve ez-Zemahşerî'nin getirmiş oldukları

392 **A.g.e.**, III, 327.
393 **A.g.e.**, VI, 143-144.
394 **A.g.e.**, I, 428, 444, 510; VI, 183; VII, 332; VIII, 214, vd.
395 En'âm (6), 3.
396 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 435.
397 Mü'min (40), 29.
398 Mu'âz b. Cebel b. 'Amr b. Evs el-Ensârî el-Hazrecî'dir. Fıkhî meselelerde marifet sahibi bir sahabidir. Hz. Peygamber tarafından Yemen'e muallim olarak gönderilmiştir. 18/639 yılında

izah tarzlarını lahin olarak değerlendirmiştir. İbn Cinnî ve ez-Zemahşerî *er-Reşşâd* [الرَّشَّاد] lafzının, *'Abede* [عبد]'den *'Abbâd* [عبّاد] veya *'Alime* [علم]'den *'Allâm* [علاّم] gibi sülasi fiilden türeyen mübalağalı ism-i fâil olduğunu zikretmişlerdir. en-Nehhâs'ın bunu rubai fiilden türediğini zannederek lahin olarak değerlendirdiğini zikreden Ebû Hayyân aslında bunun sülasi fiilden türediğini belirtir[399].

Kıraatler konusunda tavizsiz olan Ebû Hayyân, en-Nehhâs'ın hatalı bulduğu veya terk ettiği kıraatleri savunmuş ve izahını yapmıştır. Mesela en-Nehhâs, "إِنْ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَالَكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" *-(Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır. (Onların tanrılığı hakkında iddianızda) doğru iseniz, onları çağırın da size cevap versinler!)*[400] âyetini *İnne* [إنّ]'nin tahfifi ve "عِبَادًا أَمْثَالَكُمْ" şeklinde dal ve lam'ın nasbı ile okuyan İbn Cubeyr[401] kıraatini üç açıdan tenkit ederek, okunmaması gerektiğini ifâde etmiştir. Bunlardan **birincisi** kıraatin Mushaf hattına muhalif olmasıdır. **İkincisi** Sîbeveyh'in *İn* [إن] harfi *Mâ* [ما] anlamında olduğunda *İn* [إن]'in haberinde ref'i tercîh etmesidir. "إِنْ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ"-*(Zeyd gitmemiştir.)* gibi. Çünkü *Mâ* [ما]'nın ameli zayıftır ve *Mâ* [ما] anlamındaki *İn* [إن] ise ondan daha zayıftır. **Üçüncüsü** Kisâî'ye göre *İn* [إن] harfi Arap kelamında ancak kendinden sonra müspet bir mana geldiğinde *Mâ* [ما] anlamında olur. Ebû Hayyân ise bu kıraatin tabiinden büyük birine ait olduğunu ve Arap dilinde yeri olduğuna işâret ederek en-Nehhâs'ın üç açıdan tenkit ettiği yönlerini ele alır ve cevaplar[402].

Ürdün'de henüz 38 yaşında iken vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, VII, 387; İbnu'l-Esîr, **Usudu'l-Ğâbe**, IV, 376; İbn Hacer, **el-İsâbe,** VI, 136.

399 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 254.

400 A'râf (7), 194.

401 Ebû Cafer Ahmed b. Cubeyr b. Muhammed el-Kûfî (ö.258/872)'dir. Horasan asıllı olup Hicâz, Irak, Şam ve Mısır'ı dolaştıkan sonra Antakya'da ikamet etmiş kıraat âlimidir. Kıraatı el-Kisâî ve Ubeydullah b. Mûsâ gibi âlimlerden almıştır. Bkz. ez-Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 207; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, I, 42.

402 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 250.

el-Bahru'l-Muhît'in birkaç yerinde daha Ebû Hayyân, en-Nehhâs'ın kıraatler ile ilgili menfi tutumuna cevaplar vererek hata gibi görünen kıraatlerin izahını yapmıştır[403].

b- el-Hûfî (ö.430/1039)

Tam adı, Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Said b. Yûsuf el-Hûfî el-Mısrî'dir. Müfessir olup aynı zamanda lügat, nahiv ve edebiyat âlimidir. *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (10 cilt), *İ'râbu'l-Kur'ân, el-Muvaddah fi'n-Nahv* onun telif ettiği eserlerdendir[404].

el-Hûfî, Ebû Hayyân'ın sıkça müracaat ettiği kaynakları arasında yer alır. Takriben 300'e yakın yerde onun adını tasrih ederek görüşlerine yer verir[405]. Özellikle âyetlerin i'rabı ile ilgili görüşlerine ağırlık verir. Bununla beraber yer yer onun yaptığı bu i'raplara muhalefet etmiş ve tenkitler yöneltmiştir[406]. Örneğin "وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ..." *–(İşte bu, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir.)*[407] âyetinde geçen "آتَيْنَاهَا" lafzını, "حُجَّتُنَا" kelimesinin sıfatı olarak i'rab etmesini çok uzak bir i'rab şekli olarak nitelendirir[408].

Yine el-Hûfî'nin "وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ..." *-(Ama Allah'tan başkası anıldığı zaman hemen yüzleri güler.)*[409] âyetini i'rab şeklini beğenmeyen Ebû Hayyân, onun bu i'rab tarzını doğruluktan çok uzak bulur ve onu nahvi çok iyi bilmediğini ifâde eder[410].

Aynı şekilde el-Hûfî, ez-Zemahşerî ve Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'nin "...وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ ● الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا

---

403 **A.g.e.**, V, 343; V, 43.

404 ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVII, 521-522; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 53; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VII, 5-6.

405 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 287, 293, 335, 645; IV, 75, 291 vd.

406 **A.g.e.**, III, 187; IV, 316, 445, 516; V, 197; VIII, 57 vd.

407 En'âm (6), 83.

408 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 572.

409 Zümer (39), 45.

410 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 208.

"...عوجا –(*Şiddetli azaptan dolayı kâfirlerin vay haline! ● Dünya hayatını ahirete tercih edenler, Allah yolundan alıkoyanlar ve onun eğriliğini isteyenler var ya...)*[411] âyetinde geçen *Ellezîne* [الَّذِينَ] ism-i mevsûlünü "لِلْكَافِرِينَ"'den sıfat olarak i'rabını câiz görmelerine Ebû Hayyân karşı çıkar ve bunun câiz olmadığını zikreder. Çünkü burada sıfat ile mevsufun arası yabancı bir lafızla, "مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ" ibâresi ile açılmıştır. Daha sonra müellifimiz meseleyi Arap dilinden örnekler vererek fasîh olan kullanımın nasıl olduğunu belirtir[412].

c- ez-Zemahşerî (ö.538/1144)

Tam adı, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'dir. Şevki Dayf onu son dönem Bağdat ekolü dilcilerinden sayar[413]. Ebû Hayyân tefsîrinde onun görüşlerine sıkça yer verir ve çoğunlukla onları eleştirir. Bu sadette o müellifimizin en fazla eleştirdiği âlimlerdendir. Öyleki *el-Bahru'l-Muhît*'in neredeyse her sayfasında ez-Zemahşerî'yle ilgili bir nakil veya eleştiri bulmak mümkündür. Ebû Hayyân tefsîrinde 4000'e yakın yerde ez-Zemahşerî'nin görüşlerine yer vermektedir. Ona yönelttiği menfi eleştiriler onunla ilgili zikrettiği görüşlerinin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla beraber O, eserinin mukaddimesinde ez-Zemahşerî'den ve eserinden övgüyle bahseder[414]. Ayrıca *el-Keşşâf*'ın şöhretine ve insanların teveccühüne mazhar olmasına rağmen müellifinin yazdıklarının tamamen tenkitten hâli olmadığını da ifâde eder[415].

Ebû Hayyân eserinin mukaddimesinde İbn 'Atiyye ile ez-Zemahşerî'nin tefsîrlerini birbiri ile kıyâslayarak *el-Keşşâf*'ın daha özlü ve kapsamlı olduğu değerlendirmesinde bulunur. ez-Zemahşerî'nin tez canlı olduğunu ve aceleci davrandığını, meselelere kısaca değinerek ve maksadını gösteren işâretler bırakarak

---

411 İbrahim (14), 2-3.

412 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 407.

413 Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 283-287.

414 Ebû Hayyân tefsîrinin mukaddimesinde ez-Zemahşerî ile İbn 'Atiyye'yi ve her ikisinin tefsîrlerini över. Bununla ilgili tercüme metni İbn 'Atiyye ile ilgili bilgi verirken zikrettiğimizden burada vermedik. Bkz. Tez, s. 238.

415 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 20-21.

başka konulara geçtiğini, bunun yanında kendi mezhebi lehinde yorumlar yaptığını ifâde eder. Daha sonra *el-Keşşâf*'ı rivâyet ettiği senedi zikreder[416].

Mûtezile mezhebine mensup olan ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta kendi mezhebinin görüşlerini yaymak ve onları desteklemek için Kur'ân lafızlarına çok uzak manalar yüklemiştir. Ebû Hayyân ise ez-Zemahşerî'nin gizli niyetini ortaya koyarak bunlara karşı çıkmış ve yaptığı bütün sübjektif yorumları teker teker ele alarak eleştirmiştir[417]. *el-Bahru'l-Muhît*'in bir çok yerinde, müellifimizin ez-Zemahşerî'yi, i'tizâlî görüşlerini tefsîrinin içine sokuşturmakla, lafzı anlamının dışına hamletmekle, hatta mezhebi uğruna Allah kelamını tahrif etmekle eleştirdiğini görmek mümkündür:

"...Aksine bu, kendi mezhebine destek çıkabilmek için onun tarafından Allah kelamına yaptığı tahriftir..."[418]

"Şu kuru ve kalabalık sözlere, Kur'ân lafızlarının delalet etmediği manalara hamledilmesine, açık ve net olanın çetrefilli bir şekilde tefsîr edilmesine ve bu uzun lafların içine gizlice Mûtezile mezhebinin görüşlerinin sokuşturulmasına bak!"[419]

"Mezhebine karşı olan aşırı düşkünlüğü onu Kur'ân lafızlarını çok uzak ve uygun olmayan manalara hamletmesine neden oluyor."[420]

Ebû Hayyân, yer yer ez-Zemahşerî'nin kıraatler ve kıraat imâmları hakkındaki tutumunu da eleştirmiştir. Zira o, bazen kıraatı reddetmiş bazen de kıraat imâmını hatalı bulmuştur. Müellifimiz bu gibi yerlerde ez-Zemahşerî'nin bu davranışını ağır bir dille eleştirmiş ve hakkında şu ifâdeleri kullanmıştır:

"Bu adamın âdeti Kur'ân râvîlerine ve edâ ehline karşı sû-i edepte bulunmaktır."[421]

---

416 **A.g.e.**, I, 21.

417 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 931.

418 **el-Bahru'l-Muhît,** VIII, 252-253. Ebû Hayyân'ın bu türden eleştirileri için bkz: I, 129, 202; III, 120; IV, 29, 229, vd.

419 **A.g.e.**, III, 587.

420 **A.g.e.**, III, 341. Ayrıca bkz. VIII, 274.

421 **A.g.e.**, I, 79.

"...Onun derdi kıraat imâmlarını hatalı bulmaktır."[422]

"Bu onun kıraat imâmlarına hata isnâd etme âdetine uygun olarak..."[423]

Ona karşı yaptığı en ağır eleştiri ise İbn 'Âmir'in kıraatini reddettiğinde olmuştur. Ebû Hayyân onun nahiv bilgisini ve kıraat imâmlarına karşı yanlış tutumunu şu ifâdelerle eleştirmiştir:

"Arap olmayan ve nahivde zayıf bir kimsenin mahz-ı Arap olan birinin, benzeri Arap dilinde bir çok beyitte bulunan mütevatir bir kıraatini reddetmesine şaşıyorum. Yine bu adamın, bu ümmet tarafından doğuda ve batıda Allah'ın kitabını rivâyet etmeleri için seçilen kıraat imâmlarına karşı sû-i zanda bulunmasını hayretle karşılıyorum. Müslümanlar bu imâmların nakillerine; adil ve güvenilir, marifet sahibi aynı zamanda dindar olmaları sebebiyle itimat etmişlerdir."[424]

Yer yer Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'nin nahve ait bir meseledeki görüşünü hata olarak değerlendirir ve onu şu ve benzeri ifâdelerle eleştirir:

"Nahiv ile ilgili bu basit mesele, bu ilimde en temel şeyleri öğrenmekle bilinebilecek konulardandır."[425]

"Onun soru ve cevap yaptığı bu mesele müptedilerin dahi bildikleri nahiv ilmine ait konulardandır."[426]

"Arap olmayanların onun (ez-Zemahşerî'nin) Arap dilinde Arapların ve Acemlerin şeyhi olduğunu iddia etmeleri bir tarafa, bu mesele neredeyse müptedilerin bile bilebilecekleri nahiv ilmine ait konulardan biridir."[427]

"Bu sözler nahiv kâidesi hakkında hiçbir bilgisi olmayan birinden sadır olur."[428]

---

422 **A.g.e.**, V, 380.
423 **A.g.e.**, VI, 284. Ayrıca bkz. II, 502, 753.
424 **A.g.e.**, IV, 658.
425 **A.g.e.**, II, 536.
426 **A.g.e.**, VIII, 421.
427 **A.g.e.**, IX, 240.
428 **A.g.e.**, IX, 427.

Yine müellifimiz ez-Zemahşerî'nin, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile övünüp gösteriş yaptığını buna mukabil birçok yerini anlamadığını şu cümlelerle ifâde eder:

"Bu adam Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile çok övünmektedir. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında nice metinler vardır ki gözü ve basireti onları anlamakta kör olmuştur. Hatta Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Ma'zûz[429], ez-Zemahşerî'nin Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki metinlerle ilgili hata ettiği ve hiç anlamadığı yerleri zikrettiği bir eser telif etmiştir[430].

Bunlara ilâve olarak Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'nin Arap olmaması hasebiyle anlayışının da farklı olduğunu zikreder. "فَهَذَا فَهْمٌ أَعْجَمِيٌّ"-*(Bu ise yabancı bir anlayıştır.)*, "وَهُوَ فَهْمٌ أَعْجَمِيٌّ"-*(O, yabancı bir kavrayıştır.)* gibi ibârelerle onun Araplardan farklı bir zihin ve düşünce yapısına sahip olduğunu belirtir[431].

Ebû Hayyân ile ez-Zemahşerî arasında, dilcilerin ortaya koydukları bazı temel prensiplerde görüş ayrılığı mevcuttur. Örneğin muhdes şâirlerin şiiri ile istişhâd konusunda her iki âlim birbirlerine zıt görüşlere sahiptirler. ez-Zemahşerî, Ebû Temmâm[432] gibi muhdes bir şâirin kelamıyla istişhâdı câiz görürken[433] Ebû Hayyân müvelled şâirlerin sözüyle istişhâd edilemeyeceği görüşündedir. Özellikle de hakkında, insanların, şiirlerinde düştüğü gramer hataları ile ilgili eserler tasnîf ettikleri Ebû Temmâm gibi birinin şiiriyle istişhâd edilemeyeceğini ifâde eder:

"İnsanlar, şiirinde vaki olan lahinler ile ilgili eserler telif ettikleri halde müvelled olan birinin sözüyle nasıl istişhâd edilebilir?"[434]

---

429 Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Ma'zûz el-Kaysî el-Mursî'dir. Endülüslü dil âlimidir. ez-Zemahşerî'ye reddiye olarak ***et-Tenbîh 'alâ Ağlâti'z-Zemahşerî fi'l-Mufassal ve mâ Hâlefe fîhi Sîbeveyh*** adında bir eser yazmıştır. Ayrıca Ebû 'Ali el-Fârisî'nin ***el-Îdâh***'ını şerhetmiştir. 625/1228 yılında vefat etmiştir. Bkz. es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 362; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, II, 1776; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IX, 334.

430 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 229.

431 **A.g.e.**, VIII, 379; X, 80-81.

432 Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî (ö.231/846)'dir. Meşhûr Arap şâiri ve hamâse müellifidir. Bkz. el-Isfahânî, **el-Eğânî**, XVI, 383 vd; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, III, 183-184; Hüseyin Elmalı, "Ebû Temmâm" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, X, 241.

433 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 147-148; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 934; Elmalı, "Ebû Temmâm" mad.

434 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 148.

ez-Zemahşerî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i uzak yakın her türlü şekilde yorumladığını ifâde eden Ebû Hayyân buna karşı çıkarak Kur'ân'ın en güzel izahlara hamledilmesi gerektiğini belirtir:

"Bu insanın hayali ne kadarda geniş! Çünkü o yakın ve uzak her türlü yorumu câiz görmektedir. Bu Kur'ân için yapılmamalı. Eserin mukaddimesinde de belirttiğimiz üzere Kur'ân ancak Arap kelamında mevcut olan en güzel izah tarzlarına hamledilmelidir."[435]

Neml sûresini tefsîr ederken Ebû Hayyân, insanın Allah'ın kitabı ile meşgul olması hakkında bir kasîde yazdığını zikreder. Bu kasîdede ez-Zemahşerî'nin kitabını methederek güzel yönlerini zikrettiğini, daha sonra uzak durulması gereken yerlerine dikkat çektiğini ve devamında, bu beyitleri burada zikretmeyi uygun gördüğünü, ta ki bu esere muttali olanların *el-Keşşâf*'ın ihtivâ ettiği mahzurlu şeylere karşı uyanık olmalarını arzu ettiğini belirtir. Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'yi methettiği beyitlerin devamında şunları söylemiştir[436]:

وَلَكِنَّهُ فِيهِ مَجَالٌ لِنَاقِدٍ   وَزَلَّاتُ سُوءٍ قَدْ أَخَذْنَ المَخَانِقَا
فَيُثْبِتُ مَوْضُوعَ الأَحَادِيثِ جَاهِلاً   وَيَعْزُو إِلَى المَعْصُومِ مَا لَيْسَ لائِقَا
وَيَشْتُمُ أَعْلامَ الأَئِمَّةِ ضُلَّةً   وَلاَ سِيَّمَا إِنْ أَوْلَجُوهُ المَضَايِقَا
وَيُسْهِبُ فِي المَعْنَى الوَجِيزِ دَلاَلَةً   بِتَكْثِيرِ أَلْفَاظٍ تُسَمَّى الشَّقَاشِقَا
يُقَوِّلُ فِيهَا اللهَ مَا لَيْسَ قَائِلاً   وَكَانَ مُحِباً فِي الخَطَابَةِ وَامِقَا
وَيُخْطِئُ فِي تَرْكِيبِهِ لِكَلاَمِهِ   فَلَيْسَ لِمَا قَدْ رَكَّبُوهُ مُوَافِقَا
وَيَنْسُبُ إِبْدَاءَ المَعَانِي لِنَفْسِهِ   لِيُوهِمَ أَغْمَاراً وَإِنْ كَانَ سَارِقَا
وَيُخْطِئُ فِي فَهْمِ القُرْآنِ لأَنَّهُ   يُجَوِّزُ إِعْرَاباً أَبَى أَنْ يُطَابِقَا
وَكَمْ بَيْنَ مَنْ يُؤْتَى البَيَانَ سَلِيقَةً   وَآخَرَ عَانَاهُ فَمَا هُوَ لاحِقَا
وَيَحْتَالُ لِلأَلْفَاظِ حَتَّى يُدِيرَهَا   لِمَذْهَبِ سُوءٍ فِيهِ أَصْبَحَ مَارِقَا

---

435 **A.g.e.**, X, 313.

436 **A.g.e.**, VIII, 252-253; a.m., **Dîvânu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 327-329.

فَيَا خُسْرَهُ شَيْخاً تَخَرَّقَ صِيتُهُ مَغَارِبَ تَخْرِيقَ الصَّبَا وَمَشَارِقَا

لَئِنْ لَمْ تَدَّارَكْهُ مِنَ اللهِ رَحْمَةٌ لَسَوْفَ يُرَى لِلْكَافِرِينَ مُرَافِقَا

(Fakat onda tenkit edilecek yerler ve boğazına yapışacak kadar kötü küçük hatalar vardır.

Bilmeyerek mevzu hadîsleri (Hz. Peygambere) dayandırır ve o masuma layık olmadığı şeyleri isnat eder.

Ümmetin önde gelenlerine, özellikle onu köşeye sıkıştırdıklarında sapıkça söver.

Delalet açısından veciz olan bir manayı, zırva olarak adlandırılan gereksiz fazla laflarla uzatır.

Allah'a söylemediği şeyleri söyletir. O hitabeti seven ve ona düşkün biridir.

Allah kelamının terkibinde hata eder. Söyledikleri, daha önceki âlimlerin terkiplerine uygun değildir.

Başkasından çalmış olsa dahi, acemileri kandırmak için manaların izahını kendine nispet eder.

Kur'ân'ı anlamada hata eder. Çünkü o Kur'ân'a uygun olmayı reddeden i'râbları câiz kılar.

Kendisine belâğat selika olarak verilen ile onu tahsîl edip elde edemeyen arasında ne kadar da fark vardır.

Lafızları, içine daldığı kötü mezhebin lehine çevirmek için onlara hileler kurar.

Doğudan esen Saba rüzgârı gibi şöhreti batıyı ve doğuyu baştanbaşa aşan bir şeyh olarak ne kadar ziyandadır.
Eğer Allah'tan bir rahmete nail olmazsa kâfirlere yoldaş olarak görülecektir.)

Ebû Hayyân nahve ait meselelerin çoğunda ez-Zemahşerî'ye muhalefet etmiştir. Bunu ona karşı takınmış olduğu bir tavır veya taassup sebebiyle değil, tam aksine kendisine göre gerçeği ortaya koymak için ona muhalefet etmiştir. Daha önce de Basra, Kûfe ve bu ekollerin ileri gelenlerine de aynı şekilde davranmış ve delillere özen göstermiştir. Örneğin "**mecrûr zamire atıf harfini tekrarlamadan atfetme**"[437] ve "**muzâf ile muzâfun ileyhin arasını muzâfın mamülü ile açma**"[438] gibi

---

437 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 387-389.

438 **A.g.e.**, IV, 657.

meselelerde Basra ekolüne muhalefet ettiğini daha önce zikretmiştik. Zira semâ' (delil) Kûfeli dilcilerden yana idi ve Ebû Hayyân bu durumda Kûfe ekolünün görüşünü doğru bulmuştu.

Ebû Hayyân'ın, ez-Zemahşerî'ye itiraz ettiği yerlerin hepsini buraya sığdırmamız mümkün değildir. Bu konuda, yani Ebû Hayyân ve ez-Zemahşerî arasındaki ihtilâflı meseleleri ele alan birçok müstakil eser yazılmıştır[439]. Biz burada sadece birkaç ihtilâflı meseleye yer vermek istiyoruz.

---

[439] Bu eserlerden bir kısmı yazma halinde kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Yahya eş-Şâvî el-Mağribî'nin "***Cem'u İ'tirâdâti Ebî Hayyân 'alâ İbn 'Atiyye ve'z-Zemahşerî***" isimli eseri olup yazar, Ebû Hayyân'ın İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'ye yaptığı itirazlarını toplamış ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü no: 259'da (405 vr.) ve Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi, no: 189'da (359 vr.) birer nüshası bulunmaktadır. Aynı yazmanın bir nüshası "***Beyne Ebî Hayyân ve İbn 'Atiyye ve'z-Zemahşerî***" adıyla el-Mektebetu'l-Ezheriyye, no: 1254 Tefsîr (Râfî)'de bulunmaktadır. İnternet vasıtasıyla tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin bir bölümü Nâcî Mahmûd Hüseyn Abdulcelîl tarafından "***el-Muhâkemât beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye li'ş-Şâvî: Dirâse ve Tahkîk ilâ Nihâyeti Sûreti Yûsuf***" adıyla doktora tezi olarak çalışılmıştır. Diğer bir bölümü ise Hayriye Abdulhamîd Ali Za'îme tarafından "***el-Muhâkemetu beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye li'ş-Şâvî el-Milyânî el-Cezâirî: Tahkîk ve Dirasetu'l-Cuz'i'r-Râbi'***" adıyla çalışılmıştır. Tüm gayretlerimize rağmen maalesef, bu tahkikli iki esere muttali olamadık. Haklarındaki bilgilerimiz internette zikredilenlerle sınırlıdır. (Bkz. Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi, www.kfcris.com internet adresi). Yazma halinde bulunan ikinci eser ise, Bedruddîn b. Radiyuddîn el-Gazzî ed-Dımaşkî tarafından kaleme alınan "***ed-Durru's-Semîn fî Ba'di mâ Zekerahu Ebû Hayyân ve 'Âradahu's-Semîn***" isimli risâledir. Yazar burada, Ebû Hayyân'ın, ez-Zemahşerî'ye yönelttiği itirazlara karşı talebesi es-Semîn el-Halebî'nin yaptığı eleştirilere yer vermiştir. 10 civarında meseleyi ele almıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultân no: 39 (5 vr.) ile Manisa İl Halk Kütüphanesi no: 177/3 (10 vr.)'de olmak üzere iki yazma nüshası mevcuttur. Bir üçüncüsü ise Kınalızade Ali b. Emrullah tarafından kaleme alınan "***Muhâkemât beyne Sâhibi'l-Keşşâf ve Ebî Hayyân***" isimli yazmadır. Eser, Ebû Hayyân'ın, ez-Zemahşerî'ye yaptığı itirazlara karşı es-Semîn el-Halebî'nin verdiği cevapları ihtiva etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla biri Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi no: 3673/23 (13 vr.)'te diğeri Manisa İl Halk Kütüphanesi no: 177/2 (28 vr.)'de olmak üzere iki nüshası mevcuttur.

Yazma eserlerin haricinde son dönemde yapılan çalışmalardan da bahsetmek istiyoruz. Bunlardan biri Kâsım Muhammed Sâlih tarafından "***ez-Zâhiratu'n-Nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân***" adıyla yapılmış Yüksek Lisans tezidir. Otuz civarındaki ihtilâflı meseleyi ele alan müellif, önce konuyu ilgilendiren âyetleri sonra nahivcilerin görüşlerini zikreder ve nihâyetinde kendi görüşünü ilâve eder. Eser 1991 yılında Amman'da basılmıştır. Konuyla ilgili araştırmalarımız sırasında "Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi" ne ait www.kfcris.com web sitesi üzerinden yaptığımız katalog taraması neticesinde bu mevzu ile ilgili bazı eserlere rastladık. Bunları elde etme girişimlerimiz maalesef sonuçsuz kalmıştır. Bu konuda çalışanlara yararlı olur düşüncesi ile bu eserleri zikretmek istiyoruz: 1) Sâmiye Şa'bân Abdurrahmân, ***el-Kadâya'n-Nahviyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî min Hilâli'l-Cuz'i'l-Evvel ve's-Sânî min Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebi Hayyân: Tahkîk ve Dirâse***. 2) Ebu'l-Mecd Ali Hasen 'Amâra, ***el-Kadâya'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî fi'l-Cuz'eyni's-Sâbi' ve's-Sâmin mine'l-Bahri'l-Muhît: Şerhen ve Munâkaşeten*** (Doktora). 3) Ramazan Yahluf, ***Muvâzenetun beyne'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân ve'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*** (Doktora). 4) Muhammed Hammâd Sâ'id el-Kuraşî, ***Ta'kîbâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye li Cârillâh ez-Zemahşerî fi'l-Bahri'l-Muhît*** (Doktora).

Ebû Hayyân **"Hal olarak gelen isim cümlesinin bağlacının sadece zamir olması"** konusunda ez-Zemahşerî'ye muhalefet etmiştir. Nahl (16), 103. "وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ" –*(Şüphesiz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz. Kendisine nisbet ettikleri şahsın dili yabancıdır. Halbuki bu (Kur'an) apaçık bir Arapçadır.)* âyetinde geçen "لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ"-*(Kendisine nisbet ettikleri şahsın dili yabancıdır.)* ibâresini ez-Zemahşerî hal cümlesi yerine isti'naf cümlesi olarak i'râb eder ve i'râbtan mahalli olmadığını söyler. Zira ona göre hal olarak gelen isim cümlesinin vâv'dan hâli olması şâzdır. Ebû Hayyân ise isim cümlesinin vav bağlacı olmadan sadece zamirle gelebileceğini ve bunun Arap dilinde örneklerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu söyler[440].

Bu konuyla ilgili olarak başka bir yerde, "...وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ..." -*(Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, dedik.)*[441] âyetini i'râb ederken Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'ye muhalefet ederek zamirin tek başına bağlaç olarak gelebileceğini ifâde eder. Ayrıca Kur'ân'dan ve Sîbeveyh'in Araplardan naklettiği ibârelerle istişhâd ederek bu tür kullanımların Arap dilinde çok olduğunu vurgular[442].

Ebû Hayyân, tenbih için olan *Elâ* [أَلَا] harfinin, istifham hemzesi ile nefiy harfinden mürekkep olduğunu söyleyen ez-Zemahşerî'ye karşı çıkmıştır. Onun basit bir harf olduğunu söyleyen müellifimiz Arap dilinden şahitler zikrederek ez-Zemahşerî'nin iddialarını çürütür[443].

Yine *Lev* [لو] harfinden sonra gelen *Enne* [أنّ]'nin haberinin fiil olması konusunda Ebû Hayyân ez-Zemahşerî'den farklı bir görüşe sahiptir. ez-Zemahşerî

---

440 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 596.

441 Bakara (2), 36.

442 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 264. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **a.g.e.**, V, 12.

443 **A.g.e.**, I, 100-101.

Enne [أنّ]'nin haberinin fiil olarak gelmesinin vacip olduğunu söylerken, Ebû Hayyân câmid veya müştak bir isim gelebileceğini zikreder. "وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ..." -*(Şâyet yeryüzündeki ağaçlar kalem olsaydı...)*[444] âyetini i'râb ederken bu konuya temas eder ve bu tür kullanımların Arap dilinde çok olduğunu ifâde eder[445].

ez-Zemahşerî, Haber cümlesinin İnşâ cümlesine atfedilmesine ve bunun aksinin yapılmasına cevaz vermezken Ebû Hayyân bu durumu câiz görür. Tefsîrinin birkaç yerinde bu konuya temas eden Ebû Hayyân bu görüşünü Sîbeveyh'e dayandırır[446].

Ebû Hayyân çok azda olsa yer yer ez-Zemahşerî'nin görüşlerine muvafakat etmiştir. Örneğin "وَيَوْمَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ..."-*("Ol!" dediği gün herşey oluverir. O'nun sözü gerçektir.)*[447] âyetini i'râb ederken zikrettiği görüşler arasında ez-Zemahşerî'nin görüşünü daha isabetli bulur ve onu tercîh eder[448]. Yine onun "فَقَالَ... مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ..." -*(Şöyle dedi: Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?)*[449] âyetinde geçen *Em* [أم] ile ilgili görüşüne muvafakat etmiştir[450].

Bütün bunları zikrettikten sonra Ebû Hayyân'ın ez-Zemahşerî'ye muhalefet ettiği yerlerin tamamında haklı olduğunu söylemek güçtür[451]. **Müellifimiz her ne**

---

444 Lokman (31), 27.

445 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 419.

446 **A.g.e.**, I, 179; VII, 270; VIII, 67.

447 En'âm (6), 73.

448 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 556.

449 Neml (27), 20.

450 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 223.

451 İbrahim Abdullah Rufeyde, ***en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr*** isimli eserinde Ebû Hayyân'ın ez-Zemahşerî'ye yönelik hücumlarının sebeplerini maddeler halinde zikrederek özetle şunları ifâde eder. a) Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'nin maksadını anlamamıştır. Bunun sebebi de ez-Zemahşerî'nin gerek tabirlerde gerekse ıstılahların kullanımında gerekli titizliği göstermemesidir. b) Her iki âlimin belağate ait nüktelerin anlaşılmasında farklı metotlara sahip olmaları. Ebû Hayyân nahivcilerin metodunu kullanırken ez-Zemahşerî belağatçıların metodunu takip etmiştir. c) ez-Zemahşerî'nin mütekaddimûn nahivcilerin görüşleri ile Basra ve Kûfe ekolunün usullerine muhalif bir tutum içinde olması. d) ez-Zemahşerî'nin Mûtezile mezhebine mensup olması sebebiyle Ebû Hayyân'ın ona karşı muhâlif bir tutum içinde olması. ez-Zemahşerî'nin i'tizâlî

kadar delili takip ettiğini ve semâ'a dayandığını söylese de bazı meselelerde ez-Zemahşerî'nin daha kuvvetli delillere sahip olduğunu ve daha sonraki nahivcilerin ez-Zemahşerî'ye hak verdiklerini görüyoruz. Örneğin "câr ve mecrûrun nasb mahallinde temyîz olabileceği", "Cümlenin cümleden bedel olması", "Mevsûfun hazfedilmesi ve sıfatın onun yerine konulması" gibi meselelerde ez-Zemahşerî'nin görüşünü takip etmişlerdir[452].

d- Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (ö.616/1219)

Tam adı, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn b. Abdullah el-'Ukberî el-Bağdâdî'dir. Nahiv, lügat, edebiyat, fıkıh, hadîs, tefsîr, kıraat, matematik vb. ilimlere ait birçok eser telif etmiştir[453]. Ebû Hayyân'ın tefsîrinde sıkça istifâde ettiği ve görüşlerine bolca yer verdiği âlimlerdendir. Yaklaşık üçyüzelli yerde onun adını zikrederek görüşlerine yer verir[454]. Bunların bir kısmında ona muvafakat eden müellifimiz önemli bir kısmında da muhalefet etmiştir. Özellikle el-'Ukberî'nin i'rablarını beğenmeyen Ebû Hayyân onları, bir dereceye kadar, eş-Şenferâ ve eş-Şemmâh'ın[455] şiirlerinde yapılan uzak i'raplara ve gereksiz takdirlere benzetir[456].

Ebû Hayyân'ın Ebu'l-Bekâ'ya muhalefet ettiği yerlere örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Ebû Hayyân, "وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا..."-*(Böylece biz, her kasabada, oralarda bozgunculuk yapmaları için, günahkârlarını liderler yaptık.)*[457] âyetinde geçen "مُجْرِمِيهَا" lafzını "أَكَابِرَ" den bedel olarak i'rab eden Ebu'l-Bekâ'nın bu

görüşleri tefsîrinde sokuşturmaya çalışması ve Ehli Sünnete karşı dil uzatması Ebû Hayyân'ın ona karşı menfi bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Bkz. Rufeyde, **en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr**, II, 993-997.

452 Kâsım Muhammed Sâlih, **ez-Zâhiratu'n-Nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân**, Amman 1991, s. 101-106, 177-182, 212-219.

453 Bkz. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXII, 91-93; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, XVII, 139; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 208-209; Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VI, 46-47.

454 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 184-185, 206, 207, 375, 376, 529, 535; II, 260, 261, 307 vd.

455 eş-Şemmâh b. Dırâr b. Sinân b. Umeyye el-Mâzinî ez-Zubyânî'dir. Muhadram şâirlerdendir. 22/643 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Cumahî, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ**, I, 123, 132; el-Isfahânî, **el-Eğânî**, IX, 158; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 252.

456 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 614.

457 En'âm (6), 123.

i'rabını hata ve nahiv kâidesini gözden kaçırma olarak nitelendirir. Daha sonra nahiv kâidesini zikrederek hatanın sebebini ortaya koyar[458].

Yine Ebû Hayyân "**Âmil her ikisinde aynı olduğu halde iki hâl'in tek bir zu'l-hâl ile gelmesi**" meselesinde el-'Ukberî'den farklı bir görüşe sahiptir. Ebû Hayyân "اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ"-*(Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder de azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar.)*[459] âyetini i'rab ederken el-'Ukberî'nin, bu âyette geçen "طُغْيَانِهِمْ" ve "يَعْمَهُونَ" lafızlarının, "يَمُدُّهُمْ" kelimesindeki zamirden hal gelemeyeceği görüşünde olduğunu belirtir. el-'Ukberî'ye göre tek âmil iki hâl'de amel etmez. Ebû Hayyân, el-'Ukberî'nin bu görüşünün takyîde muhtaç olduğunu belirterek bu meseleyi izah eder. Bu konuda farklı görüşlerin olduğunu ve bazı âlimlerin "**Âmilin bir zu'l-hâle sahip iki hâl'de amel edeceği**" görüşünde olduklarını ve kendisinin de bu görüşü tercîh ettiğini zikreder ve meseleyi örneklerle açıklar[460].

Aynı şekilde Ebû Hayyân "...وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ..." - *(Eğer bunu yaparsanız (zarar verirseniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor.)*[461] âyetinde geçen "وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ"-*(Allah size öğretiyor.)* ibâresini mukadder hâl olarak i'rabına cevaz veren el-'Ukberî'ye muhalefet eder. Bu görüşü oldukça zayıf olarak nitelendiren müellifimiz bunun sebebini açıklar. Hal olarak gelen muzari fiilin başına vâvu'l-hâl'in gelmeyeceğini, ancak şâz olarak "قُمْتُ وَأَصُكُّ عَيْنَهُ" *(Gözüne vurarak kalktım)* örneğinde olduğu üzere nadiren gelebileceğini, bu yüzden Kur'ân'ın şâz kullanımlara hamledilmemesi gerektiğini belirtir[462].

e- İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249)

---

458 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 635-636.
459 Bakara (2), 15.
460 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 116-117.
461 Bakara (2), 282.
462 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 742.

Tam adı, Ebû 'Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, **el-Kâfiye** ve **eş-Şâfiye** adlı Arap gramerine dâir yazdığı eserleriyle tanınmış dil âlimi ve Mâlikî fakihidir.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Hayyân'dan kısa bir süre önce yaşamasına rağmen müellifimiz onun görüşlerine yer vermemiştir. Hatta tefsîrinde onun görüşlerine muttali olmadığını ve bunu terk ettiğini açıkça ifâde etmiş fakat sebebini zikretmemiştir. Bu yüzden "وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ"-*(Şüphesiz Rabbin, onların her birinin amellerinin karşılığını onlara tam olarak verecektir. Çünkü Rabbin, onların yapmakta olduklarından haberdardır.)*[463] âyetinde geçen *Lemmâ* [لَمَّا] ile ilgili bir i'rab şeklini ilk defa kendisinin bulduğunu zannettiğini, fakat öğrencilerinden birinin bu tür bir i'râbı İbnu'l-Hâcib'in zikrettiğini belirtir. Sözlerine devamla o, kendisinin İbnu'l-Hâcib'in görüşlerine muttali olmadığını dolayısıyla böyle bir şeye vâkıf olmadığını şöylece ifâde eder:

"Bu âyetin i'râbı ile ilgili olarak Arap dili kâidelerine uygun bir i'râb tarzı aklıma gelmişti. O da, âyette geçen Lemmâ [لَمَّا] *edatının, cezmeden Lemmâ* [لَمَّا] *olması ve meczum fiilinin, mananın ona delalet etmesi sebebiyle mahzuf olmasıdır. Tıpkı* "قَارَبْتُ الْمَدِينَةَ وَلَمَّا"*-(Şehre yaklaştım ama girmedim.) sözünde* "وَلَمَّا أَدْخُلْهَا" *kısmını hazfettikleri gibi. Aynı şekilde âyetin takdiri* "وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا يَنْقُصْ مِنْ جَزَاءِ عَمَلِهِ"*-(Onların her birinin amelinin karşılığı eksiksiz verilecek.) şeklindedir. Buna* "لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ" *kısmı delalet etmektedir. Allah onlara amellerinin karşılığında herhangi bir eksiklik olmayacağını haber verdikten sonra bunu yeminle te'kîd ederek* "لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ" *demiştir.* ***Tekellüften uzak ve akıcı bu i'râb tarzını ilk ben buldum diye düşünüyordum.*** *Bunu benden ders okuyan bazı öğrencilerime açtım. Onlar da bu i'râb tarzını Ebû 'Amr b. el-Hâcib'in zikrettiğini söylediler. Bu adamın görüşlerine*

---

[463] Hûd (11), 111.

bakmayı terk ettiğim için buna vâkıf olamamıştım. Daha sonra et-Tahrîr'de İbn Hâcib'in bu izah şeklinin nakledildiğini gördüm."[464]

f- İbnu'n-Nakîb el-Makdisî (ö.698/1298)

Tam adı, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Suleymân b. el-Hasen el-Belhî el-Makdisî'dir. Müfessir, mutasavvıf aynı zamanda Arap dili âlimidir. Ebû Hayyân'ın Mısır'da ders aldığı hocalarındandır. ***et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli E'immeti't-Tefsîr fî Me'ânî Kelâmi's-Semî'i'l-Basîr*** isimli tefsîri yazmıştır. İbnu'n-Nakîb tefsîrini; sebeb-i nüzûl, nâsih-mensûh, kıraat, i'rab, hakâik, ahkâm, tefsîr ve te'vîl başlıklarına ayırmış ve Sîbeveyh, et-Taberî, el-Mâturîdî, ez-Zemahşerî, İbn 'Atiyye, Fahreddîn er-Râzî, el-Kurtubî, Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî gibi âlimlerin görüşlerine fazlaca yer vermiştir[465]. Ebû Hayyân, mukaddimede *el-Bahru'l-Muhît*'teki nakillerinin çoğunda bu tefsîre dayandığını zikreder. Sözlerine devamla müellifimiz, eserin tefsîr sahasında gördüğü tasnîf edilmiş en büyük kitap olduğunu ve 100 cilde ulaştığını, ne var ki içinde tekrarların çok, müellife ait yazıların az ve ifrat derecesinde ayrıntılara yer verildiğini belirtir[466].

el-Bahru'l-Muhît'i incelerken Ebû Hayyân'ın İbnu'n-Nakîb'in dil ile ilgili görüşlerine ismini zikrederek yer verdiğine rastlayamadık. Sadece birkaç yerde ondan farklı mevzulara ait rivâyetler naklettiğini müşahede ettik[467].

Yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin yanında Ebû Hayyân tefsîrinde, Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.437/1045)[468], Ebu'l-Kâsım Abdulvâhid b. Ali b. Burhân el-'Ukberî (ö.456/1064)[469], Ahmed b. Abdillâh el-Mehâbâzî (ö.471/1079)[470] gibi âlimlerin de görüşlerine yer vermiştir.

Bütün bunları ifâde ettikten sonra şunu söylemek mümkündür. Ebû Hayyân kendinden önceki dil malzemesine ve filoloji sahasındaki tartışmalara vâkıf bir âlimdir. O, dil bilimindeki bu geniş vukufiyeti sayesinde filolojik bir mevzuda

---

464 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 218-219.

465 Abdulhamit Birışık, "İbnu'n-Nakîb el-Makdisî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXI, 165.

466 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 22.

467 **A.g.e.**, III, 728; V, 500; VI, 100.

468 **A.g.e.**, I, 232, 264; II, 46, 99; III, 97, 611.

469 **A.g.e.**, II, 299; VI, 566; VIII, 549.

470 **A.g.e.**, VIII, 15.

ekollerden veya nahivcilerden kendi düşüncesine en uygun olan görüşü seçmiştir. Bu yüzden yer yer nahiv ekollerinin veya nahivcilerin görüşlerini benimsemiş, yer yer de onlara muhalefet etmiştir. Basra ekolü ile Sîbeveyh, el-Muberrid, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, el-Hûfî, İbn 'Atiyye gibi âlimlerin görüşlerini benimserken buna karşılık en fazla ez-Zemahşerî'ye itirazda bulunmuş ve görüşlerini eleştirmiştir. Kimi nahivcileri dile vukufiyetleri açısından eleştirirken kimilerini mensup olduğu mezhebe destek çıkmak için Allah kelamını tahrif etmekle eleştirmiştir. Bazen de haksız yere eleştirilen bir nahivciye sahip çıkarak onu desteklemiştir.

IV. FİLOLOJİK KONULARDA METODU

Tezimizin ikinci bölümünde *el-Bahru'l-Muhît*'i incelerken bu eserin genel olarak metodu ve muhtevâsı hakkında bilgiler vermiştik. Bu çerçevede, Ebû Hayyân'ın sarf, nahiv, lügat, belâğat vb. filolojik konuları işlerken nasıl bir yol takip ettiği ile ilgili bilgiler vererek onun metodu hakkında az da olsa bir fikir vermiştik. Ayrıca bu bölümde ele aldığımız, Ebû Hayyân'ın gramer ekolleri ile nahiv âlimlerine karşı tutumunu ve Zâhiriye mezhebi ile olan ilişkisini işlerken yer yer onun metodu ile ilgili bilgilere değinmiştik. Burada bu konuyu biraz daha geniş ele alarak, *el-Bahru'l-Muhît* çerçevesinde, Ebû Hayyân'ın filolojik konulardaki metodunu tespit etmeye çalışacağız.

el-Bahru'l-Muhît'i incelememiz sırasında, gerek sarf ve nahve ait açıklamalarda gerekse âyetlerin i'rabı sırasında dikkatimizi çeken ve Ebû Hayyân'ın nahivdeki metodunu tespit etmemize yardımcı olacak unsurlarla karşılaştık. Bunlardan yola çıkarak onun metodunu tespit etmeye çalıştık. Maddeler halinde ele alacağımız metoda dâir bu unsurlar bazen Ebû Hayyân'ın nahiv anlayışını yansıtmakta bazen de şeklî bir özellik arz etmektedir. Örneğin onun semâ'a ve kıraatlere aşırı önem vermesi nahiv anlayışını aksettirirken; nahve ait bir konu hakkında bilgiler vermesi veya tekrardan kaçınmak için gramere ait bir meseleyi ilk geçtiği yere atfetmesi ise şekle ait metodolojik bir özelliktir. Bu husûslara *el-Bahru'l-Muhît*'ten örnekler vererek değinmek istiyoruz.

1- Semâ'

Semâ' kelimesi ile, şifâhen veya yazı ile nakledilen ve fasîh Arapça'yı temsil eden bütün şevâhid kastedilmektedir. Bunlar; Kur'ân ve kıraatleri, şiir, nesir ve Hz. Peygamberin hadîsleridir[471]. Ebû Hayyân'ın şevâhid ile ilgili tutumunu ileride müstakil bir başlık altında ele alacağımızdan konunun ayrıntıları ilgili yere bırakılmıştır.

Ebû Hayyân'a göre dilde asıl olan semâ'dır. Semâ'a aşırı önem veren müellif, ona sıkça müracaat eder ve nahiv kâideleri ile buna ait hükümleri, hakkında semâ'ın çok vârid olduğu kullanımlar üzerine bina eder. Bununla ilgili net tavrını değişik eserlerinde görmek mümkündür. Örneğin *Menhecu's-Sâlik* adlı eserinde nahve ait bir kâidenin bir-iki misalle sabit olamayacağını, ancak çok sayıdaki cüzlerden tümevarım yoluyla küllî bir kâide elde edilebileceğini ifâde eder:

"...Böyle bir kaide, Hâl'in dışında başka şeylere ihtimâli olan ***bir iki misalle sabit olmaz. Bu ancak, çok sayıdaki cüzlerden tümevarım yoluyla sabit olur.*** *Ta ki hükmün bu tümevarımdan alındığına dair bir zanni gâlibin olduğu* ***küllî bir kanun*** *ortaya çıksın."*[472]

Yine *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde, nahve ait hükümleri tespit ederken takip ettiği yolun semâ'a dayandığını zikrederek sözlerine şöylece devam eder:

"Nahve dair hükümleri tespit etme konusundaki metodumuz semâ'a itimat etmektir. *Hiçbir nahiv kuralını, o kullanımın nevini/çeşidini ortaya koymadan tespit etmeyiz. Aynı şekilde* ***kıyâsa dayanarak da bir hüküm tespit etmeyiz.*** *Çünkü her terkibin kendine göre özel bir durumu vardır. Eğer bir şeyi başka bir şeye kıyâs edersek belki Arapların hiç konuşmadığı onlarca terkip ortaya koyarız. Bizim nahiv ilminde zikrettiğimiz kıyâs, (bir şeyin) semâ'î olarak belirlenmesinden sonra yapılan kıyâstır.* ***Bu yüzden nahve ait hükümleri kıyâsla değil, Araplardan duyarak tespit ederiz.*** *Bu durumda kıyaslarda, o semâî kullanımlara bir âşinâlık ve hikmet bulunmaktadır. Sîbeveyh'in sözlerini iyice araştıranlar, onun görüşlerinin çoğunda*

---

[471] es-Seyyid Abdulhamid, **Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf**, I, 54.

[472] Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 194. Metnin orijinali şu şekildedir:

" ...و مثل هذه القاعدة لا تثبت بمثال أو مثالين يحتملان غير الحال، إنما يثبت هذا باستقراء جزئيات كثيرة حتى يحصل من ذلك الاستقراء قانون كلي يغلب على الظنّ أن الحكم منوط بذلك".

***bu tercih ettiğimiz yolu, yani nahiv hükümlerini semâ'a dayanarak tespit etme yolunu** takip ettiğini görürler."*[473]

Semâ' konusuna *el-Bahru'l-Muhît*'te de önem veren Ebû Hayyân, nahve ait meseleleri açıklarken, âyetleri i'râb ederken veya tartışmalı bir mevzuda tercîhini yaparken sık sık bu prensibe dayanmaktadır. Az sonra göreceğimiz üzere, bir görüşün veya hükmün semâ'a dayanması ona göre tercîh sebebi olurken, aynı şekilde semâ'a muhalif olması da zayıflığına ve terk edilmesine sebep teşkil etmektedir. Ebû Hayyân'ın filolojik tahlillerde semâ'yı esas aldığını gösteren şu ifâdelere tefsîrinde sıkça rastlamak mümkündür: "...ويحتاج ذلك إلى سماع من كلام العرب." -*(...Bu, Arap kelâmından işitmeye ihtiyaç duymaktadır.)*[474], "...إنما نقف فيه مع مورد السماع." -*(...Bu mevzuda semâî kaynağın tarafında yer alırız.)*[475], "...فيحتاج هذا التركيب إلى سماع." -*(...Bu terkip semâî bir delile ihtiyaç duymaktadır.)*[476], "...فيحتاج إلى سماع من العرب." -*(...Araplardan işitmeye ihtiyaç duymaktadır.)*[477], "...وجاء السماع في..." -*(Semâî delil .... da gelmiştir.)*[478], "...جاء السماع عن العرب في..." -*(Semâî delil Araplardan .... da gelmiştir.)*[479], "...وهو الذي ورد به السماع أكثر..." -*(Bu da hakkında semâî delillerin daha*

---

473 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 410'dan naklen **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye Nu: 62 Nahv, III, 103b. Krş: İbrahim Abdurrahmân el-Mansûr, **Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru't-Turâs, Mekke 1994, s. 499. Metnin orijinali şu şekildedir:

"مذهبنا في إثبات الأحكام النحوية أنا نرجع فيها إلى السماع فلا نثبت شخصيا من الأحكام إلا بعد إثبات نوعه، ولا نثبت شيئا منه بالقياس، لأن كل تركيب له شيء يخصه، ولو قسنا شيئا على شيء لأوشك أن نثبت تراكيب كثيرة و لم تنطق العرب بشيء من أنواعها. والقياس الذي نذكره نحن في النحو إنما هو بعد تقرر السماع فلا نثبت الأحكام بالقياس إنما نثبتها بالسماع من العرب، ويكون في الأقيسة إذ ذاك تأنيس وحكمة لذلك السماع. ومن تأمل كلام سِيبَوَيْهِ وجده في أكثره سالكا هذه الطريقة التي اخترناها من إثبات الأحكام بالسماع".

474 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 622.

475 **A.g.e.**, I, 234; V, 428.

476 **A.g.e.**, VI, 429.

477 **A.g.e.**, III, 257, 604; IV, 10; IX, 189.

478 **A.g.e.**, VII, 462.

479 **A.g.e.**, VIII, 83.

fazla olduğu kullanımdır.)[480], "...ولم يرد السماع إلا..." -*(Semâî deliller ancak ... da vârid olmuştur.)*[481] , "...فيحتاج إلى ثبت من لسان العرب." -*(Arap dilinden bir delile ihtiyaç duymaktadır.)*[482] , "...وقد كثر السماع..." -*(...Semâ çok olmuştur...)*[483] , "...وليس للبصريين حجة على إثبات دعواهم من السماع..." -*(Basralı dilcilerin iddialarını ispat edecek semâî delilleri yoktur.)*[484] , "...ولا يحفظ ذلك من كلامهم." -*(Bu, (Arapların) dillerinden işitilmemiş/ezberlenmemiştir.)*[485] , "...أنه يقتصر على السماع، فما فتحت فيه العرب فتحنا، وما كسرت كسرنا." -*(...Araplardan işitmeye bağlıdır. Onların fetha yaptıklarını fetha, kesra yaptıklarını da kesra yaparız.)*[486] , "...غير مسموع من العرب" -*(...Araplardan işitilmiş değildir.)*[487] , "...وكيف نثبت قانوناً كلياً و لم نسمع من العرب شيئاً من أفراد تركيباته..." -*(... terkibi ile ilgili, Araplardan hiçbir şey duymadan nasıl küllî bir kanun koyabiliriz?)*[488] vd.

Ebû Hayyân'a göre dil ile ilgili bir kâidenin semâ'a dayanmadan tespiti mümkün değildir. Bu yüzden nahivle ilgili bir kâide veya hüküm tespit edilirken yahut bir âyet ile ilgili yapılan bir i'râbın sahîh sayılabilmesi için onun semâ'a dayanması gerekir. Örneğin kalbî mana ifâde eden "رأى" fiilinin bir mef'ûle müteaddi olduğunu, başına hemze getirildiğinde ise iki mef'ûl aldığını söyleyen ez-Zemahşerî'ye itiraz ederken, bunun geçerli olabilmesi için Arap kelamından semâ'a ihtiyaç duyulduğunu ifâde eder[489].

---

480 A.g.e., VI, 68.
481 A.g.e., I, 91.
482 A.g.e., I, 366.
483 A.g.e., I, 272.
484 A.g.e., II, 73.
485 A.g.e., I, 234.
486 A.g.e., I, 598.
487 A.g.e., I, 100, 193.
488 A.g.e., I, 233.
489 A.g.e., I, 622.

Aynı şekilde Bakara sûresi 30. âyette geçen "...قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ"-*(Allah da onlara: Sizin bilemiyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.)* cümlesindeki "أعلم" lafzının fâil manasında isim olduğunu câiz gören Mekkî b. Ebî Tâlib ile el-Mehdevî'ye, Araplardan öyle bir şeyin duyulmadığını belirterek itiraz eder ve devamında şunları zikreder:

"Araplardan terkibi ile ilgili bir şey duymadığımız küllî bir kanunu nasıl tespit edebiliriz.? Araplardan "ضَارِبٌ عَمْرًا" *anlamında* "هَذَا رَجُلٌ أَضْرَبُ عَمْرًا"-*(Bu Amr'ı döven adamdır.) veya* "قَاتِلَةٌ خَالِدًا" *anlamında* "هَذِهِ امْرَأَةٌ أَقْتَلُ خَالِدًا"-*(Bu Hâlid'i öldüren kadındır.) veya* "كَاسٍ زَيْدًا جُبَّةً" *anlamında* "مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَكْسَى زَيْدًا جُبَّةً"-*(Zeyd'e bir cübbe giydiren adama uğradım.) şeklinde kullanımlar duyulmamıştır. Bunlar, benzerini Arapların telaffuz etmedikleri terkipler ihdâs etmekten başka bir şey değildir. Bu ise câiz değildir."*[490]

Yine "...فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ..."–*(Yaradanınıza tevbe edin.)*[491] âyetindeki "بَارِئِكُمْ"–*(Yaradanınız)* lafzını ihtilâs[492] ve sükûn üzere okuyan Ebû 'Amr kıraatini hatalı bulan el-Muberrid'e itiraz ederek böyle bir kıraatin Arap diline uygun olduğunu zikreder. Daha sonra bu tür kıraatin Arap dilinde mevcut olduğunu göstermek üzere şiirden istişhâtta bulunur[493].

Aynı şekilde Ebû Hayyân, "وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا ● يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ..." –*(Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister; şehvetlerine uyanlar (kötü arzuların esiri olanlar) ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler. ● Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister...)*[494] âyetini i'râb ederken "يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ" –*(Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister.)* cümlesini "وَاللَّهُ يُرِيدُ"

---

490 **A.g.e.**, I, 233.

491 Bakara (2), 54.

492 İhtilâs: Harfin harekesini hafif bir sesle okumak veya harekenin ekserisini telaffuz etmektir. Bkz. Temel, **Kırâat ve Tecvîd Istılahları**, s. 72.

493 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 334.

494 Nisâ (4), 27-28.

sözünden hal olarak i'râb edenlere itiraz ederek bu i'râb şeklinin zayıf olduğunu ifâde eder. Zira hal ile âmilin arası yabancı bir cümle ile açılmıştır ve bu tür bir kullanım Araplardan duyulmadıkça câiz olmaz. Ayrıca hal olarak i'râb edilen cümlenin fiili zâhir bir ismi ref'etmiştir. Halbuki bu fiil zamiri ref'etmesi gerekirdi. Bu durum, yani zâhir bir ismi ref'eden fiilin ibtidaiyye cümlesinde gelmesi Araplardan duyulmuştur. Ama hal cümlesinde fiilin zâhir fâili ref'der halde geldiğini, Ebû Hayyân, bilmediğini söyler. Bu yüzden hal veya sıfat cümlesinde zâhir ismin bu şekilde geldiğine dâir Araplardan gelen kullanımlara ihtiyaç olduğunu belirtir[495].

Ebû Hayyân, semâ'a dayanma ve onu delil olarak kabul etme konusunda geniş davranmıştır. Eğer Kur'ân'da geçen bir yapı veya kıraat herhangi bir lehçeye mutâbık geliyorsa onu tevil etmek veya zaruretine hükmetmek yerine olduğu gibi kabul etmeyi tercîh etmiştir. Hatta bu konudaki düşüncesini *Menhecu's-Sâlik* isimli eserinde şöylece ifâde etmiştir:

"Eğer (bir yapı) Araplardan duyulmuşsa ve bu kıyâs tarafından reddedilmemişse, bu yapının yasak olmaması gerekir."[496]

Konuyla ilgili olarak Ebû Hayyân, Yûsuf sûresi 12. âyette[497] geçen "يَرْتَعْ" lafzını, meczûm olması gerektiği yerde, illet harfi *Ya* [ي] harfinin tespiti ile okuyan kârînin kıraatini zayıf bulan ve sadece şiirde cevazına müsaade eden İbn 'Atiyye'nin bu görüşüne katılmaz. Çünkü bu tür kullanım, yani illet harfinin hazfedilmesi gereken yerde tesbit edilmesi Arap lehçelerinden birine ait bir husûsiyettir. Bu yüzden bu durum zaruret sayılmaz. Ayrıca bu görüşünü desteklemek için Arap şiirinden şu beyitle istişhâtta bulunur[498]:

---

495 **A.g.e.**, II, 604.

496 Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 109. Krş: el-Mansûr, **Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, s. 500."وإذا كان من لسانهم مسموعا و لم يكن بالقياس مدفوعا كان جديرا أن لا يكون ممنوعا."

497 "أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ "-*(Yarın onu bizimle beraber (kıra) gönder de bol bol yesin (içsin), oynasın.)*

498 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 246. Bu konuyla ilgili diğer bir örnek için bkz. **a.g.e.**, VII, 48.

أَلَمْ يَأْتِيكَ والأَنْبَاءُ تَنْمِي　　بِمَا لاَقَتْ لَبُونُ بَنِي زِيَادِ[499]

(Benû Ziyâd'ın sütlerinin başına gelenlerle ilgili haberler ortalıkta dolaşıp dururken senin hiç haberin olmadı mı?)

Yine Ebû Hayyân, İnşirâh sûresi birinci âyette geçen "نَشْرَحْ"-*(Açıp genişletmek)* lafzını mansûb okuyan Ebû Cafer kıraatini zikreder ve bu kıraatı izah eden İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'nin açıklamalarına yer verir. Daha sonra, bunlardan daha güzel bir izah şeklinin olduğunu, onun da, bu tür bir kullanımın Arap kabilelerinden bazılarına ait bir lehçe olduğunu belirtir. Bu lehçeye göre, meşhûr olanın tam aksine, *Len* [لن] cezm, *Lem* [لم] de nasb edatıdır. Ardından Ebû Hayyân bu lehçeyi destekler mâhiyette bir kullanımın vârid olduğunu ifâde ederek Aişe bnt. el-A'cem'e ait şu beyiti zikreder[500]:

فِي كُلِّ مَا هَمَّ أَمْضَى رَأْيَهُ قُدُماً　　وَلَمْ يُشَاوِرَ فِي إِقْدَامِه أَحَداً

(Aklına koyduğu her işte, hiç kimseyle istişare etmeden önce kendi görüşünü uygulamıştır.)

Ebû Hayyân, filolojik açıklamalarda olduğu gibi filolojik tercihlerinde de semâ'yı esas alır. Ekollere ve nahivcilere ait sarf, nahiv, lügat ve âyetlerin i'râbı ile ilgili zikrettiği farklı görüşler arasından yaptığı tercîhlerde semâ'ın desteklediği görüşleri tercih eder. Aynı şekilde ihtilâflı mevzularda da bu yolu izler. Ona göre, bir görüşün semâ'a dayanması tercih sebebidir. Buna dâir şu ifâdelerine tefsîrinde sık sık rastlamaktayız: "لأن السماع يعضده والقياس يقويه"-*(Çünkü semâ onu desteklemekte ve kıyâs güçlendirmektedir.)*[501], "وهم محجوجون بالسماع الثابت من العرب" -*(Onlar, Araplardan gelen sağlam semâî delil ile çürütülmüşlerdir.)*[502], "كثير على ذلك لسان العرب وكلام الله" -*(Arap*

499 Beyit Kays b. Zuheyr (ö.10/631)'e aittir. Bkz. el-Isfahânî, **el-Eğânî**, XVII, 198; İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 282-283.

500 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 499-500.

501 **A.g.e.**, II, 387.

502 **A.g.e.**, I, 425-426; III, 418; VII, 279.

dilinde ve Kur'ân'da bu tür kullanımlar çoktur.)[503], "وهو الذي ورد به السماع" — *(Hakkında semâî delilin bulunduğu kullanım budur.)*[504], "لوجود ذلك في كلام العرب" - *(Bunun Arap dilinde bulunmasından dolayı.)*[505], "إذ كثر ذلك في لسان العرب" -*(Çünkü bu, Arap dilinde bolca mevcuttur.)*[506], "وهو كثير في لسان العرب، نظمها ونثرها"-*(Bu, hem nazım hem de nesir olarak Arap kelâmında bolca mevcuttur.)*[507] ...

Bir görüşün semâ'a muhalif olması da, Ebû Hayyân'a göre, onu reddetmek ve zayıflığına hükmetmek için yeterli bir sebeptir. Semâ'a dayanmayan görüşleri şu ifâdelerle reddettiğini görüyoruz:

"لم يثبت من لسان العرب"-*(Arap dilinde yoktur.)*[508], "لم يقم دليل على ذلك" -*(Buna dair bir delil yoktur.)*[509], "غير مسموع من العرب" -*(Araplardan işitilmemiştir.)*[510], "تركيب مفقود في لسانهم، فلا نثبته"-*(Dillerinde olmayab bir terkiptir, bu yüzden kabul edemeyiz.)*[511], "لا يثبت من كلام العرب"-*(Arap kelâmında yoktur.)*[512] vd.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılıyor ki Ebû Hayyân, nahiv ile ilgili meselelerde semâ'yı temel almıştır. Nahve ait bir kâide veya hükmü tespit ederken, ekollere ve nahivcilere ait farklı görüşler arasından tercîhte bulunurken daima semâ'yı esas almış ve ona dayanmıştır.

2- Kur'an ve Kıraatleri, Arap Şiiri ve Nesriyle İstişhâd

Kur'ân ve kıraatleri, Arap şiiri ile fasîh Araplardan nakledilen lafızlar, metinler ve lehçeler şeklinde zikredebileceğimiz Arap kelamı nahiv ilminin

---

503 **A.g.e.**, IV, 572.
504 **A.g.e.**, VI, 68.
505 **A.g.e.**, VII, 11.
506 **A.g.e.**, IX, 300.
507 **A.g.e.**, I, 264.
508 **A.g.e.**, I, 487; VI, 80.
509 **A.g.e.**, II, 224, 500; VI, 57.
510 **A.g.e.**, I, 193.
511 **A.g.e.**, I, 487.
512 **A.g.e.**, III, 504; IX, 257.

delillerinden olan semâ'yı oluşturan unsurlardır[513]. Ebû Hayyân, tefsîrinde, nahivle ilgili meselelerde ve âyetlerin i'râbında bu asıllardan istişhâtta bulunmuştur. İstişhad konusunu ileride ayrıca ele alacağımızdan burada sadece Ebû Hayyân'ın nahivdeki metodunu göstermesi bakımından bazı örneklere yer verilecektir.

a- Kur'an ve Kıraatlerle İstişhâd

Müellif, gerek âyetlerin tefsîrinde gerek Arap gramerine ait konularda Kur'an âyetlerinden ve kıraatlerinden bolca istişhâtta bulunmuştur[514].

Örnek verecek olursak mesela mazi fiil ile başlayan cümlenin, başında *vav* [و] harfi ve gizli bir *Kad* [قد] ile hal olarak gelmesinin fasîh Arap kelamında câiz olduğunu ifâde ettikten sonra bunu desteklemek üzere âyetlerden şahitler getirir. "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ"-*(Siz ölü iken sizi dirilten (dünyaya getirip hayat veren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?)*[515], "الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا"-*(Evlerinde oturup da kardeşleri hakkında ... diyenlere...)*[516], "وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ"-*(Zindandaki) iki kişiden kurtulmuş olan, uzun bir zaman sonra (Yusuf'u) hatırlayarak dedi ki:...)*[517] âyetlerindeki hallerin وَقَدْ كُنْتُمْ... , وَقَدْ قَعَدُوا... ve وَقَدْ ادَّكَرَ... şeklinde olduğunu ifâde eder[518].

Yine hal olan isim cümlesinde, sâhibu'l-hâle dönen zamir ile hal vavının çoğunlukla beraber geldiğini zikrettikten sonra zamirin tek başına gelmesinin şaz olmadığını ispatlamak için "وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ"-*(Kıyamet*

---

[513] Bunlara Hz. Peygamberden nakledilen hadîsler de ilâve edilmektedir. Ancak Ebû Hayyân hadîsler mana ile rivâyet edildiğinden onlarla istişhadı caiz görmez. Bu yüzden burada hadîsle iştişhadı zikretmedik.

[514] Kur'ân ve kıraatleri ile istişhad konusunda örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 209, 229-230, 249, 269, 271, 276, 285, 368, 426; II, 387-389; III, 499-500; IV, 657; VI, 216-217 vd.

[515] Bakara (2), 28.

[516] Âl-i İmrân (3), 168.

[517] Yusuf (12), 45.

[518] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 187.

gününde Allah hakkında yalan söyleyenlerin yüzlerinin kapkara olduğunu görürsün.)[519] âyetinden istişhâtta bulunur[520].

Aynı şekilde Bakara sûresi 49. âyette geçen "...يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ..." *–(Onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar...)* cümlesindeki "يُذَبِّحُونَ" fiilinin "يَسُومُونَكُمْ" fiilinden bedel olduğunu zikrettikten sonra fiilin fiilden bedel olarak gelebileceğini başka bir âyetten, "يَلْقَ أَثَامًا ● يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ"*–(Bunları yapan, günahı (nın cezasını) bulur. ● Kıyamet günü azabı kat kat arttırılır.)*[521] âyetinden istişhâd ederek gösterir[522].

Yine Ebû Hayyân **Leyse [ليس]'nin haberinin kendisi ile ismi arasında yer alabileceğine** "لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ"*-(İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir.)*[523] âyetini "الْبِرَّ" lafzının nasbı ile okuyan Hamza ve Hafs kıraatini delil getirerek cevaz verir. Yedi kıraat imamlarından diğerleri "الْبِرُّ" lafzını merfû okumuşlardır. İbn Deresteveyh *Leyse* [ليس]'yi *Mâ* [ما] harfine benzeterek haberinin kendisi ile ismi arasına giremeyeceğini söyler. Ebû Hayyân ise bu mütevatir kıraatı ve Araplardan nakledilen bazı şiirleri delil getirerek İbn Deresteveyh'in görüşünün yanlış olduğunu ortaya koyar[524].

Aynı şekilde **Nâfiye *İn* [إنْ] harfinin Hicâziye *Mâ* [ما]'sı gibi amel edeceğine**, yani ismini nasb haberini ref edeceğine, "إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ" *–(Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır.)*[525] âyetini *İnne* [إنَّ] harfinin

---

519 Zümer (39), 60.

520 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 264.

521 Furkân (25), 68-69.

522 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 313.

523 Bakara (2), 177.

524 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 131.

525 A'râf (7), 194.

tahfifi ve "عِبَادًا أَمْثَالَكُمْ"-*(Sizler gibi kullar)* şeklinde *Dâl* [د] ve *Lâm* [ل]'ın nasbı ile okuyan İbn Cubeyr kıraatiyle istişhâd eder. Kûfeli dilcilerin çoğu ile Basralı dilcilerden İbnu's-Serrâc, Ebû 'Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî muhaffef *İn* [إنْ] harfinin Hicâziye *Mâ* [ما]'sı gibi amel edeceğini söylerken, Basralı dilcilerin çoğu ile el-Muberrid ve en-Nehhâs gibi dilciler karşı çıkarlar[526].

b- Şiirle İstişhâd

el-Bahru'l-Muhît, nahivle ilgili şâhid beyitler açısından zengin bir eserdir. Nahiv ve lügat kitaplarında vârid olan beyitlerin çoğunu bu tefsîrde görmek mümkündür. Ebû Hayyân, çoğu zaman bu şâhidleri ya bir kâide bina ederken veya bir görüşü desteklerken yahut reddederken kullanmıştır[527]. Lâkin o, gelişigüzel her şiiri delil olarak kullanmamış, nahivcilerin tespit ettikleri ölçülere sadık kalmıştır. Câhiliyyûn, Muhadramûn ve İslâmiyyûn olarak isimlendirilen ilk üç tabakadaki şâirlerin şiirleriyle istişhâd ederken dördüncü tabakayı oluşturan müvelled (muhdes) şâirlerin şiirleriyle istişhâdı reddetmiştir[528]. Bununla ilgili olarak, daha önce değindiğimiz üzere, ez-Zemahşerî'nin "...وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا..."-*(Karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar.)*[529] âyetindeki "أظلم" fiilinin müteaddi oluşu ile ilgili olarak şâhid getirdiği Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî'nin beyitini delil olarak kabul etmez. Çünkü Ebû Temmâm müvelled şâirlerdendir. Müvelled bir şâirin şiiriyle istişhâd edilemeyeceğini zikreden Ebû Hayyân, ayrıca insanların, Ebû Temmâm'ın şiirinde vârid olan lahnler husûsunda eserler yazdıklarını ifâde eder[530].

---

526 **el-Bahru'l-Muhît,** V, 250.

527 Ebû Hayyân'ın şiirle istişhadı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sabri İbrâhîm es-Seyyid, **Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi,** Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1989. İbrahim Abdurrahman el-Mansûr, **Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît,** Dâru't-Turâs, Mekke 1994.

528 **el-Bahru'l-Muhît,** III, 689.

529 Bakara (2), 20.

530 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 148.

Ebû Hayyân'ın şiirle istişhâdına delil olacak örnekler çoktur[531]. Burada bunlardan birkaçını zikretmek istiyoruz:

— **Sıfat cümlesinde bulunan ve sıfat ile mevsufu birbirine bağlayan zamirin hazfinin câiz oluşu** ile ilgili şu beyiti delil gösterir:

"وحذف الضمير من الجملة الواقعة صفة جائز، ومنه قوله[532]:

فما أَدْرِي أَغَيَّرَهُمْ تَنَاءٍ   وطُولُ العَهْدِ أَمْ مَالٌ أَصَابُوا[533]

يريد **أصابوه**."[534]

— Yine **mübtedanın hazfine**;

أَسَدٌ عَلَيَّ وَفِي الحُرُوبِ نَعَامَةٌ   فَتْخَاءُ تَنْفُرُ مِنْ صَفِيرِ الصَافِرِ[535]

(Bana karşı aslandır. Fakat savaşlarda, ıslık çalanın ıslığından ürken kanatları zayıf deve kuşudur.)

beyitiyle istişhâtta bulunur[536]. Takdiri "هُوَ أَسَدٌ" şeklindedir.

— ***Len*** **[لن] harfinin cezmettiğine** ve bunun Arap kabilelerinden birine ait bir lehçe olduğuna;

لَنْ يَخِبِ الآنَ مِنْ رَجَائِكَ مَنْ   حَرَّكَ دُونَ بَابِكَ الحَلْقَةَ[537]

(Şimdi senin kapının aşağı tarafındaki halkayı hareket ettiren kişi sana olan umudunda hüsrana uğramaz.)

---

531 Şiirle ilgili istişhadlara örnek için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 229, 249, 285, 313, 319, 322, 339, 359, 395, 403, 407, 431 vd.

532 Beyit el-Hâris b. Kelede b. 'Amr es-Sekafî (ö.13/634)'ye aittir. el-Hâris câhiliye ve İslâm dönemlerinde yaşayan meşhûr Arap hekimidir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, V, 507; İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 594; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 159; Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XVI, 198.

533 Beyit için bkz: Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 88; Ebû Ali İsmail b. Kasım el-Kâlî, **Kitâbu'l-Emâlî**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut ts., II, 119; İbnu'ş-Şecerî Hibetullâh b. Ali b. Muhammed el-Hasenî, **Emâlî İbnu'ş-Şecerî**, (Thk. Mahmud Muhammed et-Tanahî), Mektebetu'l-Hancî, Kâhire 1992, I, 6, 10; II, 71. Beyitin tercümesi şöyledir: *(Uzak olmak ve aradan çok uzun sürenin geçmesi veya elde ettikleri bir mal mı onları değiştirdi bilemiyorum.)*

534 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 307.

535 Beyit İmrân b. Hittân es-Sedûsî (ö.84/703)'ye aittir. Bkz. el-Isfahânî, **el-Eğânî**, XVIII, 116; el-Kazvînî Muhammed b. Abdirrahman, **el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985, s. 217.

536 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 133.

537 Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, I, 285; II, 698.

beyitiyle istişhâd etmiştir[538].

— **Muzâf ile muzâfun ileyhin arasının açılmasına** şu beyitlerle istişhâd etmiştir:

كَمَا خُطَّ الكِتَابُ **بِكَفِّ يَوْمًا**   **يَهُودِيٍّ** يُقَارِبُ أَوْ يُزِيل[539]

(Kitabın bir gün, (doğruya) yakın şeyleri yazan veya onları izale eden bir yahudinin elinde yazıldığı gibi.)

فَزَجَجْتُهَا بِمِزَجَّةٍ   **زَجَّ القَلُوصَ أَبِي مَزَادَة**[540]

(Ebû Mezâde'nin yetişkin deveyi dürttüğü gibi onu mızrakla dürttüm.)

يَطُفْنَ بِحُوزِيِّ المَرَاتِعِ لَمْ يُرَعْ   بِوَادِيهِ مِنْ **قَرْعِ القِسيَّ الكَنَائِنِ**[541]

(Verimli otlakların çevresinde dolaşıp dururlar. Onun vadisinde, sadakların yaylara çarpmasından ürkülmez.)

بَعَثْتُ إِلَيْهِ مِنْ لِسَانِي حَدِيقَةً   سَقَاهَا الحَيَا **سَقْيَ الرِّيَاضَ السَّحَائِبِ**

Birinci beyitte "بِكَفٍّ" ile "يَهُودِيٍّ" arasını "يَوْمًا" ile; ikinci beyitte "زج" ile "أَبِي مَزَادَةَ" arasını "القلوصَ" ile; üçüncü beyitte "قَرْعِ" ile "الكَنَائِنِ" arasını "القِسيَّ" ile; dördüncü beyitte "سَقْيَ" ile "السَّحَائِبِ" arasını "الرِّيَاضَ" ile açmıştır[542].

— **Sıfatın mevsûfa takdimi** husûsunda;

وَالمُؤْمِنِ **العَائِذَاتِ الطَّيْرَ** يَمْسَحُهَا   رُكْبَانُ مَكَّةَ بَيْنَ الغَيْلِ وَالسَّنَدِ[543]

---

538 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 166.

539 Beyit Ebû Hayye en-Nemîrî (ö.183/800)'ye aittir. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 178-179; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 432.

540 Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, II, 277; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 427.

541 Beyit et-Tırımmâh (ö.125/743)'a aittir. Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, II, 278; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, 429.

542 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 657-658.

543 Beyit en-Nâbiğatu'z-Zubyânî (ö.18/639)'ye aittir. Bkz. en-Nâbiğatu'z-Zubyânî Ziyâd b. Mu'âviye, **Dîvânu'n-Nâbiğati'z-Zubyânî**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut ts., s. 43.

(Korunmuş kuşları himâye eden Allah'a yemin olsunki, Mekke'ye yolculuk yapan kafileler el-Ğayl ve es-Sened arasındaki mevkide onlara zarar vermeden geçerler.)

beyitiyle istişhâd etmiştir[544]. Aslında "الْعَائِذَاتِ" kelimesi "الطَّيْرَ" lafzının sıfatı iken burada sıfat mevsûfa takdim edilmiştir.

— **Atıf harfinin hazfedilmesine;**

كَيْفَ أَصْبَحْتَ كَيْفَ أَمْسَيْتَ مِمَّا   يَزْرَعُ الوُدَّ فِي فُؤَادِ الكَرِيمِ[545]

(Cömert birinin kalbinde sevgiyi eken (bu sözlerden sonra) nasıl sabahladın ve geceledin?)

beyitiyle istişhâd etmiştir[546]. Aslında beyitin takdiri "كَيْفَ أَصْبَحْتَ وَكَيْفَ أَمْسَيْتَ" şeklindedir.

c- Arap Kelamıyla İstişhâd

Burada "**Arap kelamı**" ibâresinden, bedevi ve yerleşik fasîh Araplardan nakledilen nesir tarzındaki sözleri kastediyoruz. Arap kelamı, nahivle ilgili şâhidler içerisinde üçüncü kaynak durumundadır. Şiirlerde zarûret hali söz konusu olunca nahivciler zaman zaman bu tür şiirlere şüphe ile yaklaşmış ve onları yalnız başına delil olarak almamışlardır. Arap kelamından onları destekleyici mâhiyette şâhidler aramışlardır. Bu yönüyle Arap kelamı nahiv kâidelerinin tespitinde, i'râbların izahında ve görüşlerin tercîhinde önemli bir yeri haizdir[547]. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'in muhtelif yerlerinde Arap kelamından istişhâtta bulunmuş, i'râbları ve nahivcilerin görüşlerini bu şevâhide göre izah etmiştir[548].

Mesela hal cümlesini sâhibu'l-hâle bağlayan zamirin tek başına gelişinin, el-Ferrâ ve onu takib eden ez-Zemahşerî gibi âlimlerin hilâfına, şaz olmadığını ispatlamak için Sîbeveyh'in Araplardan rivâyet ettiği "كَلَّمْتُهُ فُوهُ إِلَى فِيَّ"-*(Onunla ağız*

---

[544] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 407.

[545] Beyit Ali b. Ebî Tâlib (ö.40/661)'e aittir. Bkz. Ali b. Ebî Tâlib, **Dîvânu'l-İmâm 'Ali**, (Şrh. Na'îm Zerzûr), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985, s. 190; İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 251.

[546] **el-Bahru'l-Muhît**, III, 154.

[547] el-Mansûr, **Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, s. 32.

[548] Örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 34, 198, 307, 468; VIII, 479.

ağıza konuştum.) ve "رَجَعَ عَوْدَهُ عَلَى بَدْئِه"-*(Geldiği yoldan geri döndü.)* cümlelerini nakleder[549].

Yine "...وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لاَ تَعْبُدُونَ إِلاَّ اللَّهَ"-*(Vaktiyle biz, İsrailoğullarından: Yalnızca Allah'a kulluk edeceksiniz, ... diye söz almıştık.)*[550] âyetini "لاَ يَعْبُدُونَ" şeklinde okuyan İbn Kesir, Hamza ve el-Kisâî kıraatine göre i'râb vecihlerini zikrederken, "لاَ يَعْبُدُونَ إِلاَّ اللَّه" lafzının başından harfi cer ve *En* [أنْ] harfinin mahzuf olarak i'râb edildiği el-Ahfeş'e ait i'râb şeklini verir. Buna göre âyetin takdiri "بِأَنْ لاَ تَعْبُدُوا إِلاَّ الله" şeklinde olup, daha sonra cer ve *En* [أنْ] harfleri hazfedilmiş ve fiil refedilerek "لاَ تَعْبُدُونَ" şeklinde olmuştur. Daha sonra Ebû Hayyân bu çeşit bir i'râbın Arap nesrinde ve şiirinde var olduğunu ifâde ederek buna dâir örnekler zikreder. Arap nesrinde "مُرْهُ يَحْفِرْهَا" ifâdesinin bulunduğunu ve aslının "مُرْهُ بِأَنْ يَحْفِرَهَا" olduğunu ifâde eder. Şiirden ise [551]"أَلاَ أَيُّهَـذَا الزَّاجِـرِي أَحْضُـرُ الوَغَـى" *(Dikkat et ey azarlayıcı, kargaşaya girmek (istiyorum)....)* beyitini zikreder ve aslının "أَنْ أَحْضُرَ الوَغَى" olduğunu belirtir[552].

Yine müellif "إِيَّاكَ نَعْبُدُ"-*(Ancak sana kulluk ederiz.)*[553] âyetinin i'râbını yaparken, doğru bulduğu i'râb şeklini desteklemek üzere Arap kelamından örnekler verir. Örneğin mef'ûlun önemi sebebiyle takdim edileceğine dâir Arap kelamından şu şahidleri getirir. Bedevilerden biri diğerine sövüp saydıktan sonra çekip giderken

---

549 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 264.

550 Bakara (2), 83.

551 Beyit Tarafa b. el-'Abd'e aittir. İkinci mısrâı وأنْ أَشْهَدَ اللَّذَاتِ هَلْ أَنْتَ مُخْلِدِي şeklindedir. Bkz. Tarafa b. el-'Abd, **Şerhu Dîvâni Tarafa b. el-'Abd**, Örnek Matbaası, Kazan 1909, s. 29; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, III, 99-100.

552 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 456.

553 Fâtiha (1), 5.

"إِيَّاكَ أَعْنِي" *(Seni kastediyorum)* demiş, diğeri de "وَعَنْكَ أُعْرِضُ" *(Senden yüzçeviriyorum)* diye karşılık vermiştir. Burada öneminden dolayı mef'ûller takdim edilmişlerdir[554].

3- Kıraatler ve Nahiv Açısından İzahı

el-Bahru'l-Muhît'i önemli kılan özelliklerden biri de onun hemen hemen bütün kıraatlere yer vermesidir. Mütevatir veya şâz olsun, kıraatlere önem veren Ebû Hayyân bir âyeti tefsîr ederken onunla ilgili vârid olan kıraatleri de zikreder ve bunları i'râb açısından izah eder[555].

Mesela "وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ • الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ"- *(Buna rağmen onlardan bir gurup bile bile gerçeği gizler. • Gerçek olan, Rabbinden gelendir. O halde kuşkulananlardan olma!)*[556] âyetinde geçen "الحقُّ" lafzının farklı kıraatlerini ve i'râblarını zikreder. Cumhur kıraat imamları "الْحَقُّ" kelimesini merfu okurken Ali b. Ebî Tâlib mansûb okumuştur. Cumhûr kıraatine göre "الحَقُّ" kelimesinin farklı i'râbları mevcuttur. Bazı âlimlere göre "الحقُّ" müpteda, "مِنْ رَبِّكَ" ise haberdir. Bazılarına göre ise "الحَقُّ" mahzûf müptedanın haberidir. Takdiri "هُوَ الحقُّ مِنْ رَبِّكَ" -*(O, Rabbinden gelen gerçektir.)* şeklindedir. Cümledeki zamir ise "الحَقُّ الْمَكْتُومُ"- *(gizlenmiş gerçeğe)* râcîdir. Yani "مَا كَتَمُوهُ هُوَ الحَقُّ مِنْ رَبِّكَ"-*(Gizledikleri şey Rabbinden gelen gerçektir.)* şeklindedir. Mecrûr "مِنْ رَبِّكَ" ise hal konumunda veya ikinci haberdir. Ebû Hayyân'a göre "الْحَقُّ" lafzını, haberi mahzûf müpteda olarak i'râb eden ve âyeti "الحَقُّ مِنْ رَبِّكَ يَعْرِفُونَهُ"-*(Rabbinden gelen gerçeği bilirler.)* şeklinde takdir eden diğer bazı âlimlerin bu i'râbı doğruluktan uzaktır. "الْحَقُّ" kelimesini **mansûb okuyan** Ali b. Ebî Tâlib'in kıraatine gelince, Ebû Hayyân onunla ilgili olarak da üç ayrı i'râb

---

554 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 42.

555 Kıraatlerin izahı ile ilgili örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 35, 38, 126, 128, 133-134, 198-199, 229, 273-274, 290-291, 341, 361, 410, 425-426, 426-427, 459 vd.

556 Bakara (2), 146-147.

şeklini zikreder. Birincisi "الْحَقَّ الْمَكْتُوم"-*(gizlenmiş gerçek)* ten bedel olmasıdır. Takdiri "يَكْتُمُونَ الْحَقَّ مِنْ رَبِّكَ"-*(Gerçeği Rabbinden gizlerler.)* şeklindedir. Bu i'râb şeklini ez-Zemahşerî zikretmiştir. İkincisi ise "الْحَقَّ" kelimesinin "يَعْلَمُونَ" fiilinin mamulü olmasıdır. Bu izah şeklini İbn 'Atiyye zikretmiştir. Üçüncüsü ise yine İbn 'Atiyye'nin caiz gördüğü bir i'râb şekli olup ona göre "الْحَقَّ" kelimesi mahzûf fiille mansûb olmuştur. Takdiri "الْزَمْ الْحَقَّ مِنْ رَبِّكَ"-*(Rabbinden gelen gerçeğe yapış.)* olup kendisinden sonra gelen "فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ"-*(O halde kuşkulananlardan olma!)* ibaresi buna delalet etmektedir[557].

Yine "وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ..." -*(İman edip iyi davranışlarda bulunanları müjdele!)*[558] âyetindeki "بَشِّرِ" emr-i hâzırını "بُشِّرَ" şeklinde meçhûl okuyan Zeyd b. 'Ali kıraatini i'râb eder. Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'nin "بُشِّرَ" fiilini bir önceki âyette geçen "أُعِدَّتْ" fiiline atfederek i'râb ettiğini söyler. Fakat bu i'râb şeklinin bir önceki âyette geçen "أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ"-*(kâfirler için hazırlanmıştır.)*[559] cümlesini hal olarak i'râb edenlerin görüşüyle uyuşmadığını ilâve eder. Çünkü hâle atfedilen hâl olur. Ona göre bu cümlenin, yani "وَبُشِّرَ الَّذِينَ آمَنُوا" cümlesinin hal konumda olması uygun değildir. Ebû Hayyân'a göre doğru olan, her iki cümlenin anlamları birbirleriyle uyuşmasa da, bu cümlenin mâkabline matuf bir cümle olmasıdır. Sîbeveyh'in görüşü de bu doğrultudadır[560].

Aynı şekilde "إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا..." -*(Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten*

557 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 34-35.
558 Bakara (2), 25.
559 Bakara (2), 24.
560 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 179-180.

çekinmez.)[561] âyetindeki "بَعُوضَةً" lafzını "بَعُوضَةٌ" şeklinde merfû okuyan ed-Dahhâk, İbrahim b. Ebî 'Uble, Ru'be b. el-'Accâc ve Kurtub kıraatini zikreder ve i'râbını yapar. Bu kıraatı i'râb edenlerin hepsinin "بَعُوضَةٌ" lafzının haber olduğunda ittifak ettiklerini, buna karşılık neyin haberi olduğu hususunda farklı görüşlere sahip olduklarını zikreder. Kimisi, takdiri "هو بَعُوضَةٌ" olan mahzuf bir müptedanın haberi olduğunu söylerken kimisi melfûz olan müptedanın haberi olduğunu söylemişlerdir. Melfûz diyenlere göre müpteda *Mâ* [ما] harfi olup istifhâm anlamındadır[562].

Ebû Hayyân farklı kıraatlerin i'râblarını zikretmekle birlikte bu kıraatlerin âlimlere göre değişik i'râb şekillerini; bunların doğru veya hatalı yönlerini sebeplerine değinerek belirtir. Meselâ "...غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ..." âyetindeki "غير" lafzının cer ve nasb kıraatlerini ve bu kıraatlerle ilgili nahivcilerden nakledilen i'râb şekillerini zikrederek zayıf, hatalı ve sağlam olanlarını sebepleriyle birlikte açıklar[563].

Bütün bunlarla beraber Ebû Hayyân çok nâdir de olsa kıraatlerin i'râb açısından izahını nahiv kitaplarına bırakır[564].

Ebû Hayyân kıraatler husûsunda birçok âlimden farklı bir tutum sergilemiştir. Şöyleki o, Kur'ân'ı tefsîr ederken tercîh ettiği bir mana için kıraatlerden istişhâtta bulunmuştur[565]. Ayrıca başkalarının zayıf veya hatalı gördükleri kıraatleri savunmuş, bu kıraatlerin dil açısından izahını yapmış ve sened açısından sahîh olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle mütevatir bir kıraati, gramer kâidelerine uymadığı gerekçesiyle reddeden veya zayıf olduğunu iddia eden müfessir ve nahivcilere karşı şiddetle karşı çıkmıştır[566].

---

561 Bakara (2), 26.

562 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 198.

563 **A.g.e.**, I, 50-51.

564 **A.g.e.**, I, 47.

565 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 218-219.

566 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 246; II, 387; III, 500; VI, 217-219. Ayrıca bkz. Ahmed Hâlid Yûsuf Şukrî, **el-Kıraat fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî min Evvelihi ilâ Âhiri Sûreti'l-Enfâl,** el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Munevvere (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1987, s. 306-311.

4- Nahve Ait Mevzular Hakkında Bilgiler Verme

Ebû Hayyân, Arap gramerine ait bir mesele hakkında, ilk geçtiği yerde açıklayıcı bilgiler verir. Bu bilgiler bazen mufassal olduğu gibi bazen de muhtasardır. Daha sonraları müellif, bu yerlere atıfta bulunarak tekrardan kaçınır[567]. Bu yüzden eserin ilk ciltleri nahiv ile ilgili konular açısından diğer ciltlere nazaran daha yoğundur. Burada konu ile ilgili bir iki misalle yetinmek istiyoruz.

Mesela Ebû Hayyân Bakara sûresi ikinci âyette geçen *Zâlike* [ذَلِكَ] işâret ismi ile ilgili bilgiler verir. Burada *Zâ* [ذَا] işâret isminin lafız yönüyle birli değil ikili bir yapıda ve köken itibariyle sülâsî olduğunu ifâde eder. Kûfeli dilcilerin ve es-Suheylî'nin iddia ettiğinin aksine *Zâ* [ذَا]'daki elif zâid değil, yâ'dan çevrilmiştir. Yine Basralı bazı dilcilerin iddia ettiklerinin aksine *lam* [ل] harfi "طَوَيْتُ" bâbında olduğu üzere *vâv* [و] harfinden çevrilmiş değildir. Bu işaret ismi mebnî olup kullanımı şöyledir. *Zâ* [ذَا] ve *Zâuhu* [ذَاؤُهُ] işâret isimleri yakına delâlet eder. Sonuna *Kâf* [ك] harfi bitiştiğinde ise *Zâke* [ذَاكَ] olur ve ortada olana delâlet eder. Eğer *lam* [ل] harfi bitişirse *Zâlike* [ذَلِكَ] olur ve uzak olana delâlet eder. Bazı nahivcilere göre bu ismin işâret derecesi sadece uzaklık ve yakınlıktır. *Zâ* [ذَا]'ya *lam* [ل] ve *kâf* [ك] harfi bitişmediği zaman yakın için, her iki harften biri veya her ikisi bitiştiğinde ise uzak içindir. *Kâf* [ك] harfi ise muhatabın müfred, tesniye, cemi, müzekkerlik ve müenneslik gibi durumlarını bildiren hitâb harfidir[568].

Yine Ebû Hayyân "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ..." -*(Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman...)*[569] âyetinin müfredâtını açıklarken *İzâ* [إِذَا] ismi

---

[567] Bu atıflardan bir kaçı için bkz: **el-Bahru'l-Muhît,** I, 106, 109, 125, 130, 200, 238, 242, 247 vd.

[568] **el-Bahru'l-Muhît,** I, 56. *Zâlike* [ذَلِكَ] hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 974.

[569] Bakara (2), 11.

hakkında bilgiler verir. Buna göre *İzâ* [إذا] zarf-ı zaman olup çoğunluka şart olarak gelir. er-Riyâşî ve ez-Zeccâc'a göre bu isim mufâcee için zaman zarfı olarak gelir. el-Muberrid ise onun mekan zarfı olduğunu söyler. Sîbeveyh'in mezhebinin zâhirine göre de durum böyledir. Kûfeli dilciler ise onun harf olduğunu söylerler[570].

Ebû Hayyân'ın bu türden verdiği bilgiler burada zikredilmeyecek kadar çoktur[571]. **Emirden sonra gelen muzari fiilin cezmedilmesi**[572], **ism-i tafdil**[573], **i'tirâzi cümle ile hal cümlesi arasındaki fark**[574], **vâvu's-Sarf**[575] gibi daha bir çok konuya yer vermiştir. Şunu da ifâde etmek gerekir ki o, bu ve benzeri konular hakkında bilgiler verirken nahivcilerin farklı görüşlerini zikretmeyi ihmal etmez.

Bazen konunun genişliği veya yerin darlığı sebebiyle ayrıntılar ve daha fazla bilgi için okuyucuyu "وله باب معقود في النحو"-*(Nahiv ilminde bu konuyla ilgili bir bâb vardır.)*, "وله أحكام ذكرت في النحو"-*(Nahiv ilminde bu mevzuyla ilgili hükümler zikredilmiştir.)*, "وتقرير هذا في مبسوطات من كتب النحو"-*(Bu mevzunun ayrıntıları Nahiv ilmiyle ilgili eserlerde zikredilmiştir.)* gibi ifâdelerle nahiv kitaplarına yönlendirir[576].

Mesela "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ"-*(Gerçek şu ki, kâfir olanları (azap ile) korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir; iman etmezler.)*[577] âyetinde geçen *İnne* [إنّ] harfi ile ilgili olarak bilgi verdikten sonra daha geniş bilgi ve ayrıntılar için okuyucuyu "وَلَهَا وَلأَخَوَاتِهَا بَابٌ مَعْقُودٌ فِي النَّحْوِ"-*(Bu (İnne [إنّ]) ve benzerleri ile ilgili nahiv ilminde ayrı bir bâb vardır.)* diyerek nahiv kitaplarına yönlendirir[578].

---

570 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 99.

571 Örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît,** I, 27, 66, 75-76, 85, 86, 99, 100, 100-101, 122, 135, 144, 151, 164-166, 174, 181, 191, 192-193, 222, 223, 251, 229-230, 286-287, 310, 322, 333, 348, 396, 401.

572 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 284.

573 **A.g.e.,** I, 286-287.

574 **A.g.e.,** I, 174.

575 **A.g.e.,** I, 229-230.

576 Konu ile ilgili örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 49, 56, 62, 73, 75,76, 127, 570; IV, 480.

577 Bakara (2), 6.

578 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 75.

Bazen Ebû Hayyân kendi eserlerine göndermede bulunarak konuyu orada daha detaylı işlediğini belirtir[579]. Mesela "...فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ"-*(Kim hidâyetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.)*[580] âyetinde geçen "فَلَا خَوْفٌ" lafzını her iki şartın cevabı olarak kabul eden el-Kisâî'nin görüşünü naklettikten sonra bu konuyu ***Kitâbu't-Tekmîl*** adlı eserinde ayrıntılı bir biçimde işlediğini zikreder[581].

Yine Bakara sûresi 44. âyette geçen "...أَفَلَا تَعْقِلُونَ"-*(Aklınızı kullanmıyor musunuz?)* cümlesindeki hemzenin atıf harfine takdimi husûsundaki görüşleri zikrettikten sonra konuyu ***et-Teshîl***'e yaptığı şerhte (***et-Tezyîl ve't-Tekmîl***) işlediğini ifâde eder[582].

Aynı şekilde *Levlâ* [لولا] hakkında bilgiler verdikten sonra konunun ayrıntıları için ***Menhecu's-Sâlik*** isimli eserine göndermede bulunur[583].

Müellifin nahiv ile ilgili açıklamalarına numune olacak bu neviden ziyade misaller zikretmek mümkündür[584]. Ancak biz bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

5- Nahivle İlgili İhtilaflı Mevzulara Değinme

Ebû Hayyân nahve ait bir mesele hakkında bilgi verirken veya âyetin farklı i'râb şekillerini zikrederken, ekoller veya âlimler arasındaki ihtilaflı mevzulara değinir ve konu ile ilgili görüşlerini serdeder[585].

---

579 Örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 251, 352, 617; II, 201, 350, 374, 672, 754; IV, 347, 554, 657; IX, 413.

580 Bakara (2), 38.

581 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 273.

582 **A.g.e.**, I, 296.

583 **A.g.e.**, I, 387.

584 Bu türden açıklamalar için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 66 (ما), 75-76 (أ،أم،لم), 86 (إلا), 99 (إذا), 100 (إنما), 100-101 (ألا), 122 (الذي، لمّا), 135 (أو), 144 (لو), 151 (يا، أي، ها، لعل), 164-166 (إن، دون، لن), 181(ال), 191 (أنْ), 192-193 (أمّا، ماذا), 222 (إذ), 223 (هؤلاء), 251 (حيث), 310, 322, 333, 348, 396, 401.

585 İhtilaflı mevzulara örnek için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 77-78, 179, 271, 423, 468, 524; II, 86 vd.

Mesela "أَهَؤُلاَءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ..."-*(Size tapanlar bunlar mıydı?)*[586] âyetini i'râb ederken ***Kâne*** **[كَانَ] nâkıs fiilinin haberinin cümle olması durumunda kendisine (yani كَانَ'ye) takdim edilip edilemeyeceği** meselesinin nahivciler arasında ihtilaflı olduğuna değinir. İbnu's-Serrâc ve diğer bazı nahivciler bu âyete dayanarak, kıyâsî olarak, cümle olan haberin *Kâne* [كَانَ]'ye takdim edilebileceğine cevaz vermişlerdir. Diğer nahivciler ise buna cevaz vermemişlerdir. Hatta *Kâne* [كَانَ] ile ismi arasına girmesini dahi menetmişlerdir. Âyette "هَؤُلاَءِ" müpteda olup haberi "كَانُوا يَعْبُدُونَ" cümlesidir. "إِيَّاكُمْ" ise "يَعْبُدُونَ" fiilinin mef'ûlu/mamulu olup *Kâne* [كَانَ]'ye mukaddemdir. Burada sadece *Kâne* [كَانَ]'nin cümle olan haberinin mamulu *Kâne* [كَانَ]'ye mukaddemdir. İbnu's-Serrâc âyetin bu i'râbına kıyâs ederek, mamulun takdim edilmesinin âmilin takdim edilebileceğini göstereceğini söyler. Dolayısıyla "إِيَّاكُمْ" mamulunun takdimi caiz olduğuna göre "يَعْبُدُونَ" âmilinin takdimi de caizdir. Ebû Hayyân, böyle bir şeyin Araplardan duyulmadığını ifâde ederek bu kâidenin genel geçer olmadığını söyler. Bu yüzden evlâ olan, Araplardan cevazına delâlet eden bir delil duyulana kadar takdîmin menedilmesidir[587].

Yine Ebû Hayyan, "وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ" -*(İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!)*[588] âyetindeki "بَشِّرِ" fiilinin iki mef'ûl aldığını; birincisini direkt diğerini de "أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ" nin başındaki harf-i cerrin düşürülmesiyle aldığını belirttikten sonra, âlimlerin **harf-i cerrin hazfinden sonra cümlenin i'râbı** ile ilgili ihtilaflarını zikreder. Buna göre *Enne* [أَنَّ] ve mamullerinin konumu cerr midir yoksa nasb mıdır? el-Halîl ve el-Kisâî'ye göre cer, Sîbeveyh ve el-Ferrâ'ya göre ise nasb

586 Sebe (34), 40.
587 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 556.
588 Bakara (2), 25.

mahallindedir. Her iki görüşün delillerinin nahiv kitaplarında olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân konunun ayrıntılarını gramer kitaplarına bırakır[589].

Aynı şekilde **"cümlelerin birbirine atfı"** meselesinde, aralarında mana bakımından uyumun olup olmaması husûsunda âlimler arasında ihtilaf olduğunu belirten Ebû Hayyân nahivcilerden bir kısmının iki cümle arasında mana bütünlüğü olması gerektiği şartını ileri sürdüklerini zikreder. Daha sonra sahîh olanın bunun şart olmadığı ve bu görüşün Sîbeveyh'e ait olduğunu ifâde eder[590].

6- Âyetin Farklı İ'râb Şekillerine Değinme

Daha önce de değindiğimiz üzere Ebû Hayyân, âlimlerin âyet hakkındaki farklı i'râb şekillerini okuyucuya tercîh imkânı sağlamak maksadıyla nakleder. O bu husûsu şu ifâdelerle belirtir:

"...Biz burada âlimlerin zikrettikleri görüşlerden çoğunu, üzerinde düşünülsün diye sunmaktayız. Belki bu görüşler içinden onları mütalaa eden bazıları için tercîh imkânı doğar."[591]

Bu ifâdelerden sonra âlimlerin "ذَلِكَ الْكِتَابُ لاَ رَيْبَ فيه..."-*(O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur.)*[592] âyetini farklı şekillerde i'râb ettiklerini, bunlar arasından tercîh ettiği i'râb şeklinin ise "ذَلِكَ الْكِتَابُ" ibâresinin müpteda ve haberden oluşan müstakil bir cümle olduğunu belirtir. Daha sonra âlimlerin değişik i'râblarını zikreder. Bazı âlimler *Zâlike* [ذَلِكَ] işâret ismini mahzuf müptedanın haberi olarak i'râb ederler. Âyetin takdiri "هو ذلك الكتاب" şeklindedir. "الكتاب" ise sıfat, bedel veya atfı beyândır. Bir diğer görüşe göre "ذَلِكَ" müpteda olup sonrası haberdir. Bir başka görüşe göre ise "ذَلِكَ" ve devamı, *Elif Lâm Mîm* [الم]'in haberidir. "لاَ رَيْبَ" ise bir

---

589 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 181.
590 **A.g.e.**, I, 179.
591 **A.g.e.**, I, 62.
592 Bakara (2), 2.

görüşe göre isti'nâf cümlesi olup i'râbtan mahalli yoktur. Diğer görüşe göre ise "ذَلِكَ" nin haberi konumundadır[593].

Yine Ebû Hayyan "...إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا..."-*(Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez.)*[594] âyetinde geçen "بعوضةً" lafzının cumhur kıraatine göre mansûb olduğunu ifâde ettikten sonra bu kelimenin i'râbıyla ilgili farklı görüşlerin olduğunu belirtir ve bunları zikreder. **Birincisi**, bu kelimenin *Mâ* [ما]'ya sıfat olmasıdır. Bu da *Mâ* [ما]'nın *Meselun* [مثل]'dan bedel, *Meselun* [مثل]'nun da "يَضْرِبَ" fiilinin mef'ûlu olarak kabul edilmesine bağlıdır. Bu görüş el-Ferrâ'ya aittir. **İkincisi**, "بعوضةً" kelimesinin atf-ı beyân olması, "مثلاً" nin de "يضرب" fiilinin mef'ûlu olmasıdır. **Üçüncüsü**, bu kelimenin bedel olmasıdır. **Dördüncüsü**, "يضرب" fiilinin mef'ûlu olmasıdır. Burada "مثلاً" mukaddem olarak nekreden hal olarak mansuptur. **Beşincisi**, "يضرب" fiilinin ikinci mef'ûlu olmasıdır. Bu durumda "يضرب" fiili müteaddi olup birinci mef'ûlu "مثلاً" dir. **Altıncısı**, "يضرب" fiilinin birinci mef'ûlu ve "مثلاً" nin de ikinci mef'ûl olmasıdır. **Yedincisi**, cer harfinin hazfedilmesine bağlı olarak mansup olmasıdır[595].

Aynı şekilde Bakara sûresi 32. âyette geçen "...إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ"-*(...Şüphesiz alîm ve hakîm olan ancak sensin.)* cümlesindeki *Ente* [أنت] zamirinin farklı i'râblarını verir. Buna göre *Ente* [أنت] zamiri *Kâf* [كَ] zamirinin tekidi olabilir. Bu durumda *Ente* [أنت] nasb mahallindedir. Veya *Ente* [أنت] müptedadır ve ref'

---

593 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 62.

594 Bakara (2), 26.

595 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 197.

mahallindedir. "العليم" kelimesi de onun haberidir. Veya fazlalıktır, Basralı dilcilere göre i'râbtan mahalli yoktur. Kûfelilere göre ise i'râbtan mahalli vardır[596].

Müellifin farklı i'râb şekillerine ait örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Lâkin sözün fazla uzamaması için bu kadarıyla yetiniyoruz[597].

7- Benzer İrablara Atıfta Bulunma

Ebû Hayyân tekrardan kaçınmak maksadıyla, benzer âyetlerin i'râblarını veya bir konu ile ilgili beyan ettiği kendi görüşünü ya da yapmış olduğu itirazı ilk zikrettiği yere atfeder. Çoğu zaman "وَقَدْ تَقَدَّمَ لَنَا القَوْلُ فِي ذلِكَ"-*(Bu mevzuda daha önce söz söylemiştik.)*, "وَقَدْ تَقَدَّمَ لَنَا ذِكْرُ..." *–(Daha önce ...i zikretmiştik.)*, "وَقَدْ تَقَدَّمَ لَنَا الكَلاَمُ"-*(Daha önce bahsetmiştik.)*, "وَالكَلاَمُ عَلَى قَوْلِهِ...كَالكَلاَمِ عَلَى..."-*(...sözü ile ilgili söylenenler .... ile ilgili söylenenler gibidir.)* ve benzeri ibârelerle okuyucusunu meselenin ilk geçtiği yere yönlendirir[598].

Mesela "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا..."-*(Onlara: iman edin, denildiği vakit...)*[599] âyetinin i'râbı daha önce geçen "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لاَ تُفْسِدُوا..." -*(Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman...)*[600] âyetine benzer olduğundan hakkında söylenecek şeyleri önceki âyete gönderme yaparak şöyle der:

""وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا..." *âyetinin i'râbı,* "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لاَ تُفْسِدُوا..." *âyeti hakkında söylen; cümlenin istinâfiyye olarak atfı veya daha önceki âyette geçen* "مَنْ يَقُولُ" *sıla cümlesine atfı yahut bir önceki âyette geçen* "يُكَذِّبُونَ" *fiiline atfı, İzâ* [إذا] *edatının*

---

596 **A.g.e.**, I, 239.

597 Farklı i'râb şekilleri için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 139, 140-141, 162, 184, 200-202, 276-277, 307, 310, 312-313, 340-341, 359, 375-376, 382, 390-391, 408, 413 vd.

598 Örnekler için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 109, 149, 167, 301, 357-358, 361, 391, 646, 465, 558; II, 59, 381; III, 118, 318; VII, 119; X, 197, 407 vd.

599 Bakara (2), 13.

600 Bakara (2), 11.

âmili, İzâ [إذا]*'dan sonraki cümlenin hükmü, nâib-i fâilin durumu hakkında söylenenler gibidir."*[601]

Yine "وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ..."*-(Yalnız benden (benim azabımdan) korkun.)*[602] âyetinin i'râb yönünden "وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ..."*-(Yalnızca benden korkun.)*[603] âyetine benzer olduğunu belirterek aynı şeyleri tekrar etmekten kaçınır[604].

Aynı şekilde Ebû Hayyân yaptığı itirazları tekrar etmekten kaçınır ve daha önce geçtiği yerlere atfeder[605]. Mesela "إِيَّاكَ نَعْبُدُ"*-(Ancak sana kulluk ederiz.)*[606] âyetinin i'râbını yaparken ma'mulün âmil'e takdimi husûsunda ez-Zemahşerî'ye itiraz ettiğini ve bunu daha önce "...بِسْمِ اللَّهِ" *-(Allah'ın adıyla....)*[607] lafzını i'râb ederken zikrettiğini ifâde eder[608].

Yine müellifimiz "...فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا..."*-(Derhal (taştan) oniki kaynak fışkırdı.)*[609] âyetindeki *Fe* [ف] harfini mahzûf şartın cevabı olarak i'râb eden ez-Zemahşerî'ye itiraz yöneltirken bu meselenin daha önce "...فَتَابَ عَلَيْكُمْ..."*-(Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur.)*[610] âyetini i'râb ederken geçtiğini, orada ez-

---

601 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 109. Metnin orijinali şu şekildedir:

"والكلام على قوله تعالى: {وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا}، كالكلام على قوله تعالى: {وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لاَ تُفْسِدُوا} من حيث عطف هذه الجملة على سبيل الاستئناف، أو عطفها على صلة من قوله: من يقول، أو عطفها على يكذبون، ومن حيث العامل في إذا، ومن حيث حكم الجملة بعد إذا، ومن حيث المفعول الذي لم يسم فاعله".

602 Bakara (2), 41.

603 Bakara (2), 40.

604 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 289.

605 Bu türden atıflar için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42, 128, 368, 496 vd.

606 Fâtiha (1), 5.

607 Fatiha (1), 1.

608 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42.

609 Bakara (2), 60.

610 Bakara (2), 54.

Zemahşerî'ye, yaptığı bu takdir sebebiyle itiraz ettiğini zikreder ve meselenin ayrıntılarını daha önce geçtiği yere bırakır[611].

8- Ekollerin ve Âlimlerin Görüşlerine Yer Verme

Ebû Hayyân, âyetin i'râbını yaparken, nahiv ekollerinin ve âlimlerin görüşlerine değinerek bunları nakleder[612].

Mesela "...فقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ"-*(Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi.)*[613] âyetinde geçen şartın cevabını i'râb ederken Basra ve Kûfe ekolleri ile bazı âlimlerin görüşlerini zikreder. Sîbeveyh ve Basralı dilcilerin cumhûruna göre "إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" cümlesi şart olup cevabı mahzuftur. Takdiri "فأنبئوني" dir. Buna daha önce geçen "أنبئوني" lafzı delalet etmiştir. Kûfeli dilciler ile Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-Ensârî[614] ve Ebu'l-'Abbâs el-Muberrid bu görüşe muhalefet ederek şartın cevabının mukaddem "أنبئوني" olduğunu zikrederler[615].

Aynı şekilde, "...فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ"-*(...Eğer sizin üzerinizde Allah'ın ihsanı ve rahmeti olmasaydı, muhakkak zarara uğrayanlardan olurdunuz.)*[616] âyetini Basra ekolüne göre i'râbını verir. Basralı dilcilere göre "فَضْلُ اللَّهِ" ibtida ile merfûdur. Haberi ise mahzuf olup takdiri "مَوْجُودٌ" veya bu yere uygun benzer bir kelimedir. "عَلَيْكُمْ" ise "فَضْلُ" masdarının müteallikı veya mamulüdür. Haber konumunda değildir. Cümlenin takdiri ise "فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَوْجُودَانِ"

---

611 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 368.

612 Konu ile ilgili misaller için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 29, 110, 197-198, 238, 239, 248-249, 252, 256-257, 370, 426, vd.

613 Bakara (2), 31.

614 Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö.215/830)'dir. Basra dil ekolüne mensup dil ve edebiyat âlimidir. *Kitâbu'n-Nevâdir, Kitâbu'l-Hemz, Kitâbu'l-Emsâl* eserlerinden bazılarıdır. Bkz. es-Sîrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn, s.** 68; ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s.** 182; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s. 125; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 30; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, II, 378. Hüseyin Elmalı, "Ebû Zeyd el-Ensârî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, X, 270.

615 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 236.

616 Bakara (2), 64.

şeklindedir. "لَكُنْتُمْ" ise *Levlâ* [لولا] harfinin cevabıdır. Cevap müspet olduğunda çoğunlukla başına lam gelir. Kur'ân'da müspet geldiği yerlerin tamamında başında lam harfi vardır[617].

Ebû Hayyân sadece âyetin i'râbı ile ilgili olarak dil ekollerinin ve muhtelif âlimlerin görüşlerine değinmez. O, aynı zamanda nahivle ilgili konularda bilgiler verirken de onların görüşlerine yer verir.

Mesela "وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ"-*(Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar fışkırır.)*[618] âyetindeki *İnne* [إنّ] harfinin Katâde kıraatine göre muhaffef okunması ile ilgili i'râb şekillerini zikrettikten sonra el-Mehdevî, İbn 'Atiyye, ez-Zemahşerî, el-Ferrâ, el-Kisâî, Kutrub gibi âlimlerin muhaffef *İn* [إنْ] ile ilgili görüşlerini zikreder. **el-Mehdevî**'ye göre *İn* [إنْ] musakkel *İnne* [إنّ]'den muhaffef olup daha sonra gelen lam harfi, muhaffef *İn* [إنْ] ile *Mâ* [ما] anlamında olan *İn* [إنْ] arasındaki farkı belirtmek içindir. **İbn 'Atiyye**'ye göre ise muhaffef *İn* [إنْ] ile nafiye anlamındaki *İn* [إنْ] arasındaki farkı *Lemmâ* [لمّا]'daki te'kîd lamı belirlemiştir. **ez-Zemahşerî**'ye göre ise buradaki *İn* [إنْ] musakkel *İnne* [إنّ]'den muhaffef olup bu *İn* [إنْ] için lâmu'l-fârika gereklidir. Bununla ilgili olarak "وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ"-*(Elbette onların hepsi (kıyamet gününde) karşımızda hazır bulunacaklar.)*[619] âyetini örnek veren ez-Zemahşerî bu görüşün Basralı dilcilere ait olduğunu ifâde eder. **el-Ferrâ**'ya göre ise *İn* [إنْ] nâfiye olup lam harfi *İllâ* [إلا] anlamındadır. Ona göre "إنْ زَيْدٌ لَقَائِمٌ" –*(Şüphesiz Zeyd ayaktadır.)* cümlesinin anlamı "مَا زَيْدٌ إلاَّ قَائِمٌ"-*(Zeyd ancak ayaktadır.)* şeklindedir. **el-Kisâî**'ye göre *İn* [إنْ], kendisinden sonra fiil gelirse nafiye

---

617 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 395.
618 Bakara (2), 74.
619 Yasin (36), 32.

anlamında olup lam harfi *İllâ* [إلا] anlamındadır. Eğer isim gelirse bu durumda *İn* [إنْ] musakkelden muhaffef *İn* [إنْ]'dir. **Kutrub**'a göre ise muhaffef *İn* [إنْ]'den sonra fiil gelirse bu durumda *İn* [إنْ] harfi *Kad* [قد] anlamındadır[620].

Şunu da ifâde etmek gerekir ki, Ebû Hayyân zaman zaman âyetin i'râbı ile ilgili zayıf görüşlere de yer vermiştir. Bunun sebebi ise ya bu görüş sahiplerinin meşhûr olmaları veya bu görüşlerin tefsîr kitaplarında zikredilmiş olmasıdır[621]. Bu husûsu "...وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ..."-*(Allah'ın ziyaret edilip hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler.)*[622] âyetindeki "أَنْ يُوصَلَ" lafzını i'râb ederken belirtir. el-Mehdevî, İbn 'Atiyye ve Ebu'l-Bekâ'nın âyetin i'râbı ile ilgili görüşlerine yer verdikten sonra bu görüşlerinin zayıf olduğunu, fakat bu âlimlerin şöhretleri sebebiyle görüşlerini naklettiğini ifâde eder[623].

9- Hatalı Görüşlere İtiraz Etme

el-Bahru'l-Muhît'te dikkat çeken husûslardan biri de Ebû Hayyân'ın hatalı gördüğü görüşlere itirazlar yöneltmesidir. Müellif, kendi görüşü ile çelişen husûslarda eleştirilerini ortaya koymuş ve sebeplerini zikretmiştir. Bu eleştiriler tefsîrle ilgili veya farklı meselelerde olduğu gibi dil ile ilgili konularda da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Burada nahiv ile ilgili olarak Ebû Hayyân'ın zikrettiği itirazlarına yer vermeye çalışacağız.

Müellifin itirazlarına baktığımızda onları birkaç başlık altında toplamamız mümkündür.

a- Nahiv ile İlgili Konularda İtirazlar

Daha önce Ebû Hayyân'ın gramer ekollerine karşı tutumunu incelerken onun Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs ekolleri ile diğer nahivcilerle olan ilişkisini zikretmiş, orada bu ekollere ve âlimlere nahiv ile ilgili meselelerde yöneltliği bazı itirazlarına yer vermiştik. Bunlar arasında "**muzâf ile muzâfun ileyhin arasının**

---

620 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 426.
621 **A.g.e.**, VII, 86.
622 Bakara (2), 27.
623 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 207.

muzâfın mamülü ile ayrılıp ayrılmayacağı" [624], **"Tenvinli masdardan sonra fâilin merfû gelmesi"**[625], **"*İyyâke* [إيَّاكَ] zamirinin müştak oluşu"**[626], **"Nida harfinin işâret isminin önünden hazfedilmesi"**[627], **"nekrenin marifeden bedel gelmesi"**[628] gibi konular zikredilebilir. Bu ve buna benzer konular ile ilgili müellifimizin itirazlarını, yukarıda, **"Gramer Ekollerine Karşı Tutumu"** başlığı altında bulmak mümkündür. Bu sebeple, sözü uzatmamak amacıyla, bu konuların ayrıntılarını ilgili yere bırakıyoruz.

b- Hatalı İrablara İtirazlar

Ebû Hayyân'nın okuyucuya tercîh imkânı sağlamak maksadıyla, âyetlerin i'râbları ile ilgili olarak değişik âlimlerin görüşlerine yer verdiğini yukarıda zikretmiştik. O, bu görüşlerden kimini doğru bulup kabul ederken kimini de hatalı bulur ve bunlara itiraz eder[629].

Örneğin "بِسْمِ اللّٰهِ" nin i'râbını yaparken ez-Zemahşerî'nin görüşünü nakleder ve ardından Sîbeveyh'ten istişhâtta bulunarak itiraz eder. Bu terkibin, başına takdir edilen "بَدَأْتُ" fiili ile nasb mahallinde olduğunu ve bu görüşün Kûfe ekolüne ait olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân, ez-Zemahşerî'nin "بَدَأْتُ" dışında başka bir fiil ile muahhar olarak "بِسْمِ اللّٰهِ أَقْرَأُ أَوْ أَتْلُو" şeklinde takdir ettiğini zikreder. Çünkü ez-Zemahşerî'ye göre âmile takdim ihtisâsı gerekli kılmaktadır. Onun bu görüşüne itiraz eden Ebû Hayyân, Sîbeveyh'in konu ile ilgili sözlerini naklederek meselenin öyle olmadığını, takdimin de tehirin de uygun olduğunu ifâde eder. Sîbeveyh'e göre "ضَرَبْتُ زَيْدًا" ile "زَيْدًا ضَرَبْتُ" cümlelerinin her ikisi de fasîh ve güzeldir[630].

---

624 **A.g.e.**, IV, 657.

625 **A.g.e.**, II, 72-73.

626 **A.g.e.**, I, 41.

627 **A.g.e.**, III, 200-201.

628 **A.g.e.**, VII, 279.

629 Konu ile ilgili örnekler için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 88, 116-117, 123-126, 162, 167-168, 179, 209-210, 232-233, 255, 274, 290, 339, 359-360, 368, 412-413 vd.

630 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 29.

Aynı şekilde İbn ‘Atiyye’nin "قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ..." -(*Musa dedi ki: Allah şöyle buyuruyor: O, henüz boyunduruk altına alınmayan, yer sürmeyen, ekin sulamayan,... bir inektir.*)[631] âyetindeki "تُثِيرُ الأَرْضَ" cümlesinin, nekreden sonra gelmesi sebebiyle hal olamayacağı şeklindeki görüşünü zikrettikten sonra meselenin öyle olmadığını, nekreden sonra da halin gelebileceğini Sîbeveyh’ten delil getirerek açıklar. Burada nekre olan iki sözcük vardır. Ebû Hayyân’a göre burada nekreden maksat "بَقَرَةٌ" sözcüğü ise bu kelime vasfedilmiştir, mevsuf nekreden sonra halin gelmesi câizdir. Eğer nekreden maksat "ذَلُولٌ" sözcüğü ise, bu görüş Sîbeveyh’in mezhebini tam olarak kavrayamamış ve *el-Kitâb*’ı iyice tetkik etmemiş insanlara aittir. Çünkü Sîbeveyh *el-Kitâb*’ında birkaç yerde, vasfedilmemiş dahi olsa nekreden sonra halin gelebileceğine cevaz vermiştir. Ona göre "هَذَا رَجُلٌ مُنْطَلِقًا"-(*Bu ayrılırken bir adamdır.*) cümlesinde "مُنْطَلِقًا" lafzının hal üzere mansup olması câizdir[632].

c- Hatalı Zannedileni Tashih Etmek İçin Yapılan İtirazlar

Müellif bazen, gerçekte sahîh olup bazı âlimlerce hatalı veya ihtilâflı zannedilen mevzulara değinerek bunları tashih etmek üzere itirazlarını yöneltir[633]. Mesela İbn ‘Atiyye’nin "...وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا..."-(*Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler.*)[634] âyetinde geçen *Mâzâ* [ماذا] isminin i’râbı ile ilgili âlimlerin ihtilaf içinde oldukları görüşüne karşı çıkar ve her iki i’râb şeklinin fasîh olduğunu belirtir. İbn ‘Atiyye’ye göre bazı nahivciler *Mâzâ* [ماذا]’yı, "أَيَّ شَيْءٍ أَرَادَ اللهُ" anlamında tek bir isim olarak görürlerken, diğer bazıları *Mâ* [ما]’yı bir isim ve *Zâ* [ذا]’yı da *Ellezî* [الذي] anlamında başka bir isim olarak görmüşlerdir. Bu ikinci i’râba göre *Mâ* [ما]müpteda, *Zâ* [ذا] ise haberdir. Ebû

---

631 Bakara (2), 71.

632 **el-Bahru’l-Muhît**, I, 412-413.

633 Konu ile ilgili örnekler için bkz. **el-Bahru’l-Muhît**, I, 236-237, 445,

634 Bakara (2), 26.

Hayyân ise nahivciler arasında ihtilaf olmadığını, her iki görüşün Arap dilinde fasîh ve yaygın olduğunu ifâde ederek nahiv âlimlerinin her iki görüşü câiz gördüklerini, ayrıca görüşlerine muttali olduğu müfessir ve nahivcilerin eserlerinde her iki görüşün de zikredildiğini belirtir[635].

Yine Ebû Hayyân, "...فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً..."-*(Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır.)*[636] âyetindeki "أَشَدّ" lafzının *Kâf* [ك] harfine atfedilmesi husûsunda Ebû Abdillâh b. Ebi'l-Fadl'ın[637] *el-Muntehab* isimli eserinde ez-Zemahşerî'ye yönelttiği itirazının yerinde olmadığını, ez-Zemahşerî'nin görüşünün sahîh olduğunu belirtir. Ebû Abdillâh, ez-Zemahşerî'nin " "أَشَدّ" **lafzı *Kâf* [ك] harfine matuftur**" sözünü naklederek onun bu görüşünün Sîbeveyh'in değil el-Ahfeş'in mezhebine uygun olduğunu, çünkü Sîbeveyh *Kâf* [ك] harfinin isim olmasına sadece şiirde cevaz verdiğini, nesirde bunu câiz görmediğini, kaldı ki Kur'ân'da buna cevaz vermesinin mümkün olmadığını ifâde ederek "أَشَدّ" lafzının gizli bir mübtedanın haberi, yani "هِيَ أَشَدُّ" olmasının daha uygun olacağını zikreder. Ebû Hayyân ise ez-Zemahşerî'in görüşünün doğru olduğunu, çünkü onun " "أَشَدّ" **lafzı *Kâf* [ك] harfine matuftur**" sözüyle *Kâf* [ك] harfinin isim olduğunu kastetmediğini, sadece car ve mecrura matuf olduğunu kastettiğini ifâde eder. Çünkü *Kâf* [ك] harfi ref' mahallindedir. O, car ve mecrurun yerine sadece *Kâf* [ك] harfini zikretmekle yetinmiştir[638].

---

635 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 201.

636 Bakara (2), 74.

637 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ebi'l-Fadl es-Sulemî el-Mursî el-Endelusî (ö.655/1257)'dir. Endülüslü tefsîr, hadîs, nahiv ve edebiyat âlimidir. doğuya göç ederek Horasan, Bağdat, Medine, Halep, Mısır gibi yerleri dolaşmış ve Şam'a yerleşmiştir. Büyük, orta ve küçük olmak üzere üç adet tefsîrinin yanında *el-Kâfî* isminde nahivle ilgili bir eseri vardır. Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, VII, 16; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XXIII, 312; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, III, 354.

638 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 424.

d- Kişinin İlmi Bilgisine Yönelik Yapılan İtirazlar

Ebû Hayyân eleştirdiği görüşün sebepleri arasında bazen kişinin ilmî dirâyeti ile ilgili husûslara da yer vermektedir. Örneğin daha önce de zikrettiğimiz üzere müellifimiz "قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لاَ تَعْلَمُونَ..."-*(Allah da onlara: Sizin bilemiyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.)*[639] âyetindeki "أعلم" lafzının *Fâ'ilun* [فاعل] manasında isim olduğunu câiz gören Mekkî b. Ebî Tâlib ile Mehdevî'ye itiraz eder. Bu görüşün mutekaddimun âlimlerden Ebû 'Ubeyde'ye ait olduğunu ve nahivcilerin bunu reddettiklerini zikrettikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

"...Ebû 'Ubeyde'nin buna karşı çıkması pek önemli değildir. Çünkü o nahivde zayıf biridir. Ayrıca bazı muteahhirûn âlimlerin de muhalif olması pek önemsenecek bir durum değildir. Çünkü onlardan önce mutekaddimûn nahivciler bu konuda neredeyse icmâ derecesinde ittifak etmişlerdir."[640]

Yine Ebû 'Ubeyde'nin *İyyâke* [إياك] zamirindeki *İyyâ* [إيا]'nın müştak olduğu husûsundaki görüşünü zayıf bulan Ebû Hayyân, onun lügat ve Eyyâmu'l-'Arab konusunda imâm olmasına karşılık nahvi beceremediğini ifâde eder[641].

Müellif bazı âlimlerin kendi içlerinde çelişkiye düştüklerini ve başta söylediklerinin daha sonra ifâde ettiklerine uymadığını zikrederek itirazlarını yöneltir. Mesela İbn 'Atiyye'nin "قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا..."-*(Dedik ki: Hepiniz cennetten inin!)*[642] âyetinde geçen "جَمِيعًا" lafzını ilk önce hal daha sonrada sıfat olarak i'râb ettiğini belirterek sonra söylediklerinin başta ifâde ettikleriyle çeliştiğini zikreder[643].

---

639 Bakara (2), 30.
640 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 233.
641 **A.g.e.**, I, 41.
642 Bakara (2), 38.
643 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 271.

10- Tercîh Edilen İrab Şeklini Belirtme

Âyetin i'râbıyla ilgili ekollerin ve âlimlerin görüşlerini nakleden Ebû Hayyân bunlar arasından uygun bulduğu i'râb şeklini tercîh eder. Tercîhini "والذي نختاره"-*(Tercih ettiğimiz...)*, "والذي نذهب إليه" -*(Kabul ettiğimiz...)*, "وإلى هذا أذهب" -*(Bunu tercih ediyorum)*, "والظاهر في هذا القول" -*(Bu görüş içinde en açık olan...)*, "والأولى عندي أن تكون"-*(Bana göre en evlâ olan... olmasıdır.)* gibi ifâdelerle belirtir[644].

Örneğin "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ"-*(İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler.)*[645] âyetinin i'râbı ile ilgili farklı görüşleri nakleden müellif kendi tercîhini, sebebini belirterek zikreder. Bir görüşe göre "مَنْ يَقُولُ" ibâresindeki *Men* [مَنْ] mevsuf bir nekre olup ibtida ile merfûdur. Haberi ise daha önce geçen car ve mecrurdur. Diğer bir görüşe göre *Men* [مَنْ]sıfattır. Bu ikinci görüşü ez-Zemahşerî câiz görmüş ve Ebu'l-Bekâ tercîh etmiştir. Ebû Hayyân ise *Men* [مَنْ]'in mevsul olarak i'râb edildiği görüşü tercîh etmiştir. Bu görüşü mana bakımından ve fasîh olması yönüyle tercîh ettiğini ifâde eder[646].

Yine Bakara sûresi 25. âyette geçen "...وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ..."–*(...Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır...)* cümlesinin i'râbını yaparken tercîhini belirtir. Evlâ olan görüşün bu cümlenin isti'nâfiyye olarak i'râb edilmesi olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân bunun sebebini zikretmeyi ihmal etmez. Ona göre bu çeşit bir i'râbta cümleye önem atfetme vardır. Ayrıca kendinden önce söz tam olarak gelmiştir ve zorlama bir irtibat kurmaya ihtiyaç yoktur[647].

---

644 Ebû Hayyân'ın bu neviden tercîhleri için bkz: **el-Bahru'l-Muhît,** I, 100,105, 117, 162, 177, 189, 198, 273, 311, 376, 391 vd.

645 Bakara (2), 8.

646 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 88.

647 **A.g.e.**, I, 189.

11- Açık ve Kolay Olan İ'râb Şeklini Tercîh Etme

Tefsîrinin hemen hemen tamamında, tercîh ettiği i'râblarda, zorlama ve gelişigüzel i'râb şekillerinden uzak kalan Ebû Hayyân, buna mukabil açık, basit ve kolay olan i'râbları tercîh etmiştir[648]. Allah kelamının, İmriu'l-Kays veya el-A'şâ'nın şiirlerindeki gibi lafzın müsaade ettiği her veche hamledilemeyeceğini, yine en fasîh kelam olması nedeniyle fasîh biçimde i'râb edilmesi gerektiğini zikreder. Farklı i'râb şekillerine okuyucuya tercîh imkânı sağlamak amacıyla yer verdiğini belirten müellif, Kur'ân'ın i'râbı husûsunda bu yolu takip edeceğini belirtir[649]. Yine "...قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" -*(Allah da onlara: Sizin bilemiyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.)*[650] âyetindeki "أَعْلَمُ" lafzının i'râbı husûsunda farklı görüşleri zikrettikten sonra bunları eleştirir ve Allah'ın kitabını i'râb ederken açık ve zâhir olan i'râb şekillerinin tercîh edilmesi gerektiğini ifâde eder[651].

Aynı şekilde zorlama i'râbları beğenmeyen müellif Kur'ân'ın bu gibi i'râblardan tenzîh edilmesi gerektiğini de ifâde eder. Örneğin "...وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ"- *(Hatırla ki Rabbin meleklere... dedi.)*[652] âyetindeki *İz* [إذ] zarfının i'râbı husûsunda sekiz farklı görüşü serdettikten sonra Allah'ın kitabının bu tür i'râblardan tenzîh edilmesi gerektiğini belirtir ve ardından Arap dilinde fasîh olan i'râb şeklini verir. Daha sonra bu verdiği i'râb şeklinin ne kadar açık, net ve güzel olduğundan dem vurarak çoğu insanların bu i'râb şeklini zikretmeye muvaffak olamadıklarını ve gelişigüzel i'râblar yaptıklarını belirtir[653].

---

648 Konu ile ilgili örnekler için bkz: **A.g.e.**, I, 299; IV, 556; VI, 306,
649 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 61-62.
650 Bakara (2), 30.
651 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 233.
652 Bakara (2), 30.
653 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 225.

12- Konuyu Örnekler Vererek Açıklama

Ebû Hayyân nahivle veya i'râb ile ilgili bir meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için konu ile ilgili basit örnekler verir[654]. Özellikle işlediği konu garîb bir mevzu ise meselenin iyi anlaşılması için Arap dilinden örnekler vererek açıklamalarda bulunur.

Mesela "ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً..."-*(Ne var ki bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır.)*[655] âyetindeki "قَسْوَةً" lafzının temyîz olduğunu zikreder ve meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için basit misaller verir. Burada hem *Kaf* [ك] harfi hem de "أَشَدُّ" ism-i tafdili, mana açısından "قَسْوَةً" lafzının temyîz olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü her biri mümeyyez olmaya elverişlidir. Burada temyîzin müptedadan menkul olarak gelmesi mevzuunu misaller vererek açıklayan Ebû Hayyân sözlerinin sonunda bu meseleyi uzun uzadıya açıkladığını, çünkü temyîzin bu şekilde gelmesinin garîb bir durum olduğunu zikreder[656].

Bütün bunlardan sonra şunu söylemek mümkündür. Ebû Hayyân'ın filolojik konularda takip ettiği metodun temel karakteristik özelliği, onun semâ'a önem vermesi ve açık, net olan görüş ve izahları tercih etmesidir. Bunun yanında o nahve ait mevzular hakkında bilgiler vermiş, ihtilaflı meselelere temas etmiş ve bunlarla ilgili ekollerin ve âlimlerin görüşlerini nakletmiştir. Ayrıca âyetlerin farklı i'râb şekillerini de zikretmiştir. Bütün bunları yaparken Kur'ân'dan, şiirden ve nesirden istişhâtta bulunmuştur. Filolojik mevzularda hatalı gördüğü izahlara itiraz etmiş, meseleleri örnek vererek açıklamıştır. Kıraatlere özel bir önem veren Ebû Hayyân başkalarının zayıf gördüğü veya reddettiği kıraatleri savunmuş ve dil açısından izahını yapmıştır.

---

654 Konu ile ilgili örnekler için bkz: **A.g.e.**, I, 286-287, 290, 310, 431, vd.

655 Bakara (2), 74.

656 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 424.

V. el-BAHRU'L-MUHÎT'TE İSTİŞHÂD

Burada Arap dilinde istişhâd mevzuu hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Ebû Hayyân'ın istişhâd ile ilgili tutumunu *el-Bahru'l-Muhît* çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

Sözlükte "**şâhit getirmek, şâhitlik husûsunda birinden yardım istemek**" anlamına gelen istişhâd[657]; sarf, nahiv, lügat ve belâgat ilimlerinde bir kâidenin veya bir ifâdenin lafız, anlam ve kullanım açısından doğruluğunu ispatlamak amacıyla, doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek demektir[658]. Sa'îd el-Efgânî istişhâdı "**Arapça'da bir kâidenin, kelime ya da cümlenin kullanımının sıhhatini, selîkası bozulmamış ve konuşması fasîh olan bir Arap'tan sahîh senetle gelen naklî bir delille ispat etmektir**." şeklinde tanımlar[659]. Bu kelimeyle hemen hemen aynı anlamda **istidlâl** ve **ihticâc** lafızları da kullanılır.

İstişhâd konusu nahiv usûlü ilminin içinde yer alır. Çünkü nahiv usûlü, delil olma bakımından nahvin icmâlî delillerinden, bunlarla istişhâdın keyfiyetinden ve istidlâl edenin durumundan bahseden bir ilimdir[660]. Nahvin delilleri ise İbn Cinnî (ö.392/1002)'ye göre **semâ', icmâ** ve **kıyâs** olmak üzere üçtür. es-Suyûtî ise bunlara **istishâb**'ı ilâve ederek dörde çıkarır[661]. Fakat bunlar arasında ilk sırayı semâ' (nakil) delili alır. Kur'ân ve kıraatleri, Hz. Peygamberin hadîsleri, Arapça'larına güvenilen fasîh Araplardan nakledilen nesir ve nazım türü bütün kelam bu delilin konusudur[662]. Bu yüzden Arap gramerini derleyen dilciler dile ait bir kuralın konulması veya bir kelimenin tespitinde ilk olarak semâ' deliline başvurmuşlardır. Cümlelerin kurulumunu, terkiplerin doğruluğunu, lafızların anlamlarını tespit ederken Kur'ân ve kıraatleri, hadîsler ve mevsûk Arap kelamıyla istişhâd etmişlerdir.

---

657 el-Cevherî, **es-Sıhâh**, ش — هـ — د mad. (II, 494); İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, ش — هـ — د mad. (III, 240); ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs**, ش — هـ — د mad. (II, 391).

658 İsmail Durmuş, "İstişhâd" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXIII, 396. et-Tehânevî (ö.1158/1745) Arapça âlimlerine göre "eş-Şâhid"in tarifini şu şekilde verir: Bir kâidenin ispatı için, Kur'ân ve Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden delil olarak getirilen kısım. Bkz. Muhammed 'Alâ b. 'Alâ et-Tehânevî, **Kitâbu Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn**, Dâr Kahraman, İstanbul 1984, I, 738.

659 Sâid el-Efgânî, **Fî Usûli'n-Nahv,** el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût 1987, s. 6.

660 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 5.

661 es-Suyûtî, **a.g.e.**, s. 5.

662 Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 28.

Dile ait kurallar tespit edilirken dilin kaynakları olan bu unsurlarla istişhâd edildiği gibi, genel kâidelerin tespitinde yine bu unsurlar esas alınarak kıyâsa mesnet olmuşlardır. Böylece Araplardan işitilene kıyâsla, nakledilmeyenleri de içine alan genel kurallar tespit edilmiştir. Kıyâs'a uygun düşmeyen şâhidler ise, şâzlara mesnet teşkil etmiş ve böylece Arap dilinde az da olsa yerini almıştır[663].

Arap dilinde istişhâda konu olan ilimler şunlardır: lügat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân ve bedî'. Bunlardan ilk üçü lafzî gâyeye mâtuf iken son üç tanesi anlamı ilgilendirmektedir. Bununla ilgili olarak Abdulkadir el-Bağdâdi (ö.1093/1682) şunları ifâde etmektedir:

"Edebî ilimler altı tanedir: lügat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân ve bedî'. İlk üç ilim için sadece klasik Arap kelamından istişhâd edilebilir. Son üç ilim için ise klasik Arap kelamından başka, müvelled Arapların sözlerinden de iştişhâd edilebilir. Çünkü bu ilimler mânâ ve akılla ilgilidirler. Bu sebeple klasik Araplarla diğerleri arasında fark yoktur. Bu yüzden el-Buhturî (ö.284/897), Ebû Temmâm (ö.231/845), Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (ö.354/965) gibi şâirlerden istişhâd kabul edilmiştir."[664]

Buradan da anlaşılacağı üzere lügat, sarf ve nahiv ilimleri için Kur'ân, hadîs ve hicrî ikinci asrın ortalarına kadar yaşamış fasîh Arapların nesir ve nazım türündeki sözleri delildir ve bunlarla istişhâd edilir. Bununla beraber Ebû 'Amr b. el-'Alâ gibi bazı âlimler kendi dönemlerinde yaşayan bir çok şâiri yeni kabul ederek şiirleriyle istişhâd etmezken, müvelledûn tabir edilen hicrî 150 yılından sonra yaşamış şâirler içerisinde güvenilir ve sağlam olanların, özellikle dil âlimlerinin sözleriyle istişhâdı câiz gören âlimler de olmuştur. Örneğin Sîbeveyh ve el-Ahfeş el-Evsat müvelled şâirlerin ilki olan Beşşâr b. Burd'un, ez-Zemahşerî'de Ebû Temmâm'ın şiirleriyle istişhâd etmiştir[665]. Belâğat ilimleri olan me'ânî, beyân ve bedî' gibi sözün anlamıyla

---

663 İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 99; Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 29.

664 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 5.

665 el-Isfahânî, **el-Eğânî**, III, 209 vd.; es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 37-38; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 8.

ilgili olan ilimlerde, ihticâc asrında[666] yetişmiş şâirlerin şiirleri ve fasîh Arapların sözlerinin yanında müvelled şâirlerin şiirleriyle de istişhâd edilmiştir[667].

Buraya kadar istişhâd hakkında verdiğimiz muhtasar bilgilerden de anlaşılacağı üzere Arap gramerinde istişhâda konu olan asıllar Kur'ân ve kıraatleri, Hz. Peygamberin hadîsleri ve fasîh Arap kelamıdır. Semâ'yı oluşturan bu asıllara Ebû Hayyân, daha öncede değindiğimiz üzere fazlaca ehemmiyet atfeder. Dile ait kâidelerin ve bunların sıhhatinin tespitinde veya nahve ait bir görüşün kabul veya reddedilmesi noktasında delîl'i, yani semâ'yı esas alarak karar verir[668]. Bu yüzden semâ'ın konusuna giren Kur'ân, hadîs ve Arap kelamı ile istişhâdı ayrı ayrı incelemek ve Ebû Hayyân'ın bu asıllar karşısındaki tutumuna değinmek istiyoruz.

1- Kur'ân ve Kıraatleri

a- Kur'ân ile istişhâd

Arap gramerinin temel kaynaklarında biri olan Kur'ân-ı Kerim semâ'î deliller içinde ilk sırayı alır. Çünkü o, gramer kâidelerinin tespit ve tedvininden önce Arapların yadırgamadıkları, aksine dost düşman herkesin hayranlık duyduğu bir üslûp ve tarzda gelmiştir. Ayrıca Kur'ân, başka hiçbir metne nasip olmayan sağlamlıkta, tevâtürle nakledilmiştir. Âlimler onun metin ve senedinin zapt ve imlâsına özen göstermenin yanında, fasîh ve güvenilir tâbiîn bilginlerinden Hz. Peygambere dayanan sağlam bir senetle şifâhî olarak tespit ve tedvînine de önem vermişlerdir. O, bize kadar ulaşan kıraat tarikleriyle, tilâveti üzerine icmâ edilmiş mütevatir ve en sahîh Arapça metindir. Bu yüzden âlimler lügat, sarf, nahiv ve belâğat ilimlerinde Kur'ân'la istişhâdın cevazı husûsunda icmâ etmişlerdir[669]. Mütekaddimûn nahivciler, kıraat bilginleri ve usûlcülerin hepsi bu mevzuda fikir birliği yapmışlardır. Hatta usûlcüler Kur'ân'ın, istişhâd edilen asıllar içinde ilk sırayı alması gerektiğini ifâde ederler. Ne varki ilk devir dil bilginleri, Kur'ân'la istişhâda

---

666 Başlangıçtan hicrî ikinci asrın ortalarına kadar olan döneme *"ihticâc asırları"* denir. Bu dönem içinde yetişen Arapların nazım ve nesir türündeki sözleri lügat, sarf ve nahivde şâhid olarak kullanılır. Bkz. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 30.

667 İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 37.

668 Ebû Hayyân, **en-Nehru'l-Mâd**, I, 210.

669 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, 29. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 47-48.

karşı olmamakla birlikte birçoğu onunla istidlâli ihmal edecek derecede şiirle istişhâda ağırlık[670] vermişlerdir[671].

Ebû Hayyân, Kur'ân'ı, kendinden önceki âlimler gibi, nahiv kâideleri ile dile ait lafızların tespiti husûsunda istişhâda esas almıştır. O bazen Kur'ân âyetlerini diğer asıllarla beraber zikrederken bazen de onları tek başlarına şâhid olarak getirir. Örneğin "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ"-*(Bize doğru yolu göster.)*[672] âyetini "صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" şeklinde okuyan el-Hasen ve ed-Dahhâk kıraatini i'râb ederken sonraki âyeti bundan bedel olarak i'râb eder. "صِرَاطَ الَّذِينَ..." âyetini "صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" ibâresinden, yani marifenin nekreden bedel gelmesi şeklinde i'râb eder ve buna Kur'ân'dan "...وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ● صِرَاطِ اللّٰهِ..." -*(...Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin. ● (O yol) ... Allah'ın yoludur.)*[673] âyetini şâhit getirir[674].

Yine *Lemmâ* [لَمَّا] lafzının *İllâ* [إلاّ] manasında olduğuna şu âyetleri şâhit olarak getirir[675]: "إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ" -*(Hiç kimse yoktur ki üzerinde bir koruyucu, bir denetleyici bulunmasın.)*[676] , "وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ" -*(Elbette onların hepsi*

---

670 Özbalıkçı dilcilerin Kur'ân'a nazaran şiirle daha fazla istişhad etmelerinin sebeplerini şu şekilde yorumlar: 1- Kıraatler tam manasıyla tespit edilip son şeklini almaması sebebiyle nahivciler kendilerine ulaşan kıraatleri tahkik etmeden istişhâd etmeyi riskli buluyor olabilirler. 2- Şiir üzerinde hüküm yürütmenin Kur'ân ve kıraatlerine göre daha mesuliyetsiz bir iş olması onları bu yola sevk etmiş olabilir. 3- Nahivciler Kur'ân ve kıraatleri ile istişhadın manevi sorumluluğu yanında, bir de ilim adamlarının haklı tenkitlerine maruz kalmaktan çekinmeleri söz konusu olabilir. 4- Câhiliye devrinde şiire verilen önemin hala etkisini sürdürüyor olması, istişhatta şiire ağırlık verilmesinin bir sebebi olabilir. 5- Sonraki dilcilerin, yukarıdaki sebepler veya en kuvvetli ihtimalle öncekileri taklit ettikleri için Kur'ân ve kıraatlerine nispetle şiire daha çok yer vermiş olabilirler. Bkz. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 100-103.

671 Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 49-55. İleride görüleceği üzere bazı nahivciler daha da ileri giderek mütevatir kıraatlere itiraz etmiş ve onları hatalı saymışlardır.

672 Fâtiha (1), 6.

673 Şûrâ (42), 52-53.

674 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 48.

675 **A.g.e.**, I, 426.

676 Târık (86), 4.

(kıyamet gününde) karşımızda hazır bulunacaklar.)[677], "...وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ
الدُّنْيَا..." *-(Bütün bunlar sadece dünya hayatının geçimliğidir.)*[678]

Ebû Hayyân'ın Kur'ân âyetlerini tek başına şâhit olarak getirdiği yerler çoktur[679]. Bunun yanında o, nahve ait bir mesele veya i'râb ile ilgili bir mevzu hakkında âyetlerin yanında Arap kelamından şâhitler getirir. Buna örnek olarak şunu zikredebiliriz:

Müellifimiz Bakara 96. âyette geçen "وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ"-*(Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın.)* ibâresinde "يَوَدُّ أَحَدُهُمْ"-*(Her biri arzular)* cümlesinin mahzuf mübtedânın sıfatı olduğunu zikreder ve takdirinin "وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا قَوْمٌ يَوَدُّ أَحَدُهُمْ"-*(Putperestlerden, her biri bin sene yaşamayı arzu eden bir kavim vardır.)* şeklinde olduğunu belirtir. Ardından buna dâir Kur'ân'dan ve Arap kelamından şâhitler zikreder. Kur'ân'dan "وَمَا مِنَّا إِلاَّ لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ"-*(Bizim her birimiz için, bilinen bir makam vardır.)*[680] ve "وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلاَّ لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ"–*(Ehl-i kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir.)*[681] âyetlerini şahit olarak getirirken Araplardan rivâyet edilen "مِنَّا ظَعَنَ وَمِنَّا أَقَامَ"-*(Bizden gidenler ve kalanlar vardır)* cümlesini delil getirir[682].

Yine Ebû Hayyân, "**cer harfini tekrarlamadan mecrûr zamire atıf yapılması**" konusu ile ilgili farklı görüşleri ve kendi tercîhini ortaya koyarken nesirden ve şiirden birçok şahit vermenin yanında Kur'ân âyetlerinden de istişhâtta bulunmuştur[683]. Müellifimizin bu şekilde yer verdiği şâhitler çoktur[684].

---

677 Yasin (36), 32.
678 Zuhruf (43), 35.
679 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 100, 229-230, 368; II, 302-303, 505; III, 217, 272-273, 506; IV, 203 vd.
680 Sâffât (37), 164.
681 Nisâ (4), 159.
682 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 503-504.
683 **A.g.e.**, II, 387-388.
684 **A.g.e.**, I, 101-102, 545; II, 37, 342; V, 71-72; VII, 408; X, 364, vd.

b- Kıraatlerle istişhâd

Kur'ân'ın yanı sıra, aynı şekilde, sağlam bir senetle intikal eden kıraatlerin ve bunların edâsındaki muhtelif tariklerin hepsi huccet olup bunlarla istişhâd etmek câizdir[685]. Çünkü bunlar sahabeden ve tâbiîn kurrâsından rivâyet edilmişlerdir. Bu insanların sıradan sözleri ile istişhâd câiz iken, Allah Rasûlünden işittikleri şekliyle tespit edebilmek için tüm gayretlerini sarfederek zaptettikleri kıraatler elbette, iştişhâda öncelikle daha layıktır. Şunu da unutmamak gerekir ki, Ebû 'Amr b. el-'Alâ, el-Kisâî ve Yakub el-Hadramî gibi kıraat imâmları aynı zamanda lügat ve nahivde imâmdırlar[686].

Kıraat imâmları bir kıraatin[687] sahîh olabilmesi için asgari olarak şu üç şartı ileri sürerler:

a- Hz. Peygambere sağlam bir senetle ulaşması

b- Üzerinde icmâ olunan Mushaflardan birinin resm-i hattına mutâbık olması

c- Arap diline, bir vecihle de olsa, uygun olması

Bu üç şartı taşıyan ve mütevatir bir senetle Hz. Peygamberden rivâyet edilen kıraatler **mütevatir**dir. Kıraatlerin çoğu bu kısma girer. Yedi kıraat bu türdendir[688]. **Meşhûr** kıraatler ise senedi sahîh olmakla birlikte tevâtür derecesine ulaşamamış, Mushaf hattına ve Arap diline muvafık kıraatlerdir. **Ahad** olanlar ise senedi sahîh olmakla birlikte Arap diline veya Mushaf hattına muhalif olan yahut meşhûr kıraatler seviyesine ulaşamayan kıraatlerdir. **Şâz** kıraatler ise senedi sağlam ve Arapça'ya uygun olmakla birlikte Mushaf hattına muvafık olmayan yahut ikinci ve üçüncü şartları haiz olup ilk şartı taşımayan yani senedi sağlam olmayan kıraatlerdir. Bu tür

---

685 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, 28.

686 el-Efğânî, **a.g.e.**, 28-29. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 47-48.

687 Kıraatlerin kaynağı konusu günümüzde hala tartışma konusudur. M. Sait Şimşek, kıraatlerinin vahiy kaynaklı olduğunu ileri sürerken, Sıtkı Gülle bunların yazım hatası olduğu görüşündedir. İsmail Durmuş ise kıraatlerin temelinde lehçe farklılıklarının bulunduğunu zikreder. Bkz. M. Said Şimşek, "Kıraatlerin Kaynağı Problemi", **Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları – IV**, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2002, 17-42; İsmail Durmuş, "Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler", **a.g.e.**, s. 443-446.

688 Süleyman Ateş yedi kıraatin mütevatir olmadığı görüşündedir. Bu görüşünü yedi imamın rivâyet senetlerini inceleyerek ortaya koyar. Bkz. Süleyman Ateş, "Kıraatlerde Tevâtür Meselesi", **Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları – IV**, s. 321-335. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak bkz. Hayrettin Öztürk, **Ebedi Mucize Kur'ân Yazılması Toplanması**, Sidre Yayınları, İstanbul 1999, s. 242-245.

şâz kıraatlerin namazda tilavetine cevaz verilmemiştir. Bunlardan başka el-Huzâî'nin kıraatı gibi **mevzû** kıraatler ile Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kıraatı gibi içinde tefsîr maksadıyla bazı ilavelerin bulunduğu **müdrec** kıraatler vardır ki bunlarla okumak câiz değildir[689]. Bu taksimden başka Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1267) kıraatleri daha genel olarak tasnîf eder ve ikiye ayırır. Ona göre, Mushaf hattına ve fasîh Arapça'ya muvafık olup sahîh senetle nakledilen her kıraat sahîh ve muteberdir. Bu üç şarttan birinin ihlal edildiği kıraatler ise şâz ve zayıftır[690].

es-Suyûtî, Kur'ân'ın mütevâtir, âhâd ve şâz kıraatlerinin hepsiyle Arapça'da istişhâdın câiz olduğunu zikreder[691]. Aynı şekilde Abdulkâdir el-Bağdâdî de mütevâtir ve şâz kıraatlerin bütünüyle istişhâdın câiz olduğunu belirtir[692]. Kurrâ'nın, tilâvetini menettikleri şâz kıraat ile lügat ve nahivde istişhâd câizdir. Çünkü bu kıraat, her halükarda, âlimlerin Kur'ân dışında istişhâd ettikleri Arap kelamından, nakil yönüyle daha sahîh ve sened açısından da daha kuvvetlidir. Kıraat bilginleri Hz. Peygamberin bizzat sözü olduğuna güvenememeleri noktasında terk ettikleri bir kıraate lügat ve nahiv âlimlerinin sıkı sıkıya yapışmaları gerekir. Çünkü bu kıraatin râvileri selikaları düzgün fasîh Araplar olup dilin grameri bunların sözlerine bina edilmiştir. Şu da bir gerçektir ki, nahivciler, selikası bozulmamış tebe-i tâbiînin sözleriyle istişhâd ederken, sahâbenin ve tâbiî'nin önde gelenlerinin kıraatleri ile istişhâd etmeleri daha evlâdır[693].

Bununla beraber bazı nahivciler kıraatle istişhâd konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Basralı bazı dilciler gramer kâidelerini tespit ederken kıraatleri huccet olarak kabul etmez ve onlara itimat etmezler. Hatta mütevatir bir kıraat, sahibi yedi

---

689 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, 29-30; Hasan Dıyâuddîn 'Itr, **el-Ehrufu's-Seb'a ve Menziletu'l-Kırââti minhâ**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1988, s. 295-296. Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 84-86; Muhsin Demirci, **Kur'ân Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 185-188.

690 Ebû Şâme Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmail, **el-Murşidu'l-Vecîz ilâ 'Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz**, (Thk. Tayyar Altıkulaç), TDV Yayınları, Ankara 1986, s. 171-172. Krş. İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-'Aşr**, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Dâru'l-Fikr, Şam, ts., I, 9.

691 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 20. es-Suyûtî burada âlimlerin bilinen kıyâsa ters düşmedikçe şâz kıraatlerle bile istişhâdın câiz olduğu husûsunda ittifak halinde olduklarını, buna karşılık, kıyâsa muhalif olursa ona kıyâs etmenin câiz olmayacağını, fakat bizzat o kelime ile ferdî olarak istişhâd edilebileceğini zikreder.

692 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 9. el-Bağdâdî burada İbn Cinnî'nin *el-Muhtesib* isimli eserinin baş tarafında mütevâtir ve şâz kıraatlerle istişhâdın câiz olduğunu ifâde ettiğini zikreder. Bkz. Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, **el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îdâhi 'anhâ**, (Thk. Ali en-Necdi Nâsıf), el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire 1966, s. 32-33.

693 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, 29.

kıraat imâmından biri olsa dahi, kendi tespit ettikleri kurallara ve kıyâslara muhalif ise onu hatalı sayarlar. Buna mukabil Kûfeli bazı dilciler ise kıraatlerle istişhâd etmekte, hatta şâz olanlara kıyâs etmekte ve gramer kâidelerini bu şâzlara bina etmektedirler. Ebû Hayyân bu iki ekol arasında orta bir yol tutarak, ne Basralı dilciler gibi katı bir tutum sergileyip kendi kâide ve kıyâslarına uymayan kıraatleri reddetmiş, ne de Kûfeli nahivciler ve İbn Mâlik gibi gevşek davranıp kıraatle ilgili bilgisi olmayan bir şahsın[694] şâz kıraatini esas almıştır[695].

Ebû Hayyân, kendisine ulaşan her kıraat ile istişhâd etmemiştir. O, her şeyden önce kıraatin senedinin sağlam, mütevâtir olup olmadığına bakmıştır[696]. Çünkü bütün kıraatler bir şekilde Arap kelamında kendilerine bir yer bulmaktadırlar[697]. Bu yüzden Ebû Hayyân senet açısından sağlam olan yedi kıraatı esas almış ve bunlarla istişhâd ederek kâidelerini bu mütevatir kıraatler üzerine bina etmiştir. İsterse bu kıraatler nahivcilerin kâide ve kıyâslarına muhalif olsun[698].

Kıraatler içinde en üstün ve sahîh olanlar kıraat-i seb'a olarak meşhûr olan mütevâtir kıraatlerdir. Bu kıraatlerin sahipleri; Nâfi' b. Abdirrahmân (ö.169/785), İbn Kesîr (ö.120/738), Âsım b. Ebi'n-Nucûd (ö.128/745), Hamza b. Habîb (ö.156/772), Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö.154/771), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805) ve İbn 'Âmir (ö.118/736)'dir[699]. Ebû Hayyân bu kıraatlere önem vermiş, onları savunmuş ve onlara hata isnâd eden nahivcileri ağır bir dille eleştirmiş, hatta onları dili bilmemekle ve küfürle ithâm etmiştir[700].

---

694 İbn Mâlik "صِرَاطَ الَّذِينَ" âyetini lâm'ın tahfifi ile okuyan bir bedevînin şâz kıraatini esas alıp kıyâsa mesnet teşkil etmiş ve diğer ism-i mevsullerin lâm'ın tahfifi ile okunabileceğine cevaz vermiştir. İbn Mâlik bu kıraatin sıhhatini ve sika râvîlerden rivâyet edilip edilmediğini bilmeden ismini zikretmediği bir bedevînin kıraatı ile istişhâd etmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 1005; Krş: el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 418.

695 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 417-418; es-Seyyid Abdulhamid, **Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf**, I, 58.

696 Ebû Hayyân "**nakil sahih olduğunda gereğini yapmak gerekir**" (**el-Bahru'l-Muhît**, II, 195) diyerek sahih senede sahip bir rivâyetle amel edilmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca *İrtişâfu'd-Darab* isimli eserinde rivâyeti sahih olan kıraatlerin, Basralıların görüşlerine ve rivâyetlerine muhalif dahi olsa, esas alınması gerektiğini zikreder. Bkz. **İrtişâfu'd-Darab**, II, 714.

697 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 508.

698 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 418.

699 İbnu'l-Cezeri, **en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-'Aşr**, I, 8-9; 'Itr, **el-Ehrufu's-Seb'a**, s. 340-343; Demirci, **Kur'ân Tarihi**, s. 183.

700 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 418.

Ebû Hayyân, mütevatir kıraatlere verdiği önemin bir göstergesi olarak her kıraat ile ilgili bir eser telif etmiştir: ***en-Nâfi' fî Kırâati Nâfi', el-Esîr fî Kırâati İbn Kesîr, el-Mevridu'l-Ğamr fî Kırâati Ebî 'Amr, el-Muznu'l-Hâmir fî Kırâati İbn 'Âmir, er-Ravdu'l-Bâsim fî Kırâati 'Âsım, er-Ramze fî Kırâati Hamza, Takrîbu'n-Nâî fî Kırâati'l-Kisâî.*** Ayrıca yedi kıraatin hepsi hakkında ***'İkdu'l-Leâlî fî'l-Kırââti's-Seb'i'l-'Avâlî*** isimli bir eser ile bu yedi kıraatin senetleri ile ilgili olarak ***el-Hulelu'l-Hâliye fî Esânîdi'l-Kırââti'l-'Âliye*** isimli bir eser telif etmiştir. Yedi kıraatin yanında Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'kâ' el-Mahzûmî el-Medenî (ö.130/747)[701], Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî (ö.205/820)[702] ve Zeyd b. Ali (ö.358/969)[703] gibi rivâyetleri sahîh olan kurrâ'nın kıraatleriyle de istişhâd etmiştir. Bu kıraatlerle ilgili olarak ***Ğâyetu'l-Matlûb fî Kırâati Ya'kûb*** *ve* ***en-Neyyirul-Celiy fî Kırâati Zeyd b. 'Ali*** isimli iki eser daha kaleme almıştır.

Ebû Hayyân genellikle kıraat-i seb'a ile istişhâd etmiştir. Çünkü bu kıraatler mütevâtir olup senedi sağlam ve râvileri güvenilirdir[704]. Bu kıraatlerin sahipleri fasîh Araplar olup adâlet sahibidirler. Birçoğu kıraatleri sahabeden almışlardır. Ayrıca değişik İslâm şehirlerinde kıraat ekollerinin en önde gelen temsilcileri durumundaydılar[705]. Bu yedi imâmın dışında Ebû Hayyân, Basralı veya Kûfeli dilcilerden olsun, bu yedi kıraatı nakleden, zaptı sağlam ve âdil olan râvilerden istişhâtta bulunmuştur[706].

Mütevâtir kıraatler arasında tercîh yapmayan Ebû Hayyân bu husûsta Kûfe ekolünün önde gelen nahivcilerinden Sa'leb'in yolundan gitmiştir[707]. Çünkü bu kıraatlerin hepsi sahihtir ve Hz. Peygamberden rivâyet edilmişlerdir. Her birinin Arap dilinde açık ve güzel vecihleri vardır. Bu yüzden birinin diğerine tercîhi

---

701 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 246, 445, 555; II, 110, 111, 118, 200, 668, vd.; Ebû Cafer hakkında bilgi için bkz. İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fî'l-Kıraâti'l-'Aşr**, I, 178.

702 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 684; III, 55; V, 176; VI, 103, 482; VIII, 22; IX, 425 vd. Ya'kûb b. İshâk hakkında bkz. İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fî'l-Kıraâti'l-'Aşr**, I, 186.

703 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 116, 146, 154, 161, 179; V, 190, 208; VI, 34, 410; VII, 192 vd.

704 Ebû Hayyân'a göre kıraat imamları ancak Allah Rasûlünden nakille okurlar. Bu yüzden yedi kıraat mütevatir olup onlarda hatanın vuku bulması mümkün değildir. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, II, 690. Ebû Hayyân'ın mütevatir kıraatler ile ilgili tutumu hakkında geniş bilgi için bkz. es-Sâlim, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 10-24.

705 İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fî'l-Kıraâti'l-'Aşr**, I, 8.

706 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 419.

707 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 455.

mümkün değildir. Müellifimiz "...إِلاَّ مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ..."-(*...Eliyle bir avuç içen müstesna...)*[708] âyetinde geçen "غُرْفَةً" lafzındaki ğayn harfinin fethi ve ref'i üzere rivâyet olunan iki kıraat arasında müfessir ve nahivcilerin yaptıkları tercîhleri zikrettikten sonra şunları ifâde eder:

"Müfessir ve nahivcilerin iki kıraat arasında zikrettikleri bu tercîhin hiç gereği yoktur. Çünkü bu kıraatlerin hepsi sahîh olup Hz. Peygamberden rivâyet edildikleri sabittir. Her birinin Arap dilinde açık ve güzel izahı vardır. Bu yüzden birini diğerine tercîh etmek mümkün değildir."[709]

Yine Ebû Hayyân, "...وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً..." -*(Musa'ya kırk gece (vahyetmek üzere) söz vermiştik.)*[710] âyetindeki "وَاعَدْنَا" fiilini "وَعَدْنَا" şeklinde elifsiz okuyan Ebû A'mr'ın kıraatini tercîh eden Ebû 'Ubeyd'in görüşünü naklettikten sonra iki kıraatin birini diğerine tercîh etmenin gereksiz olduğunu, zira ikisinin de mütevatir olup sıhhat bakımından aynı derecede olduklarını şu ifâdelerle zikreder:

"İki kıraatten birini diğerine tercîh etmenin bir anlamı yoktur. Çünkü her ikisi de mütevatir olup sıhhat bakımından aynı dereceye sahiptirler."[711]

Ebû Hayyân mütevâtir kıraatlerle istişhâd ederek nahiv ile ilgili kâidelerini ve hükümlerini bunlar üzerine bina eder. Ona göre bu kıraatler esas alınması gereken asıllardır. Mütevâtir kıraatlerin dışındaki diğer kıraatlere ise kâide bina etmez[712]. Ama bunları red yoluna da gitmez. Bu tür kıraatler için Arap dilinde uygun veya makul bir izah şekli arar[713]. Bazı kelimeleri açıklamak ve izah etmek maksadıyla içinde bazı ilaveler bulunan kıraatleri de tefsîr kabilinden sayar ve bu tür kıraatleri dikkate almaz[714].

---

708 Bakara (2), 249.

709 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 588.

710 Bakara (2), 51.

711 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 321. Ayrıca bkz. **a.g.e.,** III, 232.

712 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 423.

713 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 410; II, 628; X, 508.

714 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, I, 48; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 422.

Mütevâtir kıraatler konusunda hassas olan Ebû Hayyân kıraat sahiplerine hata isnâd eden, gerek Basralı gerek diğer ekollere mensup dilcilerin hepsine itiraz ederek eleştirmiş ve onlara karşı kıraatleri savunmuştur[715]. Çünkü nahiv kâideleri bu kıraatler esas alınarak tespit edilmelidir. Yoksa bazı nahivcilerin yaptığı gibi kıraatleri kendi kurallarına uydurmaya çalışmamalıdırlar. Aslolan Kur'ân'a ve mütevâtir kıraatlere kıyâstır. Kıraatlerin Arap diline ve kurallarına kıyâsı doğru değildir. Müellif bu husûstaki net tavrını, *el-Bahru'l-Muhît*'in değişik yerlerinde, kıraatleri hatalı bulan nahivcilere karşı itiraz ederek koymuş ve onları ağır bir dille eleştirmiştir. En ağır eleştirisini İbn 'Âmir'in "وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلاَدِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ..." -*(Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!..)*[716] âyetindeki "قَتْلَ" kelimesini ref', "أَوْلاَدَهُمْ" kelimesini nasb ve "شُرَكَاؤُهُمْ" kelimesini de cerr (...قَتْلُ أَوْلاَدَهُمْ شُرَكَائِهِمْ...) ile okuduğu kıraate İbn 'Atiyye ve ez-Zemahşerî'nin hata isnâd etmesine getirmiştir. Fâiline muzâf mastarla fâilin arasına mef'ûlun girmesinin ihtilâflı bir mesele olduğunu ve Basralıların şiir zarûreti hariç buna cevaz vermediklerini zikreder. Buna karşılık bazı nahivcilerin bu duruma cevaz verdiklerini ve doğru olanında bu olduğunu belirtir. Çünkü öz be öz Arap olan ve Arap lisanında lahn ortaya çıkmadan önce Kur'ân'ı Osmân b. Affân'dan alan İbn 'Âmir'in bu mütevâtir kıraatı ile Araplardan nakledilen bir çok beyit bunun câiz olduğunu göstermektedir. Bunun için İbn 'Atiyye, ez-Zemahşerî ve İbn Fâris'in bu kıraat hatalıdır demelerine iltifat edilmez. Ebû Hayyân daha sonra bu kıraatin sahîh olduğuna Kur'ân'dan ve Arap kelamından şâhitler getirerek muhaliflerin görüşünü çürütür[717].

Nahivcilerin İbn 'Âmir ve diğer kıraat imâmlarına hata isnâd etmelerini hoş karşılamayan müellifimiz onlara karşı eleştirilerini çekinmeden ortaya koyar[718]. Örneğin Ebû Ali el-Fârisî'yi "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ..." -*(Allah nezdinde hak din*

---

[715] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 753-754; III, 221-222.

[716] En'âm (6), 137.

[717] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 657-658.

[718] **A.g.e.**, IV, 521-522.

İslâm'dır...)[719] âyetindeki *İnne* [إِنَّ] harfinin hemzesini fetha üzere okuyan İbn 'Abbâs, el-Kisâî ve Muhammed b. İsa el-İsbehânî'nin kıraatine getirmiş olduğu uzak izahlar sebebiyle eleştirir. el-Fârisî'nin izahlarını zikrettikten sonra onu şöyle tenkit eder:

"Hiç kimsenin benzerini Arap dilinden getiremiyeceği şu uzak/garip izah şekillerine bak. Bunun sebebi onun Arap olmaması, Arap dilini, terkiplerini iyice araştırmaması ve şiirlerini ezberlememesidir.

Bu eserin mukaddimesinde zikrettiğimiz üzere nahiv tek başına Arap dilinde fasîh olanı bilmeye yetmez. Aksine Arap kelamına muttali olmak, onu tabiat haline getirmek ve bunu olabildiğince çok yapmak lazımdır."[720]

Bunlardan başka Ebû Hayyân, **"cer harfini tekrarlamadan mecrûr zamire atıf yapılması"** meselesinde Hamza kıraatini esas alır ve onunla istişhâd eder. Bu kıraatı hatalı bulan nahivcileri de ağır bir dille eleştirir[721]. Yine "...وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ..." -*(...Orada size geçim vasıtaları verdik...)*[722] âyetindeki "مَعَايِشَ" kelimesini "مَعَائِشَ" şeklinde hemzeli okuyan en-Nâfi' ve İbn 'Âmir kıraatini hatalı bulan nahivcilere karşı kıraatı savunur ve onu istişhâda asıl kabul eder[723].

Mütevâtir olmayan[724] şâz kıraatler konusunda ise Ebû Hayyân, bu tür kıraatleri reddetmek veya sahibine hata isnâd etmek yerine Arap dilinde onlara uygun bir izah tarzı aramayı tercîh eder. Bununla beraber müellif bunlara kâide bina etmez. Örneğin "كَلَّا إِنَّ الإِنْسَانَ لَيَطْغَى ● أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى"-*(Gerçek şu ki, insan azar. ●*

---

719 Âl-i İmrân (3), 19.

720 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 67-68.

721 **A.g.e.**, III, 497-500. Bu mevzu ile alakalı olarak ayrıca bkz. II, 387.

722 A'râf (7), 10.

723 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 15.

724 Ebû Hayyân'ın genel olarak mütevâtir olmayan kıraatler ile ilgili tutumu için bkz. es-Sâlim Yahya Atiyye, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî**, s. 26 vd. es-Sâlim burada, Ebû Hayyân'ın mütevâtir olmayan kıraatler ile ilgili tutumunu tayin edebilmenin zor olduğunu zikreder. Çünkü o, çoğu âlimlerin sened yönüyle zayıf olduğunu söyledikleri kıraatleri güçlendirdiğini, sahabeye nisbet edilen bazı kıraatleri savunduğunu ve bunları inkâr edenleri küfürle ithâm ettiğini, hatta bunlardan bir tanesini cumhurun kıraatine tercîh ettiğini ifâde eder.

Kendini kendine yeterli gördüğü için.)[725] âyetini kıraat imâmlarının çoğu "أَنْ رَآهُ" şeklinde hemzeden sonra bir elif ile okurken Kunbul[726], İbn Mucâhit'ten aldığı rivâyetinde elifin hazfi ile okumuştur. Kunbul bu kıraatin hatalı, câiz olmadığını bildirir. Ebû Hayyân buna karşı çıkarak Kunbul'un bu kıraatı hatalı görmemesi ve ona bir izah tarzı araması gerektiğini belirtir. Buna benzer haziflerin Arap dilinde var olduğunu zikrederek hem nesirden hem de nazımdan örnekler verir. Ardından **böyle bir hazfe kıyâs edilerek kâide bina edilemeyeceğini** fakat rivâyet sahîh olduğunda kabulünün vacip olduğunu, zira ister kıyâsa uygun ister şaz olsun tüm kıraatlerin Arap diline muvâfık geldiğini ilâve eder[727].

Şaz kıraatleri izah etmenin bir yolu da, Ebû Hayyân'a göre, onları Arap lehçelerinden birine hamletmektir. Bazen bir kıraat çok eski, unutulmaya yüz tutmuş bir lehçeye muvafık olabilir[728]. Bu yüzden o, başkasının hatalı bulduğu kıraatleri uygun bir lehçeye hamlederek onlara çıkış yolu arar[729]. Örneğin "لَكِنَّ هُوَ اللَّهُ رَبِّي"- *(Fakat O Allah benim Rabbimdir.)*[730] âyetindeki *Lâkinne* [لَكِنَّ] lafzını İbn 'Âmir ve bazı rivâyetlerinde en-Nâfi', vakf ve vasl halinde sonuna bir elif getirerek *Lâkinnâ* [لَكِنَّا] şeklinde okumuşlardır. Fakat çoğu kıraat sahibi vasl halinde elifsiz, vakf halinde ise elifle okumuşlardır. Çünkü bu kelimenin aslı "لَكِنْ أَنَا" idi, hemzenin harekesi *Lâkinne* [لَكِنَّ]'nin nûnuna nakledilerek hemze hazfedilmiş, daha sonra iki nûn idğâm edilmiştir. Ebû Hayyân, **Benû Temîm kabilesinin vasl halinde bu elifi isbât ettiklerini**, diğer bazı kabilelerinde zarûrî durumlarda elifli okuduklarını zikrederek bu kıraatin Benû Temîm lehçesine göre geldiğini ifâde eder[731]. Yine bu

---

725 Alak (96), 6-7.

726 Ebû 'Amr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Mahzûmî (ö.291/904)'dir. Kunbul olarak meşhûrdur. Kıraat imamı olup kendi asrında Hicâz bölgesinin en büyük kıraat âlimidir. Ayrıca Mekke'de emniyet müdürlüğü görevini ifa etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XIV, 84; a.m., **Ma'rifetu'l-Kurrâ**, I, 230; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, III, 226; İbnu'l-Cezerî, **Ğâyetu'n-Nihâye**, II, 165.

727 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 508.

728 **A.g.e.**, IV, 658.

729 **A.g.e.**, II, 628.

730 Kehf (18), 38.

731 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 178.

konuyla ilgili olarak Bakara sûresi 258. âyeti tefsîr ederken müellif aynı husûslara değinerek en-Nâfi' kıraatini Benû Temîm lehçesine hamleder. "...قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ..."- *(O da: Hayat veren ve öldüren benim, demişti.)* âyetinde geçen *Ene* [أَنَا] zamirini en-Nâfi', kendinden sonra fethalı veya zammeli bir hemze geldiğinde, sonundaki elifin isbâtı ile okurken diğerleri elifin hazfi ile okumuşlardır. Bütün kıraat imâmları vakf halinde elifin isbâtı üzerine icmâ etmişlerdir. Elifin hem vakf hem de vasl halinde isbâtı ise Benû Temîm'e ait bir husûsiyettir. Diğer lehçelere göre vasl halinde elif hazfedilir. Ebû Hayyân en-Nâfi'in bu kıraatinin **Benû Temîm lehçesine göre hamledilmesinin daha uygun ve fasîh olacağını** zikreder[732].

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Kur'ân ve mütevatir yedi kıraat, Ebû Hayyân'a göre, istişhâd mevzuunda esas alınması gereken birinci dereceden asıllardır. Mütevatir kıraatleri nahivcilerin kâide ve kıyâslarından üstün tutan müellif, bu kıraatleri takip edilmesi gereken deliller olarak görmektedir. O, bu kıraatlere ve sahiplerine hata isnâd eden nahivcilere karşı çıkmış ve kıraatleri savunmuştur. Aynı şekilde o, mütevatir olmayan kıraatlerin de hatalı görülmemesi gerektiğini, çünkü bunların Arap dilinde, hata isnâd edenlerin anlayamadıkları izah şekillerinin ve vecihlerinin bulunduğunu düşünür.

2- Hz. Peygamberin Hadîsleri

Arap dili kâideleri ile lügavî malzemenin tespitinde Kur'ân ve fasîh Arap kelamı, Arap dili bilginlerince ihtilafsız olarak istişhâda esas alınmışlardır. Buna mukabil, nahiv kâidelerinin tespitinde, hadîsle istişhâd konusu âlimler arasında ihtilâflı bir meseledir. Bu konu hicrî yedinci asırda İbn Mâlik'in fazla hadîsle istişhâd etmesi üzerine tartışılmış ve birbirine zıt iki görüş ortaya çıkmıştır: Hadîsle istişhâda cevaz verenler ve buna karşı çıkanlar. İbn Harûf (ö.609/1212), İbn Mâlik, er-Râzî el-Esterâbâdî (ö.686/1287), İbn Hişâm (ö.761/1360) ve İbnu'd-Demâmînî adıyla tanınan Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö.827/1424) hadîsle istişhâda cevaz verirlerken[733] İbnu'd-Dâi' (ö.680/1281) ve Ebû Hayyân buna karşı çıkarlar. Daha

[732] **A.g.e.**, II, 627-628.

[733] Günümüz araştırmacılarından Muhammed Ahmed el-Harrât ve Mahmud Feccâl, *Hizânetu'l-Edeb* yazarı el-Bağdâdî'nin nahiv kaidelerinin tespitinde hadîsle istişhâda cevaz verdiğini ifâde etmektedirler. Abdulmun'im Ahmed et-Tıkrîtî ise el-Bağdâdî'nin orta yolu tutan eş-Şâtıbî'yi

sonra bu iki görüş arasında uzlaşmacı bir yol tutan Ebû İshâk eş-Şâtıbî (ö.790/1388) ile başlayan ve es-Suyûtî (ö.911/1505) ile devam eden eklektik görüş ortaya çıkmıştır[734].

Hadîsle istişhâdın câiz olmadığını ilk ileri süren kişi Ebu'l-Hasen İbnu'd-Dâi'dir. Ona göre Sîbeveyh ve diğer nahiv imâmlarının hadîsle istişhâdı terk etmelerinin sebebi hadîslerin mana üzere rivâyetine[735] cevaz verilmesidir. Bu yüzden onlar Kur'ân'a ve Araplardan gelen fasîh nakillere itimat ettiler. Eğer âlimlerin, mana ile rivâyetin cevazına dâir açık beyanları olmasaydı Hz. Peygamberin sözleri, gramer kurallarının tespitinde, istişhâda daha layık olurdu. Zira o, Arapların en fasîhi idi. İbn Harûf'un hadîsle çok istişhâd ettiğini zikreden İbnu'd-Dâi', eğer bunu hadîsleri ezberlemek veya onlarla teberrük maksadıyla istişhâd etmişse bunun güzel olacağını, yoksa öncekilerin yapılması gereken bir şeyi gözden kaçırdıklarını düşünüyorsa bunun zannettiği gibi olmadığını ifâde eder[736].

İbnu'd-Dâi'den sonra hadîsle istişhâda genel manada karşı çıkan ve bu mezhebi savunan kişi Ebû Hayyân'dır. O bu konudaki görüşlerini ve delillerini *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde İbn Mâlik'i fazla hadîsle istişhâd etmekle eleştirirken ortaya koyar ve şöyle der:

"Bu müellif (İbn Mâlik) eserlerinde, Arap dilinin küllî kâidelerini tespit ederken hadîslerle hayli istişhâd etmiştir. İbn Mâlik'ten başka, ne mütekaddimûn ne de müteahhirûn nahivcilerden bu yolu takip eden başka birini görmedim. Basralı nahiv imâmlarından Ebû 'Amr b. el-'Alâ, İsa b. Ömer, el-Halîl ve Sîbeveyh ile Kûfe mektebi nahiv imâmlarından Muâz, el-Kisâî, el-Ferrâ, Ali b. el-Mubârek el-Ahmer ve Hişâm ed-Darîr gibi nahiv ilmini ilk tesis eden, Arap lisânından hükümler çıkaran ve

---

takip ettiğini ifâde eder. Bunlardan farklı olarak Muhammed Fulful, nahiv konularında, el-Bağdâdî'nin, hadîsle istişhâda cevaz vermeyenlerin yolunu benimsediğini zikreder. Bunu ispatlamak için de müellifin nahivle ilgili hadîsler karşısındaki tutumunu misaller vererek zikreder. Bkz. Muhammed Fulful, "Mevkıfu Abdilkâdir el-Bağdâdî mine'l-İhticâci bi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi fi'n-Nahvi'l-'Arabiy", **Mecelletu Câmi'ati'l-Ba's**, Sayı: 8, Eylül 1990, s. 191-201.

734 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 9 vd.; Mahmud Şukrî el-Âlûsî, **İthâfu'l-Emcâd fî mâ Yasihhu bihi'l-İstişhâd**, (Thk. Adnan Abdurrahmân ed-Dûrî), Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1982, s. 77-88; Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhad**, s. 193-206.

735 Hadislerin mana ile rivâyeti ile ilgili bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs**, (Thk. Ali Hasan Ali), Dâru'l-İmâm et-Taberî, Kahire 1992, III, 137; Ahmet Tahir Dayhan, "İlk Dönem Hadis Tarihinde Mana ile Rivâyet Meselesi", **İslâmî Araştırmalar**, Cilt:13, Sayı:1, 2000, s. 93.

736 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 26; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 10.

ölçüler vazeden nahivciler böyle bir şey yapmamışlardır. Onları, bu iki ekole mensup müteahhirûn âlimler ile Bağdat ve Endülüs gibi farklı iklimlerdeki diğer nahivciler de aynı şekilde takip etmişlerdir. Müteahhirûn âlimlerden bazıları arasında bu konu bahis mevzû olmuş ve şöyle demişlerdir: Âlimler hadîslere, bizzat Hz. Peygamberin lafzı olduğu noktasında kesin olarak güvenememeleri sebebiyle onlarla istişhâd etmekten çekinmişlerdir. Eğer onlara (Hz. Peygamberin bizzat lafzı olduğuna) güvenselerdi, hadîsler, küllî kâidelerin tespitinde Kur'ân ile aynı konumda olurlardı. Bunun böyle olmasının iki sebebi vardır:

Birincisi: *Râvîler mana üzere nakli câiz görmüşlerdir. Bu yüzden Hz. Peygamberin, kendi zamanında cereyan etmiş bir hâdise hakkında söylediği bir söz öylesine farklı lafızlarla rivâyet edilmiş ki insan neredeyse Rasulullah (s.a.v.)'ın bu lafızları söylemediğine kesin kanaat getirecektir. Örneğin* "زَوَّجْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ"[737] *: "Kur'ân'dan ezberlediklerin karşılığında seni onunla **evlendirdim**",* "مَلَّكْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ"[738] *: "Kur'ân'dan ezberlediklerin karşılığında **onu sana verdim**",*[739] "خُذْهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ" *: "Kur'ân'dan ezberlediklerin karşılığında **onu al**" ve benzeri lafızlarla*[740] *vârid olan bu olaydan kesin olarak şunu anlıyoruz ki Hz. Peygamber bu sözlerin bütününü söylememiş, hatta onun bunlardan birini dediğini de kesin olarak söyleyemeyiz. Muhtemelen Hz. Peygamber bu lafızlara müradif başka bir söz söylemiş ve râvilerde bu sözün müteradifi lafızlarla olayı nakletmişlerdir. Çünkü onlara göre mana ile rivâyet câiz olup Hz. Peygamberin bizzat sözlerinin olması önemli değildir. İstenen manadır, özelliklede semâ'ın önemsendiği ve hadîslerin yazı ile kayıt altına alınmadığı, hafızaya itimad edildiği dönemde. Onlara göre hadîsi ezberleyen kişi manayı ezberleyendir. Lafzın ezberlenmesi ise gerçekten uzak bir varsayımdır. Özellikle de râvînin*

---

737 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 135, Nikah 40; Ebû Davud Suleyman b. el-Eş'as, **Sunenu Ebî Davud**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, II, 587, Nikah 30; et-Tirmizî Ebû İsa Muhammed b. İsa, **Sunenu't-Tirmizî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, III, 422, Nikah 23.

738 el-Buhârî, **es-Sahîh**, VI, 109, Fedâilu'l-Kur'ân 22.

739 Bu lafızla rivâyet edilen bir hadîse rastlayamadık.

740 ***İthâfu'l-Emcâd fî mâ Yasihhu bihi'l-İstişhâd*** isimli eseri tahkik eden Abdurrahmân ed-Dûrî, bu hadîsin tahricini yaparak on üç farklı rivâyetini zikreder. Bkz. el-Âlûsî, **İthâfu'l-Emcâd**, s. 83-84.

sadece bir kez duyduğu ve kendisine imlâ edilmeyen uzun hadîslerin lafzî olarak ezberlenmesi çok uzak bir ihtimaldir. Süfyân es-Sevri'den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: "Size duyduğum gibi hadîs naklediyorum diye söylersem sakın bana inanmayın. O manadır." Her kim hadîslere kısaca bir göz atsa râvîlerin mana ile rivâyet ettiklerini yakînen anlar[741].

---

741 Hadislerin mana ile rivâyeti öteden beri hadisçiler arasında tartışılagelmiş bir mevzudur. **Ashâbu'l-Me'ânî** denen bazı hadisçiler mana ile rivâyeti caiz görürken, **Ashâbu'l-Hurûf** denen diğer bazıları buna cevaz vermemişlerdir. Bu konu hadisçiler kadar dilciler açısından da önemlidir. Çünkü Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak durumunda olan hadislerle istişhâd konusunda nahivcilerin tutumu nasıl olacaktı? Ebû Hayyân yukarıda zikredildiği üzere, hadislerin mana ile rivâyet edilmeleri sebebiyle mutekaddimûn nahivcilerin onlarla istişhâd etmekten çekindiklerini ifade etmiştir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir. Mana ile rivâyet hadislerle istişhâd için bir engel midir? Bu soruya ilk bakışta verilecek cevap evet engeldir. Çünkü mana ile rivâyette râvîler kendi anladıkları veya akıllarında kaldığı şekliyle hadisin manasını lafızlara döktükleri için hadisin metni tamamıyla Hz. Peygambere ait olmamaktadır. Yani râvînin lafzı Hz. Peygambere mal edilmektedir. Bu konuya farklı açıdan bakmak mümkündür. Bunun için de şu soruları sormamız ve cevaplamamız gerekir. Hadisleri mana ile rivâyet eden raviler hangi devirde yaşamışlardır? Hadislerin yazıya aktarılması ne zaman başlamış ve ne zaman tamamı tedvîn edilmiştir? İnanıyoruz ki bu soruların cevabı hadislerle istişhâd mevzuuna açıklık getirecektir. Çünkü hadislerin tümünün mana ile rivâyet edildiğini farzetsek dahi eğer râvî ihticâc asrında yaşamışsa naklettiği hadislerin hepsiyle istişhâd etmek gerekir. Çünkü o dönemdeki insanlar fasih addedilip, değil Hz. Peygamberden naklettiği hadislerle, onların sıradan sözleriyle dahi istişhâd edilmektedir. Buna karşılık ihticâc asrından sonra yaşayan râvîlerin şifâhî olarak rivâyet ettikleri bu tür hadislere lahn karışma şüphesi olduğundan bu hadislere temkinli yaklaşmak gerekir. Hadislerin yazıya aktarılması meselesine gelince. Hadis literatüründe konuyla ilgili olarak, daha Hz. Peygamberin sağlığında hadislerin kayıt altına alındığına dair rivâyetler meşhurdur. Gerek sahabe gerek tâbiînden bir çok kişi işittikleri veya topladıkları hadisleri sahîfe, cüz, risâle, kurrâse, kitâb vb. tabir edilen defterlere yazmışlardır. Bununla ilgili olarak Muhammed el-A'zamî, hicri 150'li yıllara kadar, hadisleri yazan ve onlardan yazarak rivâyet eden sahabe ve râvîleri bir araya toplamıştır. Sahâbeden elli kişinin hadis yazdığını ve daha sonra hicri 150'li yıllara kadar 390 kişinin yazarak rivâyet ettiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur (Muhammed Mustafa el-A'zamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, (Trc. Hulûsi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 34-161).

Fakat bu kadar kişinin yazarak rivâyet etmiş olmasına rağmen ne kadar hadisin ihticâc asırları içinde kayıt altına alındığına veya ne kadarının şifâhî olarak nakledildiğine dair elimizde net bir rakam maalesef yoktur. Umumi kanaate göre hadisler en az bir asır sözlü olarak rivâyet edilmişlerdir. Hadislerin tedvini için ilk emri veren Ömer b. Abdil'azîz (ö.101/720) olup bu görevi ilk yerine getiren kişi ise İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö.124/742'dir (el-A'zamî, **a.g.e.**, s. 19). Buna göre hadislerin tedvin edilmeye başlandığı dönem hicri ikinci asrın başları sayılmaktadır. Fuad Sezgin, kitapların ortaya çıkmaya başladığı bu dönemde dahi hadislerin bir kısmının şifâhî olarak nakledildiğini ifade eder. Ona göre hadis kitaplarının, hangi devirden sonra, malzemesini tamamen yazılı kaynaktan aldığı hususunda kesin bir şey söylemek çok zordur (M. Fuad Sezgin, **Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1956, s. 15). İhticâc asrının sonu ile tedvîn dönemi arasındaki zaman zarfında, yazıyla rivâyet edilen hadislerin yanında sözlü olarak manayla rivâyet edilen hadislerin olması da mümkündür. Bu hadisler, sözleriyle istişhâd edilmeyen râvîlerce nakledildiği gibi sayısı da bilinmemektedir. Bu tür rivâyetlere bakarak hadislerin tümünün manayla rivâyet edildiği, dolayısıyla istişhâd edilmemesi gerektiği gibi bir sonuca varmak yanlış olabileceği gibi hadislerin hepsi ilk dönemden beri yazıyla tespit edilmiştir, bu yüzden rivâyetlerin hepsiyle istişhâd etmek câizdir, demek de hatalı olsa gerektir. Buna göre, el-Hadır'ın da vardığı sonuca uygun olarak, hadis usûlü kaidelerinin işletilerek Hz. Peygambere lafzen aidiyeti kuvvetli olan hadislerin istişhâda esas alınması gerektiğini söylemenin doğru bir karar olduğu kanaatindeyiz.

İkincisi: *Rivâyet edilen hadîslerin çoğunda lahn vuku bulmuştur. Çünkü râvilerin çoğu aslen Arap değillerdi. Arap dilini de nahiv tahsîl ederek öğrenmemişlerdi. Bu yüzden rivâyet ettikleri hadîslerde bilmeden lahn vuku bulmuş, konuşmalarında ve rivâyetlerinde fasîh olmayan ibâreler vârid olmuştur. Biz şüphe götürmez ve kat'î sûrette biliyoruz ki Hz. Peygamber (s.a.v.) insanların en fasîhi idi. En fasîh dil ile konuşur; en güzel, en meşhûr ve en akıcı terkiplerle söz söylerdi. Kendi lehçesinin dışında başka bir lehçe ile konuştuğunda, mucizevî bir tarzda Allah'ın kendisine, hiçbir insânî vâsıta olmaksızın, öğretmesi ile o lehçe sahipleriyle konuşurdu. en-Nemr b. Tevleb ve farklı lehçelere sahip kabilelerden gelen heyetlerle konuşması bunlara örnektir. Ebû Abdillâh İbnu'l-A'râbî, Allah ona rahmet etsin ne güzel adamdı. O, inkârcı bir topluluğa rastlamıştı da kendisine Kur'ân'da lahn olduğunu söyleyen o insanlara şöyle demişti: "Yazıklar olsun size! Hadi onun peygamber olduğundan şüphe ettiniz. Arap olup olmadığından da mı şüpheniz var!"*

Merhum müellif (İbn Mâlik), kendince nahivcileri eleştirmiş ve hadîslerde vârid olan lafızlarla çokça istişhât etmiştir. Fakat o bu konuyu iyice araştırmamış ve bu alanda söz sahibi olanların yolundan gitmemiştir... İbn Mâlik'e talebelik eden ve onun hakkında İbnu'l-Hâcib'in Mukaddimesinde bazı bilgiler veren Kâdi'l-Kudât Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhim b. Cemâ'a el-Kinânî el-Hamevî, İbn Mâlik'in istişhâd ile ilgili bu mevzusu konu edildiği sırada bizlere şunu nakletti. O hocasına şöyle demişti: "Efendim, bu hadîsi Arap olmayanlar nakletmişler ve bu rivâyetlerinde Hz. Peygamberin lafzı olmadığı anlaşılan bazı ibâreler vârid olmuştur." İbn Mâlik'in buna hiç cevap vermediğini nakletti."[742]

Ebû Hayyân bütün bunları zikrettikten sonra kendisini böyle bir açıklamaya sevk eden sebebe değinerek şunları belirtir:

"Bu meseleyi uzun uzadıya ele aldık ki mübtedilerden biri çıkıp da şunu demesin; nahivcilere neler oluyor, içlerinde Müslüman'ı ve kâfiri olduğu halde Arap kelamından istişhâtta bulunuyorlar da Buhârî, Müslim ve diğer adâlet sahibi kimselerin rivâyet ettikleri hadîslerle neden istişhâd etmiyorlar? Bu

---

[742] Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, No: 4916, Cilt: VII, 120b-122b; Krş. es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 23-25; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 10-12; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 430-432.

zikrettiklerimizi iyice mütalaa ederse nahivcilerin niçin hadîsle istişhâd etmediklerini anlar."[743]

Hadîsle istişhâda cevaz verenler, İbnu'd-Dâi' ve Ebû Hayyân'ın ileri sürdükleri delilleri çürütme noktasında şunları zikrederler:

1- Râvilere göre asl olan lafız ile nakildir. Mana ile rivâyete cevaz vermenin anlamı, bunun sadece aklen, teorik olarak mümkün olmasıdır. Kaldı ki lafızlar değiştirilmiş olsa dahi bunu yapan kişiler fasîh Araplar olup sözleriyle istişhâd câizdir. Ayrıca hadîs âlimleri hadîslerin tespit ve rivâyetinde titiz davranmış şüphelendikleri yerleri eserlerinde zikretmişlerdir. Râvilerin çoğu sahabeden veya tâbiînden olup hadîsleri Hz. Peygamber döneminde yazmaya başlamışlardı[744]. Abdullah b. 'Amr b. el-'Âs, Ömer b. Abdilazîz, (ö.101/719), ez-Zuhrî (ö.124/742), İbn Ebî 'Urûbe (ö.156/773), er-Rabî' b. Sabîh (ö.160/777) gibi kimseler hadîsleri o dönemde tedvîn edenlerden bazılarıdır. Bunlardan sonraki tabakalarda hadîs yazımı yaygınlaşmıştır. Bu ilk tabakada tedvin edilen hadîslerin Hz. Peygamberin lafzı olduğu inancı ağır basmaktadır. Eğer bu tabakada bir lafız müteradifi ile değiştirilmişse bunu sözüyle istişhâd olunan fasîh Arap yapmıştır. Bu tabakadan sonra bazı rivâyetlere şüphe girmişse bu çok az olup şiir ve Arap kelamı ile kıyâs bile edilmez. Çünkü Arap şiirinin çoğu muhtelif rivâyetlerle nakledilmiştir. Hatta bazı şiirler uydurmadır. Nahivciler muhtelif rivâyetlere sahip Arap kelamıyla istişhâd edip dururlarken, senet ve metin yönünden ondan daha sağlam olan hadîslerle istişhâd etmeleri daha uygun olurdu[745].

2- Rivâyet edilen bazı hadîslerde lahnin vuku bulması –eğer varsa- çok nâdir bir olaydır ve bunun üzerine hüküm bina edilmez. Âlimler bu tür hadîslere karşı dikkatli davranmış ve hiç kimse onlarla istişhâd etmemiştir. Bu bir kaç hadîs yüzünden geniş bir hadîs servetinden istişhâdı menetmek de doğru değildir. Bu tıpkı bazı insanların Kur'ân'da lahn yapması yüzünden onunla istişhâdı yasaklamak gibidir. Âlimler hadîslerin rivâyetine özen göstermiş, biri lahn yaptığında onu azarlamışlar, hatta bu hatası sebebiyle onun cehenneme gireceğini

---

743 Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, VII, 122b. Krş. es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 25; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 12; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 432.

744 Hadislerin tedvini ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-A'zamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, İstanbul 1993.

745 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, s. 50-52; Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 215-217.

söyleyenler dahi olmuştur. Hadîsler mevzuundaki bu titizlik, geleneksel olarak günümüze kadar intikal etmiştir. Gerek ilk devir hadîs imâmları gerekse onlardan sonra gelen muhaddisler lahn konusunda çok titiz davranmış, rivâyetlerde vuku bulan hatalı kullanımların düzeltilmesi husûsunda uyarılarda bulunmuşlardır. Çünkü kendilerinden rivâyet ettikleri insanların fasîh olduklarını ve onlardan lahn vuku bulamayacağına dikkat çekmişlerdir. Eğer ilk devir nahiv âlimleri muhaddislerin daha sonra ortaya koyduğu zengin hadîs birikimine sahip olsalardı, istişhâdlarını Kur'ân'dan sonra sadece Hz. Peygamberin hadîslerine hasrederlerdi. Muhaddislerin hassas ölçüleri karşısında şüpheden hâlî kalmayan şiir ve rivâyetlere asla iltifat etmezlerdi[746].

3- Hadîsle istişhâda cevaz verenler, Ebû Hayyân'ın mütekaddimûn ve müteahhirûn nahivciler ile Bağdat ve Endülüs gibi farklı iklimlerde yetişen nahiv âlimlerinin hadîsle istişhâd etmedikleri husûsundaki iddiasına karşı şunu ileri sürerler: Ebû Hayyân'ın bu iddiası geçersizdir. Çünkü gerek Sîbeveyh, el-Kisâî, el-Ferrâ, el-Muberrid, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, İbn Hâleveyh, ez-Zemahşerî, gibi mütekaddimûn ve müteahhirûn nahivciler[747], gerekse eş-Şerîf es-Sakallî, eş-Şerîf el-Gırnâtî, İbnu'l-Hâc, İbnu'l-Habbâz, Ali eş-Şelevbîn, es-Sîrâfî, es-Saffâr gibi Endülüs ve diğer memleketlerde yetişen nahivciler hadîsle istişhâd etmişlerdir[748]. Hatta İbnu't-Tayyib Ebû Hayyân'ın bizzat hadîsle istişhâd ettiğini ifâde etmektedir[749].

Bu mezhebin görüşlerinin büyük bir kısmı İbnu'd-Demâmînî'ye aittir. Hadîsle istişhâdı benimseyen İbn Mâlik, İbn Hişâm ve diğerlerinin delilleri, İbnu'd-Demâmînî'nin *Şerhu't-Teshîl* isimli eserinde Ebû Hayyân'a yaptığı itirazlarda ifâdesini bulmaktadır. Bu mezhebin müdafaası sadedinde yapılan

---

746 el-Efğânî, **a.g.e.**, s. 52-54.

747 M. Reşit Özbalıkçı, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında, tespit edebildiği kadarıyla, yedi yerde hadîsten istişhatta bulunduğunu zikretmektedir. Ayrıca onun, istişhatta bulunduğu bu ifâdelerin hadîs olduklarına dair herhangi bir işârette bulunmadığını, adeta onları gizlemeye çalıştığını, bu yüzden onun ne kadar hadîsle istişhad ettiğini söylemenin kolay olmadığını belirtir. Daha sonra el-Kisâî, el-Ferrâ, el-Muberrid, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, İbn Hâleveyh gibi nahivcilerin hadîsle istişhâd ettiklerine dair bazı örnekler sunar. Bkz. Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 224-231; Muhammed Fulful, Halil b. Ahmed'in bir, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ta on, el-Muberrid'in *el-Muktedab*'ta üç ve İbnu's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-Nahv* isimli eserinde üç hadîsle istişhatta bulunduğunu zikreder. Bkz. Muhammed Fulful, "Mevkıfu Abdilkâdir el-Bağdâdî", s. 192-193.

748 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, s. 54; Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 221-222.

749 el-Efğânî, **a.g.e.**, s. 54.

nakillerin hemen hepsi ona dayanmaktadır[750]. O, İbn Mâlik'in hadîsle çok istişhâd ettiğini ve bu yüzden Ebû Hayyân'ın onu tenkit ettiğini belirttikten sonra bu durumu bazı hocalarına arz ettiğini ve İbn Mâlik'in görüşünü isabetli bulduklarını ifâde eder[751]. Çünkü bu konuda istenen yakîn değil zann-ı gâliptir. Kaldı ki şer'î hükümlerin kaynağı da zann-ı gâliptir. Lügatle ilgili lafızların ispatında ve nahiv kâidelerinin tespitinde esas alınan malzemenin lafzî olarak nakledildiğine dâir zann-ı gâlibin olması yeterlidir. Çünkü istişhâda konu olan rivâyetlerin değiştirilmediğine dâir zann-ı gâlip vardır. Aslolan da değiştirmemektir. Özellikle hadîsçilerin ve usûlcülerin, lafızların zaptında ve nakillerin araştırılmasında titiz ve tavizsiz bir tutum takınmaları, mana ile nakle cevaz vermekle birlikte bu yola müracaat etmeyip lafzî rivâyete önem vermeleri hadîslerin değiştirilmeden nakledildiğine dâir kanaati güçlendirmektedir. Ayrıca mana üzere rivâyetin cevazı meselesi, tedvin edilmeyen ve yazılmayan hadîslerle ilgilidir. Tedvîn edilen ve kitaplara geçen hadîslerin lafızlarının değiştirilmesi husûsunda bir ihtilaf yoktur. İbnu's-Salâh, âlimlerin, mana üzere rivâyet ile ilgili ihtilaflarını zikrettikten sonra konu ile ilgili olarak şunları belirtir:

"Bu ihtilaf –bildiğimiz kadarıyla- kitaplarda yazılı olan hadîsler ile ilgili değildir. Hiç kimsenin bir müellifin kitabındaki lafzı değiştirip onun yerine başka bir lafız koymaya hakkı yoktur."[752]

İbnu'd-Demâmînî'ye göre hadîslerin ve rivâyetlerin çoğu, dil bozulmadan önce ilk asırlarda tedvîn edilmişlerdir[753]. Bu dönemde değişiklik yapılmış olsa

---

750 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 434; Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 201.

751 Hasan el-Havvâm, ed-Demâmî'nin, hocası Sirâcuddîn el-Bulkînî (ö.805/1403) ile arasında geçen mektuplaşmaya dayanarak, ed-Demâmî'nin meseleyi arz ettiği hocaları arasında muhtemelen el-Bulkînî'nin olduğunu ve hocasının İbn Mâlik'in görüşünü isabetli bulduğunu zikreder. Bkz. Riyâd b. Hasan el-Havvâm, **el-İstidlâl bi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyyeti'ş-Şerîfe 'alâ İsbâti'l-Kavâ'idi'n-Nahviyye –Mukâtebetun beyne Bedruddîn ed-Demâmînî ve Sirâcuddîn el-Bulkînî-**, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1998, s. 7-8.

752 İbnu's-Salâh Ebû 'Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, **'Ulûmu'l-Hadîs**, (Thk. Nureddîn 'Itr), Dâru'l-Fikr, Şam 1986, s. 214.

753 Konu ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunda hadîslerin tedvin edildiği tarih üzerine vurgu yapılmaktadır. ed-Demâmînî'nin, hocası İbn Haldûn (ö.808/1406)'un, hadîslerin ilk asırlarda tedvin edildiğine dair görüşünü nakletmesi ve daha sonra *el-İktirâh* şârihlerinden İbn 'Allân (ö.1057/1648)'ın, İbn Haldun'un bu görüşüne karşı çıkarak, hadîslerin, dilin duruluğunu kaybedip bozulduktan sonra, tabiîn asrında tedvin edildiğini zikretmesi, konu ile ilgili çalışma yapanları, hadîslerin tedvin tarihi üzerine yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Bkz. Muhammed Huseyn el-Hadır, "el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Luğa", **el-Hidâyetu'l-İslâmiyye**, Cilt:10, Cüz: 3, Kasım 1937,

dahi, bunu, sözleriyle istişhâd edilen kişiler yapmıştır. Yapılan en büyük değişiklik ise bir lafzın yerine yine kendisiyle istişhâd edilebilecek başka bir lafzın konmasından ibarettir. Bu da istişhâdın sıhhatine herhangi bir halel getirmemektedir[754].

el-Efğânî, hadîs birikiminin daha sonraki ulemânın elinde daha fazla olacağı noktasından hareket ederek İbn Mâlik'in hadîsle fazla istişhâdını makul görür. Hatta bu hadîs servetinin Ebû 'Amr b. el-'Alâ, el-Asma'î ve Sîbeveyh gibi nahivcilerin elinde olması durumunda ona sıkı sıkıya yapışacaklarını ve onu esas alacaklarını zikreder. Ayrıca bu âlimlerin Ebû Hayyân'a, dar görüşlülüğü ve kısır düşüncesi sebebiyle en ağır tenkitlerini yönelteceklerini ifâde eder[755].

Sözlerine devamla el-Efğânî, âlimlerin geçmişten günümüze kadar hadîsle istişhâd ettiklerini zikrederek son devir âlimlerinden Tâhâ er-Râvî (ö.1365/1946)'nin hiçbir şart koşmaksızın sahîh hadîslerle istişhâd ettiğini belirtir. Bazı hadîslerin Arap olmayanlar tarafından rivâyet edilmesi ile ilgili olarak itiraz edenlere şunu söylediğini nakleder:

"Hadîs rivâyet edenler arasında Arap olmayan yabancıların bulunduğunu söylemek bir şey ifâde etmez. Çünkü aynı şey, istişhâd olunan şiir ve nesir râvîleri için de söz konusudur. Bu râvîler arasında birçok yabancı vardır. Acaba bize yalan söyleyen, lahn yapan ve şiirin veznini bozan Hammâd er-Râviye ile aynı kefeye konabilecek bir muhaddis gösterebilirler mi? Ne var ki Kûfeli dilciler ve onları takip eden nahivciler Hammâd'ın rivâyetleriyle istişhâd etmekten geri durmadılar. Buna karşılık hadîsle istişhâd etmekten çekindiler... Sonra lügatçilerin kabul ve istifâde ettiği bu tatlı ve zengin kaynağı nahivcilerin neden küçümseyip ihmal ettiklerini anlayamıyorum. Zira bu kaynak sâyesinde verimli olan lügat sahası kadar nahiv alanı kurak ve verimsiz olmuştur."[756]

---

s. 176-180; Ahmed Harfûş, "el-Hadîsu'n-Nebevî Masdarun min Masâdir'n-Nahv", **Advâu'ş-Şerî'a**, Sayı: 6, Cumâdiye's-Sânî 1395/Haziran 1975, s. 288 vd.

754 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 13.

755 el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, s. 49-50.

756 el-Efğânî, **a.g.e.**, s. 54-55.

Hadîsle istişhâda cevaz verenler ile buna karşı çıkanlar arasında orta yolu tutan eş-Şâtibî, lafızların rivâyetinde özen gösterilen hadîslerle istişhâdın câiz olduğunu zikreder. *el-Elfiye* şerhinde şöyle dediği nakledilmektedir:

"Nahivcilerden hiç birinin Hz. Peygamberin hadîsleriyle istişhâd ettiğini görmüyoruz. Onlar, topuklarına bevleden küstah ve kaba Arapların sözleri ile içinde fuhuş ve müstehcenlik bulunan şiirleriyle istişhâd ederken diğer taraftan sahîh hadîsleri, mana ile rivâyet edildikleri, dolayısıyla rivâyetleri ve lafızları değiştiği için terk etmişlerdir... hadîslere gelince, bunlar iki kısımdır:

1- Râvîlerin, lafzından çok manasına önem vererek rivâyet ettikleri hadîsler. Bunlarla istişhâd câiz değildir.

2- Râvilerin özel bir gâyeyle lafzına itina gösterdikleri hadîsler. Hemdân ve Vâil b. Hucr'a gönderiği mektuplar ile Emsâl-i Nebeviyye türünden Hz. Peygamberin fesâhatini göstermek maksadıyla nakledilen hadîsler gibi. Bu tür hadîslerle istişhâd etmek câizdir. İbn Mâlik mutlak yapılması gereken bu ayırımı yapmamış, bütün hadîsleri içine alan bir genellemede bulunmuştur. Ondan önce, İbn Harûf hariç, bu görüşte olan başka bir nahivci bilinmemektedir. İbn Mâlik bazı konularla ilgili olarak birkaç hadîs zikretmiş ve bunun üzerine İbnu'd-Dâi'in şunu söylediği nakledilmektedir:

'İbn Mâlik'in bu hadîsleri istişhâd maksadıyla mı yoksa sırf örnekleme gâyesiyle mi zikretti bilemiyorum.'

O (İbnu'd-Dâi') şöyle dedi: Gerçek şu ki İbn Mâlik bu konuda yanılmıştır. O (hadîsle iştişhâd mevzusunu) hadîslerin mana ile rivâyet edilmediği esası üzerine bina etmiştir ki bu da zayıf bir görüştür."[757]

eş-Şâtıbî, ne Ebû Hayyân ve onun yolundan gidenlerin görüşünü benimsemekte ne de İbn Mâlik'in yaptığına razı olmaktadır. Ne var ki bu tutumu sergileyen yegâne âlim eş-Şâtıbî değildir. es-Suyûtî, onu takip ederek *el-İktirâh*'ta şunları zikretmektedir:

"Rasulullah'ın sözlerine gelince, onun, söylediği lafızlarla rivâyet edildiği kesinleşmiş olan hadîslerle istişhâd edilir ki bu da çok nadirdir. Bu tür hadîsler

---

[757] el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 13; el-Âlûsî, **İthâfu'l-Emcâd**, s. 87-90.

kısa olup çok azdır. Hadîsler mana ile rivâyet edilmiş olup tedvin edilmeden önce müvelled Araplar ile yabancıların ellerine geçmiş, bu insanlar da onları kendi ifâdeleriyle rivâyet etmişlerdir. Kimisini kısaltmış kimisine de ilavelerde bulunmuş veya takdim te'hir yaparak lafızların yerlerini değiştirmiş ya da lafızları başka kelimelerle değiştirmişlerdir. Bu sebeple herhangi bir konu ile ilgili bir hadîsin çeşitli ifâdelerle farklı şekillerde rivâyet edildiğini görüyoruz. Bu yüzden İbn Mâlik'in hadîslerde vârid olan lafızlarla nahiv kâidelerini tespit etmesi yadırganmıştır."[758]

es-Suyûtî, yukarıda değindiğimiz İbnu'd-Dâi' ve Ebû Hayyân'ın görüşlerini zikrettikten sonra **bu iki âlimin mezhebinin sahîh olduğuna delalet eden diğer bir husûsun** da İbn Mâlik'in "أكلوني البراغيث"-*(Sivrisinekler beni ısırdı.)* lügatine *es-Sahîhayn*'da nakledilen "يَتَعَاقَبُونَ فيكم مَلائكة بالليل ومَلائكة بالنهار"-*(Gece bir grup melek ve gündüz bir grup melek sizleri takip ederler.)*[759] hadîsiyle istişhâd etmesini gösterir. Bu hadîsle İbn Mâlik o kadar çok istidlâd eder ki artık onu *Yete'âkabûne* [يَتَعَاقَبُونَ] lügati olarak isimlendirmiştir. el-Beyhakî bu hadîsle istişhâd ettikten sonra onun muhtasar bir rivâyet olduğunu, el-Bezzâr'ın geniş bir şekilde onu rivâyet ettiğini ve aslının "إنّ لله ملائكة يَتَعَاقَبُونَ فيكم مَلائكة بالليل ومَلائكة بالنهار" –*(Allah'ın sizleri takip eden melekleri vardır. Bir kısım melekler gece ve bir kısım melekler de gündüz takip ederler.)*[760] şeklinde olduğunu ifâde eder[761].

Yine es-Suyûtî, İbnu'l-Enbârî'nin *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf* adlı eserinde, *Kâde* [كاد]'nin haberinde *En* [أن] harfinin gelmeyeceği ile ilgili olarak "كاد الفقرُ أن يَكون

[758] es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 25; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 13; el-Âlûsî, **İthâfu'l-Emcâd**, s. 90-91.

[759] el-Buhârî, **es-Sahîh**, I, 139, Mevâkîtu's-Salâh 16; Muslim b. el-Haccâc Ebu'l-Huseyn, **Sahîhu Muslim**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, I, 439, el-Mesâcid ve Mevâdi'u's-Salâh 37; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, Kâhire 1986, II, 41.

[760] Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, **Musnedu Ahmed b. Hanbel**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, II, 257; İbn Huzeyme Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, **Sahîhu İbn Huzeyme**, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1992, I, 165; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, II, 42.

[761] es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 27; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 13-14;

"كَفَرًا –(Fakirlik neredeyse küfür olacaktı.)[762] hadîsini râvîlerin **değiştirdiğini**, çünkü Hz. Peygamberin Arapların en fasîhi olduğunu zikreder[763].

Hem'u'l-Hevâmi' adlı eserinde es-Suyûtî, Hz. Peygamberin "لَوْلَا قَوْمُكَ حَدِيثُو عَهْدٍ بِكُفْرٍ لَأَسَّسْتُ الْبَيْتَ عَلَى قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ" *–(Senin kavmin küfürden yeni çıkmış olmasalardı Kabe'yi İbrâhim (a.s.)'ın temelleri üzerine inşâ ederdim.)*[764] hadîsiyle ilgili olarak şunları zikretmektedir:

"Görünen o ki râvîler bu hadîsi tahrif etmişlerdir. Çünkü bazı rivâyetlerde "لَوْلَا حِدْثَانُ قَوْمِكِ"[765] şeklinde nakledilmektedir ve bu kâideye uygundur. el-İktirâh fî İlmi Usûlı'n-Nahv isimli eserde İbnu'd-Dâi' ve Ebû Hayyân'ın görüşlerini açıklarken, nahiv kâidelerine uymayan hadîslerle istişhâd edilmeyeceğini, çünkü bu hadîslerin Hz. Peygamberin lafzıyla değil mana ile rivâyet edildiğini ifâde etmiştim. Hadîsleri Arap olmayanlar ve Arapça'yı iyi bilmeyen müvelledûn rivâyet etmişlerdir. Onlar da dillerinin döndüğü kadarıyla bu vazifeyi yerine getirmişlerdir."[766]

Bütün bunlardan es-Suyûtî'nin, hadîslerdeki bunca tahrifi gördükten sonra Ebû Hayyân ve İbnu'd-Dâi'in görüşüne meylettiğini görüyoruz. Bir bölümü kesilerek, istişhâd edilecek yeri kaybolan veya bir kelimesi hazfedilerek nahiv kâidesini zıddına çeviren hadîslerle istişhâd etmek mümkün değildir[767].

Son dönem bilginlerinden Muhammed el-Hadır Huseyn (ö.1958) hadîsle istişhâd konusunu incelemiş ve *Mecelletu Mecmai'l-Luğati'l-'Arabî* isimli dergide yayımlanan "el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Luğa" adlı makalesinde hadîsleri üç kısma

---

[762] Muhammed Abdurraûf el-Munâvî, **Feydu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr min Ahâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2001, IV, 708; İsmail b. Muhammed 'Aclûnî, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-Elbâs 'ammâ İştehera mine'l-Ehâdîs 'alâ Elsineti'n-Nâs**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1988, II, 107-108.

[763] İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, II, s. 567; es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 27; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 14.

[764] Hadîs kaynaklarda "لَوْلَا قَوْمُكَ حَدِيثُو عَهْدٍ بِالْجَاهِلِيَّةِ لَهَدَمْتُ الْكَعْبَةَ وَبَنَيْتُهَا عَلَى قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ" şeklinde ve daha farklı lafızlarla zikredilmektedir. Bkz. 'Aclûnî, **Keşfu'l-Hafâ**, II, 165.

[765] el-Buhârî, **es-Sahîh**, IV, 118, Enbiya 10; Muslim, **es-Sahîh**, I, 969, Hac 69; Ahmed b. Habnel, **el-Musned**, VI, 113.

[766] es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, I, 104-105.

[767] el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 436.

ayırmıştır. Bunlar; kesinlikle istişhâd edilebilen, kesinlikle istişhâd edilemeyen ve lafızlarıyla istişhâd husûsunda farklı görüşler beyan edilebilecek hadîslerdir.

a- **Dilde kesinlikle istişhâd edilecek hadîsleri** altı çeşit olarak belirleyen el-Hadır bunları şu şekilde sıralar:

1- Hz. Peygamber'in fesâhatine delil olarak rivâyet edilen "حَمِيَ الْوَطِيسُ"[768]-*(Harp kızıştı.)* , "مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ"-*(Yatağında öldü.)*[769], "الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ"-*(Zulüm, kıyamet günü (sahibine) karanlıklardır.)*[770] gibi hadîslerle, onun beyân güzelliklerini içeren "إِرْجِعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ"-*(Günahsız ve mükafat almış olarak dönünüz.)*[771] ve "إِنَّ اللهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا" –*(Siz usanmadıkça Allah usanmaz.)*[772] gibi kısa hadîsler.

2- Kendisiyle ibâdet edilen veya ibâdet edilmesi emredilen hadîsler. Kunût duaları, tehiyyât ve Hz. Peygamberin özel zamanlarda niyâzda bulunduğu dua ve ezkâr cinsinden sözleri bu türdendir.

3- Hz. Peygamberin her kabileye kendi lehçesiyle konuştuğuna dâir rivâyet edilen hadîsler. Bu tür hadîslerde râvîler lafızla rivâyeti amaçlamışlardır.

4- Farklı rivâyet yollarıyla gelipte lafzı aynı olan hadîsler. Rivâyet yollarının farklı olup lafzın aynı olması râvilerin hadîsin lafzında bir tasarrufta bulunmadıklarına delildir.

5- Mâlik b. Enes, Abdulmelik b. Cureyc ve İmam eş-Şâfiî gibi dilin bozulmadığı bir çevrede yetişen kişilerin tedvîn ettikleri hadîsler.

---

768 Muslim, **es-Sahîh**, II, 1399, Cihad ve Siyer 28; İbn Hibbân Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî, **Sahîhu İbni Hibbân**, (Thk. Şu'ayb el-Arnavut), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993, XV, 524.

769 Ahmed b. Hanbel, **el-Musned**, IV, 36; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî, **el-Mustedrek 'ala's-Sahîhayn**, (Thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1990, II, 98; Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, **es-Sunenu'l-Kubrâ**, (Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1994, IX, 280.

770 el-Buhârî, **es-Sahîh**, III, 99, Mezâlim 8; Muslim, **es-Sahîh**, III, 1996, Birr ve Sıla 15; Ahmed b. Habnel, **el-Musned**, II, 106.

771 İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **Sunenu İbni Mâce**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, I, 503, Cenâiz 50; el-Beyhakî, **es-Sunen**, IV, 130.

772 İbn Hibbân, **es-Sahîh**, II, 67; Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, **Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1982, II, 259.

6- İbn Sîrîn, el-Kâsım b. Muhammed, Recâ' b. Hayve ve Ali b. el-Medenî gibi hadîslerin mana ile rivâyete cevaz vermeyenlerin naklettikleri hadîsler.

b- **Kesinlikle istişhâd edilemeyecek hadîsler** ise, ilk asırlarda tedvîn edilmeyip müteahhirûndan bazılarının kitaplarında rivâyet edilen hadîsler.

c- **Lafızlarıyla istişhâd konusunda farklı görüşlerin olduğu hadîsler** ise, ilk asırlarda tedvîn edilmiş olup yukarıda zikredilen altı çeşitten birine girmeyen hadîslerdir. Bunlar da iki çeşittir:

1- Lafzı bütün rivâyetlerinde aynı olan hadîsler: Bu tür hadîslerde asıl olan lafzen rivâyet olduğu için bu hadîslerle istişhâd sahihtir. Ayrıca hadîsçilerin mana ile rivâyet konusunda titiz davranmaları, bunun yanında sözleriyle istişhâd edilmeyen fakat senette yer alan râvîlerin sayısının azlığı da bu tür hadîslerle istişhâda verilen cevâzın sebepleri arasında sayılabilir. Nitekim el-Buhârî ile sözleriyle istişhâd edilen râvîler arasında, bir veya iki, azami üç sözleriyle istişhâd edilmeyen râvî vardır.

2- Lafızlarında muhtelif rivâyetler bulunan hadîsler: el-Hadır'a göre meşhûr bir rivâyetle gelen ve muhaddislerin râvînin hatası olduğuna işâret etmedikleri hadîslerle istişhâd câizdir. Fakat o şâz bir rivâyetle gelen veya bazı hadîsçilerin râvînin galatı olduğunu söyledikleri rivâyetlerle istişhâd etmez.

Bütün bunları zikrettikten sonra el-Hadır sonuç olarak ilk asırlarda tedvîn edilmiş kitaplarda nakledilen hadîslerle istişhâdın, rivâyetleri farklı dahi olsa, câiz olduğunu ifâde eder. Bunlardan şâz rivâyetlerle gelen veya hadîsçilerden birinin reddedilemeyecek şekilde galat ve tashîfine dikkat çektiği lafızları istisnâ eder. el-Hadır, bu görüşü tercîh etmesindeki en büyük etkenin lügatçilerin çoğunun ve nahivcilerin büyük bir kısmının hadîslerde vârid olan lafızlarla –bazı rivâyetleriyle de olsa- istişhâd etmeleri olduğunu belirtir[773].

Hadîsle istişhâd konusunda nahivcilerin ve âlimlerin farklı görüşlerini zikrettikten sonra *el-Bahru'l-Muhît*'e dönmek istiyoruz. Acaba Arap dilinde hadîsle istişhâda cevaz vermediği söylenen Ebû Hayyân tefsîrinde hadîsle istişhâd etmiş midir? Etmişse hangileriyle ve nasıl istişhâd etmiştir?

---

[773] Muhammed Huseyn el-Hadır, **Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve Târîhihâ**, (Nşr. Ali er-Rıdâ et-Tûnusî), el-Mektebetu'l-İslâmî-Mektebetu Dâri'l-Feth, Dimaşk 1960, s. 177-180; el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, s. 58; Krş: Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 204-206.

Öncelikle şunu belirtelim ki müellifimiz âyetleri tefsîr ederken hadîslerden bolca yararlanmıştır. Âyetlerde geçen kıssa ve rivâyetleri destekler mâhiyette rivâyet edilen veya bir hâdise, haber veya hüküm ile ilgili vârid olan hadîslerden yeri geldikçe istifâde etmiş ve onlarla istidlâl etmiştir. Ayrıca âyette geçen müfredâtın lügavî anlamları ile ilgili olarak hadîslerden istişhâtta bulunmuştur[774]. Örneğin "...يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ • يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ"-*(...Onların başlarının üstünden kaynar su dökülecektir! • Bununla, karınlarının içindeki (organlar) ve derileri eritilecektir!)*[775] âyetinde geçen "يُصْهَرُ" lafzını Hz. Peygamberin şu hadîsiyle istişhâd ederek açıklar:

"إِنَّ الحَمِيمَ لَيُصَبُّ عَلَى رُؤُوسِهِمْ فَيَنْفُذُ الجَمْجَمَةَ حَتَّى يَخْلُص إِلَى جَوْفِهِ فَيَسْلُبُ مَا فِي جَوْفِهِ حَتَّى يَمْرُقُ مِنْ قَدَمَيْهِ **وَهُوَ الصَّهْرُ** ثُمَّ يُعَادُ كَمَا كَانَ."

(Kaynar su başlarına dökülürde kafataslarına işler ve karınlarına kadar süzülür. Sonra karnındaki bütün organları eritip ayaklarından çıkar. İşte bu ***es-Sahr****'dır. Sonra o, tekrar eski haline döndürülür.)*[776]

Yine "طُوبَى" kelimesinin anlamı ile ilgili olarak ed-Dahhâk, İkrime, İbn 'Abbâs, Katâde, en-Neha'î, İbn Cubeyr ve diğerlerinin görüşlerini zikrettikten sonra Utbe b. 'Ubeyd es-Sulemî yoluyla gelen Hz. Peygamberin hadîsiyle istişhâd ederek onun cennette bir ağaç olduğunu ifâde eder[777].

Ebû Hayyân'ın anlamla ilgili olan bu tür istidlallerinin[778] yanında onun çok nâdir de olsa nahivle ilgili mevzularda hadîsle istişhâd ettiğini görüyoruz. Örneğin **"müzekker ma'dûdun hazfi durumunda adedin te'siz gelebileceğine"** Hz.

---

774 Bunlardan bazıları için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 31, 295, 340, 346, 381, 481, 482 vd.

775 Hac (22), 19-20.

776 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 496. Hadîs için bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-Musned**, II, 374; en-Neysâbûrî, **el-Mustedrek**, II, 419-420; Ebû Muhammed Abdul'azim b. Abdulkavî el-Munzirî, **et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi'ş-Şerîf**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981, IV, 477.

777 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 386.

778 Ebû Hayyân lügavî açıklamalarda hadîslerden hayli istişhâd etmiştir. Çünkü bunlar mana ile ilgili olup nahiv ve sarf gibi lafzî bir bağlayıcılığı zorunlu kılmamaktadırlar.

Peygamberin "ثُمَّ أَتْبِعْهُ بِسِتٍّ مِنْ شَوَّالَ"-*(Sonra Şevvâl ayından altı gün ilâve et.)*[779] hadîsiyle istişhâd ederek cevaz verir. Burada kast edilen سِتَّةُ أَيَّامٍ dir. O, "يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا" –*(Aralarında birbirlerine gizli gizli şöyle derler: "Dünyada sadece on gün kaldınız.")*[780] ve "...يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا..."-*(Kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler.)*[781] âyetlerinde geçen "عَشْرًا" sayısıyla ilgili açıklama yaparken, ma'dûd müzekker olup mahzûf ise bunun iki farklı şekilde izah edilebileceğini ifâde eder. Birincisi adedin olduğu gibi kalması ki asıl olan budur[782]. İkincisi ise te'nîs te'sinin sayıdan hazfedilmesi. Ebû Hayyân bununla ilgili olarak Arap şiir ve nesrine ilâve olarak "ثُمَّ أَتْبِعْهُ بِسِتٍّ مِنْ شَوَّالَ" hadisiyle de istişhâtta bulunarak buna cevaz vermiştir[783].

Yine **talep bildiren lâm'ın muhatap sığasının başına gelmesi** ile ilgili olarak "لِتَأْخُذُوا مَصَافَّكُمْ"-*(Saflarınızı alınız.)*[784] hadîsiyle istişhâd etmiştir. Müellifimiz, "قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ **فَلْيَفْرَحُوا** هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ"-*(De ki: Ancak Allah'ın lütfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevinsinler. Bu, onların (dünya malı olarak) topladıklarından daha hayırlıdır.)*[785] âyetinde geçen "فَلْيَفْرَحُوا" lafzını "فَلْتَفْرَحُوا" şeklinde

---

779 İbn Hibbân, **es-Sahîh**, VIII, 397; Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, (Thk. Selefi Hamdi Abdulmecîd), Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1993, IV, 135, 136, 137.

780 Tâhâ (20), 103.

781 Bakara (2), 234.

782 Bakara 196. âyette "...فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ..." geçen "سَبْعَةٍ" sayısı olduğu gibi kalmıştır. Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, II, 266.

783 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 517; VII, 383.

784 Hadîs bu lafzıyla ez-Zeyle'î'nin *Tahrîcu'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr* isimli eserinde geçmektedir. (Bkz. Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyle'î, **Tahrîcu'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr el-Vâkı'a fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zehebî**, Dâru İbn Huzeyme, Riyad 1414, II, 127). Sahih hadîs kitaplarında, iştişhâd edilen konu ile ilgili olarak Ebû Hayyân'ın görüşünü teyit eden ve benzer lafızla vârid olan bir hadîs daha mevcuttur. Hadîs şu şekildedir: "**لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ** فَإِنِّي لَا أَدْرِي لَعَلِّي لَا أَحُجُّ بَعْدَ حَجَّتِي هَذِهِ." Bkz. Muslim, **es-Sahîh**, I, 943, Hac 51; Ebû Davud, **es-Sunen**, II, 496, Menâsik 77; Ahmed b. Hanbel, **el-Musned**, III, 337, 378.

785 Yûnus (10), 58.

okuyan kıraat bilginlerinin bu kıraatinin doğruluğunu ve lâmın muhatap sığasının başına gelebileceğini göstermek için yukarıdaki hadîsle istidlâl etmiştir[786].

Ebû Hayyân'ın yukarıda zikrettiğimiz Arap grameri ile igili bu iki rivâyetin hâricinde *el-Bahru'l-Muhît*'te nahivle ilgili olarak başka bir hadîsle istişhâd ettiğini tespit edemedik. Ama onun, *Menhecu's-Sâlik* ve *İrtişâfu'd-Darab* gibi Arap grameriyle ilgili eserlerinde az da olsa hadîsle istişhâd ettiğini görüyoruz. Örneğin "بَيْدَ أنَّ" nin istisna için geldiğini ve غير ya eşit olduğunu Hz. Peygamberin "أنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بالضَّادِ بَيْدَ أنِّي مِنْ قُرَيْشٍ واسْتُرْضِعْتُ فِي بَنِي سَعْدٍ"[787] -*(Ben Dâd* [ض] *harfini telaffuz eden (Arap dilini konuşan) insanların en fasihiyim. Çünkü ben Kureyş kabilesindenim ve Benî Sa'd kabilesinde büyüdüm.)* hadîsiyle istişhâd etmiştir[788].

Yine **marifeye muzâf olan ism-i tafdilin müfred veya cemi gelebileceğine** âyetlerin yanında hadîsle istişhâd ederek cevaz verir. "وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ..." -*(Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkünü olarak bulursun.)*[789], "وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا..." -*(Böylece biz, her kasabada, oralarda bozgunculuk yapmaları için, günahkârlarını liderler yaptık.)*[790], "...وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلاَّ الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا..." -*(Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz.)*[791] âyetleriyle istişhâd ettikten sonra Hz. Peygamberin "ألاَ أُخْبِرُكُمْ بِأَحَبِّكُم إلَيَّ وأَقْرَبِكُمْ مِنِّي مَجَالِسَ يَوْمَ القِيَامَةِ أَحَاسِنُكُمْ أَخلاَقًا"-*(Size bana en sevimli gelenizi ve kıyamet gününde bana en yakın olanınızı haber vereyim mi?*

---

[786] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 76-77.

[787] İbn Esîr el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1997, I, 168; Ali el-Kârî Nuruddîn Ali b. Muhammed, **el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevdû'a**, (Thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1986, s. 136-137; 'Aclûnî, **Keşfu'l-Hafâ**, I, 200 vd.

[788] Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 177; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, III, 1545.

[789] Bakara (2), 96.

[790] En'am (6), 123.

[791] Hûd (11), 27.

Ahlâk bakımından en iyi olanınızdır.)[792] hadîsiyle istidlâl eder. Burada "أَحَبّ" ve "أَقْرَب" isimlerini müfred "أَحَاسِن" ismini de cemi yaptığını ifâde eden müellif bunlara kıyâsen şu şekilde cümlelerin kurulabileceğini zikreder:

"... أَخَوَاكَ أَحْسَنُ الثَّلاثَة، وأَحْسَنَا الثلاثة، وهِنْدٌ أَحْسَنُ النِّسَاءِ، وَحُسْنَى النِّسَاءِ، والهندان أحسن النساء، وحُسْنَيَا النساء، والهُنُودُ أحسنُ النساء، والهنود أفضل النساء أو فضليَات النساء."[793]

Aynı şekilde ***Fî* [في] harfi cerrinin sebeb ve ta'lîl bildirdiğine** "لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ" *–(İçine daldığınız bu iftiradan dolayı size mutlaka büyük bir azap isabet ederdi.)*[794] âyetinin yanı sıra Hz. Peygamberin "دَخَلَتْ امْرَأَةٌ النَّارَ فِي هِرَّةٍ حَبَسَتْهَا"– *(Kadının biri hapsettiği bir kedi sebebiyle cehenneme girdi.)*[795] hadîsiyle istişhâd eder[796].

Zikrettiğimiz bu örneklerden başka Ebû Hayyân gerek *İrtişâfu'd-Darab*'ta gerekse *Menhecu's-Sâlik*'te olsun değişik mevzuları işlerken az da olsa hadîsle istişhâd etmiştir[797]. Bunları genellikle ya bir âyet ya bir şiir ya da nesirden verdiği bir şâhitten sonra zikretmiştir. Bunun yanında sadece hadîsle istidlâl ettiği yerler de vardır.

Ebû Hayyân'ın bu tutumu çelişki gibi görülebilir. Yani hadîsle istişhâda karşı olduğu söylenen birinin hadîsle istidlâd etmesi nasıl açıklanabilir? Bu sorunun cevabını Ebû Hayyân'ın *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* adlı eserinde İbn Mâlik'i hadîsle fazla ihticâc ettiği için eleştirdiği yerde bulmak mümkündür. Müellifimiz orada İbn Mâlik'in hadîsle fazla istişhâd ettiğini, ne mütekaddimun ne de müteahhirûndan

---

792 Ebû Bekr b. Abdurrezzak b. Hemmâm, **el-Musannaf**, (Thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut 1972, XI, 144; et-Tirmizî, **es-Sunen**, IV, 370, el-Birr ve's-Sıla 71.

793 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, V, 2325.

794 Nûr (24), 14.

795 el-Buhârî, **es-Sahîh**, IV, 100, Bedu'l-Halk 16; Muslim, **es-Sahîh**, III, 2023, Birr ve Sıla 37; İbn Mâce, **es-Sunen**, II, 1421, Zuhd 30.

796 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1726.

797 Bkz. Ebû Hayyân, **Menhecu's-Sâlik**, s. 206, 366, 390; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, II, 978; III, 1082; IV, 1718, 1771, 1821, 2040. (***İrtişâfu'd-Darab***'ı tahkik eden Recep Osmân Muhammed, eserin mukaddimesinde Ebû Hayyân'ın, 38'i Hz. Peygambere, 14'ü sahabeye ait olmak üzere 52 hadisle istişhâd ettiğini ifade eder. Bkz. I, 49.)

hiçbir nahivcinin böyle bir şey yapmadığını zikreder. Daha sonra bunun sebeplerini açıklama sadedinde hadîslerin mana ile rivâyet edildiğini ve râviler arasında Arap olmayanların bulunduğunu belirtir. Bu da hadîslerin bizzat Hz. Peygamberin lafzı olduğu husûsunda nahivcilerin şüphelerinin olduğunu ve bu yüzden onlarla istişhâd etmekten çekindiklerini ortaya koymaktadır.

Ebû Hayyân'ın hadîslerle kesinlikle istişhâd edilemeyeceğine dâir herhangi bir beyanını bilmiyoruz. O selefi takip ederek ilk dönem nahivcilerin yolundan gider. Hz. Peygamberin bizzat lafzı olduğuna güvenmemeleri sebebiyle mütekaddimûn nahivcilerin uzak durmaya çalıştıkları hadîsle istişhâda o da sıcak bakmaz. Bu âlimlerin neden bu yolu tercîh ettiklerini izah etmeye çalışırken örnek olarak verdiği "زَوَّجْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ" hadîsinin 13 farklı rivâyetinin[798] olması dikkat çekicidir. Hz. Peygamberin kendi zamanında cereyan etmiş bir olay hakkında bu kadar farklı söz söylemesi akla pek yatkın gelmemektedir. Bu ve benzeri rivâyetler hadîslerin birçoğunun mana ile rivâyet edildiğine kuvvetli bir delil teşkil etmektedir. Bunun yanında hadîslerin Arap olmayanlar tarafından rivâyet edilmesi nedeniyle içinde pek çok lahnin olması[799] mütekaddimûn nahivcilerin hadîslerle istişhâttan uzak durmaları için önemli bir sebeptir. Eğer hadîslerin Hz. Peygamberin bizzat lafzı olduğu noktasında nahivcilerin bir tereddüdü olmasaydı gramer kâidelerinin tespitinde hadîsler Kur'ân ile aynı seviyede olurlardı. Çünkü Hz. Peygamberin Arapların en fasîhi olduğu husûsunda hiç kimsenin şüphesi yoktur.

Hadîsle istişhâd mevzuundaki ihtilafın hicrî yedinci asırda İbn Mâlik'in hadîsle fazla istişhâd etmesiyle başladığı göz önüne alınacak olursa bu dönemden önceki nahivcilerin bu konuda hemfikir olduğu ortaya çıkacaktır. Çünkü daha önce hadîsle istişhâd konusunda böyle bir ihtilaftan bahsedilmemektedir[800]. İlk dönem nahivciler çok az hadîsle istişhâd etmişler ve bunu adeta gizleme gayreti

---

[798] Bu rivâyetlerde zikredilen lafızlardan bazıları şunlardır: "زَوَّجْنَاكَهَا، مَلَّكْتُكَهَا، مُلِّكتها، أَمْلكناكها، أَمْلَكْتها، أنكَحتُكهَا، مَلَّكناكها، أَمكنَّاكها، أنكحْناكها، أَبحْناكها، أَمْلَكْتُكَهَا" Bkz. el-Âlûsî, **İthâfu'l-Emcâd**, s. 83-84.

[799] el-Evza'î, Hammâd b. Seleme, el-Hasen b. Ali el-Hulvânî, Affân, Katade gibi âlimlerin hadîslerde geçen lahinlerin düzeltilmesi ile ilgili talepleri o dönemde lahnin var olduğuna bir delildir. Bkz. el-Efğânî**, Fî Usûli'n-Nahv**, s. 53.

[800] Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd**, s. 193.

içine girmişlerdir[801]. Ebû Hayyân da bu vakıaya işâret ederek İbn Mâlik'in öncekilerin yapmadığı bir şeyi yaptığını ve onlara muhalif bir yol tuttuğunu belirtmektedir. Müellifimizin mütekaddimûn nahivcilerin hadîsle kesinlikle istişhâd etmediklerine dâir sarih bir beyanına rastlamadık. Onun ifâdelerinden sadece, ilk dönem nahivcilerin, İbn Mâlik'in yaptığı gibi hadîsle fazla istişhâd etmediklerini anlıyoruz. Bu da onun hadîsle istişhâda karşı olduğunu ortaya koymamaktadır. Onun karşı olduğu şey İbn Mâlik'in herhangi bir ayırım yapmaksızın her hadîsle istişhâd ederek Arap dilinin küllî kâidelerini tespit etmeye çalışmasıdır. Burada şunu sormak gerekir. Neden acaba Arap gramerinin kâidelerini tespit eden ilk nahivciler İbn Mâlik'in yaptığı gibi fazla hadîsle istişhâd etmemişlerdir? Bunun sebebi Hz. Peygamberin "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ" –*(Kim bana bilerek yalan isnâd ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.)*[802] hadîsinin kapsamına girmekten korkmaları mıydı, yoksa o dönemde hadîslerin fazla yaygın olmaması mıydı? Yoksa bunların ötesinde İbnu'd-Dâi' ve Ebû Hayyân'ın ifâde ettikleri gibi hadîslerin bizzat Hz. Peygamberin lafzı olmadığı kanaati mi? Elbette bu saydıklarımızın az ya da çok etkisi olabilir. Ama görünen o ki bu nahivcilerin hadîsle istişhâda yönelmemelerinin en önemli sebebi, Ebû Hayyân'a göre, rivâyetlerin bizzat Hz. Peygamberin lafzı olduğuna güvenmemeleridir.

Bununla beraber ilk nahivciler çok az da olsa hadîsle istidlâl etmişlerdir. Ebû Hayyân da aynı şekilde nahivle ilgili eserlerinde az da olsa hadîsle istişhâd etmiştir. Bu durum şu şekilde izah edilebilir. Gerek mütekaddimûn nahivciler gerekse onlardan sonra gelen diğer nahivciler ve Ebû Hayyân hadîs tahsîl etmiş[803], bu ilmi ve usûlünü bilen insanlardı. Onlar lahin şüphesinin olmadığı ve bizzat Hz. Peygamberin lafzı olduğuna kanaat getirdikleri hadîsleri alarak onlarla

---

[801] Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 225. Sîbeveyh, el-Kisâî, el-Ferrâ, el-Muberrid, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, İbn Hâleveyh, ez-Zeccâcî, ez-Zemahşerî, İbnu'ş-Şecerî gibi nahiv âlimleri çok az sayıda hadîsle istişhâd etmişlerdir. Bkz. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 224-231.

[802] el-Buhârî, **es-Sahîh**, II, 81, Cenâiz 34; Muslim, **es-Sahîh**, I, 10, Mukaddime 2; İbn Mâce, **es-Sunen**, I, 13, 14, Mukaddime 4; et-Tirmizî, **es-Sunen**, V, 35, İlim 8.

[803] Ebû Hayyân pek çok hocadan hadîs dersleri almış ve bu alanda eserler telif etmiştir. Onun bu alanla ilgili olarak ***"Cuz'un fi'l-Hadîs"*** ile ***"Tusâ'iyyât"*** isimli iki eseri olup bunlar günümüze maalesef ulaşamamıştır.

istişhâd etmişlerdir. Çünkü gramere ait külli bir kâidenin tespitinde esas alınan şâhidin lafızları ve bunların Hz. Peygambere aidiyeti önemlidir. Ne var ki, genellikle mana ile rivâyet edilen ve Arap olmayanlar tarafından nakledilen hadîs servetinde bu tür hadîslerin çok fazla olmayacağı da açıktır.

3- Şiir

Arap şiiri, dile ait kuralların ve lügavî malzemenin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Hatta öneminden dolayı, "şevâhid" denince akla ilk gelen şiir olmuştur. Dilciler sarf, nahiv ve lügat gibi lengüistik çalışmalarında Arap şiirini esas almışlar ve bunun üzerine kâidelerini bina etmişlerdir.

Dil bilginleri, bir birini takip eden devirleri ve nesilleri göz önüne alarak şâirleri tabakalara, dolayısıyla şiir tarihini devirlere ayırmışlardır. Bunlar;

a) Câhiliyyûn: Câhiliye döneminde yaşamış şâirler bu isimle anılmışlardır. İmriu'l-Kays (ö.545m.) ve el-A'şâ (ö.629m.) gibi şâirler bu tabakaya aittir.

b) Muhadramûn: Hayatlarının bir kısmını câhiliye bir kısmını da İslâmî dönemde geçirmiş olan şâirlerdir. el-Hansâ (ö.24/645), Ka'b b. Züheyr (ö.24/645), Lebîd b. Rebî'a (ö.41/661) ve Hassân b. Sâbit (ö.54/674) gibi şâirler bu tabakadandır.

c) İslâmiyyûn: İslâmî dönemin ilk zamanlarında yetişmiş şâirlerdir. Bunlara Mütekaddimûn da denilir. el-Ahtal (ö.92/711), Cerîr (ö.110/728), el-Ferazdak (ö.110/728), Zu'r-Rumme (ö.117/735), el-Kumeyt (ö.126/744), et-Tırımmâh (ö.105/723) gibi şâirler bu tabakaya mensuptur.

d) Müvelledûn: İlk üç tabakanın dışındaki şâirler bu adla anılmaktadırlar. Bu tabakaya muhdesûn da denilmektedir. Müvelled şâirlerin ilki Beşşâr b. Burd (ö.167/783)'tur[804].

İlk üç gruptaki şâirler kudemâ diye adlandırılırlar[805]. İslâm'ın ilk asrından itibaren dil yavaş yavaş bozulmaya başladığı için dilleriyle istişhâd edilen şâirlere bir

---

804 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 6; Nihad Mazlum Çetin, **Eski Arap Şiiri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, s. 5-7.

805 Çetin, **Eski Arap Şiiri**, s. 7.

sınırlama getirilmiştir. el-Asma'î (ö.216/831)'ye göre sözleriyle istişhâd edilen şâirlerin sonuncusu İbn Herme (ö.150/767)'dir[806].

el-Bağdâdî'ye göre ilk iki tabakanın şiirleriyle istişhâd ittifakla makbuldür. Üçüncü tabaka hakkında da sahîh olan, bu tabakanın şiirleriyle istişhâdın câiz olmasıdır. Fakat Ebû 'Amr b. el-'Alâ, Abdullah b. Ebî İshâk, el-Hasan el-Basrî ve Abdullah b. Şubrume gibi âlimler, el-Ferazdak, el-Kumeyt ve Zu'r-Rumme gibi şâirleri lahn yaptıkları gerekçesiyle tenkit etmişler ve çağdaşları olmaları sebebiyle onları müvelledûndan saymışlardır[807].

es-Suyûtî, dilcilerin, dördüncü tabaka, yani müvelledûn/muhdesûn şâirlerin şiirleriyle istişhâdın câiz olmadığı husûsunda ittifak halinde olduklarını zikreder[808]. el-Bağdâdî de aynı görüşü paylaşmaktadır[809]. Lâkin ez-Zemahşerî ve Radiyuddîn el-Esterâbâdî gibi âlimler, sözüne güvenilen şâirlerin kelamıyla istişhâd edilebileceği görüşündedirler. ez-Zemahşerî tefsîrinde[810], el-Esterâbâdî de *el-Kâfiye* şerhinde Ebû Temmâm'ın şiirleriyle istişhâd etmişlerdir[811].

el-Âmidî, muhdes şâirlerin neredeyse hiçbirinin lahn yapmaktan kurtulamadıklarını zikreder[812]. el-Câhız ise müvelled şâirlere hata yapma mevzuunda güvenilemeyeceğini, çünkü bu dili sonradan öğrendiklerini, bu dil ile iç içe yaşayan ve onunla beslenen bedeviler gibi olamayacaklarını ifâde eder[813]. el-'Abbâs b. el-Ahnef (ö.192/808), Ebû Nuvâs (ö.198/814), Ebu'l-'Atâhiye (ö.211/826), Dîku'l-Cin (ö.225/840), Ebû Temmâm (ö.231/846), el-Mutenebbî (ö.254/868), İbnu'r-Rûmî (ö.282/895), el-Buhturî (ö.284/897), İbnu'l-Mu'tez (ö.296/909), Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî (ö.447/1055) gibi şâirler lahn yapmakla ithâm edilmişlerdir[814].

Dilcilerin çoğu müvelled şâirlerin şiirleriyle istişhâttan sakınmışlardır. Örneğin el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*; Ebû 'Ubeyd, *Ğarîbu'l-Hadîs*; İbnu's-Sikkît,

---

806 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 38.

807 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, I, 6.

808 es-Suyûtî, **a.g.e.**, s. 37.

809 el-Bağdâdî, **a.g.e.**, I, 6.

810 ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 220.

811 el-Bağdâdî, **a.g.e.**, I, 6-7.

812 Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr el-Âmidî, **el-Muvâzenetu beyne Şi'ri Ebî Temâm ve'l-Buhrutî**, (Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1960, I, 29.

813 el-Câhız, **Kitâbu'l-Hayavân**, IV, 183-184.

814 es-Seyyid İbrahim, **Şevâhidu Ebî Hayyân**, s. 87.

Islâhu'l-Mantık; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa* isimli eserinde muhdes şâirlerin şiirleriyle istişhâd etmemişlerdir. Bununla beraber bazı âlimler bu tabakaya mensup şâirlerin bir, iki veya birkaç şiiriyle istişhâd etmişlerdir. Ebû 'Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Hadîs* ile *Edebu'l-Kâtib*; ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ*; el-Fârâbî, *Dîvânu'l-Edeb*, vb. eserlerinde, bir veya birkaç muhdes şâirin şiiriyle istişhâd etmişlerdir[815].

Buraya kadar şiirle istişhâd hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Ebû Hayyân'ın, *el-Bahru'l-Muhît*'te şiirle istişhâda ne kadar yer verdiği ve bu konu ile ilgili tutumuna değinmek istiyoruz. Ebû Hayyân, mütekaddimûn dilciler gibi, şiirle istişhâda fazla yer vermiştir. Kur'ân âyetleri, kıraatler ve nesir gibi delillerle istişhâda sınırlı sayıda başvururken şiirle istidlâla sayıca daha fazla yer verir[816]. Lüğat ve nahiv ile ilgili meselelerde istişhâd ettiği beyitlerin sayısı, şiirden 457, recezden 44'tür[817]. Bu sayıya mana ile ilgili istişhâd ettiği beyitler dâhil değildir. Şiirlerin kâillerine nispetine pek önem vermeyen müellifimiz, çoğu zaman istişhâtta bulunduğu şiirlerin şâirlerini zikretmez. 501 şâhitten ancak 84'ünün kâillerini zikretmiştir. Bunun yanında 98 kâili meçhûl beyite yer vermiştir[818].

Burada Ebû Hayyân'ın sarf, nahiv ve lügat ile ilgili istişhâdlarına birer örnek vermek istiyoruz. O, "السَّمَاء" kelimesindeki hemzenin aslının vav olduğunu ifâde ederek Muhadram şâirlerden el-'Accâc'ın[819] şu beyitiyle istişhâd eder[820]:

طَيَّ اللَّيَالِي زُلَفاً فَزُلَفَا   سَمَاوَةَ الهِلاَلِ حَتَّى اِحقَوْقَفَا[821]

---

[815] Sabri İbrahim es-Seyyid, muhdes şâirlerin şiirleriyle istişhâd eden dilcileri ve eserlerini uzun bir liste halinde zikreder. Bkz. es-Seyyid İbrahim, **a.g.e.**, s. 88-90.

[816] Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 69, 102-103, 332, 317-318, 330-332, 347, 406, 407; II, 130, 131, 172-177, 387-388; III, 287, 383-384, 477; IV, 157 vd.

[817] es-Seyyid İbrahim, **Şevâhidu Ebî Hayyân**, s. 573.

[818] es-Seyyid İbrahim, **a.g.e.**, s. 573-574. es-Seyyid, Ebû Hayyân'ın bazı beyitleri kâiline nispet ederken hata ettiğini ifâde eder ve bunları teker teker zikreder. Bkz. **a.g.e.**, s. 574-576.

[819] Ebu'ş-Şa'sâ Abdullah b. Ru'be b. Lebîd b. Sahr es-Sa'dî (ö.97/716)'dir. Temîm kabilesinden, Recez tarzında şiirleriyle meşhûrdur. Bkz. el-Cumahî, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ**, s. 753-761; İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, s. 295.

[820] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 135-136.

[821] Beyit için bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, ف — ق — ح mad. (IX, 52); ف — ح — و mad. (IX, 352); Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrid, **el-Kâmil**, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire ts., I, 150.

(Gecenin, hilali üst tarafından azar azar eğrilip bükülene kadar kuşatması (gibi kuşatmıştır.)

Yine İnne [إنّ]'nin isminin, mananın anlaşılabileceği durumlarda hazfedilebileceğine el-Ferazdak'ın şu beyitiyle istişhâd eder[822]:

.... وَلَكِنَّ زَنْجِيٌّ عَظِيمُ المَشَافِرِ[823]

(... Fakat sen dudakları iri, kalın zencisin.)

Aynı şekilde "أسرّ" kelimesinin ezdâdtan olduğunu ve "أظهر" anlamına geldiğini ifâde ederek el-Ferazdak'ın şu beyitiyle istişhâd eder:

وَلَمَّا رَأَى الحَجَّاجَ جَرَّدَ سَيْفَهُ أَسَرَّ الحَرُورِيُّ الذي كَانَ أَضْمَرَا[824]

(Haccâc'ın kılıcını çektiğini görünce (düşüncelerini) gizleyen el-Harûrî onları izhâr etti.)

el-Bahru'l-Muhît'te şiirle istişhâd ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapan Sabri İbrahim es-Seyyid, eserinin sonunda Ebû Hayyân'ın istişhâd ettiği şiirlerin ve şâirlerin istatistik bilgisini verir. Buna göre müellifimizin en fazla ilk üç tabakaya ait şâirlerin şiirleriyle istişhâd etmiştir. Bunlar içinde şiirine en fazla yer verdiği şâirler ise sırasıyla şunlardır: İmriu'l-Kays (25 beyit), Zuheyr (18 beyit), Cerîr (17 beyit), el-Ferazdak (16 beyit), el-A'şâ (14 beyit), en-Nâbiğatu'z-Zubyânî (12 beyit), Zu'r-Rumme (9 beyit), Kuseyyir (8 beyit), el-Ahtal, Ru'be, Lebîd (7 beyit); Hassân b. Sâbit, el-'Accâc, el-Hutay'e, Antere, Umeyye b. Ebi's-Salt, el-Ahvas (6 beyit) ve diğerleri. Şiirleriyle istişhâd ettiği şâirlerin mensup olduğu kabileler ise şunlardır: Temîm, Hevâzin, Kureyş, Esed, Ezd, Ğatafân, Bekr, Tağlib, Tay, Huzeyl, Kudâ'a, Selîm, Kinde, Hazrec ve diğerleri[825].

Ebû Hayyân, genellikle Câhiliyyûn ve Muhadramûn şâirlerin şiirleriyle istişhâtta bulunmuştur. Üçüncü tabaka, yani İslâmî dönem şâirlerin şiirleriyle, diğer

---

822 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 427. Ayrıca bkz. **a.g.e.**, VII, 178; VIII, 485.

823 Beyit el-Ferazdak'ındır. Baş tarafı şu şekildedir. ..... وَلَوْ كُنْتَ ضَبِّيًا عَرَفْتَ قَرَابَتِي Bkz: Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 135-136.

824 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 72; VII, 408.

825 es-Seyyid İbrahim, **Şevâhidu Ebî Hayyân**, s. 555-570.

ilk iki tabakaya nispetle, daha az istişhâd etmiştir. Buna karşılık müvelledûn şâirlerin şiiriyle ihticâc etmemiştir[826]. Müellifimizin müvelled şâirlerle ilgili açık tavrını, ez-Zemahşerî'yi, el-Hemdânî'nin bir beyiti ile istişhâd ettiği yerde eleştirirken görüyoruz. Orada müvelled olan birinin şiiriyle istişhâd edilmeyeceğini açık bir şekilde ifâde etmiştir[827].

Yine başka bir yerde ez-Zemahşerî'yi müvelled şâirlerden Ebû Temmâm'ın şiiriyle istişhâd ettiği için eleştirir. Özellikle de hakkında, insanların, şiirlerinde düştüğü gramer hataları ile ilgili eserler yazdıkları Ebû Temmâm gibi birinin şiiriyle istişhâd edilemeyeceğini ifâde eder[828].

Ebû Hayyân'ın filolojik eserlerinde yer yer, kâillerinin şiirleriyle istişhâd edilip edilmeyeceği bilinmeyen beyitler göze çarpmaktadır. O, bu tür beyitleri sadece örnek vermek amacıyla kullanmış, onlar üzerine hüküm veya kâide bina etmemiştir. Bu neviden beyitlerin ardından o, kâilinin şiirleriyle istişhâd edilip edilmediğini veya Arap olup olmadığını bilmediğini ifâde eden cümleler zikreder[829]. Bazen, şiirleriyle istişhâd edilmeyen şâirlerin isimlerini tasrih ederek onların şiirlerinden örnekler verir. Örneğin, Ebû Temmâm, el-Buhturî, eş-Şerîf er-Radî, İbn Mu'tez, Mahmûd el-Varrâk gibi şâirlerin şiirlerinden misaller getirir[830].

el-Bahru'l-Muhît'te, Ebû Hayyân, çok nâdir olarak müvelled şâirlerin şiirlerine yer vermekle birlikte bunlar üzerine hüküm ya da kâide bina etmez. Örneğin "...أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ..." *-(Yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?)*[831] âyetinde geçen "يَسْفِكُ" lafzını mansûb okuyan İbn Hurmuz kıraatini izah ederken el-Mehdevî'nin görüşünü zikreder. Orada nasbın, istifhamın cevabında geldiğini ve vav'dan sonra gizli bir أن ile nasbedildiğini

---

826 el-Hadîsî, **Ebû Hayyân**, s. 442; es-Seyyid İbrahim, **Şevâhidu Ebî Hayyân**, s. 561.

827 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 689.

828 **A.g.e.**, I, 148.

829 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, I, 54; IV, 1678; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân**, s. 442; es-Seyyid İbrahim, **Şevâhidu Ebî Hayyân**, s. 99.

830 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 1022; III, 1242; IV, 1725, 1750; a.m., **el-Bahru'l-Muhît**, II, 685; IV, 658.

831 Bakara (2), 30.

ifâde ettikten sonra buna uygun olarak müvelled şâirlerden birine ait olan şu beyiti misal olarak verir[832]:

أتبيتُ رَيَّانَ الجفُونِ من الكَرَى   وأبيتُ منكَ بليلةِ المَلْسُوعِ[833]

(Ben (yılan/akrep tarafından) sokulmuş bir şekilde senin yanında gecelerken, sen geceyi uykudan göz kapakların şişene kadar geçirecek misin?)

Yine Ebû Hayyân, ***Leyse* [ليس]'nin isminin başına zâid *Be* [ب] harfi cerrinin** gelebileceğini söyledikten sonra müvelled şâirlerden Mahmûd el-Varrâk'ın[834] bir beyitini örnek verir. Bu mevzuya "لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ" *–(İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir.)*[835] âyetini i'râb ederken değinen müellif, âyeti "لَيْسَ الْبِرَّ **بِأَنْ** تُوَلُّوا..." şeklinde okuyan Ubeyy b. Ka'b ile Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatini zikreder ve *Be* [ب] cerr harfinin *Leyse* [ليس]'nin haberinde zâid olduğunu ifâde eder. Ardından bu harfin *Leyse* [ليس]'nin isminde de zâid olarak gelebileceğini söyler ve örnek olarak el-Varrâk'ın şu beyitini verir[836]:

أَلَيْسَ عَجيباً بأنَّ الفتَى   يُصَابُ ببعضِ الذي في يديه[837]

(Delikanlının, elindeki bazı şeyler sebebiyle musibete duçâr olması garip değil mi?)

---

832 **el-Bahru'l-Muhît,** I, 229.

833 Beyit eş-Şerif el-Murtadâ (ö.406/1015)'ya aittir. Bkz. Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1678; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, II, 377; Muhammed Emîn b. Fadlillâh b. el-Muhibbî, **Nefhatu'r-Reyhâne ve Raşhatu Tılâi'l-Hâne**, (Thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1967, II, 24.

834 Ebu'l-Hasen Mahmûd b. Hasen el-Varrâk'tır. Abbâsî döneminin en meşhûr şairlerindendir. Şiirlerinin çoğu hikmet ve öğütle ilgilidir. 220/835 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât,** IV, 79; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VIII, 42.

835 Bakara (2), 177.

836 **el-Bahru'l-Muhît,** II, 131.

837 Beyit için bkz. el-Muberrid, **el-Kâmil,** II, 175; İbn 'Abdilberr Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, **Behcetu'l-Mecâlis ve Unsu'l-Mucâlis ve Şehzu'z-Zâhini ve'l-Hâcis**, (Thk. Muhammed Mursî el-Hûlî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1981, III, 221; ez-Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr**, (Thk. Abdulemîr Muhennâ), Muessesetu'l-A'lamî, Beyrut 1992, III, 40; el-Kutubî, **Fevâtu'l-Vefeyât,** IV, 80;

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te şiirle istişhâda diğer asıllardan daha fazla yer vermiştir. Genellikle ilk iki tabakaya mensup şâirlerin şiirleriyle istişhâd etmiş, üçüncü tabakaya ait şâirlerden az miktarda şiir almıştır. Buna mukabil dördüncü tabakadan (müvelledûn) istişhâd etmemiş, bu tabakaya mensup şairlerin şiirleriyle istişhâda karşı olduğunu açık bir şekilde ifâde etmiştir. Bu tabakaya ait zikretmiş olduğu beyitler örnekleme ve izah maksadıyladır.

4- Nesir

Arap dil bilginleri, dil kurallarının tespitinde, yerleşik ve fasîh Arapların nesir tarzındaki sözleriyle istişhâd etmişlerdir. Bunu yaparken her kabileden almamışlar, kabileleri komşu milletlerle münâsebetleri ve konumlarına göre tasnîfe tabi tutmuşlardır. Arap yarım adasının merkezine düşen kabilelerin sözleriyle istişhâdı kabul ederken, yabancı milletlere komşu olan kabilelerden istişhâdı câiz görmemişlerdir. Buna göre Kureyş, kabilelerin en fasîhidir. Bunun yanında kendilerinden en fazla dil malzemesi alınan kabileler Kays, Temîm ve Esed'tir. Sonra Huzeyl, Tay ve Kinâne kabilelerinin bazı kolları gelir. Bunların dışındaki kabilelerden dil malzemesi alınmamıştır. Şehirde yaşayan ve yabancı milletlere komşu olan Lahm, Cüzâm, Kudâ'a, Ğassân, İyâd, Tağlib, Nemr, Bekr, 'Abdulkays, Ezdi'umân gibi kabilelerden istişhâd câiz görülmemiştir[838].

Ebû Hayyân, kendinden önceki âlimlerin izini takip ederek yabancı milletlere komşu kabilelerin kelamıyla istişhâdı câiz görmemiştir. O, *et-Teshîl* şerhinde, Mısır halkı ile Kıptîler'e komşu olan Lahm ve Cüzâm kabileleri ile Kudâ'a ve Ğassân gibi Şam bölgesinde olup çoğunluğu Hıristiyan olan kabilelerin sözleriyle istişhâd eden İbn Mâlik'i ağır bir şekilde eleştirmiş ve onun, daha önce bu ilmin önde gelenlerinin hiçbirinin âdeti olmayan bir şeyi yaptığını ifâde etmiştir[839]. Dil kâidelerini zayıf lehçeler üzerine bina etmeyen müellif Hicâz lehçesini en fasîh lügat olarak görür. *el-Bahru'l-Muhît*'te çoğunlukla Hicâz lehçesini diğer lehçelere tercîh etmiştir[840].

---

[838] es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 27-28; a.m., **el-Muzhir**, I, 211-212.; el-Efğânî, **Fî Usûli'n-Nahv**, s. 20 vd.

[839] es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 28; el-Efğânî, **a.g.e.**, s. 24.

[840] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42, 45, 146; X, 121; el-Hadîsî, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, s. 440-441.

el-Bahru'l-Muhît'te Ebû Hayyân, genellikle "قالت العرب"-*(Araplar şöyle demiştir.)*, "تقول العرب"-*(Araplar şöyle der.)*, "...فما روي من قول العرب"-*(Arap sözlerinden rivâyet edilen...)* vb. ifâdelerle Araplara ait kullanım ve atasözleriyle istişhâtta bulunur[841]. Örneğin "وَهَبَ" **fiilinin "جَعَلَ" anlamına gelebileceğini ve iki mef'ûl alabileceğini** Araplardan nakledilen kullanımı delil getirerek ortaya koyar. Arapların "وَهَبَنِي الله فداك"-*(Allah beni senin yoluna feda etsin)* dediklerini ve bunun "جَعَلَنِي الله فداك" anlamında olduğunu söyler. Ardından bu fiilin bu anlamda sadece mazi fiil olarak kullanıldığını ve munsarıf olmadığını ilâve eder[842].

Yine Ebû Hayyân **cevap cümlesinin ancak şart cümlesinin fiilinin mazi olması durumunda hazfedilebileceğine** Araplardan nakledilen "أَنْتَ ظَالِمٌ إِنْ فَعَلْتَ"-*(Eğer yaparsan sen zâlimsin.)* sözüyle istişhâd eder. Arapların "أَنْتَ ظَالِمٌ إِنْ تَفْعَلْ" şeklinde fiili muzari olan bir şart cümlesi söylemeyeceklerini ifâde eder[843].

Aynı şekilde ***Evvelu* [أوّل] kelimesinin kökeni ile ilgili bilgi verdikten sonra bunun iki farklı kullanımı olduğunu** ifâde eder ve bunlar için Arap kelamından istişhâtta bulunur. **Birincisi** *Evvelu* [أوّل] kelimesinin isim gibi kullanılmasıdır. Bu durumda bu sözcük "eski" anlamında olup tasrifi mümkündür. Bu çeşit kullanıma Ebû Hayyân Araplardan nakledilen "مَا تَرَكْتُ لَهُ أَوَّلاً وَلاَ آخِراً"-*(Ona ne eski ne de yeni hiçbir şey bırakmadım)* cümlesini delil getirir. İkincisi ise *Evvelu* [أوّل] kelimesinin ism-i tafdil olarak kullanılmasıdır. Buna da Araplardan gelen "إِبْدَأْ بِهَذَا أَوَّلُ"-*(Önce bununla başla)* cümlesini şâhid olarak getirir. Burada *Evvelu* [أوّل] kelimesi ittifakla damme üzere mebnidir[844].

---

841 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42, 264, 279, 307, 456, 466; III, 199; IV, 658; VIII, 35, 110, 238 vd.

842 **A.g.e.**, III, 7.

843 **A.g.e.**, III, 717.

844 **A.g.e.**, I, 279.

Bunların dışında Ebû Hayyân "مَا فِيهَا غَيْرُهُ وَفَرَسِهِ"-*(Orada kendisinden ve atından başka kimse yok.)*[845], "مِنَّا ظَعَنَ وَمِنَّا أَقَامَ"-*(Bizden gidenler ve kalanlar vardır)*[846] gibi Araplardan nakledilen kullanımlarla da istişhâd etmiştir.

Özetle Ebû Hayyân nesirden de istişhâtta bulunmuştur. Fakat nesirden istişhâd ettiği delillerin sayısı Kur'ân ve şiirden istişhâd ettiği miktardan çok daha azdır. Ayrıca her kabilenin sözüyle istişhâd etmemiş, dilciler tarafından kabûl gören kabilelerin sözleriyle, özelliklede Hicaz lehçesiyle istişhâd etmiştir.

VI. FİLOLOJİK KONULARDA TERCİHLERİ

Tezimizin ikinci bölümünde *el-Bahru'l-Muhît*'in muhtevâsını incelerken orada tefsîrinin bir çok ilimleri içerdiğini zikretmiştik. Yine orada, müellifin esas gâyesi olan tefsîrin yanında âyetlerle ilişkili olarak filolojik meselelere yer verdiğini de ifâde etmiştik.

Ebû Hayyân, bir nahiv âlimi olması hasebiyle tefsîrinde filolojik konulara çok yer verir. Bir yerde mevzuyu geniş bir şekilde ele alırken, başka bir yerde muhtasar olarak değinir. Çok nâdir olmakla beraber, önemine binaen, aynı mevzuyu farklı yerlerde işler. Çoğu kez, filolojik mevzularla ilgili olarak nahivcilerin görüşlerini ve dayandıkları delilleri zikreder. Bunun yanında Kur'ân âyetlerinin çoğunu i'râb eder -eğer varsa- âyetlerle ilgili ihtilâflı i'râbları da zikretmeyi ihmal etmez. Daha sonra nahivcilerin görüşlerinden ve farklı i'râb şekillerinden birini tercîh eder. Tercîhte bulunmadığı yerler çok nadirdir. Bu gibi yerlerde sadece nahivcilerin görüşlerini veya farklı i'râb şekillerini zikretmekle yetinir.

Daha öncede değindiğimiz gibi Ebû Hayyân, herhangi bir ekole veya nahivciye taassup derecesinde bağlı değildir. O, sağlam gördüğü görüşün arkasından gitmiştir. Bu yüzden tercîh ettiği görüşler bazen Basra, bazen Kûfe, bazen de Bağdat ya da Endülüs ekolüne ait olabilmektedir. Fakat temel aldığı prensiplerin büyük çapta Basra ekolünün prensipleriyle örtüşmesi sebebiyle tercîhlerinin büyük bir kısmı bu ekolün görüşleri doğrultusunda olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki

---

845 **A.g.e.**, II, 387.

846 **A.g.e.**, I, 503-504.

müellifimiz yeri geldiğinde büyük saygı beslediği ve otorite kabul ettiği nahivcilerin bazı görüşlerini tercîh etmiş bazılarını da reddetmiştir. Gramer Ekollerine Karşı Tutumu kısmında müellifimizin nahiv ekollerine ve mütekaddimûn nahivcilere karşı sergilediği tavrını geniş bir şekilde ele aldığımızdan konunun ayrıntılarını ilgili yere bırakıyoruz.

Ebû Hayyân, tercîh ettiği görüşü veya i'râb şeklini ifâde etmek için birçok ibâre kullanır[847]. Bunlardan bazılarını zikretmek istiyoruz:

"الصحيح"-*(Doğru olan...)*[848], "الظاهر" -*(Açık olan....)*[849], "خلافا" -*(Aksine...)*[850], "والذي نختاره"-*(Tercih ettiğimiz...)*[851], "والأولى" -*(Daha iyi olan...)*[852], "والأحسن" -*(En iyi olan...)*[853], "والمختار" -*(Tercih edilen...)*[854], "والأصح" -*(En doğru olan...)*[855], "والأجود" -*(En iyi olan...)*[856], "والذي أختاره" -*(Tercih ettiğim görüş...)*[857], "الأرجح" -*(En tercih edilen...)*[858], "والذي أذهب إليه" -*(Tercih ettiğim görüş...)*[859], "والذي لا ينبغي أن يعدل عنه" -*(Terkedilmemesi gereken görüş...)*[860], "والذي تقرر عندنا"-*(Bize göre sabit olan...)*[861], "الذي ينبغي أن يذهب إليه"-*(Alınması gereken görüş...)*[862], "والذي عندي"-*(Bana göre...)*[863],

847 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 724-730.

848 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 318, 518; III, 419, 705, 713; V, 270, 415; VIII, 549; IX, 300, 359; X, 294, 400 vd.

849 Ebû Hayyân'ın bu ve benzeri kelimelerle yaptığı tercîhler çok fazladır. Birkaçı için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 233, 290, 520, 522, 592, 650; II, 100, 102-103, 148, 162, 204, 215, 324, 327, 339, 566, 610, 642; III, 166, 288, 309, 405, 570, 588 vd.

850 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 23, 50, 99, 151, 165–166, 251, 305, 387, 423, 541; II, 335 vd.

851 **A.g.e.**, I, 63, 100, 105, 125, 198, 628; II, 387; III, 714; IV, 509; VII, 326, 350; VIII, 15 vd.

852 **A.g.e.**, I, 64, 177, 189; II, 272, 357; III, 64, 180; IX, 257 vd.

853 **A.g.e.**, I, 184, 413; II, 620, 628; III, 440, 604; VI, 321; IX, 9 vd.

854 **A.g.e.**, I, 202; III, 258; V, 187; VI, 68, 365; VIII, 94.

855 **A.g.e.**, I, 197; II, 98; III, 308; IV, 476; VI, 51.

856 **A.g.e.**, III, 83; V, 281; VII, 343; VIII, 142.

857 **A.g.e.**, I, 226; IV, 82; VI, 462; VIII, 428; IX, 263.

858 **A.g.e.**, I, 27, 323; VI, 472; VII, 21.

859 **A.g.e.**, VI, 274; VIII, 230; IX, 38.

860 **A.g.e.**, II, 267; III, 637.

861 **A.g.e.**, III, 418.

862 **A.g.e.**, IV, 693.

863 **A.g.e.**, IV, 391,

"وإلى هذا أذهب"-*(Bu görüşü tercih ediyorum.)*[864], "الصواب"-*(Doğru olan...)*[865], "الأعرب والأفصح"-*(En açık ve fasih olan...)*[866], "ورجحنا" -*(...tercih ettik.)*[867], "قال أصحابنا" -*(Arkadaşlarımız dedi ki...)*[868], "والصحيح عند أصحابنا" -*(Arkadaşlarımıza göre doğru olan...)*[869] ...

Ebû Hayyân'ın filolojik konulardaki tercîhlerine dâir örnekleri zikretmeden önce onun bu tercîhlerinde temel aldığı prensiplere dikkat çekmek istiyoruz.

1- Tercîhlerinde Temel Aldığı İlkeler

Ebû Hayyân, filolojik konularda zikrettiği görüşler arasında tercîh yaparken belli prensiplere dayanmaktadır. Tespit edebildiğimiz bu prensipler şunlardır:

a- Semâ'a Dayanma

Ebû Hayyân'ın filolojik tercîhlerinde dayandığı temel prensiplerin en önemlilerinden biri semâ'dır. *el-Bahru'l-Muhît*'te çoğu zaman karşımıza çıkan bu prensip, gerek sarf, nahiv ve lügat ile ilgili meselelerde gerekse âyetlerin i'râbında müellif tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Yukarıda, **Filolojik Konularda Metodu** başlığı altında bu konuyla ilgili olarak yeterince bilgi verdiğimizden, tekrara düşmemek için, konunun ayrıntılarını ilgili yere bırakıyoruz.

b- Açık ve Kolay Olanı Tercîh Etme

Ebû Hayyân, filolojik meseleler ile âyetlerin i'râbıyla ilgili yerlerde ekollere ve nahivcilere ait zikrettiği görüşler arasından açık ve kolay olanı tercîh etmiştir. Tefsîrinin başlarında o, Kur'ân'ı i'râb ederken izleyeceği yolun açık ve tekellüfsüz, aynı zamanda Arap diline en uygun şekilde olacağını şu cümlelerle ifâde etmiştir:

---

864 A.g.e., I, 117.
865 A.g.e., I, 303; IV, 368; X, 368.
866 A.g.e., I, 46, 378; III, 465.
867 A.g.e., I, 242.
868 A.g.e., I, 78.
869 A.g.e., I, 144.

"...Kur'ân'ı i'râb etme husûsunda âdetimiz bu şekilde olacaktır. Onu sadece en güzel, tekellüften en uzak ve Arap dilinde en yaygın olan i'râb şekillerine hamledeceğiz."[870]

Açık ve anlaşılır görüşleri tercîh eden müellif, tekellüflü ve karışık olan görüş ve mezhepleri de terk etmiştir. Çoğu zaman "وَلاَ يَحْتَاجُ إِلى هَذَا التَّكَلُّفِ"-*(Bu zorlamaya gerek yok.)*[871], "وَهَذَا تَكَلُّفٌ لاَ حَاجَةَ إِلَيْهِ"-*(Bu gereği olmayan bir zorlamadır.)*[872], "وَلاَ حَاجَةَ إِلى تَكَلُّفٍ"-*(Zorlamaya gerek yok.)*[873], "...تَكَلُّفٌ وَخُرُوجٌ عَنِ الظَّاهِرِ بِغَيْرِ دَلِيلٍ"-*(...zorlama olup hiçbir delil olmadan açık olanın dışına çıkmaktır.)*[874], "...وُجُوهٌ مُتَكَلَّفَةٌ ظَاهِرٌ فِيهَا العُجْمَةُ"-*(...Bunlar kapalılığın kendilerinde açık bir şekilde görüldüğü zorlama izahlardır.)*[875], "وَهَذَا تَكَلُّفٌ"-*(Bu zorlamadır.)*[876] gibi ifâdelerle zorlama izahları terk ederken "...تَخْرِيجٌ سَهْلٌ لاَ تَكَلُّفَ فِيهِ"-*(...zorlama olmayan kolay bir izahtır.)*[877], "وَأَبْعَدُهَا مِنَ التَّكَلُّفِ"-*(...zorlamadan en uzak olanıdır.)*[878], "وَهُوَ حَسَنٌ، إِذْ لاَ تَكَلُّفَ فِيهِ"–*(O da güzeldir, çünkü onda zorlama yoktur.)*[879] gibi ifâdelerle de kolay ve anlaşılır görüş ve izahları tercîh etmiştir.

Örneğin "ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ● ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا"–*(İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti. ● Sonra Musa'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik.)*[880] âyetinde geçen *Summe* [ثُمَّ] harfinin *Vav* [و] anlamında atıf için kullanıldığını, konu

---

870 **A.g.e.**, I, 61-62.
871 **A.g.e.**, III, 562.
872 **A.g.e.**, IV, 259.
873 **A.g.e.**, I, 643; III, 269, 711.
874 **A.g.e.**, V, 155.
875 **A.g.e.**, VII, 547.
876 **A.g.e.**, VII, 287.
877 **A.g.e.**, VII, 560.
878 **A.g.e.**, I, 61.
879 **A.g.e.**, III, 235.
880 En'âm (6), 153-154.

ile ilgili farklı görüşleri zikrettikten ve bunların hepsinin zorlama olduğunu ifâde ettikten sonra şöylece belirtir:

"...وَهَذِهِ الأَقْوَالُ كُلُّهَا مُتَكَلَّفَةٌ وَالّذِي يَنْبَغِي أَنْ يُذْهَبَ إِلَيهِ أَنَّهَا استُعْمِلَتْ لِلعَطْفِ كَالوَاوِ مِنْ غَيرِ اعتِبَارِ مُهلَةٍ، وَقَدْ ذَهَبَ إِلَى ذَلِكَ بَعْضُ النُّحَاةِ."

(Bu görüşlerin hepsi zorlamadır. Tercih edilmesi gereken onun, Vav [و] gibi, mühlet olmaksızın atıf için kullanıldığıdır. Bazı nahivciler bu görüşü benimsemişlerdir.)[881]

Aynı şekilde "قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ..." *-(Onun cezası, kayıp eşya, kimin yükünde bulunursa işte o (şahsa el koymak) onun cezasıdır.)*[882] âyetinin i'râbı ile ilgili olarak nahivcilerden dört farklı i'râb şekli nakleden Ebû Hayyân, dördüncü i'râb şeklinin en güzel olduğunu ifâde eder. Çünkü bu, ona göre, tekellüften en uzak olanıdır[883].

c- Kıraatlere İtimat Etme

Ebû Hayyân'ın filolojik tercîhlerinde esas aldığı prensiplerden biri de kıraatlere güvenmedir. Kıraat ilmini değişik hocalardan tahsîl eden müellif bu alanda birçok müstakil eser telif etmiştir. *el-Bahru'l-Muhît*'tin mukaddimesinde, kıraat ilmini, müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında saymış[884] ve eserin değişik yerlerinde kıraatler ve sahipleri hakkında birçok bilgiler dercetmiştir. Kıraat ilmi ile ilgili olarak geniş bir birikime sahip olan müellif bu birikimini filoloji sahasında kullanmıştır. Sarf, nahiv ve i'râb ile ilgili konularda sahîh kıraatlerin desteklediği görüşleri tercîh etmiştir.

Mütevatir kıraatler arasında bir tercîh yapmayan Ebû Hayyân bunların hepsinin sağlam bir senetle rivâyet edildiğini, Kur'ân olduğunu, dolayısıyla birinin diğerine üstün tutulamayacağını ifâde eder[885]. O, kıraat sahiplerine hata isnâd eden

---

881 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 693.
882 Yusuf (12), 75.
883 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 305-306.
884 **A.g.e.**,I, 16.
885 **A.g.e.**, I, 321; II, 588; III, 232; IV, 455.

veya kıraatleri hatalı bulanlara şiddetle karşı çıkar ve bu insanların, ancak ve ancak, Hz. Peygamberden duyup öğrenerek okuduklarını ifâde eder. Ayrıca bu kıraatlerin Arap dilindeki kullanımlara uygun olduğunu veya Arapça'da bir vechinin olduğunu zikreder[886].

Ebû Hayyân, sahîh bir senetle rivâyet edilmiş kıraatlerle amel edilmesi gerektiği görüşündedir. Bu yüzden Kıraat-ı Seb'a'ya güvenir ve bu kıraatlerde vârid olan kullanımlara dayanarak -bu kullanımlar nahivcilerin kâidelerine ve görüşlerine ters düşse bile- kâide bina eder[887] veya tercîhte bulunur. Buna dâir örnekler daha önce değişik vesilelerle yeterince zikredildiğinden burada bir daha değinmek istemiyoruz[888].

d- Âyetlerin İ'râbında en Fasih Olanı Tercih Etme

Ebû Hayyân, nahivle ilgili bir meselede veya âyetin i'râbıyla ilgili zikrettiği görüşlerden en fasîh ve en güzel olanı tercîh eder. Çünkü ona göre Kur'ân, üzerinde ittifak edilene, en güzel ve en fasîh olana hamledilmelidir[889]. Bakara sûresinin ikinci âyetini tefsîr ederken, Allah kelamının en fasîh kelam olduğunu, bu sebeple en fasîh i'rablara hamledilmesi gerektiğini ifâde eder[890]. *el-Bahru'l-Muhît*'in bir çok yerinde o, görüşler arasından tercîhte bulunurken, seçtiği görüşün fesâhatine vurgu yapmakta, buna karşılık terk ettiği görüşün fesâhatten uzak, dolayısıyla Kur'ân'ın bu tür görüşlere hamledilemeyeceğine dikkat çekmektedir.

Örneğin, "...فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ..."-(*...hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur.)*[891] âyetindeki farklı kıraatlerin i'râbını yaparken ***Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel edip etmeyeceği** meselesine değinir. "جِدَالَ" ، "فُسُوقَ" ، "رَفَثَ" kelimelerini, merfû ve tenvinli okuyan

886 **A.g.e.**, I, 334, 586; II, 36, 690; VI, 429.

887 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 740-741.

888 Bir iki örnek için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 657 (Muzaaf ile muzaafun ileyhin arasının muzaafın mamülü ile ayrılıp ayrılmayacağı meselesi); II, 387-388 (Cer harfi tekrarlanmadan mecrûr zamire atıf yapılması meselesi).

889 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 88.

890 **A.g.e.**, I, 62.

891 Bakara (2), 197.

Ebû Ca'fer kıraatine göre i'râbını yaparken bazı nahivcilerin *Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel edeceğine cevaz verdiğini[892] ve İbn 'Atiyye'nin bu görüşü benimsediğini[893], fakat bu görüşün zayıf olduğunu zikreder. Çünkü *Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel ettiği Arap dilinde çok nâdir görülen bir durumdur ve buna dâir rivâyet edilen şâhitler çok azdır. Bunlar;

تَعَزَّ فَلاَ شَيْءٌ عَلَى الأَرضِ بَاقِياً   وَلاَ وَزَرٌ مِمَّا قَضَى اللهُ وَاقِياً[894]

(İstediğin kadar) Güçlü ol! Çünkü yeryüzünde hiçbir şey bâkî değildir. Hiçbir sığınak da Allah'ın takdir ettiğine karşı koruyamaz.)

Ebû Hayyân bu beyiti İbn Mâlik'in naklettiğini ve onun hâricinde başka biri tarafından nakledildiğini bilmediğini ifâde eder. Bu beyitin ardından en-Nâbiğatu'l-Ca'dî (ö.50/670)'ye ait şu mısrâları nakleder:

وَحَلَّتْ سَوَادَ القَلْبِ لاَ أَنَا بَاغِيًا   سِوَاهَا وَلاَ فِي حُبِّهَا مُتَرَاخِياً[895]

(Kalbimin en derin yerine yerleşti. Ne ben ondan

---

892 Sîbeveyh, nekrenin başına gelmek şartıyla *Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel edeceğine cevaz verir. Ona göre *Lâ* [لا] marifenin başına geldiğinde amel etmez. Yine ona göre nekrenin başına gelen *Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel etmesi çok nâdir olup pratikte pek kullanılmaz. Bazıları bunun Hicâz ehlinin lügatı olduğunu söylemiştir. Bu görüşü benimseyenler arasında el-Ferrâ, el-Muberrid, İbnu's-Serrâc, ez-Zemahşerî, İbn 'Usfûr gibi birçok âlim mevcuttur. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 296; el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, II, 377; Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrid, **el-Muktedab**, (Thk. Muhammed Abdulhâlik Adîma), Âlemu'l-Kutub, Beyrut ts., IV, 382; İbnu's-Serrâc Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, **el-Usûl fi'n-Nahv**, (Thk. Abulhuseyn el-Fetlî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1988, I, 96; ez-Zemahşerî, **el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb**, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut1993, s. 44; İbn 'Usfûr, **el-Mukarreb**, I, 104; Abdurrahmân el-Câmî, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul, ts., I, 145; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 636-637; Ahmed b. Abdinnûr el-Mâlakî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî**, (Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, Şam 1985, s. 333-334.

İçlerinde el-Ahfeş, er-Radî, Molla Câmî ve ed-Demâmînî'nin de olduğu bir grup nahivci ise *Lâ* [لا]'nın amel etmeyeceği görüşünü benimsemiştir. Bkz. Molla Câmî, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, I, 146; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 639.

893 İbn 'Atiyye, mutlak olarak, *Lâ* [لا]'nın *Leyse* [ليس] gibi amel edeceği görüşündedir. Bkz. İbn 'Atiyye Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib el-Ğırnâtî, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, (Thk. Ahmed Sâdık el-Mallâh), Beyrut 1388, I, 554.

894 Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. İbn Hişâm el-Ensârî, **Muğni'l-Lebîb**, I, 239-240; a.m., **Avdahu'l-Mesâlik**, I, 204; İbn 'Akîl, **Şerhu İbn 'Akîl**, I, 168.

895 Bkz. İbnu'ş-Şecerî, **Emâlî İbnu'ş-Şecerî**, I, 431-432; İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, I, 240 ; İbn 'Akîl, **Şerhu İbn 'Akîl**, I, 168; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-Edeb**, III, 337.

başka birini istiyorum ne de onun sevgisinde gevşeklik gösteriyorum.)

Daha sonra şu beyiti zikreder:

أَنْكَرْتُهَا بَعْدَ أَعْوَامٍ مَضَيْنَ لَهَا   لاَ الدَّارُ دَاراً وَلاَ الجِيرَانُ جِيرَانَا[896]

(Yıllar sonra onu yabancıladım. Ne ev aynı ev, ne de komşular aynı komşu.)

En sonunda Sîbeveyh'in, kendi görüşüne uygun olarak yorumladığı şu beyiti zikreder:

مَنْ صَدَّ عَنْ نِيرَانِهَا   فَأَنَا ابْنُ قَيْسٍ لاَ بَرَاحُ[897]

(Onun ateşine karşı koyan kim? Ben, İbn Kays şüphesiz.)

Bütün bunların tevile açık olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân bu beyitlerin, zâhirine dayanarak kâide bina edecek kadar çok olmadıklarını belirtir. **Bu yüzden en fasîh ve yüce söz olan Allah kelâmının, yaygın ve fasîh olan kullanımlar terkedilerek bu az kullanımlara hamledilmemesi gerektiğini zikreder**[898].

Yine Ebû Hayyân, "وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلاَئِكَةِ..." -*(Hatırla ki Rabbin meleklere ... dedi.)*[899] âyetindeki *İz* [إِذْ]'in i'rabı ile ilgili olarak sekiz farklı rivâyet zikreder ve Kur'ân'ın bunlardan tenzîh edilmesi gerektiğini ilâve eder. Daha sonra Arap dilinin gerektirdiği i'rabı zikrederek bu i'rab şeklinin ne kadar **kolay ve fasîh** olduğunu ifâde eder[900].

Ebû Hayyân, Kur'ân'ı en fasîh olana hamletmeyi esas alırken bir de bunun zıttı olan husûsları zikrederek tercîhini yapmıştır. Örneğin o Kur'ân'ın şâz görüşlere

---

896 Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik. Bkz. Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, **el-Cumelu fi'n-Nahv**, (Thk. Fahruddîn Kabâve), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1995, s. 76; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, III, 1210.

897 Beyit Sa'd b. Mâlik el-Kaysî (ö.m.530)'ye aittir. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 58; II, 296; İbnu's-Serrâc, **el-Usûl fi'n-Nahv**, I, 96; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 367; İbn Hişâm, **Avdahu'l-Mesâlik**, I, 203.

898 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 281-282.

899 Bakara (2), 30.

900 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 224-225.

ve i'rablara hamledilmesine karşı çıkarak bu görüşleri reddetmiştir. "وَلَا يَنْبَغِي أَنْ يُحْمَلَ الْقُرْآنُ عَلَى الشُّذُوذِ"-(Kur'ân'ın şâzlara hamledilmemesi gerekir.)[901], "...كِلَا التَّخْرِيجَيْنِ تَخْرِيجُ شُذُوذٍ"-(Her iki izah da şâzdır.)[902], "وَهُوَ تَوْجِيهُ شُذُوذٍ"-(O da şâz bir izahtır.)[903] gibi ifâdelerle bu görüşleri tercîh etmediğini ifâde etmiştir. Yine o, yer yer, Kur'ân'ın zayıf ve dilde az vârid olan kullanımlara ve şiirde görülen zarûret hallerine hamledilmemesi gerektiğini ifâde ederek tercîhinin fasîh olan görüş ve kullanımlardan yana olduğunu ortaya koymuştur[904].

e- Nahiv Kâidelerine ve Nahivcilerin İcmâına Uyma

Ebû Hayyân'ın filolojik tercîhlerinde esas aldığı prensiplerden biri de tümevarım yoluyla sabit olmuş nahiv kurallarına riâyet etme ve nahivcilerin icmâ ettiği husûslara saygılı olmasıdır. *el-Bahru'l-Muhît*'te yer yer onun "وَهَذَا هَدْمٌ لِمَا اسْتَقَرَّ عِنْدَ أَئِمَّةِ النَّحْوِ" -(Bu, nahiv imamlarına göre sabit olanı yıkmak demektir.)[905], "تَأْبَاهُ قَوَاعِدُ النَّحْوِ" -(Nahiv kaideleri bunu reddeder.)[906], "وَهُوَ هَدْمٌ لِلْقَاعِدَةِ الْمَشْهُورَةِ"-(O da, meşhur nahiv kaidesini yıkmak demektir.)[907], "وَهَذَا هَدْمٌ لِمَا اعْتَزَمُوا عَلَيْهِ"-(Bu, yapmaya gayret ettikleri şeyi yıkmak demektir.)[908], "وَهُوَ هَدْمٌ لِلْقَاعِدَةِ النَّحْوِيَّةِ"-(O da, nahiv kaidesini yıkmak demektir.)[909] gibi ibârelerle karşı görüşü terk ettiğini görüyoruz. Özellikle âyetlerin i'râbı ile ilgili zikrettiği görüşler arasında yaptığı tercîhlerde bu durum daha sık görülmektedir.

Örneğin ez-Zemahşerî'nin yaptığı bazı i'râbları, meşhûr nahiv kâidesine muhalif olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. ez-Zemahşerî'nin ve bazı nahivcilerin "وَآيَةٌ

[901] **A.g.e.**, II, 742.
[902] **A.g.e.**, I, 291.
[903] **A.g.e.**, II, 18.
[904] **A.g.e.**, IV, 636; VII, 299; X, 327. Krş. el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 751-755.
[905] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 64.
[906] **A.g.e.**, II, 164; IV, 638.
[907] **A.g.e.**, IV, 43.
[908] **A.g.e.**, I, 50.
[909] **A.g.e.**, II, 178.

"لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ" -*(Gece de onlar için bir ibret alâmetidir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çekeriz.)*[910] âyetiyle ilgili olarak yaptıkları i'râbın, "**nekre ancak nekre bir kelime ile, marife de ancak marife bir kelime ile nitelenebilir**" meşhûr kâidesini temelinden yıktığını ifâde eder[911].

Ebû Hayyân'ın nazarında nahivcilerin icmâsının önemli bir yeri vardır. Zira bir görüşün kabul veya reddedilmesinde icmâ, kendisine itimat edilmesi gereken kuvvetli bir delildir. Örneğin *İlâ* [إلى] harfininın isim olduğu husûsundaki iddiayı, nahivciler arasında onun harf olduğuna dâir var olan icmâya dayanarak reddeder. Konu ile ilgili olarak şunları ifâde eder:

"...Nahivciler arasında İlâ [إلى]'nın harf olduğuna dâir var olan icmâdan dolayı onun isim olduğunu iddia etmek mümkün değildir."[912]

Yine **ism-i cem'in adede temyîz olması** meselesinde, nahivcilerin, aded ile ism-i cem' olan temyîz arasına *Min* [من] harfinin gelmesinin fasîh olduğu görüşünde ittifak ettiklerini zikreder ve "فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ"-*(Öyleyse dört tane kuş yakala)*[913] âyetini delil getirir. Fakat adedin ism-i cem'e muzâf olması meselesinde ihtilaf içinde olduklarını ifâde eder[914].

Bütün bunlarla beraber Ebû Hayyân'ın çok nâdir olarak cumhûra muhalefet ettiğini görüyoruz. Örneğin *Keeyyin* [كأين] lafzının mürekkep olduğunu söyleyen cumhûra karşı onun müfred olduğunu savunur[915].

---

910 Yasin (36), 37.
911 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 42-43.
912 **A.g.e.**, VII, 254.
913 Bakara (2), 260.
914 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 250.
915 **A.g.e.**, III, 358, 370.

Yine kasem *Tâ* [ت]'sının *Vâv* [و] harfinden bedel olduğunu söyleyen nahivcilerin çoğuna muhalefet eder ve es-Suheylî'nin[916] görüşünü benimser. Ona göre *Tâ* [ت] bizatihi asıldır ve *Vâv* [و]'dan bedel değildir[917].

2- Tercîhlerinden Örnekler

Burada zikredeceğimiz filolojik tercîhler, Ebû Hayyân'ın, *el-Bahru'l-Muhît*'te zikrettiği yüzlerce tercîhten sadece bir kaçıdır[918].

a- Tenâzu'da Âmilin Öncelik Hakkı

Arap dilinde yaygın olan, bir âmilin bir ma'mûlü almasıdır. Fakat gerek Kur'ân'da gerek nakledilen Arapça kullanımlarda, iki veya daha fazla âmilden sonra bir ma'mulün zikredildiği ibâreler mevcuttur. Örneğin "قَالَ آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا"-*(Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim.)*[919] âyetindeki "آتُونِي" fiili ikinci bir mef'ûl isterken, "أُفْرِغْ" fiili de bir mef'ûl talep etmektedir. "قِطْرًا" lafzı ise kendinden önceki her iki fiile ma'mul olmaya elverişlidir, çünkü mana buna müsaittir.

Bu mevzu "الإِعْمَال", "إِعْمَالُ الفِعْلَيْنِ" ve "التَّنَازُعُ فِي العَمَلِ" adı altında nahivciler tarafından ele alınmıştır. Nahivciler, hangi âmilin, münazaalı ma'müle amel etmede önceliğe sahip olduğu husûsunda farklı görüşlere sahiptirler. Kimisi birinci âmilin daha hak sahibi olduğunu ileri sürerken, kimisi ikincisinin amel etmesinin daha evlâ olduğunu savunmuştur. Kimisi de her ikisinin eşit derecede amel edebileceğini iddia etmiştir[920].

---

916 Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Suheylî (ö.581/1186)'dir. Endülüslü dil, edebiyat, lügat, kıraat, hadîs ve siyer âlimidir. Bkz. el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 162; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 143; ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, IV, 1348; İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, IV, 271.

917 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 304.

918 Ebû Hayyân'ın nahiv ile ilgili tercîhlerinin birçoğu için Bedr b. Nâsır el-Bedr'in, İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde, 1994 yılında, Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığı *İhtiyârâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye Cem'an ve Dirâseten* isimli çalışmasına bakılabilir. Eser, Riyad'ta Mektebetu'r-Ruşd tarafından 2000 yılında basılmıştır.

919 Kehf (18), 96.

920 İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 83 vd.; İbn 'Usfûr, **el-Mukarreb**, I, 250 vd.; Muhammed b. Hasan er-Radî, **Şerhu'l-Kâfiye**, Dersaadet, İstanbul 1310, I, 77-78; **el-Bahru'l-Muhît**, I, 265; II, 282; VII, 255; a.m., **Tezkiretu'n-Nuhât**, 336 vd.; es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, II, 108 vd.

Sîbeveyh'e göre amel, iki âmilden birine aittir. Her ikisine birden ait olamaz. İki âmilden herhangi birisinin amel etmesi câiz olmakla beraber en uygun ve üstün olan sonuncunun amel etmesidir. Ona göre birinci âmilin amel etmesi çirkindir[921]. Bu görüşü Basra ekolüne mensup dilciler ile müteahhirûn nahivcilerin cumhûru, çok küçük görüş ayrılıkları ile birlikte benimsemiştir[922].

Kûfe mezhebi dilcileri ise, tafsilatta aralarında küçük ihtilaflar var olmakla beraber, birinci âmilin amel edeceği görüşünü benimsemişlerdir[923]. el-Kisâî'ye göre amel, her halükarda iki âmilden birine aittir. Ama ona göre, tercîh edilen görüş, ikinci âmilin amel etmesidir[924].

el-Ferrâ ise ma'mulden önceki her iki âmilin beraberce amel ettiği görüşündedir[925].

Ebû Hayyân ise, Basralı dilcilere uygun olarak, ikinci âmilin amel edeceği görüşünü tercîh eder. Çünkü bu şekil, Arap dilindeki en fasîh kullanım olup Kur'ân'da bu tarzda âyetler mevcuttur. O, "وَلاَ يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللّهُ مِن فَضْلِهِ هُوَ خَيْراً لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ" –*(Allah'ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır.)*[926] âyeti ile ilgili farklı i'râbları zikrettikten sonra bu âyetin tenâzu' konusuna göre i'râb edilebileceğini ifâde eder. Burada "بِمَا آتَاهُم" ibâresi hem "يَحْسَبَنَّ" hem de "يَبْخَلُونَ" âmilinin mef'ûlu olmaya elverişlidir. Harf-i cer "بِمَا آتَاهُم" ibâresinin başına gelerek "يَبْخَلُونَ" âmilinin amel ettiğini göstermektedir. Çünkü "يَبْخَلُونَ" fiili harf-

---

921 Sîbeveyh, el-Kitâb, I, 73 vd.

922 ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, 30; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 83-96; Muvaffakuddîn Ya'îş b. 'Ali b. Ya'îş en-Nahvî, **Şerhu'l-Mufassal,** 'Âlemeu'l-Kutub - Mektebetu'l-Mutenebbî, Beyrut ts., I, 77-80; er-Radi, **Şerhu'l-Kâfiye**, I, 77-80; Ebû Hayyân, **Tezkiretu'n-Nuhât**, s. 343; Molla Câmî, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, I, 105 vd. es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, II, 108-111; Ayrıca Krş: el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 32 vd.

923 İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 83; İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal**, I, 77; er-Radi, **Şerhu'l-Kâfiye**, I, 79; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 2142; Molla Câmî, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, I, 105.

924 İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal**, I, 77; er-Radi, **Şerhu'l-Kâfiye**, I, 79; Ebû Hayyân, **Tezkiretu'n-Nuhât**, s. 343.

925 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 2141; a.m., **Tezkiretu'n-Nuhât**, s. 343;

926 Âl-i İmrân (3), 180.

i cerli bir mef'ûl talep eder. Ebû Hayyân, Kur'ân'da zikredilen ve Arap dilinde mevcut en fasîh kullanımlara uygun olarak ikinci âmilin amel ettirildiğini ifâde eder[927].

Yine başka bir yerde bu konu ile ilgili olarak "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللهِ..." *-(Onlara: Gelin, Allah'ın Peygamberi sizin için mağfiret dilesin, denildiği zaman)*[928] âyetini i'râb ederken Basra ekolünün görüşünü tercîh etmiştir. Burada "رَسُولُ اللهِ" ibâresi iki âmil talep etmektedir. Birincisi "تَعَالَوْا" , ikincisi ise "يَسْتَغْفِرْ" âmilidir. Âyette, Basra ekolünün görüşüne uygun olarak ikinci olan "يَسْتَغْفِرْ" âmili amel etmiştir. Bu durumda "رَسُولُ اللهِ" fâil konumundadır. Eğer birinci âmil amel etseydi âyet "تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ إِلَى رَسُولِ اللهِ" şeklinde olacaktı[929].

Yine bu mevzu ile alakalı olarak Ebû Hayyân, nahivcilerden naklen, birinci âmilin çok az amel etmesi sebebiyle Kur'ân'da vârid olmadığını ifâde eder[930].

b- Cümlenin Fâil Olması

Arapça'da fâil, yaygın olarak, müfred isim veya müevvel masdar olarak gelir. Örneğin fâil, "فَتَبَارَكَ اللهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ"*-(Yapıpyaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.)*[931] âyetinde müfred; "أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ"*-(İman edenlerin kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi?)*[932] âyetinde de müevvel masdar olarak gelmiştir.

Fakat, fâilin cümle olarak gelmesinde dilciler arasında ihtilaf vardır. Basralı dilciler, fâilin cümle olarak gelemeyeceği görüşündedirler[933]. Ebû Ali el-Fârisi[934] ve

---

927 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 451.
928 Munâfikûn (63), 5.
929 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 182.
930 **A.g.e.**, V, 108.
931 Mu'minûn (23), 14.
932 Hadîd (57), 16.
933 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 77, 106; VI, 519; IX, 219.

el-Ukberî[935]de bu konuda Basra ekolünü takip etmişlerdir. Buna karşılık Hişâm b. Mu'âviye ed-Darîr, Ebu'l-'Abbâs Sa'leb ve Kûfe ekolüne mensup bazı dilciler fâilin mutlak cümle olarak gelebileceğine hükmetmişlerdir. el-Ferrâ ve bazı nahivcilere göre ise cümlenin fâil olabilmesi âmilin kalbî fiillerden olması şartına bağlanmıştır. el-Ferrâ bu görüşünü Sîbeveyh'e dayandırmıştır[936].

Ebû Hayyân bu konuyla ilgili olarak tercîhini Basra ekolünden yana koyar. Tercîhini sarih bir şekilde ifâde etmeyen müellif, Basralı dilcilerin görüşünü benimseyen ve *Ashâbunâ* [أَصْحَابُنَا] olarak nitelendirdiği Endülüslü dilcilerin görüşünü zikrederek ortaya koyar. "سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ"-(*Korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir.)*[937] âyetini i'râb ederken bu konu ile ilgili olarak nahiv ekollerinin ve dilcilerin görüşlerini zikrettikten sonra Endülüslü nahivcilerin tercîh ettikleri sahîh görüşü belirtir[938].

Yine Ebû Hayyân'ın, konu ile ilgili âyetlerin i'râbında Basralı nahivcilerin görüşünü zikredip diğerlerine değinmemesi, fâilin cümle olamayacağı görüşünü benimsediğini ortaya koymaktadır[939]. Örneğin "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ" *–(Onlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiği zaman, "Öncekilerin masallarını" derler.)*[940] âyetini i'râb ederken şunları ifâde etmiştir:

"Basra ekolüne göre "مَاذَا أَنْزَلَ" ibâresi "قِيلَ" fiilinin mamülü değildir. Çünkü cümledir. Cümle ise fâil olamadığı gibi nâibu'l-fâil de olamaz."[941]

---

[934] Ebû 'Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî, **el-Mesâilu'l-Muşkile el-Ma'rûfetu bi'l-Bağdâdiyyât**, (Thk. Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî), Matbaatu'l-'Ânî, Bağdat 1983, s. 525-527.

[935] Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî, **et-Tıbyân fî İ'râbi'l-Kur'ân**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1987, II, 732, 886.

[936] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 77-78.

[937] Bakara (2), 6.

[938] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 77-78.

[939] **A.g.e.**, IX, 219.

[940] Nahl (16), 24.

[941] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 519.

Aynı şekilde müellifimiz "ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا"-*(Sonra da iki guruptan (Ashâb-ı Kehf ile hasımlarından) hangisinin kaldıkları müddeti daha iyi hesap edeceğini görelim diye onları uyandırdık.)*[942] âyeti ile ilgili olarak ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta geçen "لِيُعْلَمَ" kıraatı ve bu kıraate bağlı olarak cümlenin nâib-i fâil olarak gelebileceğini ifâde eden görüşüne, Basra ekolüne göre câiz olmadığını zikrederek karşı olduğunu ortaya koyar[943].

c- Müspet Mazi Fiille Başlayan Cümlenin *Kad* [قد] Edatı olmadan Hal Olması

Arapça'da hal; müfred, cümle ve şibih cümle olmak üzere üç şekilde gelir. Cümle olarak gelen hal isim veya fiil cümlesi olarak gelebilir. Fiil cümlesi de mazi veya muzari fiil ile başlar. Örneğin "لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ"-*(Benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz?)*[944] âyetinde hal cümlesi muzari, "أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ"-*(veya yürekleri sıkılarak size gelenler.)*[945] âyetinde de mazi fiille başlamıştır.

Nahivciler, fiili müspet mazi olan fiil cümlesinin, başında *Kad* [قد] olmaksızın hal olarak gelip gelmeyeceği husûsunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kûfeli dilciler ile Basralı dilcilerden el-Ahfeş müspet mazi fiilin *Kad* [قد] olmaksızın hal olarak gelebileceğine cevaz vermişlerdir. Buna karşılık Basralı nahivciler, müspet mazi fiil ile başlayan fiil cümlesinin hal olabilmesi için başına zâhir veya mukadder bir *Kad* [قد] olması veya mazi fiilin mahzûf bir mevsûfa sıfat olması şartını koşmuşlardır[946].

---

942 Kehf (18), 12.

943 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 145.

944 Saff (61), 5.

945 Nisâ (4), 90.

946 İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 252 vd.; İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal**, II, 67; **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 300. Krş: el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 108 vd.

Ebû Hayyân ise bu mevzuda Kûfeli dilciler ile el-Ahfeş'in görüşünü tercîh etmiştir. Çünkü bu konuda Arap dilinde, kıyâsı gerekli kılacak ve te'vîl ihtimalini ortadan kaldıracak kadar çok miktarda şâhit vardır. Müellif, bu şahitleri *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde bolca zikrettiğini ifâde eder. Bu mesele ile ilgili tercîhini "وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ"-*(Rabbiniz hakkında beslediğiniz zan var ya, işte sizi o mahvetti ve ziyana uğrayanlardan oldunuz.)*[947] âyetini i'râb ederken açık bir şekilde tasrih etmiştir[948].

Yine müellif "وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ"-*(Eğer musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da, ahiretini de kaybetmiştir.)*[949] âyetini i'râb ederken "خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ" cümlesini hal olarak i'râb eder ve şunları ifâde eder:

"Bu fiilin, başına gizli bir Kad [قد] *edatına ihtiyaç duymadan hal konumunda olması câizdir. Çünkü mazi fiilin, başında Kad* [قد] *olmadan hal olarak gelmesi Arap dilinde çok yaygındır. Bu yüzden ona kıyâs câizdir."*[950]

d- Temyîzin Marife Olması

Temyîzin marife gelmesi mevzuu nahivciler arasında ihtilaflı bir konudur. el-Ferrâ ve Kûfeli dilciler ile onları takip eden İbnu't-Tarâve temyîzin marife gelebileceğini söylemişlerdir[951]. Bunun için de şu âyetleri delil getirmişlerdir: "وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ **نَفْسَهُ**" –*(İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir?)*[952] ve "وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ **مَعِيشَتَهَا**"-*(Biz, refahından şımarmış nice*

[947] Fussilet (41), 23.

[948] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 300.

[949] Hac (22), 11.

[950] **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 489.

[951] el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, I, 79; II, 33, 308; İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf**, I, 312; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1633; a.m., **Menhecu's-Sâlik**, s. 220;

[952] Bakara (2), 130.

memleketi helâk etmişizdir.)[953] âyetlerinde geçen "نَفْسَهُ" ve "مَعِيشَتَهَا" lafızları marife olup temyîzdirler. Yine Araplardan nakledilen "مَا فَعَلْتَ الخَمْسَةَ عَشَرَ الدِّرْهَمَ؟" *(Onbeş dirhemi ne yaptın?)*, "سَفِهَ زَيْدٌ نَفْسَهُ" *(Zeyd kendini alçalttı.)*, "وَجَعَ زَيْدٌ بَطْنَهُ" *(Zeyd'in karnı ağırdı.)* gibi kullanımlar bunu desteklemektedir[954].

Buna karşılık Basralı dilciler[955] ile onların izinden giden İbn 'Usfûr[956] ve İbn Mâlik[957] gibi nahivciler temyîzin marife gelmesinin caiz olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Çünkü onlara göre eğer temyîz biliniyorsa (marife ise) bu tahsîs edilmiş demektir. Eğer bilinmiyorsa (nekre ise) o zaman kendi nevinde umûm ifâde eder. Temyîzden maksat da bilinmeyen şeyleri açıklamaktır. Bu da nekre bir lafızla mümkündür. Bu yüzden temyizi marife yapmanın bir faydası yoktur. Ayrıca temyîz bu yönüyle hâl'e benzerdir. Çünkü her ikisi de kendinden öncekini beyân eder. Hâle benzeyince de nekre olması gerekir. Çünkü hâl de nekredir[958].

Temyîzin marife gelemeyeceğini savunanlar yukarıdaki âyetleri ve Araplardan gelen kullanımları şu şekilde tevil etmişlerdir. Âyette geçen "نَفْسَهُ" lafzı temyîz üzere nasbedilmemiştir. Başındaki harf-i cer hazfedildiği için mansuptur. Aslında âyet "مَنْ سَفِهَ فِي نَفْسِهِ" şeklindeydi, daha sonra cer harfinin hazfiyle "نَفْسَهُ" lafzı mansup olmuştur. Bir diğer izaha göre "سَفِهَ" fiili, "هَلَكَ" ve "جَهِلَ" gibi müteaddi olan bir fiil anlamındadır. Veya "سَفِهَ" fiili bir görüşe göre "سَفَّهَ" gibi bizzat kendisi meful

---

953 Kasas (28), 58.

954 İbn 'Usfûr Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min el-İşbilî, **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, (Thk. Fevvâz eş-Şa'âr), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1998, II, 423; Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 322; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1633; a.m., **Menhecu's-Sâlik**, s. 220; el-Bedr, **İhtiyâratu Ebî Hayyân**, I, 140.

955 Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, **İ'râbu'l-Kur'ân**, (Thk. Zuheyr Ğâzî Zâhid), Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat 1980, II, 555; Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 322; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1633; a.m., **Menhecu's-Sâlik**, s. 221;

956 İbn 'Usfûr, **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, II, 423; a.m., **el-Mukarreb**, I, 163.

957 İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl –Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd-,** (Thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ – Târık Fethî es-Seyyid), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2001, II, 299-300; a.m., **Şerhu 'Umdeti'l-Hâfız, s.** 478-479.

958 el-Muberrid, **el-Muktedab**, III, 32; Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. el-Enbârî, **Esrâru'l-'Arabiyye**, (Thk. Fahr Sâlih Kadâre), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1995, s. 181; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 140.

alan bir fiildir. Dolayısıyla "نَفْسَهُ" lafzı mef'ûldur. Benzer şekilde diğer âyetteki "مَعِيشَتَهَا" lafzı da başındaki harf-i cer'in hazfiyle (بَطِرَتْ فِي مَعِيشَتِهَا) mansuptur. Veya "بَطِرَ" fiili "كَفَرَ" ve "خَسِرَ" gibi müteaddi bir fiil anlamındadır. Dolayısıyla "مَعِيشَتَهَا" mef'ûl olmak üzere mansuptur. Araplardan nakledilen kullanımlar da aynı şekilde izah edilmiştir. "سَفِهَ زَيْدٌ نَفْسَهُ" ve "وَجِعَ زَيْدٌ بَطْنَهُ" cümlelerinde "نَفْسَهُ" ve "بَطْنَهُ" lafızları cer harfinin hazfi sebebiyle mansupturlar. Aslıda cümleler "سَفِهَ زَيْدٌ فِي نَفْسِهِ" ve " وَجِعَ زَيْدٌ فِي بَطْنِهِ" şeklindeydi, fakat cer harfinin hazfiyle mansup olmuşlardır. Bir diğer izah tarzına göre "نَفْسَهُ" ve "بَطْنَهُ" lafızları kendilerinden önce takdir edilen müteaddi fiillerin mefulleri olmaları sebebiyle mansupturlar. "...أَهْلَكَ نَفْسَهُ" ve "...شَكَا بَطْنَهُ" gibi. "مَا فَعَلَتْ الخَمْسَةَ عَشَرَ الدِّرْهَمْ؟" cümlesinde ise lâm-ı ta'rîf zâittir[959].

Ebû Hayyân, bu konuda, temyîzin marife gelemeyeceğini söyleyenlerin görüşünü tercih etmiştir. "وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً"[960] âyetini i'râb ederken bu mevzuya değinir ve Kûfeli bazı dilciler ile Ebu'l-Hasen b. et-Tarâve'nin görüşünün aksine, temyîzin marife gelemeyeceğini söyler. Ardından arkadaşlarımız olarak nitelendirdiği Endülüslü dilcilerin, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin Araplardan naklettiği " مَا فَعَلَتْ العِشْرُونَ الدِّرْهَمْ" ve benzeri, temyîzin marife gelebileceğine delâlet eden cümleleri tevil ettiklerini zikreder[961].

Yine Ebû Hayyân temyîzin marife gelmesinin caiz olmadığı görüşünü tercih ettiğini "وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلاَّ مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ" âyetini i'râb ederken ortaya koyar. "نَفْسَهُ" lafzı hakkında söylenen i'râb şekillerini sıraladıktan sonra bunları değerlendirir ve tercihini zikreder. Buna göre el-Ferrâ ve Kûfeli bazı dilciler bu kelimeyi temyîz

---

959 el-Muberrid, **el-Muktedab**, II, 175-177; İbn 'Usfûr, **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, II, 424; a.m., **el-Mukarreb**, I, 163; İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, II, 299-300; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1633; a.m., **el-Bahru'l-Muhît**, I, 322.

960 Bakara (2), 51.

961 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 322.

olarak i'râb ederken diğer bazı nahivciler mef'ûlun bih olarak i'râb etmişlerdir. Mef'ûlun bih olarak i'râb eden âlimler "سَفِهَ" fiili ile ilgili izahlarda bulunmuşlardır. Bir kısım nahivcilere göre "سَفِهَ" fiili bizzat "سَفَّهَ" gibi müteaddî bir fiil iken diğer bir kısım nahivcilere göre "سَفِهَ" müteaddî bir fiilin anlamını içermektedir. ez-Zeccâc ve İbn Cinnî "سَفِهَ" fiilinin "جَهِلَ" anlamını içerdiğini ifâde ederken Ebû 'Ubeyde "أَهْلَكَ" anlamında olduğunu söylemiştir. Bazı Basralı nahivciler ise harf-i cerrin hazfiyle "نَفْسَهُ" lafzının mansûb olduğunu söylemişlerdir (مَنْ سَفِهَ فِي نَفْسِهِ). Mekkî b. Ebî Tâlib ise "نَفْسَهُ" lafzının mahzûf bir müekkedin tekidi olduğunu ifâde eder. Takdiri şöyledir: "سَفِهَ قَوْلَهُ نَفْسَهُ" Bu görüşleri zikrettikten sonra Ebû Hayyân bunları değerlendirir. "نَفْسَهُ" lafzının temyîz olduğunu söyleyenlerin görüşünü Basralı dilcilerin caiz görmediğini ifâde ederek reddeder. Çünkü burada temyîz marifedir ve Basralılara göre temyîzin şartı nekre olmasıdır. Harf-i cerrin hazfedildiğini söyleyenlerin görüşü ise kıyâsa uygun değildir. Müekkedi mahzûf bir te'kîd olduğu görüşünde ise ihtilaf vardır. Bazıları bunun caiz olmadığını daha sonraları tashîh etmişler, yani müekkedin hazfedilerek sadece te'kîdin kalmasının doğru olmadığını söylemişlerdir. "سَفِهَ" fiiline farklı fiillerin anlamlarını yüklemek ise kıyâsa uygun değildir. **"سَفِهَ" fiilinin bizzat müteaddî olup mef'ûl alması ve "نَفْسَهُ" lafzının bu fiille mansup olmasına gelince, Ebû Hayyân bu görüşü tercih ettiğini ifâde eder.** Çünkü Sa'leb ve el-Muberrid "سَفِهَ" fiilinin "سَفَّهَ" gibi müteaddî olduğunu nakletmişlerdir. Ayrıca bunun bir lugat olduğu Ebu'l-Hattâb'tan[962] rivâyet edilmiştir[963].

---

962 Ebu'l-Hattâb Abdulhamîd b. Abdilmecîd (ö.177/793)'dir. el-Ahfeş el-Ekber olarak tanınır. Arap dilinde imamdır. Bedevîlerden, dile ait çok şey toplamıştır. Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan ders aldı. Kendisinden Sîbeveyh, el-Kisâî ve Yunus b. Habîb gibi âlimler ders almışlardır. Bkz. el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât**, II, 157; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, 301; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire**, II, 86-87; es-Suyûtî, **el-Buğye**, II, 74.

963 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 628.

Müellifimiz "وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا" âyetini i'râb ederken konu ile ilgili tercihini belirtmez. Sadece âlimlerin âyetin i'râbı ile ilgili görüşlerini nakleder. "مَعِيشَتَهَا" lafzını kimisi temyîz olarak i'râb ederken, kimisi de mef'ûlun bih olarak i'râb etmiştir[964].

e- Cümlede İki veya Daha Fazla İtirazî Cümlenin Bulunması

İtirazî cümle, i'râbtan mahalli olmayan cümlelerdendir. Sözü vurgulamak, açıklamak veya güzelleştirmek maksadıyla cümle içinde birbiriyle bağlantılı iki şey arasında yer alır. İçinde geçtiği cümlenin herhangi bir mamulu olmamakla birlikte aralarında anlam bakımından bir ilişki mevcuttur[965].

İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı eserinde bu tür kullanımın Arap dilinde çok olduğuna; Kur'ân, şiir ve nesirde sıkça rastlandığına temas eder. Arapların bu üslubu te'kîd için kullandıklarını, bu yüzden fiil ile failin, mübteda ile haberin arasını itirazî cümle ile açtıkları bu tür kullanımları garip karşılamadıklarını belirtir[966].

Örneğin "وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ"- *(Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- "Sen ancak bir iftiracısın" dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler.)* [967] âyetinde "وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ" cümlesi şart ile cevap arasında yer alan itirazî cümledir.

Âlimler arasında, cümledeki öğelerin (fiil-fail, mübteda-haber, sıfat-mevsuf vb.) kaç itirazî cümleyle arasının ayrılabileceği konusunda ihtilaf vardır. Ebû 'Ali el-Fârisî sadece bir itirazî cümleyle arasının açılabileceği görüşünü benimserken[968] ez-Zemahşerî[969], İbn Mâlik[970] ve İbn Hişâm[971] gibi âlimler iki ve daha fazla itirazî cümleyle açılmasına cevaz vermişlerdir.

---

964 **A.g.e.**, VIII, 316.

965 İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, II, 382-410; es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, I, 247; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 133.

966 İbn Cinnî, **el-Hasâis**, I, 285. İbn Cinnî burada itirazî cümlenin nerelerde geldiğini beyitlerden örnekler vererek izah etmektedir.

967 Nahl (16), 101.

968 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 45.

969 ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 425-426, 530; II, 98.

Ebû Hayyân ise cümlenin öğeleri arasına sadece iki itirazî cümlenin girebileceği görüşünü tercih etmektedir. Ona göre daha fazla itirazî cümlenin gelmesi caiz değildir. Bu mevzuya " وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" –*(Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezası misli iledir. Onları zillet kaplayacaktır. Onları Allah'a karşı koruyacak hiç kimse yoktur. Onların yüzleri sanki karanlık geceden bir parçaya bürünmüştür. İşte onlar da cehennem ehlidir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.)*[972] âyetini i'râb ederken değinir. Müellifimiz, "وَالَّذِينَ" lafzının mübteda olduğunu ifâde ettikten sonra haberi hakkında nakledilen dört farklı i'râb şeklini sıralar. Bunlardan **birincisi** "جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا" ifâdesinin haber olduğudur. **İkincisi** " مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ" cümlesi haberdir. Bu durumda mübteda ile haberin arası iki itirazî cümle ile açılmıştır. Ebû 'Ali el-Fârisî'ye göre bu durum caiz değildir. Ama Ebû Hayyân'a göre sahih olan bu durumun caiz olmasıdır. **Üçüncüsü** ise " كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا" cümlesinin haber olmasıdır. Burada mübteda ile haberin arası üç itirazî cümle ile açılmıştır. **Dördüncüsü** ise "أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" cümlesinin haber olmasıdır. Bu durumda ise mübteda ile haberin arası dört cümle ile açılmıştır. Burada Ebû Hayyân üç veya dört itirazî cümle ile öğelerin arasının açılmasının caiz olmadığını belirtir[973].

Yine Ebû Hayyân bu mevzudaki görüşünü " أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ ● وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا ● مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ" –*(Kendilerine Kitap'tan nasip verilenlere baksana! Sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan çıkmanızı istiyorlar! ●Allah düşmanlarınızı sizden daha iyi bilir. Gerçek bir dost olarak Allah yeter, bir yardımcı*

---

970 İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, II, 289.

971 İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, II, 394-395.

972 Yunus (10) 27.

973 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 44-45.

olarak da Allah kâfidir. • Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden değiştirirler.)[974] âyetini i'râb ederken ortaya koyar. Burada ez-Zemehşerî'nin âyetin i'râbıyla ilgili görüşünü nakleder. Ona göre âyetteki "الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ" cümlesi daha sonra gelen "مِنَ الَّذِينَ هَادُوا..." cümlesi tarafından açıklanmış/beyân edilmiştir. Aradaki "وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا" cümleleri ise itirazî cümlelerdir. Ebû Hayyân bu görüşü zayıf bulduğunu ifâde eder. Çünkü burada üç tane itirazî cümle vardır. Ebû 'Ali el-Fârisî'nin iki itirazî cümle ile dahi arasının açılmasına cevaz vermediğini ifâde ederek üç tanesine cevaz vermenin doğru olmayacağını belirtir[975].

f- Zamirin Sıfat Alması

Nahivcilerin çoğu zamirin nitelenemeyeceği, yani sıfat almayacağı görüşündedir[976]. Çünkü bir isim ancak marife olduktan/bilindikten sonra ona zamirle işaret edilir. Bu yüzden onu nitelemeye gerek yoktur. Yani muhatap, manasının açık ve net olmasından dolayı zamirden murad olunan şeyi bilir. Dolayısıyla zamirin tavsif edilmeye ihtiyacı yoktur[977].

el-Kisâî, nahivcilerin çoğuna muhalefet ederek, niteleme övme, yerme veya acımak maksadıyla geldiğinde gâib zamirin sıfat alabileceğine cevaz verir[978]. el-Ferrâ "أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ • الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ"-*(Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de. • Onlar, iman edip de takvâya ermiş olanlardır.)*[979] âyetini i'râb ederken el-Kisâî'nin "الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ" cümlesini "يَحْزَنُونَ" fiilindeki zamirden sıfat olarak i'râb ettiğini nakletmiştir[980].

---

974 Nisâ (4), 44, 45, 46.

975 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 660-661.

976 Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 11; el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, I, 471; el-Muberrid, **el-Muktedab**, IV, 281-284; İbn 'Usfûr, **el-Mukarreb**, I, 223; a.m., **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, I, 155; Molla Câmî, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, II, 40.

977 Sîbeveyh, **el-Kitâb**, II, 11; el-Muberrid, **el-Muktedab**, IV, 281-284;

978 İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, III, 182; Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 404; a.m., **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1931.

979 Yunus (10), 62-63.

980 el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, I, 471.

Ayrıca "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ الرَّؤُوفِ الرَّحِيمِ"-*(Allahım o raûf ve rahîm (peygamber)e merhamet et.)* sözüyle de istişhâd etmiştir. Burada "الرَّؤُوفِ الرَّحِيمِ" ibaresi "عَلَيْهِ" lafzındaki zamirin sıfatı olarak gelmiştir[981].

İbn Mâlik de el-Kisâî gibi niteleme övme, yerme ve acımak maksadıyla geldiğinde zamirin sıfat alabileceği görüşündedir. " اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ الرَّؤُوفِ الرَّحِيمِ " ، " عَمْرٌو غَضِبَ عَلَيْهِ الظَّالِمِ الْمُجْرِمِ" –*(Amr, o zalim ve suçluya kızdı.)* ve "غُلاَمُكَ أَلْطَفُ بِهِ الْبَائِسِ الْمِسْكِينِ"-*(Senin oğlun, o sefil ve miskine karşı lütufkârdır.)* örneklerini vererek el-Kisâî'nin görüşünün güçlü olduğunu belirtir[982].

Aynı şekilde ez-Zemahşerî de zamirin sıfat alabileceği görüşünü benimsemektedir. "إِنَّكَ أَنْتَ عَلاَّمُ الْغُيُوبِ"-*(Şüphesiz gizlilikleri hakkıyle bilen ancak sensin.)*[983] âyetini "عَلاَّمَ" lafzının mansub okunduğu kıraate göre i'râb ederken " عَلاَّمَ الْغُيُوبِ" ibaresinin ihtisâs, nidâ veya ***İnne*** **[إِنَّ]'nin isminin sıfatı** olmak üzere mansub olduğunu zikreder[984].

Ebu Hayyân bu konuda cumhur nahivcilerin görüşünü tercih etmiştir. Sözkonusu mevzuya yukarıdaki "إِنَّكَ أَنْتَ عَلاَّمُ الْغُيُوبِ" âyetini i'râb ederken değinir. ez-Zemahşerî'nin zikrettiği üç farklı i'râb şeklini naklettikten sonra, üçüncü i'râb şekli olan "عَلاَّمَ الْغُيُوبِ" ibaresinin ***İnne*** **[إِنَّ]'nin isminin sıfatı** olması görüşünün caiz olmadığını ifâde eder. Çünkü nahivcilerin tamamı mütekellim ve muhatap zamirlerinin sıfat almasının caiz olmadığında birleşmişlerdir. Fakat gaip zamirde ise el-Kisâî'ye ait şâz bir muhalefet vardır[985].

---

981 İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, III, 182; Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1931.

982 İbn Mâlik, **a.g.e.**, III, 182;

983 Mâide (5), 109, 116.

984 ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 652-653; III, 295; **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 404

985 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 404

Yine bu mevzuya "وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ"-*(Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir.)*[986] âyetini i'râb ederken temas eder ve tercihini bildirir. el-'Ameş'in "عَالِمُ" lafzını "عَالِمِ" şeklinde mecrûr okuduğunu ifâde ettikten sonra bu kıraatin üç farklı izahını nakleder. Bunlar; "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ibaresi *Lehu* [لَهُ]'daki zamirden veya daha önce geçen "لِرَبِّ الْعَالَمِينَ" terkibinden bedeldir. Veya "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ibaresi *Lehu* [لَهُ]'daki zamirin sıfatıdır. Ebû Hayyân bu i'râb şekillerinden birincisini tercih eder. Ona göre "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ibaresi *Lehu* [لَهُ]'daki zamirden bedeldir. Diğer iki i'rab şeklini terk etmesinin sebebini ise şu şekilde belirtir. İkinci i'râb şeklinde bedel, mubdelun minh olan "لِرَبِّ الْعَالَمِينَ" ibâresinde çok uzaktır. Üçüncü i'râb şeklinde ise gâib zamir tavsif edilmiştir. Bu durum cumhûr nahivcilerin görüşüne aykırıdır. Sadece el-Kisâî buna cevaz vermiştir[987].

g- İsmi Fâilin Amel Etmesi ve Muzâf Olması

İsm-i Fâil, belirli şartlar oluştuğunda fiili gibi amel eder. Bu şartlar nahiv kitaplarında zikredilmiştir. Fakat nahivciler arasında bir konuda ihtilaf vardır. İsm-i fâilin fiil gibi amel etmesi mi, yoksa muzâf olması mı evlâdır?

Ebû 'Amr b. el-'Alâ ile Ebû Bekr (r.a.) "هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتٌ ضُرَّهُ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتٌ رَحْمَتَهُ" -*(O'nun verdiği zararı giderebilir mi? Yahut Allah, bana bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini önleyebilirler mi?)*[988] âyetinde geçen "كَاشِفَاتٌ" ile "مُمْسِكَاتٌ" kelimelerini tenvinli ve hemen arkasından gelen lafızları da mansûb (ضُرَّهُ – رَحْمَتَهُ) olarak okumuşlardır[989]. Yine "إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ"-*(Şüphesiz Allah, emrini yerine*

---

986 Enam (6), 73.

987 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 557.

988 Zümer (39), 38.

989 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 206.

getirendir.)[990] âyetini cumhur "بَالِغٌ أَمْرَهُ" şeklinde okurken Hafs, el-Mufaddal, Ebân ve diğer bazı kârîler izafetle okumuşlardır[991].

Ebû Hayyân tefsîrinin baş taraflarında, "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً"[992]-*(Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.)* âyetini i'râb ederken bu konuya temas eder. Burada müellifimiz kısaca şunları ifâde eder: "جَاعِلٌ" kelimesi istikbâl anlamında ism-i fâildir. Bu kelimenin, arada fâsıla olmadan mef'ûlune muzâf olması câizdir. Eğer bu âyette olduğu gibi arada bir fâsıla varsa, mef'ûlune muzâf olması câiz değildir. Sîbeveyh'e göre, amel etmesi izafetten daha iyidir. el-Kisâî ise her ikisinin birbirine eşit olduğunu savunur. Daha sonra Ebû Hayyân izâfetin daha iyi olduğu görüşünü benimsediğini ve tercîh ettiği bu görüşün ayrıntılarını gramerle ilgili yazdığı eserlere bıraktığını ifâde eder[993].

Yine başka bir yerde bu görüşte olduğunu "وَقَدْ ذَهَبْنَا إِلَى أَنَّ الإِضَافَةَ أَحْسَنُ مِنَ العَمَلِ بِمَا قَرَّرْنَاهُ فِي مَا وَضَعْنَا فِي عِلْمِ النَّحْوِ" *(Nahiv ilmiyle ilgili ortaya koyduğumuz eserlerde karara bağladığımız üzere, izâfetin, amel etmesinden daha iyi olduğu görüşünü benimsemiştik)* sözüyle te'kîd eder[994].

h- Lâkin [لكن] ile Atıf Yapılması

Cumhûr nahivciler, aralarındaki küçük ihtilaflarla birlikte *Lâkin* [لكن]'nin atıf harfi olduğu görüşündedirler. Başta Sîbeveyh[995] olmak üzere el-Muberrid, el-Ferrâ, İbnu's-Serrâc[996], ez-Zeccâcî[997], ez-Zemahşerî[998] gibi âlimler bu görüşü tercih etmişlerdir[999].

---

990 Talak (65) 3.
991 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 199.
992 Bakara (2), 30.
993 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 226. Ebû Hayyân, Nâziât sûresinin son âyetini tefsîr ederken tercîh ettiği bu görüşü ile ilgili olarak izâfetin asıl olduğunu ifade eder. İsm-i fâilin fiil gibi amel etmesi ise benzerlik yoluyladır. Bu yüzden isimlerde asıl olanın izâfettir. Bkz. **A.g.e.**, X, 403.
994 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 139.
995 Sîbeveyh, **el-Kitâb**, I, 435.
996 İbnu's-Serrâc, **el-Usûl fi'n-Nahv**, I, 244, 290; II, 57.

Buna karşılık Yûnus b. Habîb onların aksine *Lâkin* [لكن]'nin atıf harfi olmadığı görüşündedir. O, *Lâkin* [لكن]'den sonra gelen merfû, mansûb ve mecrûr lafızları kendilerinden önce gelen gizli âmile hamletmiştir. Örneğin "ما قام زيدٌ لكن عمروٌ" –*(Zeyd kalkmadı fakat 'Amr kalktı.)* cümlesinde "عمروٌ" lafzı kendinden önce gelen gizli bir âmille merfû olup takdiri "لكن قام عمروٌ" şeklindedir[1000].

Ebû Hayyân ise cumhûr nahivcilerin hilâfına Yûnus b. Habîb'in görüşünü tercîh etmiştir. Çünkü *Lâkin* [لكن]'nin atıf harfi olduğu Araplardan nakledilmemiştir. Eğer *Lâkin* [لكن]'den sonra gelen lafız, atıf olarak algılanıyorsa bu *Lâkin* [لكن]'nin başındaki *Vav* [و] harfi sebebiyledir. "مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ"-*(Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resûlüdür.)*[1001] âyetinde olduğu üzere. Ayrıca nahivcilerin eserlerinde bulunan "ما قام زيدٌ لكن عمروٌ" , "ما ضربتُ زيدًا لكن عمروًا"-*(Zeyd'i dövmedim fakat 'Amr'ı dövdüm.)*, "ما مررتُ بزيدٍ لكن عمروٍ" –*(Zeyd'e uğramadım fakat 'Amr'a uğradım.)* gibi örnekler Araplardan gelen nakiller olmayıp dilcilerin kendi örneklemeleridir. Konu ile ilgili bu görüşlerini müellif "وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا"-*(Lâkin şeytanlar kâfir oldular.)*[1002] âyetini i'râb ederken ifâde etmiştir[1003].

ı- Mâ [ما] İsm-i Mevsûlunun Akıllılar İçin Kullanılması

---

997 Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, **Kitâbu Hurûfi'l-Me'ânî**, (Thk. Ali Tevfik el-Hamed), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 15, 33.

998 ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s. 398.

999 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, IV, 1998; a.m., **en-Nuketu'l-Hisân**, s. 128-129; İbn 'Akîl, **Şerhu İbn 'Akîl**, I, 432; el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, II, 607-610.

1000 Ebû Hayyân, **en-Nuketu'l-Hisân**, s. 128-129; a.m., **el-Bahru'l-Muhît**, I, 524.

1001 Ahzâb (33), 40.

1002 Bakara (2), 102.

1003 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 524.

Mâ [ما] ismi müşterek ism-i mevsûllerdendir. Akıllı olmayanlar için kullanıldığı gibi hem akıllı hem de akıllı olmayanların birlikte kastedildiği yerler için de kullanılır. Mesela "مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ"-*(Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkidir.)*[1004] âyetinde *Mâ* [ما] akıllı olmayanlar için kullanılırken "سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ"-*(Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ı tesbih etmektedir.)*[1005] âyetinde, akıllı-akılsız bütün mevcudat için kullanılmıştır. Bu isim, aynı zamanda, akıllı varlıkların sıfatları ve çeşitleri için de kullanılır. Örneğin "فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ"-*(Beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan alın.)*[1006] âyetinde *Mâ* [ما], çeşit/nevi için kullanılmıştır. Benzer şekilde belirsiz bir silüet için de "أُنْظُرْ إِلَى مَا ظَهَرَ"-*(Şu peydah olana bak!)* denir[1007].

Mâ [ما]'nın akıllılar için kullanılması meselesinde nahivciler arasında ihtilaf vardır. el-Muberrid, bu ismin, sadece akıllı olmayanlar ile akıllı olanların sıfatları için kullanılabileceğini söyler. "مَا عِنْدَكَ؟"-*(Yanında ne var?)* sorusuna "فَرَسٌ"-*(At)* , "بَعِيرٌ"-*(Deve)* , "مَتَاعٌ"-*(Eşya)* ve benzeri cevapların verilebileceğini, buna karşılık "زَيْدٌ"-*(Zeyd)* veya "عَمْرٌو"-*('Amr)* şeklinde bir cevabın verilmesinin doğru olmadığını ifâde eder. Benzer şekilde "مَا زَيْدٌ؟"-*(Zeyd nedir?)* sorusuna "طَوِيلٌ"-*(Uzundur)* , "قَصِيرٌ"-*(Kısadır)* , "عَاقِلٌ"-*(Akıllıdır)* , "جَاهِلٌ"-*(Câhildir)* şeklinde cevap vermenin caiz olduğunu belirtir[1008]. Bu görüşü benimseyenler arasında İbnu's-Serrâc[1009], ez-

---

[1004] Nahl (16), 96.
[1005] Haşr (59), 1; Saf (61), 1.
[1006] Nisa (4), 3.
[1007] İbn Hişâm, **Avdahu'l-Mesâlik**, I, 107.
[1008] el-Muberrid, **el-Muktedab**, I, 41-42, 48; II, 52; III, 63; IV, 217.
[1009] İbnu's-Serrâc, **el-Usûl fi'n-Nahv**, II, 196.

Zeccâcî[1010], ez-Zemahşerî[1011], İbnu'ş-Şecerî[1012], es-Semîn el-Halebî[1013], İbn Hişâm[1014] gibi nahivciler vardır[1015].

Buna karşılık Sîbeveyh başta olmak üzere bir grup nahivci *Mâ* [ما]'nın hem akıllılar hem de akılsızlar için kullanılabileceğini söylemişlerdir. Sîbeveyh *Mâ* [ما]'nın *Men* [من] gibi olduğunu, buna ilâve olarak, müphem olması sebebiyle *Mâ* [ما]'nın her şey için kullanılabileceğini söyler[1016]. Bu görüşü benimseyenler arasında el-Ferrâ[1017], Ebû 'Ubeyde, İbn Deresteveyh, İbn Harûf[1018] ve İbn Mâlik[1019] gibi âlimler mevcuttur.

Ebû Hayyân ise birinci görüşü, yani *Mâ* [ما]'nın akıllılar için kullanılmasını menedenlerin görüşünü tercih etmiştir. Bununla ilgili olarak " بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" –*(Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur.)*[1020] âyetini açıklarken şunları zikreder:

"Bize göre Mâ [ما] *sadece akıllı olmayanlar için kullanılır. Akıllı ve akılsızlar içiçe olduğunda da bu isim onlar için kullanılır. Veya akıllı varlıkların sıfatları söz konusu olduğunda onlar için de Mâ* [ما] *kullanılır. Fakat sadece akıllılar için kullanılması caiz değildir. Bazı nahivciler bunu caiz görmüşlerdir. Bu ise delile dayanmayan bir görüştür. Çünkü bu görüş için delil olarak getirilen misallerin hepsi muhtemeldir, tevil edilebilir."*[1021]

1010 ez-Zeccâcî, **Kitâbu Hurûfi'l-Me'ânî**, 54; İbn 'Usfûr, **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, I, 115.
1011 ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, 186; a.m., **el-Keşşâf**, I, 314, 496; III, 98, 389; IV, 258, 293.
1012 İbnu'ş-Şecerî, **el-Emâli'ş-Şeceriyye**, II, 548.
1013 es-Semîn el-Halebî, **ed-Durru'l-Masûn**, II, 83.
1014 İbn Hişâm, **Avdahu'l-Mesâlik**, I, 107.
1015 el-Bedr, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân**, I, 317.
1016 Sîbeveyh, **el-Kitâb**, IV, 228.
1017 el-Ferrâ, **Ma'âni'l-Kur'ân**, II, 415-416.
1018 Ebû Hayyân, **İrtişâfu'd-Darab**, II, 1034; es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, I, 91.
1019 İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, I, 212.
1020 Bakara (2), 116.
1021 el-Bahru'l-Muhît, I, 571.

Buna uygun olarak "فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ" âyetini tefsîr ederken şunları zikreder: *"Bazıları buradaki Mâ* [ما]*'nın Men* [من] *anlamında olduğunu söylemişlerdir. Bu, Mâ* [ما]*'nın akıllılar için kullanılabileceğini caiz görenlerin görüşüne uygundur.* ***Bu görüş ise tercih edilmemiştir.*** *Diğer bazı âlimlere göre kadınlardan Mâ* [ما] *ile bahsedilmiştir, çünkü akıllı varlıkların dişileri, akıllarının kıtlığından dolayı akılsız konumuna düşmüşlerdir. Diğer bir kısım âlimlere göre ise buradaki Mâ* [ما] *nevi/çeşit anlamında gelmiştir. Yani âyetin anlamı 'kadınlardan size helal olan nevi/çeşitle evleniniz' demektir."*[1022]

Yine bu konudaki görüşünü Ebû Hayyân " وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ" *–(Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin.)*[1023] âyetini açıklarken ifâde eder. Burada *Mâ* [ما]'nın " فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ" âyetinde geçen *Mâ* [ما] gibi çeşit bildirdiğini söyler. Daha sonra nahiv ilminde *Mâ* [ما]'nın akıllı varlıkların çeşidi için kullanıldığını ilâve eder[1024].

VII. el-BAHRU'L-MUHÎT'TE BELÂĞAT

Tezimizin ikinci bölümünde *el-Bahru'l-Muhît*'in muhtevâsı ile ilgili bilgiler verirken Ebû Hayyân'ın belâğat ilmine önem verdiğini; onu müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında saydığını ve Kur'ân'ın icazının ancak onunla anlaşılabileceğini ifâde ettiğini zikretmiştik. Ayrıca metodolojik olarak belâğat ile ilgili açıklamalarını genellikle tefsîr ettiği pasajların sonunda bir iki paragraf halinde özetlediğini de belirtmiştik. Ancak müellif bu metodu Nisâ sûresinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Bundan sonra belâğate ait bilgilere tefsîrin değişik yerlerinde dağınık halde rastlıyoruz.

Burada önce Ebû Hayyân'ın pasaj sonlarında yer verdiği belâğate ait sanatlardan bir-iki örnek vermek daha sonra da tefsîrin değişik yerlerinde tespit ettiğimiz sanatlara değinmek istiyoruz.

[1022] **A.g.e.**, III, 504.
[1023] Nisa (4), 22.
[1024] el-Bahru'l-Muhît, III, 575.

Müellifimiz pasaj sonlarında âyetlerde geçen belâğat ile ilgili sanatları "وَفِي هَذِهِ الآيَةِ مِنْ ضُرُوبِ البَلاَغَةِ..."-(Bu âyette belâğata ait sanatlardan...), "وَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الآيَةُ مِنْ أَنْوَاعِ الفَصَاحَةِ وَضُرُوبِ البَلاَغَةِ أَشْيَاء، مِنْهَا..."-(Bu âyet, fesâhata ve belâğata ait sanatlar içermektedir. Bunlardan bazıları...), "وَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الآيَاتُ فُنُونًا مِنَ البَلاَغَةِ وَالبَدِيعِ..." -(Bu âyetler, belâğat ve bedî ile ilgili sanatlar ihtiva etmektedir.) ve benzeri ifâdelerle nakleder. Bu gibi yerlerde önce belâğat ile ilgili sanatları sonrada âyetlerin bu sanatlarla ilgili kısımlarını zikreder. Mesela Fatiha sûresini tefsîr ettikten sonra bu sûrede fesâhat ve belâğate ait birçok faydalı bilgilerin var olduğunu ve bunları ancak Arap dili ve edebiyatını iyi bilen, beliğ söz ve şiir söyleyebilen söz üstatlarının anlayabileceğini ifâde eder. Ardından sûrede geçen fesâhat ve belâğate ait sanatları zikreder. Bunlardan bazıları şunlardır: husn-u iftitâh (berâ'at-ı matla'), mubâlağa, telvînu'l-hitâb, ihtisâs, hazf, takdim-te'hîr, tefsîr (tasrîh ba'de'l-ibhâm), iltifât, taleb, seci[1025].

Yine Nisa sûresi 29-39. âyetleri tefsîr ettikten sonra "وَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الآيَاتُ أَنْوَاعًا مِنَ الفَصَاحَةِ وَالبَلاَغَةِ وَالبَدِيعِ" –(Bu âyetler fesâhat, belâğat ve bedî ile ilgili sanatlar içermektedir.) diyerek burada geçen belâğate ait tekrar, cinâs, tıbâk, ihtisâs, te'kîd, hazf gibi sanatları âyetin ilgili kısımlarını da vererek zikreder[1026].

Müellifimizin bu türden, âyetlerde geçen belâğate ait sanatları pasaj sonlarında özlü bir şekilde vermesi öğretim metotlarına ait bir tekniktir. O âyetleri tefsîr ederken değindiği belâğate ait nükteleri en sonunda özetleyerek okuyucunun zihnine yerleşmesini sağlamıştır. Ayrıca okuyucu bunları okuduğunda âyetlerde geçen konuları ve tartışmaları hatırlayacağı için bunlar birer ipucu mesabesindedir[1027]. Fakat yukarıda da değindiğimiz üzere Ebû Hayyân bu metodunu tefsîrinin sonuna kadar devam ettirmemiştir.

[1025] **A.g.e.**, I, 53-54.

[1026] **A.g.e.**, III, 640-641.

[1027] Haldûn Sa'îd Subh, **el-Belâğatu fi't-Tefsîri'l-Kur'âniyyi'l-Endelusî fi'l-Karnayni's-Sâbi' ve's-Sâmin**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb, Dımaşk 1998, s. 317.

Ebû Hayyân, tefsîrinde her ne kadar mecâz-ı mursel, teşbih, istiâre ve kinâye gibi mecâzî anlamlara yer verse de genellikle mecâzdan ziyade zâhirî manaya meyletmektedir[1028]. Örneğin "إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلاَلاً فَهِيَ إِلَى الأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ"-*(Biz, onların boyunlarına halkalar geçirdik. O halkalar çenelere kadar dayanmaktadır. Bu yüzden kafaları yukarı kalkıktır.)*[1029] âyetinin anlamının hakiki olduğunu, istiâre olmadığını ifâde eder. Kâfirlerin ahiretteki kelepçeli hallerini hakiki olarak tefsîr etmiş, sonra bunun istiâre olduğunu kabul eden müfessirlerin görüşlerini zikretmiştir[1030].

Bununla beraber nâdir de olsa yer yer hakiki anlamın yerine mecâzî manayı da tercîh ettiğini görüyoruz. Örneğin "فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ"-*(Onların kalblerinde bir hastalık vardır.)*[1031] âyetinde geçen kalp hastalığının hem hakiki hem de mecâzî anlama hamledilebileceğini ifâde ettikten sonra mecâzî anlama hamledilmesinin daha uygun olduğunu ifâde eder. Çünkü gerçekten kalplerinde bir hastalık olsaydı bedenlerinin de hasta olması veya çabuk ölmeleri gerekirdi. Daha sonra bazı müfessirlerin bunun mecâzî anlamda olduğuna hadîsin ve tıp ilminin delalet ettiğini naklettiklerini zikrederek Hz. Peygamberin "إِنَّ فِي جَسَدِ ابنِ آدَمَ لَمُضْغَةً إِذَا صَلُحَتْ صَلُحَ الجَسَدُ جَمِيعُهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الجَسَدُ جَمِيعُهُ، أَلاَ وَهِيَ القَلْبُ" –*(İnsanoğlunun bedeninde bir et parçası vardır. Eğer o et parçası iyi olursa bedenin bütünü iyi olur, eğer kötü olursa bedenin tamamı kötü olur. Dikkat edin! O et parçası kalbtir.)*[1032] hadîsini verir. Ardından doktorların kalp hastalığı ile ilgili yaptıkları açıklamaları nakleder ve âyette zikredilen kalp hastalığının hakiki anlamda olamayacağını ifâde eder[1033].

Ebû Hayyân'ın belâğate ait sanatların açıklanmasında, bunların birbirinden ayırt edilmesinde bazen Kur'ân'a, bazen hadîse, bazen de Arap şiirine itimat ettiğini

---

1028 Bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 212, 430; II, 237, 470; III, 374, IV, 189. Ayrıca bkz. Subh, **el-Belâğatu fi't-Tefsîri'l-Kur'ânî el-Endelusî**, s. 51.

1029 Yasin (36), 8.

1030 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 49-50.

1031 Bakara (2), 10.

1032 el-Buhârî, **es-Sahîh**, I, 19, İman 39; Muslim, **es-Sahîh**, II, 1219-1220, Musâkât 20.

1033 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 95.

ve onlardan misaller verdiğini görüyoruz[1034]. Örneğin "صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لاَ يَرْجِعُونَ"- *(Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple onlar geri dönemezler.)*[1035] âyetinde yer alan sanatın isti'âre olmayıp, belîğ teşbih olduğunu, çünkü müste'ârun leh olan münâfıkların zikredildiğini ifâde ettikten sonra isti'âre hakkında bilgi verir ve ona dâir Arap şiirinden misaller getirir. Burada isti'âre sanatının rükünlerinden biri olan müste'ârun lehin zikredilmediğini ifâde ederek Zuheyr'in şu beyitini nakleder:

لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السِّلاَحِ مُقَذَّفٍ　　لَهُ لِبَدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقَلَّمِ[1036]

(Yelesi olan, tırnakları kesilmemiş, çok tehliklere atılmış ve güçlü silaha sahip aslanın (cesur adamın) huzurunda.)

Âyette ise daha önce zikredildiğinden dolayı mübtedanın hazfedildiğini bu yüzden isti'âre olamayacağını ve şu beyite benzediğini söyler:

أَسَدٌ عَلَيَّ وَفِي الْحُرُوبِ نَعَامَةٌ　　فَتْخَاءُ تَنْفُرُ مِنْ صَفِيرِ الصَّافِرِ[1037]

Ebû Hayyân diğer filolojik konularda oluğu gibi belâğate ait konularda da kendinden önceki âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Onların konu ile ilgili görüşlerine sıkça müracaat etmiş ve onlardan nakillerde bulunmuştur. Fakat burada dikkati çeken husûs, ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'den yaptığı nakillerin diğer âlimlerden yaptıklarına nisbeten daha fazla olmasıdır[1038].

Bu genel bilgilerden sonra *el-Bahru'l-Muhît*'te belâğatın ne ölçüde yer aldığına temas etmek istiyoruz. Şunu ifâde etmek gerekir ki bu ilme ait sanatlar, elimizdeki tefsîrde dağınık bir şekilde satır aralarına serpiştirilmiş vaziyette bulunmaktadır. Müellif bazen birkaç kelime ile âyette geçen sanata değinmiş bazen de sözü uzatarak manayı paragraf içine yaymıştır. Burada tespit edebildiğimiz sanatları belâğatın yaygın tasnîfi içinde ele almaya çalışacağız.

[1034] **A.g.e.**, I,120; II, 425, 707; IV, 101; VIII, 226, 227, 367 vd.
[1035] Bakara (2), 18.
[1036] Bkz. Zuheyr b. Ebî Sulmâ, **Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ**, Dâru Sâdır, Beyrut ts., s. 84.
[1037] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 133.
[1038] **A.g.e.**, VI, 36; VII, 38, 239; VI, 604,

Sözün fasîh olmasıyla birlikte muktezâyı hâle uygun olması olarak tarif edilen belâğat; me'ânî, beyân ve bedî' olarak üç ilme ayrılır[1039].

1- Me'ânî

Belâğatı meydana getiren üç ilimden birincisi olan me'ânî ilmi terim olarak, lafızların muktezây-ı hâle uygunluğunu bildiren ahvâle dâir usûl ve kâideleri inceleyen ilim dalıdır[1040]. Nahvin özü diyebileceğimiz bu ilim, onun sebep ve gâyelerini açıklar. Bir cümlenin ne zaman haber, ne zaman inşâ yapılacağı, kasr, fasl ve vaslın hangi durumlarda gerekli olduğu, takdim ve te'hîrin ne zaman yapılacağı gibi husûslar bu ilim sâyesinde öğrenilir. Bunların bilinmesi de Kur'ân'ın i'câzının anlaşılmasına yardımcı olur[1041]. Haber, inşâ, müsnedin halleri, müsnedün ileyhin halleri, fiilin müteallikleri̇nin halleri, kasr, fasl ve vasl, îcâz, itnâb ve müsâvât bu ilmin konularıdır.

Ebû Hayyân, âyetleri tefsîr ve tahlil ederken yer yer bu ilme dâir bilgileri ve sanatları verdiğini görüyoruz. Bazen mevzuya kısaca temas etmekte bazen de Arap dilinden, özellikle de şiirden örnekler vererek sözü uzatmaktadır. Burada müellifimizin zikrettiği sanatlara, haklarında kısaca bilgi verdikten sonra, değinmek istiyoruz.

a- Haber

Arap kelamının hepsi ya haberdir ya da inşâdır. Haber, doğru veya yalan olma ihtimali olan sözdür. İnşâ ise doğru veya yalan olma ihtimali olmayan sözdür. Mütekellimin haberi muhatabına ulaştırma yolları incelendiğinde bunun üç türlü olduğu görülecektir. Bunlar haberin çeşitleridir:

a- **İbtidâi Haber:** Cümlede hükmü pekiştiren herhangi bir âmilin olmadığı haberdir. Çünkü muhatabın zihninde söylenen sözdeki hüküm ile ilgili bir

---

1039 el-Kazvînî Hatîb, **Telhîs ve Tercümesi**, Haz. Nevzat H. Yanık-Mustafa Kılıçlı-M. Sadi Çögenli, Huzur Yayınevi, İstanbul ts., s. 4-5.

1040 el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 15; a.m., **Telhîs ve Tercümesi**, s. 6. Şerefuddîn Huseyn b. Muhammed et-Tîbî, **et-Tıbyân fî 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'**, (Thk. Hâdî 'Atiyye Matara'l-Hilâli), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1987, s. 49.

1041 Ahmed el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., s. 46; Bekrî Şeyh Emîn, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye fî Sevbiha'l-Cedîd**, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990, I, 53.

tereddüt yoktur. "الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا"-*(Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür.)*[1042] âyetinde olduğu gibi.

b- **Talebî Haber:** Cümlede hükmü pekiştiren sadece bir âmilin olduğu haberdir. Çünkü muhatabın zihninde söylenen sözdeki hükümle ilgili bir tereddüt vardır. Bu tereddüdü kaldırmak için cümle bir te'kîd edatı ile pekiştirilir. "وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ" –*(Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi: Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim, dedi.)*[1043] âyetinde olduğu üzere her iki cümle *İnne* [إِنَّ] ile te'kîd edilmiştir.

c- **İnkârî Haber:** Muhatabın cümledeki hükme inanmayacağı veya onu inkâr edeceği göz önüne alınarak iki veya daha fazla te'kîd edatı ile pekiştirilmiş haberdir. "قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ"-*(Elçiler dediler ki: Rabbimiz biliyor; biz gerçekten size gönderilmiş elçileriz.)*[1044] âyetinde olduğu gibi.

Haber cümlesini te'kîd eden birçok edat mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

إنّ ، أنّ ، لاَمُ الابتِدَاء ، ضَمِيرُ الفَصْلِ ، أمَّا الشَّرْطِيَّة ، السِّين ، قَد ، القَسَم ، نُونَا التَّوكِيد ، الحُرُوفُ الزَّائدَة، أحْرُفُ التَّنْبِيه.

Haber cümlesinin iki asıl maksadı vardır. Bunlar:

a- **Fâide-i Haber:** Cümlenin içerdiği hükmü muhataba öğretmektir. İlk halifenin kim olduğunu bilmeyen birine "**İlk halife Hz. Ebû Bekir'dir.**" denilmesi gibi.

1042 Kehf (18), 46.
1043 Kasas (28), 20.
1044 Yasin (36), 16.

b- **Lâzım-ı Fâide-i Haber:** Mütekellimin, cümlenin içerdiği hükmü kendisinin de bildiğini muhataba bildirmesidir. Burada muhatap hükmü bildiği için haberde öğretme gâyesi yoktur. Mesela, bir öğrencinin imtihandan geçtiğini hocasından gizlemesi, hocasının da bunu başka bir yerden öğrenerek ona "أَنْتَ نَجَحْتَ فِي الإمتحان" *(Sen imtihanda başarılı oldun.)* demesi gibi[1045].

el-Bahru'l-Muhît'te Ebû Hayyân'ın haber ile ilgili bilgi verdiğini tespit edemedik. Ne haber çeşitleri ne de haberin iki asıl maksadı hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Fakat iki asıl maksadın dışında İstirhâm, İzhâru'd-Da'f, Tehakkum gibi gâyeleri tefsîrin satır aralarında görmek mümkündür. Âyetleri tefsîr ederken müellifimiz bir iki kelime ile de olsa haberin gâyesini belirtmektedir. Bunlardan tespit edebildiklerimizden bir kaçını burada zikretmek istiyoruz:

Tehakkum (Alay etme):

Ebû Hayyân, "ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ"-*(Tat bakalım. Hani sen kendince üstündün, şerefliydin!)*[1046] âyetini tefsîr ederken "إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ" ifâdesinin **küçümseme ve alay etme** anlamında olduğunu ifâde eder[1047]. Âyetteki haber inkârî olup iki te'kîd edatıyla (*İnne* [إِنَّ] ve *Ente* [أَنْتَ] munfasıl zamiri) pekiştirilmiştir:

İzhâru'd-Da'f (Zayıflığını izhar etmek):

Müellifimiz, "قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا"-*(Rabbim! dedi, benden (vücudumdan), kemiklerim zayıfladı, saçım başım ağardı.)*[1048] âyetini tahlil ederken

---

[1045] Bu iki asıl maksadın dışında haber daha başka gâyeler için de gelir. Bunlar; İstirhâm (Merhamet istemek), İzhâru'd-Da'f (Zayıflığını izhar etmek), İzhâru't-Tehassur (Esefle hayıflanma), İzhâru'l-Ferah (Sevinci izhâr etmek), Tevbîh (Kınama), Tehakkum (Alay etme), Tahkîr (Küçümseme), Tahzîr (Sakındırma), Fahr (övünme), Va'd, Va'îd, Nehy, Tehdîd, Nasihat ve Medh. Bkz. el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 54; Abdulazîz 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, 'İlmu'l-Me'ânî**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrût 1985, s. 64.

[1046] Duhân (44), 49.

[1047] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 408.

[1048] Meryem (19), 4.

zayıflığı kemiğe isnâd ederek burada haberin gâyesinin **zayıflığı izhâr etmek** olduğuna işâret etmektedir[1049].

İzhâru't-Tehassur (Esefle hayıflanma):

Ebû Hayyân, "قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَى وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ" -*(Allah, ne doğurduğunu bilip dururken: "Rabbim! Ben onu kız doğurdum" dedi)*[1050] âyetini tefsîr ederken burada İmrânın karısının Allâh'a hitap ederek arzu ettiği şey hakkında iç geçirerek ve hayıflanarak bir kız çocuğu dünyaya getirdiğini ifâde eder. Çünkü o, Allah'ın dinine hizmet edecek bir erkek çocuğu doğurmayı arzu ediyordu. Bu yüzden de onu Allah'a adamıştı. Burada müellifimiz haberin gâyesinin **İzhâru't-Tehassur** olduğuna işâret eder[1051]. Çünkü bu âyette haber, arzu ve ümit edilen bir hedefe ulaşamamanın verdiği üzüntü ve özlem ile hayıflanmayı ifâde etmek gâyesiyle gelmiştir.

Va'îd (Korkutma):

Bazen haber korkutma maksadıyla gelir. Örneğin "وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِن قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ" –*(Andolsun ki sizden önce, peygamberleri kendilerine mûcizeler getirdiği halde (yalanlayıp) zulmettiklerinden dolayı nice milletleri helâk ettik; zaten onlar iman edecek değillerdi. İşte biz suçlu kavimleri böyle cezalandırırız.)*[1052] âyetiyle ilgili olarak Ebû Hayyân, bu âyetin Hz. Peygamberin muâsırlarını korkutmak ve geçmişteki inkârcıların halini hatırlatarak onları caydırmak maksadıyla indiğini zikreder. Kendilerinden önce zulüm ve inkârları sebebiyle helak edilen ümmetleri örnek vererek adeta onlara yaptığı gibi size de aynısını yapar şeklinde korkuttuğunu ifâde eder[1053].

[1049] **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 239.
[1050] Âl-i İmrân (3), 36.
[1051] **el-Bahru'l-Muhît**, III, 116.
[1052] Yûnus (10), 13.
[1053] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 21.

Yine "أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى ● ثُمَّ أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى"-*(Lâyıktır (o azap) sana, lâyık! ● Evet, lâyıktır sana (o azap) lâyık!)*[1054] âyetini tefsîr ederken "وتكراره هنا مبالغة في التهديد والوعيد..." *–(Burada tekrar edilmesi, tehdit ve korkutmada abartı ifade etmektedir.)*[1055] diyerek âyetteki tekrârın amacını belirtir.

Tahzîr (Sakındırma):

Bazen haber cümlesi sakındırma gâyesiyle gelir. Örneğin "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ" *–(Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı.)*[1056] âyetinde "وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ"-*(Allah, işleri bozanla düzelteni bilir.)* cümlesi bu amaçla zikredilmiştir. Ebû Hayyân bu cümlenin tahzîr manası taşıdığını söyler. Sözkonusu âyette Allah'ın kimin fesâd çıkardığını ve kimin ıslâh edici olduğunu bildiğini ve bunun manasının da herkesi kendi vasfına göre cezalandıracağı veya ödüllendireceği şeklinde olduğunu ifâde eder. Ardından müellifimiz çoğu kez Kur'ân'da, Allah'a *İlim* [العلم] sıfatının tahzîr maksadıyla nispet edildiğini, çünkü bir şeyi bilen kimsenin ancak ceza verebileceğini zikreder[1057].

b- İnşâ

Lügatte, başlamak, yoktan var etmek, benzersiz yaratmak anlamlarına gelen inşâ belâğat terimi olarak, doğruya ve yalana ihtimali olmayan sözdür. Talebî ve gayr-i talebî olmak üzere ikiye ayrılır. **Talebî inşâ**; söylendiği esnâda kendisiyle bir talepte bulunulan sözdür. Emir, nehiy, istifham, temennî ve nidâ olmak üzere birçok sığası vardır. **Gayr-i talebî inşâ** ise söylendiği esnâda kendisiyle bir talepte

---

[1054] Kıyâme (75), 34-35.
[1055] **el-Bahru'l-Muhît**, X, 353.
[1056] Bakara (2), 220.
[1057] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 413-414.

bulunulmayan sözdür. Övme ve yerme üslupları, taaccub fiilleri, yemin üslupları, akit (sözleşme) siğaları ve recâ (ümit) üslupları olmak üzere birçok sığası vardır[1058].

Ebû Hayyân tefsîrinde inşâ ve çeşitleri hakkında bilgi vermemekle birlikte âyetleri tefsîr ederken emir, nehiy, istifham, temennî ve nidâ gibi talebî inşâ üsluplarına değinmektedir. Bunlardan tespit edebildiklerimize burada kısaca yer vermek istiyoruz.

(1) - Emir:

Emir, konumu ne olursa olsun muhataptan yaptırım amaçlı olarak bir işin yapılmasını talep etmektir[1059]. Arapça'da emrin dört sığası vardır:

1- Emri hâzır: "وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ"-*(Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.)*[1060] âyetinde olduğu gibi.

2- Emri gâib : "لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ"-*(İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin)*[1061] âyetinde olduğu üzere.

3- Emir manasına gelen isim fiil: "عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ"-*(Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.)*[1062] âyetinde olduğu gibi.

4- Emir fiilinin yerine zikredilen mastar: "وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا"-*(Ana-babaya iyilik edeceksiniz.)*[1063] âyetinde olduğu gibi.

1058 Abdurrahmân Hasan Habenneka el-Meydânî, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye Ususuhâ ve 'Ulûmuhâ ve Funûnuhâ**, Dâru'l-Kalem, Şam 1996, I, 223 vd.; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 75; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, **Ulûmu'l-Belâğa el-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî'**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1993, s. 61 vd.

1059 el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 77-78.

1060 Bakara (2), 43.

1061 Talâk (65), 7.

1062 Mâide (5), 105.

1063 Bakara (2), 83.

Emir sîgası, bazen gerçek manâsı olan yaptırım şeklindeki istekten başka farklı belâğî gâye ve anlamlar için de kullanılır. Bunlar kelâmın siyâkından anlaşılır. Dua, iltimâs, irşâd, temennî, mübah kılma, âciz bırakma, kınama, eşitleme, tehdît etme, alay etme, küçümseme, taaccub, ibret almak vd. bunlardan bazılarıdır[1064].

Bu bölümde *el-Bahru'l-Muhît*'te tespit edebildiğimiz emrin bu gâye ve anlamlarından bir kaçını zikretmek istiyoruz:

Mubah kılma:

Ebû Hayyân "فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ" *–(Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yeyin, için)*[1065] âyetinde geçen "كُلُوا" "وَاشْرَبُوا" emirlerinin mubahlık ifâde ettiğini zikreder[1066].

Yine müellifimiz "وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا"*-(İhramdan çıkınca avlanın.)*[1067] âyetindeki emrin mubahlık bildirdiğini ve bunun bütün âlimler tarafından icmâ ile kabul edildiğini söyler[1068].

Aynı şekilde "فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ"*-(Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın.)*[1069] âyetinde geçen emrin mubah kılma anlamında olduğunu zikrederek[1070] Kur'ân'da mubahlık bildiren emir sığasındaki şu

---

1064 el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 78.
1065 Bakara (2), 187.
1066 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 215. Ayrıca bu âyetle ilgili olarak bkz. **a.g.e.**, I, 371.
1067 Mâide (5), 2.
1068 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 168.
1069 Bakara (2), 222.
1070 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 425.

âyeti de örnek olarak verir: "فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا"-*(Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın.)*[1071]

Tehdit etme:

Ebû Hayyân "اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"-*(Dilediğinizi yapın! Kuşkusuz O, yaptıklarınızı görmektedir.)*[1072] âyetindeki emrin va'îd ve tehdît anlamında olduğunu zikreder[1073].

Yine "قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ"-*(De ki: Bekleyin. Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim.)*[1074] âyetindeki emrin tehdit anlamında olduğunu ifâde eder[1075].

Aynı şekilde "لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ"-*(Kendilerine verdiklerimize karşı nankörlük etsinler ve sefa sürsünler bakalım! Ama yakında bilecekler!)*[1076] âyetindeki emri gâib sığalarının "اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ" âyetinde olduğu gibi tehdit anlamında olduğunu belirtir[1077].

Âciz Bırakma:

Ebû Hayyân "إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا"-*(Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin.)*[1078] âyetinde geçen "فَانْفُذُوا" emir fiilinin muhatabı âciz bırakmak gâyesiyle zikredildiğini ifâde eder[1079].

1071 Cuma (62), 10.
1072 Fussilet (41), 40.
1073 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 309.
1074 Tûr (52), 31.
1075 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 574.
1076 Ankebût (29), 66.
1077 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 367.
1078 Rahmân (55), 33.
1079 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 64.

Yine "فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ"-*(Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi.)*[1080] âyetinde geçen "أَنْبِئُونِي" emir ifâdesinin teklîf değil âciz bırakmak maksadıyla zikredildiğini ifâde eder[1081].

Aynı şekilde "إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" –*(Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır. (Onların tanrılığı hakkında iddianızda) doğru iseniz, onları çağırın da size cevap versinler!)*[1082] âyetindeki "فَلْيَسْتَجِيبُوا" emir sığasının muhatabı âciz bırakmak gâyesiyle geldiğini zikreder[1083].

Alay etme:

Ebû Hayyân "وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ"-*(eğer yüz çevirirseniz bilin ki, siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz. (Ey Muhammed)! o kâfirlere elem verici bir azabı müjdele!)*[1084] âyetindeki "بَشِّرِ"-*(Müjdele)* emrinin alay etme manasında olduğunu zikreder[1085].

Aynı şekilde "بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا"-*(Münafıklara, kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele!)*[1086] âyetinde de "بَشِّرِ" emir fiilinin alay etme anlamında geldiğini ifâde eder[1087].

Yine "وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ"-*(Hani (o kâfirler) bir zaman da: Ey Allah'ım! Eğer bu Kitap senin katından*

[1080] Bakara (2), 31.
[1081] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 236.
[1082] A'râf (7), 194.
[1083] **el-Bahru'l-Muhît**, V, 251.
[1084] Tevbe (9), 3.
[1085] **el-Bahru'l-Muhît**, V, 370.
[1086] Nisâ (4), 138.
[1087] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 101.

gelmiş bir gerçekse üzerimize gökten taş yağdır, yahut bize elem verici bir azap getir! demişlerdi.)[1088] âyetindeki "أَمْطِرْ"-*(yağdır)* emrinin aciz bırakmak, yalanlamak ve Peygamberin korkuttuğu azapla alay etmek anlamlarında olduğunu ifâde eder[1089].

Kınama:

Ebû Hayyân, "قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ"-*(De ki: İster gönüllü verin ister gönülsüz, sizden (sadaka) asla kabul olunmayacaktır.)*[1090] âyetindeki emrin tehdit ve kınama anlamında olduğunu belirtir[1091].

(2) - Nehiy:

Nehiy, konumu ne olursa olsun, muhataptan her hangi bir işin yapılmamasını yaptırım amaçlı talep etmektir. Tek bir sığası vardır. O da cezmeden *Lâ* [لا] nehiy harfinin muzari fiilin başına gelmesidir[1092]. "لاَ تَكْتُبْ"-*(Yazma!)* ve "لاَ يَغْتَبْ"-*(Gıybet etmesin!)* gibi.

Nehiy çoğu kez kendi asıl anlamının dışına çıkarak başka mecâzî anlamlar ifâde eder. Dua, iltimas, irşâd, tehdit, temenni, küçümseme, kınama, vs. bu manalardan bazılarıdır[1093].

el-Bahru'l-Muhît'te Ebû Hayyân'ın bu manalardan bazılarına çok nâdir de olsa değindiğini görüyoruz. Bunlardan tespit edebildiklerimizi kısaca vermek istiyoruz.

Alay etme:

Ebû Hayyân, "وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلا تَكْفُرْ"-*(Halbuki o iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir*

[1088] Enfâl (8), 32.

[1089] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 363.

[1090] Tevbe (9), 53.

[1091] **el-Bahru'l-Muhît**, V, 433.

[1092] el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 83-84; İrfân Matracî, **el-Câmi'u li Funûni'l-Luğati'l-'Arabiyyeti ve'l-'Arûd**, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1987, s. 53.

[1093] el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 83 vd.

olmayasınız, demeden hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi.)[1094] âyetindeki "فَلَا تَكْفُرْ" nehyinin nasihat anlamında olmayıp alay etme manasında olduğunu zikreder[1095].

Dua:

"رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا"-*(Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme.)*[1096] âyetini açıklarken Ebû Hayyân buradaki nehyin dua ifâde ettiğini açık bir şekilde tasrih etmese de ifâdelerinden onun dua anlamında olduğu anlaşılmaktadır[1097].

İrşâd:

Müellifimiz, "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ"-*(Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.)*[1098] âyetindeki nehyin irşâd anlamında olduğunu açık bir şekilde ifâde etmese de açıklamalarından bu anlamı görebilmek mümkündür[1099].

Va'îd (Korkutma):

Ebû Hayyân, "وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ" *–(Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Ancak, Allah onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne erteliyor.)*[1100] âyetinin zâlimler için ciddî bir korkutma, buna karşılık mazlumlar için de teselli olduğunu ifâde etmektedir. Dolayısıyla buradaki nehyin va'îd ifâde ettiği ortaya çıkmaktadır[1101].

[1094] Bakara (2), 102.
[1095] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 350.
[1096] Âl-i İmrân (3), 8.
[1097] **el-Bahru'l-Muhît**, III, 31.
[1098] Mâide (5), 101.
[1099] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 381.
[1100] İbrahim (14), 42.
[1101] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 451.

(3) - Temennî:

Temennî, gerçekleşmesi imkânsız ya da çok zor olan bir şeyi arzu etmek veya dilemek anlamındadır[1102]. Temennînin dört harfi vardır: "لَيْتَ" , "هَلْ", "لَوْ" ve "لَعَلَّ"'dir. Bunlardan *Leyte* [لَيْتَ] aslî olup diğer üç tanesi asıl anlamlarının dışına çıkarak temennî yerine kullanılırlar[1103].

Leyte [لَيْتَ]: Temennî anlamında en fazla kullanılan aslî harftir. Dilek edilen şey, ya imkânsızdır ya da çok uzak bir ihtimaldir. "يَا **لَيْتَ** لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ"-*(Keşke Karun'a verilenin benzeri bizim de olsaydı)*[1104] âyetinde olduğu gibi.

Hel [هَلْ]: İstifhâm edatıdır. Kelâmın siyâkına göre bazen temennî anlamında kullanılır. "**فَهَلْ** لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا"-*(Şimdi bizim şefaatçılarımız var mı ki bize şefaat etsinler)*[1105] âyeti gibi.

Lev [لَوْ]: Amel etmez ve talep bildiren *Leyte* [ليت] -*keşke* manâsında olup geleceği gösterir. "**فَلَوْ** أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"–*(Ah keşke bizim için (dünyaya) bir dönüş daha olsa da, müminlerden olsak!)*[1106] âyeti gibi.

Le'alle [لَعَلَّ]: İnne ve benzerlerinden olup mübtedayı nasb, haberi ref eder. Aslında tereccî içindir. Ancak arzulananın gerçekleşmesi uzak olduğu zamanda temenni için kullanılır. "وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا **لَعَلِّي** أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ ● أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى" –*(Firavun:"Ey Hâmân, bana yüksek bir kule yap; belki yollara*

[1102] el-Meydânî, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye**, I, 251.
[1103] el-Merâğî, **Ulûmu'l-Belâğa**, s. 62.
[1104] Kasas (28), 79.
[1105] A'râf (7), 53.
[1106] Şu'arâ (26), 102.

erişirim." • *"Göklerin yollarına erişirim de Musa'nın Tanrısı'nı görürüm!" dedi.)*[1107] âyeti gibi.

Ebû Hayyân tefsîrinde yer yer temennîden bahseder ve hakkında bilgiler verir. Bazen de âyette zikredilen temennînin anlamını açıklar.

Örneğin "وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا **لَعَلِّي** أَبْلُغُ الأَسْبَابَ"[1108] âyetindeki temennînin kaçış anlamında olduğunu ifâde eder. Zira Firavun'un korku, endişe ve acziyet içinde, hem kendi hem de kavminin helâkinin Hz. Musa'nın elinden olacağını anladığını, bu sebeple onunla cedelleşmekten kaçarak kıymeti harbiyesi olmayan şeylere sığındığını zikreder. Daha sonra temenni ile tereccî (ümit) arasındaki farka değinen Ebû Hayyân temennînin mümkün olan ve olmayan her şeyde kullanıldığını, tereccînin ise sadece mümkün olan şeylerde kullanıldığını ilâve eder[1109].

Ebû Hayyân "وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا **لَيْتَنَا** نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" *–(Onların ateşin karşısında durdurulup "Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak!" dediklerini bir görsen !..)*[1110] âyetini tefsîr ederken buradaki temennînin haber verme ve va'd etme anlamını içerdiğini ifâde eder. Ona göre eğer insan seciyesine muhalif, vukuu çok zor bir şeyi temenni ederse yalan söylemiş olur. Tıpkı birinin "لَيْتَ اللهَ يَرْزُقُنِي مَالاً فَأُحْسِنَ إِلَيْكَ وَأُكَافِئَكَ عَلَى صَنِيعِكَ" *–(Keşke Allah bana mal verse de sana iyilik yapsam ve yaptıklarından dolayı seni ödüllendirsem)* demesi gibi. Çünkü bu adam haber veren ve va'd eden kişi konumundadır. Eğer Allah ona mal verse ve o arkadaşına iyilik yapmaz, onu mükafatlandırmazsa yalan söylemiş olur. Onun bu temennisi "إِنْ رَزَقَنِي اللهُ مَالاً كَافَأْتُكَ عَلَى إِحْسَانِكَ" *–(Allah bana mal verirse seni iyiliklerine karşı mükafatlandıracağım.)* sözü hükmündedir. Yine ibadet ve taatten uzak şerli birinin

---

[1107] Mü'min (40), 36-37.

[1108] Mü'min (40), 36.

[1109] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 258.

[1110] En'âm (6), 27.

"لَيْتَنِي أَحُجُّ وَأُجَاهِدُ وَأَقُومُ اللَّيْلَ"-(Keşke hacca gitsem, cihad etsem ve gece ibadete kalksam.) sözü de yalandır. Bu kişiye, "*sen iyilik yapmaya layık değilsin ve sana hayır işlemek yakışmaz*" anlamında **yalan söyledin** demek câizdir[1111].

Yine Ebû Hayyân, "فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا" âyetini tefsîr ederken Peygambere uymayanların, kıyamet gününde kurtuluşu temenni etme manasında bu soruyu sorduklarını ifâde ederek buradaki *Hel* [هَلْ] edatının kurtuluşu isteme anlamında temenni olduğuna işâret eder[1112].

Yine "فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ"-*(Bize (iman etmemiz için) mühlet verilir mi acaba? diyeceklerdir.)*[1113] âyetindeki *Hel* [هَلْ] edatının temennî maksadıyla geldiğini zikreder[1114].

Aynı şekilde "فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"-*(Ah keşke bizim için (dünyaya) bir dönüş daha olsa da, müminlerden olsak!)*[1115] âyetindeki *Lev* [لو] harfinin temennî ifâde ettiğini belirtir[1116].

(4) - İstifhâm:

İstifham, daha önce bilinmeyen bir şey hakkında bilgi istemek demektir. Kendisiyle muhataptan bilgi talep edilen soru edatları şunlardır: أ ، هل ، أنّى ، أين ، أيّ ، ما ، مَن ، أيّان ، كم ، كيف ، متى .

Bunlardan *Hemze* [أ] hem tasdik hem de tasavvur için kullanılır. *Hel* [هل] ise sadece tasdik için kullanılır. Bu ikisinin dışında kalan diğer edatlar ise sadece tasavvur için kullanılır. Tasdik: müsnedun ileyhe isnat edilen hükmün sabit olup

---

1111 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 475-476.
1112 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 63.
1113 Şu'arâ (26), 203.
1114 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 193.
1115 Şu'arâ (26), 102.
1116 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 171.

olmadığını sormak demektir. "أحضر الأستاذ؟"-*(Hoca geldi mi?)* sorusunda olduğu gibi. Tasavvur ise: müfredi anlamak için muhataba yöneltilen sorudur. Yalnız buradaki müfred nahiv ilmindeki müfred olmayıp belâğat ilminde cümlenin zıddı olan müfrettir. "من أنت؟"–*(Sen kimsin?)* sorusu gibi.

İstifhâm, bazen belâğat maksadıyla normal soru sormanın dışına çıkar. İnkar, teşvîk, takrîr, taaccub, hatırlatma, tehdit, alay etme, tahkir, hayıflanma, emir, nehiy, eşitlik, tenbih gibi manaları ifâde eder[1117]. Bunu genellikle cümlenin veya âyetin siyâkı belirler. Ebû Hayyân âyetleri tefsîr ederken bu manaları gözetmiş ve yer yer zikretmiştir[1118]. Bunlardan tespit ettiğimiz birkaç manaya kısaca değinmek istiyoruz:

Takrîr:

Ebû Hayyân "وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ"-*(İyi anlayan bir topluma göre, hükümranlığı Allah'tan daha güzel kim vardır?)*[1119] âyetindeki soru edatının **takrîr** anlamında istifhâm olduğunu ifâde eder[1120].

Yine "مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ"-*(Allah onu neden yarattı?)*[1121] âyetindeki istifhâmın **takrîr** anlamında olduğunu zikreder[1122].

Aynı şekilde müellifimiz, "أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"-*(Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.)*[1123] âyetindeki istifhâmın **takrîr** anlamında olup bu mananın Arap kelamında yaygın olduğunu, özellikle de olumsuzun başına gelen istifhamda çok olduğunu ifâde ederek buna dâir Kur'ân'dan şu âyetleri örnek olarak verir[1124]: "أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ"-*(Allah, herkesin kalbindekileri en iyi bilen değil midir?)*[1125] , "أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ"-*(Allah, hüküm verenlerin en üstünü değil*

[1117] el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 93 vd.

[1118] Buna ait örnekler için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 552-553; IV, 526; V, 313; X, 499 vd.

[1119] Mâide (5), 50.

[1120] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 288.

[1121] Abese (80), 18.

[1122] **el-Bahru'l-Muhît**, X, 409.

[1123] Bakara (2), 106.

[1124] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 552-553.

[1125] Ankebut (29), 10.

midir?)[1126] , "أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا"-*(Biz seni çocukken himayemize alıp büyütmedik mi?)*[1127] , "أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى"-*(O, seni yetim bulup barındırmadı mı?)*[1128] , "أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ" -*(Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?)*[1129].

İnkâr:

Ebû Hayyân "أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ"-*(Allah'ın saptırdığını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz?)*[1130] âyetindeki istifhâmın **inkâr** anlamında olduğunu belirterek Allah'ın dalaletini murad ettiği biri için hiç kimsenin hidâyet isteyemeyeceğini, çünkü bunun Allah'ın iradesi ile çelişeceğini ifâde eder. Allah'ın dalaletini murad ettiği kimseyi hiç kimse doğru yola iletemez[1131].

Yine "أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ" –*(Yoksa biz, iman edip de iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar gibi mi tutacağız? Veya (Allah'tan) korkanları yoldan çıkanlar gibi mi sayacağız?)*[1132] âyetini tefsîr ederken burada zikredilen her iki *Em* [أَمْ] harfininde **inkâr** manasında **istifham** olduğunu ifâde eder. Buna göre mana; ıslahçı olan ile ifsad eden, müttaki olan ile fâcir olan Allah katında bir değildir[1133].

Aynı şekilde "أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا" –*(Onların yürüyecekleri ayakları mı var, yoksa tutacakları elleri mi var*

[1126] Tîn (95), 8.
[1127] Şu'arâ (26), 18.
[1128] Duhâ (93), 6.
[1129] İnşirâh (94), 1.
[1130] Nisâ (4), 88.
[1131] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 9.
[1132] Sâd (38), 28.
[1133] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 153.

veya görecekleri gözleri mi var yahut işitecekleri kulakları mı var (neleri var)?)[1134] âyetindeki istifhâmın **inkâr** ve **taaccub** ifâde ettiğini belirtir.[1135].

Taaccub:

Müellifimiz, "أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ"-*(Kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü?)*[1136] âyetini tefsîr ederken buradaki istifhâmın **taaccub** ifâde ettiğini zikreder[1137].

Yine "قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا"-*(Ben, dedi, çamurdan yarattığın bir kimseye secde mi ederim!)*[1138] âyetindeki istifhâmın **taaccub** ve **inkâr** bildirdiğini ifâde eder[1139].

Aynı şekilde "قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ"-*(Olacak şey değil! Ben bir kocakarı, iken çocuk mu doğuracağım?)*[1140] âyetindeki istifhâmın **taaccub** ve **inkâr** anlamında olduğunu belirtir[1141].

Alay etme:

Ebû Hayyân, "قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ" *–(Dediler ki: Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını (putları), yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor?)*[1142] âyetindeki soru cümlesinin **alay etme** anlamında sorulduğunu ifâde eder. Şuayb Peygamber kavminin putları bırakıp Allah'a ibadet etmelerini, ölçü ve tartıda hile

---

[1134] A'râf (7), 195.
[1135] **el-Bahru'l-Muhît**, V, 251.
[1136] Furkân (25), 43.
[1137] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 110.
[1138] İsrâ (17), 61.
[1139] **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 77.
[1140] Hûd (11), 72
[1141] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 183-184.
[1142] Hûd (11), 87.

yapmamalarını emredince kavmi onunla alay ederek ve onu hafife alarak bunu "namazın mı emrediyor?" diye sorarlar. Çünkü o çok namaz kılardı. O namaz kıldığında kavmi onunla dalga geçer ve ona gülerlerdi[1143].

Yine "قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلاَّ الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلاَّ تَخْرُصُونَ"-*(De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz.)*[1144] âyetindeki istifhâmın **alay etme** anlamında ve **inkâr** olduğunu zikreder. Yani âyetin anlamı "*Sizin elinizde delil olarak getireceğiniz ve bize göstereceğiniz bir ilim yoktur. Davanızda sadece yalancı ve fâsid olan zannı takip ediyorsunuz.*" demektir.[1145].

Aynı şekilde "وَجَعَلُوا الْمَلاَئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ"-*(Onlar, Rahmân'ın kulları olan melekleri de dişi saydılar. Acaba meleklerin yaratılışlarını mı görmüşler?)*[1146] âyetindeki istifhâmın **alay etme** anlamında olduğunu belirtir[1147].

Kınama ve Azarlama:

Ebû Hayyân, "أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ"-*(İnsanlar içinden erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?)*[1148] âyetindeki istifhâmın hem **inkâr** hem **azarlama** hem de **kınama** anlamında geldiğini zikreder[1149].

Yine "قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ"-*(Karşılıklı konuşan arkadaşı ona hitaben: "Sen, dedi, seni topraktan yaratan Allah'ı inkâr mı ettin?")*[1150]

[1143] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 197.
[1144] En'âm (6), 148.
[1145] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 682.
[1146] Zuhruf (43), 19.
[1147] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 365.
[1148] Şu'arâ (26), 165.
[1149] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 183.
[1150] Kehf (18), 37.

âyetindeki istifhâmın **kınama** ve **inkâr** anlamında geldiğini zikreder. Çünkü arkadaşı Allah'a başka birini ortak koşmuştur[1151].

Aynı şekilde "أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ"-*(Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, kendilerinin benzerini yaratmaya da kadir olduğunu düşünmediler mi?)*[1152] âyetindeki istifhâmın **inkâr** ve **kınama** anlamında olduğunu ifâde eder[1153].

Yine "قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ"-*(Yonttuğunuz şeylere mi ibadet ediyorsunuz? dedi.)*[1154] âyetindeki soru cümlesinin **kınama** ve **inkâr** anlamında olduğunu belirtir. Kendi elleriyle şekil verdikleri putlara nasıl ibadet ederler?[1155]

(5) - Nidâ:

Nidâ, konuşan kimsenin, muhatabından kendisine yönelmesini istemesidir. Arapça'da bunun için kullanılan özel harfler olup bunlara nidâ harfi denir. İkisi yakın (أيْ ve أ), altı tanesi de uzak (يَا ، آ ، أيَا ، هَيَا ، آيْ ، وَا) olmak üzere sekiz tanedir. Nidâ bazen asıl manasının dışında bir çok anlamda kullanılır. Bunlar; teşvik, hayıflanmak, azarlama, taaccub gibi manalardır[1156].

el-Bahru'l-Muhît'te bu manaları açık bir şekilde görememekle birlikte Ebû Hayyân'ın ifâdelerinin satır aralarından bu anlamlara ulaşmak mümkündür. Örneğin "قَالَتْ يَا وَيْلَتَا أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ" âyetindeki nidânın taaccub manasında olduğunu müellifin şu açıklamalarından anlıyoruz: Ona göre, aslında *Veyl* [وَيْل] ve benzeri ifâdelerle üzüntü içinde dua etmek, kişinin başına gelen şiddetli sıkıntı için kullanılıyordu. Daha sonra insanın başına gelen garip işler için kullanılmaya başladı. "يَا وَيْلَتَا" ifâdesi ise

---

1151 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 177.
1152 İsrâ (17), 99.
1153 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 116.
1154 Sâffât (37), 95.
1155 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 112.
1156 el-Merâğî, **'Ulûmu'l-Belâğa**, s. 81-82; 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Me'ânî**, s. 114.

genellikle kadınların başlarına garipsedikleri bir iş geldiğinde sıkça kullandıkları bir kelimedir[1157].

Yine "وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي"-*(Ey yer suyunu yut! Ve ey gök (suyunu) tut! denildi.)*[1158] âyetinde nidânın tahsîs ifâde ettiğini ez-Zemahşerî'nin görüşünü naklederek zikreder. ez-Zemahşerî'ye göre Allah yere ve göğe, diğer mahlukat arasından onları muhatap seçerek temyîz sahibi insana hitap ettiği şekilde, tahsis ifâde eden lafızlarla "يَا أَرْضُ" ve "يَا سَمَاءُ" diyerek hitap etmiştir. Sonra onlara "ابْلَعِي مَاءَكِ" ve "أَقْلِعِي" lafızlarıyla temyîz ve akıl sahibi varlıklara emredildiği şekilde emretmiştir[1159].

c- Takdîm – Te'hîr

Takdîm, sonra söylenecek sözün önce söylenmesi, te'hîr ise önce söylenecek sözün geri bırakılmasıdır[1160]. Bu konu asıl itibariyle nahvin konusu olmakla beraber belâğatçılar tarafından da incelenmiştir. Çünkü cümledeki bir unsurun takdim veya tehir edilmesinde belâğî maksadlar mevcuttur. Ebû Hayyân yeri geldikçe bu maksad ve manalara işâret etmiştir. Bunlardan tespit edebildiklerimizden bir kaçına temas etmek istiyoruz.

Mesela Ebû Hayyân "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ"-*(Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız.)*[1161] âyeti ile ilgili olarak önceki âlimlerin görüşlerini zikreder ve ardından kendi görüşünü ortaya koyar. Müellifimiz, ez-Zemahşerî'nin âmile takdîmin ancak **tahsîs** maksadıyla yapılabileceği görüşünü reddeder. Ona göre takdîm, mef'ûle verilen değer ve önem sebebiyle yapılır. O, bu görüşünü

[1157] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 183.
[1158] Hûd (11), 44.
[1159] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 159-160.
[1160] el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, 152; 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Me'ânî,** s.136.
[1161] Fâtiha (1), 5.

desteklemek için bedevilerden nakledilen "إِيَّاكَ أَعْنِي" ve "عَنْكَ أَعْرِضْ" cümlelerini zikreder[1162].

Yine "وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ"-*(Onun hiçbir dengi yoktur.)*[1163] âyetinde *Kâne* [كان]'nin haberinin mamulunun kendisine takdim edilmesinin ihtimâm sebebiyle olduğunu zikreder. Ona göre *Lehu* [لَهُ] car ve mecruru tam olmayıp nakıstır ve *Kâne* [كان]'nin haberi olmaya elverişli değildir. Aksine "كُفُوًا" kelimesinin mütealliki olup kendisine takdim edilmiştir. Âyetin takdiri: "وَلَمْ يَكُنْ أَحَدٌ كُفُوًا لَهُ" şeklindedir. Yani *Lehu* [لَهُ] mef'ûl manasında olup "كُفُوًا" lafzının müteallikidir. "كُفُوًا" kelimesine takdimi ise ona atfedilen önem sebebiyledir. Çünkü *Lehu* [لَهُ]'daki zamir Allah Teâlâ'ya işâret etmektedir[1164].

Yine "وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ"-*(Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirmiştir.)*[1165] âyetindeki mef'ûlun, kendisine önem atfedilmesi sebebiyle takdim edildiğini ifâde eder. Burada mef'ûl, imtihan edilene gösterilen önem sebebiyle takdim edilmiştir. Çünkü kimin imtihan ettiği açıktır[1166].

Bunun gibi "أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ"-*(Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!)*[1167] âyetindeki mef'ûlun takdim edilmesinin inkâr ve red ifâde ettiğini belirtir. Burada hemzeden sonra mef'ûlun takdim edilmesi onların **putlara dua etmelerinin** kabul edilecek uygun bir tutum olmadığına delalet etmektedir. Çünkü burada ayıplanan ve reddedilen dua etmeleri değil aksine putlara

---

1162 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42.
1163 İhlâs (112), 4.
1164 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 572-573.
1165 Bakara (2), 124.
1166 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 600.
1167 En'âm (6), 40.

dua etmeleridir. Bu tıpkı "أَزَيْداً تَضْرِبُ"-*(Zeyd'i mi dövüyorsun?)* cümlesinde olduğu üzere burada ayıplanan ve reddedilen vurma işi değil vurma işinin yapıldığı yer, yani Zeyd'in bundan etkilenmesidir[1168].

Yine "بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ"-*(Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar.)*[1169] âyetindeki "عِنْدَ رَبِّهِمْ" ve "يُرْزَقُونَ" ibârelerinin ikinci/ üçüncü bir haber veya sıfat olabileceklerine değinen Ebû Hayyân burada zarf olan "عِنْدَ رَبِّهِمْ" sıfatının daha fasîh olmasından dolayı cümle olan "يُرْزَقُونَ" sıfatına takdîm edildiğini ifâde eder[1170].

d- Fasl ve Vasl

Lügatte ayırmak manâsına gelen fasl, belâğat terimi olarak, bazı cümlelerin atıf harfleri ve râbıtalarla birbirine bağlanmadan söylenmesi, bir cümleyi diğer bir cümleye atfetmemek, her birini ayrı ayrı zikretmek demektir. Bunun zıddı olan vasl ise, sözü oluşturan cümleleri *Vav* [و] harfi ile birbirine atfetmek, bir cümleyi diğer bir cümleye bir bağlaç yardımıyla bağlamaktır[1171]. Fasl'ın ve vasl'ın ayrı ayrı kullanıldığı yerler ve her birinin kendilerine has şartları vardır.

Faslın Kullanıldığı Yerler:

1- İki cümle arasında tam uyum (الاتّحاد التّام) mevcut ise fasl yapılır. Tam uyum ikinci cümlenin birincisinden bedel olması veya onu beyân etmesi yahut onu te'kîd etmesi ile olur.

1168 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 511.
1169 Âl-i İmrân (3), 169.
1170 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 429.
1171 el-Meydânî, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye**, I, 557 vd.; el-Merâğî, **'Ulûmu'l-Belâğa**, s. 162.

Bedel olması: "وَاتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ ● أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ"-*(Bildiğiniz şeyleri size bol bol veren, Allah'dan korkun. ● O size davarlar ve oğullar verdi.)*[1172] âyetinde "أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ" cümlesi birincisinden bedeldir.

Beyân olması: "فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ"-*(Derken şeytan onun aklını karıştırıp "Ey Adem! dedi, sana ebedîlik ağacını göstereyim mi?)*[1173] âyetinde "قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ" cümlesi önceki cümleyi beyân edip açıklamaktadır.

Te'kîd olması: "وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ ● يُخَادِعُونَ اللّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلاَّ أَنفُسَهُم وَمَا يَشْعُرُونَ" –*(İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler. ● Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve müminleri aldatırlar. Halbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir.)*[1174] âyetinde olduğu üzere "يُخَادِعُونَ اللّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلاَّ أَنفُسَهُم وَمَا يَشْعُرُونَ" cümlesi birinci cümlenin anlamını pekiştirmektedir.

2- İki cümle arasında tam bir ayrılık (كَمَالُ الانْقِطَاعِ) olduğunda fasl yapılır. Bu ise iki cümleden birinin haber diğerinin inşâ cümlesi olmasıyla mümkündür. "وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ"-*(Adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.)*[1175] âyetinde "وَأَقْسِطُوا" emri ile inşâ cümlesini zikrettikten sonra "إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ" haber cümlesini getirmiş ve böylece iki cümle arasında tam bir ayrılık olmuştur.

[1172] Şu'arâ (26), 132-133.
[1173] Tâhâ (20), 120.
[1174] Bakara (2), 8-9.
[1175] Hucurât (49), 9.

3- Aralarında münâsebet bulunan iki cümle arasında atıf yapıldığında mana bozulacak ve yanlış anlaşılmaya neden olacaksa fasl yapılır. Örneğin şu beyitte mana bozulduğundan, yanlış anlaşılmaya sebep olduğundan fasl yapılmıştır:

وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا   بَدَلاً أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ[1176]

(Selma benim kendisinin yerine başka birini istediğimi zannediyor. Onu dalâlet içinde şaşkın şaşkın dolaşıyor görüyorum.)

Bu iki cümle arasında açık bir münâsebet vardır. Çünkü her ikisinde müsned hemen hemen aynıdır. Zira "أَرَاهَا" fiili "أَظُنُّهَا" anlamındadır. Ayrıca müsnedün ileyh birincide sevilen ikincide ise sevendir. Şâir burada "أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ" cümlesi "أَبْغِي" fiiline atfedilebilir ve yanlış mana elde edilir endişesiyle atfı terk etmiş ve fasl yapmıştır. Eğer ikinci cümle "أَبْغِي" fiiline atfedilseydi mana şu şekilde bozulacaktı: "*Selma benim kendisinin yerine başka birini istediğimi ve onu dalalet içinde şaşkın şaşkın dolaşıyor gördüğümü zannediyor.*"[1177]

4- Aralarında münâsebet bulunan iki cümle bir hüküm altında birleştirilmek istenmediğinde fasl yapılır. "وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ ● اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" –*(Şeytanları ile başbaşa kaldıklarında ise: Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (müminlerle) sadece alay ediyoruz, derler. ● Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder.)*[1178] âyetinde olduğu gibi. Burada "اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" ile başlayan ikinci âyet önceye atfedilmemiştir. Çünkü atıf ya "قَالُوا..." ya da "إِنَّا مَعَكُمْ..." cümlesine yapılabilir. "قَالُوا..."'ya atıfta Allah'ın münâfıklarla alay etmesi şeytanlarıyla baş başa kaldıkları süre ile sınırlı olacaktı. Ne varki böyle bir kayıt yoktur. Eğer إِنَّا "مَعَكُمْ..." cümlesine atıf yapılırsa bu durumda bu sözün (Allah'ın münâfıklarla alay

---

[1176] el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 158.

[1177] el-Kazvînî, **a.g.e.**, a.y.; et-Tîbî, **et-Tıbyân fî 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân**, s. 133.

[1178] Bakara (2), 14-15.

etmesi) münâfıkların kelamından olması gibi yanlış bir anlam ortaya çıkacaktı. Bu yüzden iki cümle bir hüküm altında birleştirilmek istenmediğinden fasl yapılmıştır.

5- İkinci cümle, birinci cümleden anlaşılan bir sorunun cevabı olduğu zaman fasl yapılır. "وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ"-*(Nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder.)*[1179] âyetinde olduğu gibi. Burada "إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ" ikinci cümlesi "وَ مَا أُبَرِّئُ نَفْسِي" cümlesinden, "هَلِ النَّفْسُ أَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ؟"-*(Nefis kötülüğü emreder mi?)* sorusuna cevap olarak ayrılmıştır.

Valsın Kullanıldığı Yerler:

1- İki cümle, haber veya inşâ cümlesi olmak yönüyle birleştiklerinde ve aralarında mana yönüyle tam bir uygunluk varsa vasl yapılır. "إِنَّ الأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ● وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ" -*(İyiler muhakkak cennettedirler. ● Kötüler de cehennemdedirler.)*[1180] âyetinde olduğu gibi.

2- İki cümleden biri haber diğeri inşâ olur ve atıf yapılmadığı takdirde maksada aykırı bir anlam yüklenme ihtimali bulunursa vasl yapılır. Ali'nin hastalıktan iyileşip iyileşmediğini "هَلْ بَرِئَ عَلِيٌّ مِنَ الْمَرَضِ؟"-*(Ali hastalıktan iyileşti mi?)* şeklinde soran bir kimseye, olumsuz olarak: "لاَ، وَ شَفَاهُ اللهُ"-*(Hayır, Allah şifa versin.))* diye cevap vermek gibi. Burada *vav* [و] harfinin terk edilmesi ile dinleyen beddua anlayabilir. Bu yüzden yanlış anlaşılmayı önlemek için bu gibi yerlerde vasl yapılır.

3- İ'rab bakımından iki cümle arasında ortaklık kastedildiği zaman vasl yapılır. "عَلِيٌّ يَقُولُ وَ يَكْتُبُ"-*(Ali söylüyor ve yazıyor.)* cümlesinde "يَقُولُ" kelimesi, mübtedâ olan "عَلِيٌّ" kelimesinin merfû haberidir. "يَكْتُبُ" kelimesi ise, "يَقُولُ" cümlesine atıf olarak "عَلِيٌّ" kelimesinin ikinci merfû haberidir. Her iki cümlenin i'rab bakımından ortaklığı vaslı gerektirir.

1179 Yûsûf (12), 53.

1180 İnfitâr (82), 13-14.

Buraya kadar fasl ve vasl hakkında genel bilgiler verdikten sonra Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'te bu konuya ne kadar yer verdiğine birkaç örnekle temas etmek istiyoruz.

Ebû Hayyân tefsîrinde fasl ve vasl ile ilgili bilgiler verirken birkaç yerde fasl ile ilgili olarak küçük bir risâle telif ettiğinden bahseder. İlk olarak "أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" –*(İşte onlar, Rablerinden gelen bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de ancak onlardır.)*[1181] âyetini tefsîr ederken fasl ve vasl hakkında bilgiler verir ve ardından fasl ile ilgili telif ettiği altı varaklık risâleden söz eder[1182]. Ebû Hayyân bu âyette, her birinin haberi müstakil birer cümlede zikredilsin diye mubteda olan *Ulâike* [أُولَئِكَ] işâret isminin iki kez tekrarlandığını ifâde eder. Bu iki haber geçmiş vasıfların birer sonuçları olup biri dünya diğeri ahirete ait işlerin müteallikleriden oldukları için o kimselerin "dünyada hidâyete ermiş" ve "ahirette kurtuluşa ermiş" olduklarını haber verir. Haberler farklı olunca da mubteda olan *Ulâike* [أُولَئِكَ]'nin başına atıf harfini getirmiştir. Eğer ikinci haber (هُمُ الْمُفْلِحُونَ) birinciyle (عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ) aynı manada olsaydı atıf harfi gelmeyecekti. Çünkü bir şey kendine atfedilemez. Burada Ebû Hayyân "أُولَئِكَ كَالأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ" – *(İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.)*[1183] âyetini örnek vererek her iki *Ulâike* [أُولَئِكَ] lafzının haberinin aynı anlamda olmalarından dolayı atıf yapılmadığını zikreder. Daha sonra "وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" âyetindeki *Hum* [هم] zamirinin fasl veya bedel olabileceğini ifâde eder ve muhtemel i'râb şekillerini belirtir. Burada faslın hükümleri ve hikmeti ile ilgili bilgilerin nahiv kitaplarında zikredildiğini ifâde eden müellifimiz faslın hükümlerini delillerine değinmeden mücerret olarak altı varak civarında bir risâlede topladığını belirtir. Ardından bu gibi terkiplerde *Huve* [هو] zamirinin zikredilmesinin daha iyi

---

[1181] Bakara (2), 5.

[1182] Ebû Hayyân'ın bu eseri hakkında, tezimizin ikinci bölümünde, eserlerini işlerken bilgi vermiştik.

[1183] A'râf (7), 179.

olacağından bahseder. Çünkü bu gibi yerlerde tekide ihtiyaç duyulduğu gibi musnedun ileyhin kim olduğu konusunda şüphesi olanların veya ona ortak arayanların vehimlerini izale etmeye de ihtiyaç olduğunu zikreder. Daha sonra "وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى ● وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَأَحْيَا" –*(Doğrusu güldüren de ağlatan da O'dur. ● Öldüren de dirilten de O'dur.)*[1184] ve "وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى"-*(Zengin eden de yoksul kılan da O'dur.)*[1185] âyetleri ile "وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى"-*(Şurası muhakkak ki erkek ve dişiden ibaret olan iki çifti O yarattı.)*[1186] ve "وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى"-*(Ve şüphesiz ki önceki Âd kavmini O helâk etti.)*[1187] âyetlerini zikrederek ilk iki örnekte *Huve* [هو] zamirini getirdiğini ama son iki âyette ise bunu zikretmediğini, çünkü eşleri yaratma ve Âd kavmini helak etme işinin Allah'tan başka kimseye isnâd edilemeyeceğini buna karşılık güldürme, ağlatma, öldürme, diriltme, zengin etme ve kanaat sahibi yapma işlerinde Nemrut gibi arsız bir yalancının bunu yapabileceğini veya bu işte ortak olduğunu iddia edebileceğini göz önüne alarak *Huve* [هو] zamirinin zikredildiğini ifâde eder. Yalnız burada yine Necm sûresinde geçen "وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرَى" –*(Doğrusu Şi'râ yıldızının Rabbi de O'dur.)*[1188] âyetini zikrederek, Allah her şeyin rabbi olduğu halde neden burada *Huve* [هو] zamirini zikretmiş? gibi akla gelebilecek bir soruyu peşinen cevaplar. Allah burada Şi'râ yıldızının da Rabbi olduğunu te'kîdli bir şekilde ifâde etmiştir. Çünkü o dönemde bu yıldıza tapanlar vardır[1189].

İkinci olarak Ebû Hayyân fasl konusunda telif ettiği eserinden Müzzemmil sûresi 20. âyeti tefsîr ederken bahseder ve adının ***el-Kavlu'l-Fasl fî Ahkâmi'l-Fasl*** olduğunu belirtir. "وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ"-

---

1184 Necm (53), 43-44.
1185 Necm (53), 48
1186 Necm (53), 45.
1187 Necm (53), 50.
1188 Necm (53), 49.
1189 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 73-74.

(Kendiniz için önden (dünyada iken) ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; hem de daha üstün ve mükâfatça daha büyük olmak üzere. Allah'tan mağfiret dileyin.) âyetinde geçen *Huve* [هو] zamirinin fasl veya te'kîd olduğunu, ez-Zemahşerî, el-Hûfî ve İbn 'Atiyye'nin bu zamiri sadece fasl olarak i'râb ettiklerini ifâde eder. Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'nin ise bu i'râb şekillerine ilâve olarak onun bedel olabileceği görüşünü nakleder ve bu görüşe karşı çıkar. Faslın hükümleri ile ilgili ihtilafların çok olduğunu ifâde ettikten sonra konu ile ilgili eserini zikreder ve bu eserin muhtevâsının çoğunu *et-Teshîl* şerhi olan *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli eserinde dercettiğini belirtir[1190].

Yine müellifimiz, "إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ"-*(Şüphesiz sen işitensin, bilensin.)*[1191] âyetindeki *Ente* [أَنْتَ] zamirinin i'râbı ile ilgili muhtemel şekilleri zikrettikten sonra fasl ile ilgili telif ettiği eserinden bahseder ve yedi varak civarında olduğunu ifâde eder[1192].

Ebû Hayyân'ın bahsettiği fasl konusu her ne kadar nahvin mevzuu olsa da, belâğat ilmini ilgilendiren yönü bulunmaktadır. Âyetlerde geçen fasıllar çoğu zaman te'kîd maksadıyla gelmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz Bakara sûresi beşinci âyetle ilgili olan ilk örneğe baktığımızda müellifimiz, konuyu önce belâğatçılar daha sonra da nahivciler açısından ele almaktadır. İki cümlenin haberlerinin farklı olmaları sebebiyle bir birine *Vav* [و] harfi getirilerek atfedildiğini dolayısıyla vasl yapıldığını zikretmektedir. Buna karşılık A'râf 179. âyetteki haberlerin aynı anlamda olmaları sebebiyle *Vav* [و] harfinin getirilmediğini dolayısıyla fasl yapıldığını ifâde eder. Daha sonra Bakara sûresinden verdiği örneğin ikinci cümlesindeki *Hum* [هم] zamirinin fasl olduğunu zikrederek muhtemel i'râb şekillerini verir. Müellifimizin burada zikrettiği fasl nahvin konusu olan fasldır. Bunun hâricinde gerek diğer zikrettiğimiz örneklere gerekse Ebû Hayyân'ın vasl olduğunu zikrettiği âyetlere

---

1190 **el-Bahru'l-Muhît**, X, 321.
1191 Bakara (2), 127.
1192 **el-Bahru'l-Muhît**, I, 620.

baktığımızda bunların nahvin konusu olan fasl olduğu anlaşılmaktadır[1193]. Elbette bu tür fasılların belâğî maksatları ve anlamları vardır. Fakat bunlar satır aralarında gizlidir.

e- İcâz

Sözü kısaltmak, özetlemek anlamlarına gelen icâz belâğat terimi olarak maksadı, alışılmış ifâdeden daha azı ile karşılamak, çok manayı az sözcükle özlü bir şekilde anlatmak demektir[1194]. Örneğin "خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"-*(Sen afyolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.)*[1195] âyetinde geçen üç kısa cümle ile birçok ahlâk prensibi anlatılmıştır[1196].

Ebû Hayyân'ın bir iki yerde icâz'a değindiğini tespit edebildik. Bunlardan birincisi "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ"-*(Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin)*[1197] âyetini tefsîr ederken Allah'ın haram olan şeyleri zikredip bunların dışında kalanları helal kıldığını ifâde eder. Çünkü haram olan şeyler azdır. Buna hadîsten de örnek veren müellifimiz Hz. Peygambere ihramlı iken nelerin giyileceği sorulduğunda **"Pantolon ve gömlek giyilmez."** diyerek mubah olan şeylerin yerine haram olanları zikrettiğini ifâde eder. Çünkü burada da mubah olanlar çok haram olanlar azdır. İşte bu yüzden âyette belîğ bir îcâz vardır[1198].

Ebû Hayyân'ın îcâzdan söz ettiği diğer yer ise, "وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ" – *(İş bitirilmiştir. (Allah nizamı artık değişmez.) Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür.)*[1199] âyetini açıklarken burada belâğat ilmine ait iki sanatın mevcut olduğunu ifâde etmesi ve bunları açıklamasıdır. **Birincisi**; "وَقُضِيَ الْأَمْرُ" ifâdesinde îcâz

---

1193 Bunlardan bir kaçı için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 163, 398; VI, 407, 414;
1194 el-Kazvînî, **Telhîs ve Tercümesi**, s. 80; el-Meydânî, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye**, II, 26.
1195 A'râf (7), 199.
1196 el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 186.
1197 Bakara (2), 172.
1198 **el-Bahru'l-Muhît**, II, 108.
1199 Bakara (2), 210.

olduğunu, çünkü bu iki kelimede kulların yaratıldıktan hesap gününe kadar yaptıkları bütün işlerin hepsinin münderiç olduğunu ifâde eder. **İkincisi**; "وَإِلَى اللَّهِ" ifâdesinde ihtisâs olduğunu, çünkü kıyamet günü tasarrufta bulunanın, hüküm ve mülk sahibinin sadece Allah olduğunu zikreder[1200].

f- İtnâb

Sözün te'kîd edilmesi gibi bazı faydalardan dolayı kelamda, lafzın manadan fazla olmasıdır. İtnâbın tekrîr, i'tirâz, tezyîl, tetmîm, ihtirâs gibi birçok çeşidi vardır. Bunların hepsini zikretmek sözü uzatacağından el-Bahru'l-Muhît'te tespit edebildiğimiz tetmîm ve ihtirâs hakkında bilgi vermek istiyoruz:

a- Tetmîm: Bir cümlenin, asıl değil de fazla unsurlarından (mef'ûl, hal, temyîz, vb.) birini bir nükte sebebiyle ilâve etmek demektir. "أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلاً"-*(Kulunu gece götüren)*[1201] âyetindeki "لَيْلاً" kelimesinin, yürüyüşün gecenin tamamında olmayıp çok az bir kısmında meydana geldiğini ifâde etmek için gelmesi gibi.

b- İhtirâs: Mütekellimin, yanlış anlaşılmasına sebebiyet verecek sözünün arkasından bu vehmi ortadan kaldıracak ifâdeyi getirmektir.

فَسَقَى دِيَارَكَ غَيْرَ مُفْسِدِهَا   صَوْبُ الرَّبِيعِ وَدِيمَةٌ تَهْمِي[1202]

(Bahar yağmuru ve devamlı yağan yağmur senin memleketini zarar vermeden, incitmeden sulasın!)

beyitinde olduğu gibi. Şâir birinci mısrâda "غَيْرَ مُفْسِدِهَا" ifâdesini zikrederek 'zararlı yağmurların yağmasını istemek' gibi kastetmediği bir vehmi bertaraf etmiştir.

el-Bahru'l-Muhît'te Ebû Hayyân'ın itnâbın kendisinden açık bir şekilde söz ettiğini tespit edemedik. Ama itnâbın bir çeşidi olan **tetmîm**den söz etmiştir. "أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلاَلَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ" –*(İşte onlar, hidâyete karşılık*

[1200] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 346-347.

[1201] İsrâ (17), 1.

[1202] Beyit Tarafe b. el-'Abd (ö.564m)'e aittir. Bkz. Tarafe b. el-'Abd, **Dîvânu Tarafe b. el-'Abd**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Şam ts., s. 93; el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, I, 228.

dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girememişlerdir.)[1203] âyetini tefsîr ederken burada tetmîm olduğunu zikreder. "فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ" ibâresi sermayelerinin hebâ olup gitmesini tam olarak ifâde etmeyince bu cümlenin ardından "وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ" ibâresi getirilmiş ve böylece mana tamamlanarak maksat hâsıl olmuştur. Bunun belâğat ilmine ait bir üslup ve adının da tetmîm olduğunu ifâde eden müellifimiz daha sonra konu ile ilgili olarak İmriu'l-Kays'ın şu beytini zikreder:

كَأَنَّ عُيونَ الوَحشِ حَولَ خِبائِنا   وَأَرحُلِنا الجَزعُ الَّذي لَم يُثَقَّبِ[1204]

(Çadırlarımızın ve semerlerimizin etrafındaki vahşi hayvan gözleri sanki delinmemiş siyah-beyaz boncuk gibidir.)

Manayı "الَّذي لَم يُثَقَّبِ"-*(delinmemiş)* sözüyle tamamlamış ve niteleme tam olmuştur[1205].

Aynı şekilde müellifimiz, "وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ"-*(Bir de elini koltuğunun altına sok ki, bir başka mucize olmak üzere o, kusursuz ve lekesiz beyazlıkta çıksın.)*[1206] âyetini açıklarken burada itnâbın bir çeşidi olan **ihtirâs**ın mevcut olduğunu zikretmiştir. Âyette Allah, Hz. Musa'ya elini koltuğunun altına sokmasını emrederek elinin kusursuz ve lekesiz bir şekilde bembeyaz çıkacağını bildirmiştir. Eğer burada "مِنْ غَيْرِ سُوءٍ" ifâdesi zikredilmemiş ve sadece "بَيْضَاءَ" kelimesiyle yetinilmiş olsaydı, beyazlığın bazı hastalıklardan (abraş veya cüzzam) kaynaklanmış olabileceği anlaşılabilecekti. Ama Allah, "مِنْ غَيْرِ سُوءٍ" ifâdesini getirerek

---

[1203] Bakara (2), 16.

[1204] İmriu'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr, **Dîvânu İmrii'l-Kays**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire ts., s. 53.

[1205] **el-Bahru'l-Muhît**, I,120.

[1206] Tâhâ (20), 22.

bu yanlış anlama ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Ebû Hayyân belâğatçilerin buna ihtirâs dediğini ifâde eder[1207].

İltifât:

İltifât, sözü gaipten muhâtaba yahut muhatabtan gaibe döndürme sanatıdır[1208]. Me'ânî ilminin konusu olan "**Müsnedün ileyhin zâhirin muktezâsından çıkması**" adlı bahsin bölümleri arasında incelenmektedir. Bu sanata Ebû Hayyân "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ"-*(Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız.)*[1209] âyetini tefsîr ederken değinir[1210]. *İyyâke* [إِيَّاكَ] lafzının iltifat olduğunu çünkü gaip sığasından muhatap sığasına geçildiğini, eğer tek kip üzere devam etseydi *İyyâhu* [إياه] şeklinde olacağını ifâde eder. Daha sonra bu sanat hakkında özet bilgiler veren müellifimiz, iltifatın faydasını zikreder. Bazı âlimlerden naklettiğine göre iltifatın faydası kişinin dil melekesini ve dile ne kadar hâkim olduğunu izhâr etmektir[1211].

Yine müellifimiz, "هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ" –*(Sizi karada ve denizde gezdiren O'dur. Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekileri tatlı bir rüzgârla alıp götürdükleri ve (yolcular) bu yüzden neşelendikleri zaman, o gemiye şiddetli bir fırtına gelip çatar.)*[1212] âyetinde geçen iltifata değinerek buradaki belâğî gâyeyi ve hikmeti açıklar. Ona göre *Bihim* [بِهِمْ] lafzındaki zamir gemide olanlara râci olup iltifattır. Çünkü muhataptan gaibe geçilmiştir. Sözü muhataptan gaibe çevirmenin faydası ise ez-Zemahşerî'ye göre mübalağadır. Sanki Allah gemidekilerin halini, başkalarının hayretlerini celbetmek için zikretmiş ve ardından da onları reddetmeye ve çirkin

---

[1207] **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 325.

[1208] el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s.239.

[1209] Fâtiha (1), 5.

[1210] Ebû Hayyân'ın tefsîrinde bu sanata sıkça işâret ettiğini görüyoruz. Bir kaçı için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 71, 457; II, 32-33, 309; III, 367 vd.

[1211] **el-Bahru'l-Muhît**, I, 42.

[1212] Yûnus (10), 22.

görmeye davet etmiştir. Ebû Hayyân'a göre buradaki iltifatın hikmeti şudur. "هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ" sözünde muhataplara nimet verme ve verilen nimeti izhar etme vardır. Karada ve denizde yürüyenler ise hem müminler hem de kafirlerdir. Hitap ise genel olup bu şekilde olması uygun olmuştur. Çünkü sâlih olan kişi şükür üzere devam edecektir. Kötü olan kişi de umulur ki bu nimeti düşünür ve doğru yola döner[1213].

2- Beyân

Beyân, belâğat ilmini meydana getiren üç ilimden ikincisidir. Terim olarak, manayı ifâdede lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifâde etme usûl ve kâidelerini inceleyen ilim demektir[1214]. Teşbîh, mecâz, kinâye vb. bu ilmin konusuna girer.

a- Teşbîh:

Lügatte bir şeyi bir şeye benzetmek demek olan teşbîh terim olarak iki veya daha fazla şeyin bir veya birden fazla vasıfta birleştirilmelerine denir. Kur'ân'da teşbîh sanatını içeren bir çok âyet mevcuttur. Ebû Hayyân, âyetleri tefsîr ederken yer yer bu sanata değinerek bilgiler verir. Örneğin " لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلاَّ كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلاَّ فِي ضَلاَلٍ" *-(El açıp yalvarmaya lâyık olan ancak O'dur. O'nun dışında el açıp dua ettikleri onların isteklerini hiçbir şeyle karşılamazlar. Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimse gibidir. Halbuki (suyu ağzına götürmedikçe) su onun ağzına girecek değildir. Kâfirlerin duası kuşkusuz hedefini şaşırmıştır.)*[1215] âyetini tefsîr ederken geçmiş âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra zaruret halinde putlarına dua eden kâfirleri suya ulaşamayıp kuyunun başına oturan ve şiddetli susuzluğunu gidermek için suyu kendine çağıran adama benzetildiğini ifâde eder. Ne o, kuyunun dibindeki suya ulaşabilir ne de su onun seviyesine çıkabilir. Çünkü su cansız olup

---

[1213] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 33. İltifât sanatı ile ilgili ayrıca bkz. **a.g.e.**, V, 510.

[1214] el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 215; a.m., **Telhîs ve Tercümesi**, s. 93; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s.245.

[1215] Ra'd (13), 14.

onun susuzluğunu ve çağırısını hissedemez. Aynı bunun gibi kâfirlerin dua ettikleri putlar cansız olup onların çağrılarını hissedemezler ve onlara cevap veremezler, dolayısıyla onlara fayda veremezler[1216].

Ebû Hayyân yine "قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا"-(*"Alım-satım tıpkı faiz gibidir", dediler. Halbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır.)*[1217] âyetini tefsîr ederken burada teşbîhin bir çeşidi olan ma'kûs teşbihin[1218] var olduğunu ifâde ederek buna dâir bilgiler verir. Burada müşebbeh ve müşebbehün bih yer değiştirmiştir. Alışveriş faize benzetilmiştir. Halbuki teşbihin tabiatı gereği fer'î bir unsur, aslî ve sıfatları güçlü olana benzetilir. Yani o insanların şunu demeleri gerekir: "إِنَّمَا الرِّبَا مِثْلُ البَيْعِ"-*(Faiz tıpkı alım-satım gibidir.)* Fakat onlar faizi asıl ve alışverişi de ona tabi fer'î bir unsur olarak kabul etmelerinden, mübalağa maksadıyla teşbih tersine çevrilmiştir. Bu tür teşbihin Arap şiirinde de var olduğunu belirten Ebû Hayyân Zu'r-Rumme'nin şu beyitini örnek verir[1219]:

وَرَمْلٍ كَأَوْرَاكِ العَذَارَى قَطَعتُهُ [1220]

(Bakire kızların kalçaları gibi kum tepelerini aştım.)

Daha sonra müvelled şâirlerin şiirlerinde de çok olduğunu zikrederek Ebu'l-Kâsım b. Hânî'nin[1221] beyitini zikreder[1222]:

[1216] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 368.

[1217] Bakara (2), 275.

[1218] *Ma'kûs teşbîh*, vech-i şebehin müşebbehte daha kuvvetli olarak bulunduğu iddiasıyla müşebbehin, müşebbehün bihin yerine kullanılması sonucu ortaya çıkan teşbihtir. Buna *maklûb teşbih* de denir. Bkz. el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 244; Abdulazîz 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Beyân**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrût 1985, s. 95.

[1219] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 707.

[1220] Beyitin tamamı şu şekildedir: وَرَملٍ كَأَوراكِ العَذارى قَطَعتُهُ   إذا جَلَّلَتهُ المُظلِماتُ الحَنادِسُ Bkz. Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, **Dîvânu Zi'r-Rumme -Şerhu'l-Hatîb et-Tebrîzî-**, (Thk. Mecîd Tarâd), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1993, s. 392.

[1221] Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Hânî b. Muhammed b. Sa'dûn el-Ezdî el-Mağribî el-Endelusî'dir. Endülüs'ün önde gelen şâirlerinden olup Fâtimî Halifesi Mu'iz Lidînillâh'ın saray şâiridir. 362/973'de öldürülmüştür. Bkz. ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVI, 131; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, II, 288; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 40. M. Faruk Toprak, "İbn Hânî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XX, 27.

[1222] Beyit için bkz. İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, II, 292; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 42.

كَأَنَّ ضِيَاءَ الشَّمْسِ غُرَّةُ جَعْفَرٍ   رَأَى القَرْنَ فَازْدَادَتْ طَلَاقَتُهُ ضِعْفًا

(Güneşin parlaklığı Cafer'in yüzü gibidir. O, güneşin doğan ilk ışıklarını gördü de güneşin neşesi kat kat arttı.)

b- Mecâz:

Geçilen yer, geçilen zaman, gelip geçmek anlamına gelen mecâz terim olarak; bir kelimenin, bir alakadan dolayı cümledeki hakiki manâsının dışında, asıl manasının kastedilmesine engel teşkîl edecek bir karînenin varlığı ile birlikte kullanılmasıdır[1223]. Ebû Hayyân tefsîrinde zaman zaman âyetlerde mevcut olan mecazları çeşitlerini belirtmeksizin zikreder. Örneğin "أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا"-*(Biz onları güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke-i Mükerreme'ye) yerleştirmedik mi?)*[1224] âyetindeki "آمِنًا" lafzı, alakası mef'ûliyyet olan mecazı aklî[1225] olmasına rağmen müellifimiz sadece mecâz olduğunu ifâde eder. Burada ism-i fâil ism-i mef'ûle isnâd edilmiş olup "آمِنًا" lafzından maksat "مَأْمُون"'dur. Çünkü güven, canlılara ait bir sıfat olduğundan, Mekke-i Mükerreme "آمِنًا" / güven veren olamaz. Bu yüzden şehir sadece "مَأْمُون" / güvenli olabilir. Burada ism-i fâil ism-i mef'ûle isnâd edilmiş ve alakası mef'ûliyyet olan aklî mecâz vukû bulmuştur[1226].

Yine Ebû Hayyân, "إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا"-*(Biz, çetin ve belâlı bir günde Rabbimizden (O'nun azabına uğramaktan) korkarız" (derler).)*[1227] âyetinde asık suratlı anlamındaki "عَبُوسًا" kelimesinin "يَوْمًا" / gün'e nispetinin mecâzî olduğunu

---

[1223] Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân el-Curcânî, **Esrâru'l-Belâğa**, (Thk. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba'atu'l-Medenî, Kahire 1991, s. 351; el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s.274.

[1224] Kasas (28), 57.

[1225] Aklî mecâz: müsned ile müsnedün ileyh arasında bir ilişkiden dolayı, fiilin failinden başkasına isnâd edildiği ve bu isnâdın hakîkî olmasına mâni bir karînenin bulunduğu mecâzdır. 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Beyân**, s. 143.

[1226] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 315.

[1227] İnsân (76), 10.

ifâde eder. Çünkü asık suratlı olmak insanlara has bir sıfattır. Bu sebeple bu âyette de aklî mecâzın vukû bulduğunu zikreder[1228].

Aynı şekilde müellifimiz, Bakara sûresi 196. âyette geçen "وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ"-(*Başlarınızı tıraş etmeyin.*) ifâdesinin hem fâil hem de mef'ûl açısından mecâzî olduğunu belirtir. Fâil açısından mecâzî oluşu, âyetin traş olma işini bütün herkese isnâd etmesi sebebiyledir. Halbuki orada (hac veya umrede) insanlar birbirlerinin saçını traş ederler. Kimisi traş eder kimisi de traş olur. Bunun yaygın bir mecâz olduğunu ifâde eden Ebû Hayyân, biri "*Başımı traş ettim*" dediğinde bu cümlenin başka birinin onun saçını kestiği anlamına geldiğini belirtir. Mefûl açısından mecâz oluşu ise muzâfın hazfi sebebiyledir. Traş edilen baş değil kafadaki saçtır. Ebû Hayyân bu âyetteki mecâzın çeşidine değinmeden sadece mecâz olduğunu ifâde eder. Fakat bu âyetteki mecâz aklî mecazdır. Burada alaka mekâniyyedir. Çünkü traş edilen kafa değil kafadaki saçtır[1229].

Bunların hâricinde daha bir çok yerde müellifimiz mecâzdan bahsetmektedir[1230]. Bunlardan bir kaçına kısaca işâret etmek istiyoruz.

- Şems sûresinin dördüncü âyetinde "**gecenin güneşi bürüyüp sarması**"nın mecâzî olduğunu ifâde eder[1231].

- Bakara sûresi 223. âyette "نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ"-(*Kadınlarınız sizin için bir tarladır.*) cümlesinde geçen "حَرْثٌ" kelimesinin manasını veren Ebû Hayyân daha sonra bu kelimenin âyette mecâzî anlamda kullanıldığını zikreder. "حَرَثَ" - "يَحْرُثُ"dan masdar olan "الحَرْثُ" kelimesi tohumu ekmek için yeri yarmak anlamındadır. Aynı zamanda ekilen ve dikilen her şey için kullanılır[1232].

[1228] **el-Bahru'l-Muhît**, X, 362.

[1229] **el-Bahru'l-Muhît**, II, 258-259.

[1230] Ebû Hayyân'ın mecâz'dan bahsettiği yerlerden bir kaçı için bkz: **el-Bahru'l-Muhît**, I, 31, 288, 486; II, 373, 716; IX, 18;

[1231] **el-Bahru'l-Muhît**, X, 486.

[1232] **A.g.e.**, II, 402.

• Lokman sûresi 6. âyette geçen "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ"-*(İnsanlardan öylesi var ki, boş lafı satın alır.)* cümlesindeki satın almanın bir şeyi seçme ve tercîh etme, aklını bütünüyle ona yöneltmekten mecâz olduğunu belirtir[1233].

c- İstiâre:

Lügatte birinden iğreti bir şey isteyip almak, ödünç almak manasına gelen istiâre terim olarak bir kelimenin manâsını geçici olarak başka bir kelime hakkında kullanmak veya bir lafzın benzerlik alâkasıyla ve aslî manâsının kastedilmesine engel bir karîne sebebiyle hakiki manâsının dışında kullanılmasıdır[1234]. Ebû Hayyân, "الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ"-*(Elif. Lâm. Râ. (Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır.)*[1235] âyetini tefsîr ederken burada âyette geçen "الظُّلُمَاتِ" ve "النُّورِ" lafızlarının küfür ve imandan müsteâr olduğunu ifâde eder[1236].

Yine "وَلاَ تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلاَ تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا"-*(Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun.)*[1237] âyetini tefsîr ederken bu sanata değinir. Burada hissî olanın aklî olandan istiâre edildiğini ifâde eder. Cimrilik insanda bulunan ve kişiyi malını harcamaktan alıkoyan aklî bir manadır. Bu mana için, eli boyna asmak anlamındaki "الغلّ" kelimesi ödünç alınmıştır. Aynı şekilde elin büsbütün açılması da har vurup harman savurmaktan müsteârdır[1238].

[1233] **A.g.e.**, VIII, 409.

[1234] el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 285; 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Beyân**, s. 167; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 303.

[1235] İbrahim (14), 1.

[1236] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 406.

[1237] İsrâ (17), 29.

[1238] **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 42.

Ebû Hayyân bunların hâricinde daha bir çok yerde âyetleri tefsîr ederken istiâre sanatına değinmiştir. Örneğin [1239]"وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا"-*(Saçım başım ağardı.)* âyetinin saçın yavaş yavaş ağarıp tamamen renk değişiminden müstear olduğunu ifâde eder[1240]. Yine "وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ"-*(Gece de onlar için bir ibret alâmetidir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çekeriz.)*[1241] âyetinde "نَسْلَخُ" lafzı aydınlığın yavaş yavaş kaybolup karanlığın çökmesinden müsteardır[1242].

d- Kinâye:

Lügatte gizlemek, bir şeyi bir şeyle örtmek anlamına gelen kinâye ıstılahta hakîki manayı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla, bir sözü, gerçek manasına da gelebilecek şekilde, başka bir manada kullanma sanatıdır[1243].

Ebû Hayyân "كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ"-*(Her ikisi de yemek yerlerdi.)*[1244] âyetinin tahlil ederken kinâyeden bahseder. Burada bazı müfessirlerin âyetin yemek yeme işleminden sonra tabiî olarak hâsıl olan kadâ-i hâcetten **kinâye** olduğunu söylediklerini zikrederek buna gerek olmadığını ifâde eder. Âyetin, Hıristiyanların Hz. İsa (a.s.) ve annesi hakkında inandıkları ulûhiyet inancının ne kadar uzak olduğuna dikkat çektiğini, çünkü yeme, içme ve onun zorunlu olarak gerektirdiği ârizî şeylere muhtaç olan birinin ancak etten ve kemikten oluşan bir insan olabileceğini belirtir. Yoksa bazı müfessirlerin dediği gibi, âyet Hz. İsa ve annesinin tuvalet ihtiyacından **kinaye değildir**. Çünkü âyette bu kastedilmemiştir[1245].

Ebû Hayyân'ın Kur'ân'da geçen kinâyelerin bir çoğunu zikrettiğini görüyoruz[1246]. Örneğin "فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ..." -*(Eşi ile (birleşince) eşi*

1239 Meryem (19), 4.

1240 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 239-240.

1241 Yasin (36), 37.

1242 **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 66. Ebû Hayyân'ın istiâre sanatını zikrettiği yerler için bkz. **a.g.e.**, VI, 604; IX, 74; X, 413;

1243 el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 330.

1244 Mâide (5), 75.

1245 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 333.

1246 Kinâye sanatının zikredildiği yerlerden bir kaçı için bkz. **el-Bahru'l-Muhît**, I, 437; III, 158, 376; V, 455; VI, 488; VIII, 197; IX, 327 vd.

hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı.)[1247] âyetinde geçen "تَغَشَّاهَا" lafzının cinsel ilişkiden kinâye olduğunu ifâde eder[1248].

Yine "...جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لاَمَسْتُمُ النِّسَاءَ..." -(*... sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup...)*[1249] âyetinde geçen "الْغَائِطِ" lafzının tuvalet ihtiyacından kinâye olduğunu ifâde eder[1250].

Aynı şekilde "وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ"-*(Onların kâfir olarak canlarının çıkmasını istiyor.)*[1251] âyetinde geçen "تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ" ibâresinin ölümden kinâye olduğunu zikreder[1252].

Ebû Hayyân "وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلاَّ مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى فِئَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ" – *(Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşıp mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse muhakkak ki o, Allah'ın gazabını hak etmiş olarak döner.)*[1253] âyetini tefsîr ederken kinâyenin bir çeşidi olan ta'rîzden bahseder. Ta'rîz, kapalıca itiraz etmek, bir tarafı gösterip diğer tarafı kastetmek demektir[1254]. İbnu'n-Nakîb'in *et-Tahrîr* isimli tefsîrinden naklen müellifimiz burada ta'rîzin olduğunu, savaşa katılmayanların kötü hallerini, çirkin davranışlarını ve aşağılıklarını ta'rîz yoluyla ifâde ettiğini belirtir[1255].

1247 A'râf (7), 189.
1248 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 245.
1249 Nisâ (4), 43.
1250 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 653.
1251 Tevbe (9), 55.
1252 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 437.
1253 Enfâl (8), 16.
1254 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Beyân**, s. 221; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s.350.
1255 **el-Bahru'l-Muhît**, V, 292.

3- Bedî'

Bedî' ilmi, muktezâyı hâle uygun ve delâleti açık olan kelamın, hem lafız hem manâ yönüyle güzelleştirilmesi ile ilgili bilgileri inceler. Ebû Hayyân bedî' ilmi ile ilgili sanatlara yeri geldikçe temas etmiştir. Burada tespit ettiğimiz kadarıyla bu sanatlara yer vermeye çalışacağız.

a- Lafzı Güzelleştiren Sanatlar:

Reddu'l-'Acuz 'Ala's-Sadr

'Acuz, nesirde fıkranın, nazımda ise mısrânın sonu; **sadr** ise nesirde fıkranın, nazımda ise mısrânın başıdır. Mısrânın ilk yarısını ikinci yarısına döndürmek anlamında; lafız ve manâ açısından aynı olan veya lafızları aynı, manâları farklı olan ya da aynı kökten türemiş lafızlardan birinin sözün başında, diğerinin ise sonunda tekrar edilmesidir. Buna **tasdîr** de denir[1256]. "وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ"-*(İnsanlardan çekiniyordun. Oysa asıl korkmana lâyık olan Allah'tır.)*[1257] âyetinde olduğu üzere âyetin başında ve sonunda "تَخْشَى" fiili tekrar edilmiştir.

Ebû Hayyân bu sanata "وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ"-*(Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim.)*[1258] âyetini tefsîr ederken değinir. İbnu'n-Nakîb'in *et-Tahrîr* isimli tefsîrinde bu sanatı **terdîd** olarak isimlendirdiğini ifâde eden müellifimiz, daha sonra *et-Tefrî' bi Funûni'l-Bedî'*[1259] isimli eserden naklen terdîd hakkında bilgiler verir ve Arap şiirinden örnekler zikreder. Buna göre terdîd, beyitlerin sonunu başına döndürmek veya beyitin ilk yarısındaki bir kelimeyi ikinci yarısına döndürmektir. Buna tasdîr de denildiğini ifâde eden müellif birinci tanıma uygun olarak şu beyiti misal olarak verir[1260]:

سَرِيعٌ إِلَى ابْنِ العَمِّ يُجْبِرُ كَسْرَهُ   وَلَيْسَ إِلَى دَاعِي الخَنَا بِسَرِيعِ[1261]

[1256] el-Merâğî, **Ulûmu'l-Belâğa**, s. 358-359.
[1257] Ahzâb (33), 37.
[1258] Neml (27), 22.
[1259] Araştırmalarımıza rağmen bu eserin kime ait olduğunu tespit edemedik.
[1260] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 226.
[1261] Beyit el-Muğîre b. 'Amr b. Rebî'a (ö.91/710)'ya aittir. Kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

(Amcaoğlunun kırığını tamir etmede hızlıdır.
Müstehcenliğe çağırana da hızlı değildir.)

İkinci tanıma uygun olarak da şu beyiti örnek verir:

وَاللَّيَالِي إِذَا نَأَيْتُمْ طِوَالٌ   وَاللَّيَالِي إِذَا دَنَوْتُمْ قِصَارٌ[1262]

(Geceler siz uzaklaştığınızda uzun, yakınlaştığınızda da kısadır.)

Yine Ebû Hayyân "تولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ" –*(Geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsin.)*[1263] âyetinde bu sanatın mevcut olduğunu zikreder[1264].

Cinâs

Cinâs, yazılışı aynı fakat manâları değişik lafızları bir arada kullanmak veya iştikakları bir olan lafızları bir arada kullanmaktır[1265]. Belâğat kitaplarında farklı tasnîflere tabi tutulan bu sanat genellikle **cinâs-ı tâm** ve **cinâs-ı gayr-ı tâm** olmak üzere iki kısma ayrılır. **Cinâs-ı tam** kendi içinde; mümâsil, müstevfâ, müteşâbih, mefrûk, merfûv cinas olarak ayrılırken, **cinâs-ı gayr-ı tâm**; muzâri, lâhik, merdûf, muktenif, mutarraf, muzeyyel, muharref, musahhaf gibi kısımlara ayrılır[1266]. Bu cinas çeşitleri ile ilgili bilgileri belâğat kitaplarına bırakarak Ebû Hayyân'ın zikrettiği cinas çeşitlerinden tespit edebildiklerimizi zikretmek istiyoruz.

سَرِيعٌ إِلى ابنِ العَمِّ يَلطِمُ وَجهَهُ   وَلَيسَ إِلى دَاعي النَدى بِسَرِيعِ Bkz. el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 39, 400.

1262 Bu beyit Usâme b. Munkiz'in **el-Bedî'** isimli eserinde Abdulah b. Ömer b. 'Amr el-Kuraşî el-'Arcî (ö.120/738 civarı)'ye nispet edilmektedir. Bkz. Usâme b. Murşid b. 'Ali b. Munkiz, **el-Bedî' fi'l-Bedî' fî Nakdi'ş-Şi'r,** (Thk. Abd A. Ali Muhennâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1987, s. 87.

1263 Âl-i İmrân (3), 27.

1264 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 91.

1265 Ahmed Matlûb, **Funûn Belâğiyye el-Beyân el-Bedî',** Dâru'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, Kuveyt 1975, s. 269; el-Merâğî, **Ulûmu'l-Belâğa**, s. 354; Cüneyt Eren - Halil Özcan, **Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar**, Aktif Yayınevi, Erzurum 2003, s. 31.

1266 Abdulazîz 'Atîk, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Bedî'**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrût 1985, s. 195; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s.396.

Ebû Hayyân "وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا"-*(Onlar iyi işler yaptıklarını zannederler.)*[1267] âyetinde يَحْسَبُونَ ve يُحْسِنُونَ lafızlarında **cinâs-ı tashîf**[1268] olduğunu belirterek bu sanat hakkında bilgiler verir ve Arap şiirinden örnekler zikreder. Ona göre cinâs-ı tashîf, iki kelime arasında noktaların farklı olmasıdır. Buna Ebû 'Ubâde el-Buhturî'nin şu beyitini örnek verir[1269]:

وَلَم يَكُنِ الْمُغتَرُّ بِاللَّهِ إِذ سَرَى لِيُعجِزَ وَالْمُعتَزُّ بِاللَّهِ طالِبُه[1270]

(Aldanmış kişi gece kaçıp gitmekle (el-Mu'tezz billâh'ı) âciz bırakamaz. Hele el-Mu'tezz billâh onu isteyip dururken.)

Yine Ebû Hayyân yukarıda geçen "وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ" âyetini açıklarken **cinâs-ı tasrîfe**[1271] değinir. Bazı âlimlerin bu âyette reddu'l-'acuz 'ala's-sadr'ın yanında cinâs-ı tasrîf sanatının bulunduğunu ifâde ettiklerini belirtir ve bu sanat hakkında bilgiler verir. Ona göre cinâs-ı tasrîf, iki kelimenin birbirinden tek bir harfle ayrılmasıdır. Müellifimiz bu sanata âyetten, hadîsten ve şiirden birer örnek verir. "ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ" –*(Bu, sizin yeryüzünde haksız olarak şımarmanızdan ve aşırı derecede sevinip böbürlenmenizden ötürüdür.)*[1272] âyetinde geçen "تَفْرَحُونَ" ve "تَمْرَحُونَ" lafızları ile "الْخَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الْخَيْرُ" –*((Gazaya giden) atın alnına dökülen saçlarında hayır düğümlüdür.)*[1273]

1267 Kehf (18), 104.

1268 Cinaslı kelimelerde harflerin şekillerinin aynı, noktalarının farklı olmasıdır. *Musahhaf cinâs* da denir. Bkz. Matlûb, **Funûn Belâğiyye**, s. 228.

1269 **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 230-231.

1270 Ebû 'Ubeyd el-Velîd b. 'Ubeyd b. Yahya el-Buhturî, **Dîvânu'l-Buhturî**, (Thk. Hasan Kâmil es-Sîrafî), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1977, I, 215.

1271 Cinaslı kelimelerin sadece bir harfinin değişik olmasıdır. *Muzâri cinâs* da denir. Bkz. Matlûb, **Funûn Belâğiyye**, s. 228.

1272 Mü'min (40), 75.

1273 el-Buhârî, **es-Sahîh**, IV, 187, Menâkıb 28.

hadîsindeki "الخيل" ve "الخير" lafızlarında cinâs-ı tasrîf mevcuttur. Ayrıca şu beyitte geçen "المَعَاجِر" ve "المَحَاجِر" lafızlarında da aynı sanat vardır[1274]:

لله مَا صَنَعَتْ بِنَا   تلك المَعَاجِرُ وَالمَحَاجِر[1275]

(Aman Allahım! O başına örttüğü örtü
ve gözleri bizlere neler neler yaptı!)

Bu çeşit cinâsa Ebû Hayyân "وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ"-*(Onlar, hem insanları Peygamber'e yaklaşmaktan vazgeçirmeye çalışırlar, hem de kendileri ondan uzaklaşırlar.)*[1276] âyetini açıklarken de değinir. Burada "يَنْهَوْنَ" ve "يَنْأَوْنَ" lafızları arasında tasrîf cinâsı olduğunu ifâde ettikten sonra bunun hakkında bilgiler verir ve yukarıda Kur'ân ve hadîsten zikrettiğimiz örnekleri sunar. Ardından İbnu'n-Nakîb'in buradaki cinâsı, tahrîf cinâsı[1277] olarak isimlendirdiğini ve onunla ilgili olarak şu şiiri örnek verdiğini belirtir:

إن لَم أشُنَّ عَلَى ابن هند غارَةً   لَم تَخْلُ يوماً من نِهاب نُفُوس[1278]

(İbn Hind'e akın düzenlemesem de, onlardan
can almadığım gün yoktur.)

Ardından başka birinin de cinâs-ı tahrîfi, iki kelime arasında şekil açısından fark bulunması olarak tarif ettiğini zikreder ve Araplardan nakledilen "اللَّهُمَّ إِنِّي مُسْلِمٌ وَمُسَلِّمٌ" *(Allahım ben Müslümanım ve sana teslim olmuşum.)* ile "اللُّهَى تَفْتَحُ اللَّهَى" *(Hediye hediyeyi getirir.)* ifâdelerini örnek verir[1279].

[1274] **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 227.

[1275] Beyitin kime ait olduğunu tespit edemedik.

[1276] En'âm (6), 26.

[1277] Cinaslı kelimelerin sadece harflerin harekeleri açısından bir farklılık göstermeleridir. Bkz. el-Kazvînî, **Telhîs ve Tercümesi**, 150; el-Merâğî, **Ulûmu'l-Belâğa**, s. 355.

[1278] Beyit Mâlik el-Eşter olarak tanınan Mâlik b. el-Hâris b. Abd Yağûs en-Neha'î (ö.37/657)'ye aittir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, **Mu'cemu'ş-Şu'arâ**, (Tsh. Fritz Krenkow), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1982, s. 362; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, ش — م — س mad. (VI, 113).

[1279] **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 473. Bu çeşit cinas için ayrıca bkz. **a.g.e.**, VI, 314.

b- Manayı Güzelleştiren Sanatlar:

Mukâbele

Mukâbele, aralarında tenâsüp bulunan iki veya daha fazla kelime ya da manayı zikrettikten sonra aynı tertip üzere bunlara karşılık gelen kelime ya da manaları veya zıtları olan lafızları sıralamaktır[1280]. Ebû Hayyân bu sanatı "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ **قُلُوبُهُمْ** وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ● الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ● أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ **دَرَجَاتٌ** عِنْدَ رَبِّهِمْ **وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ** كَرِيمٌ" – *(Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. ● Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. ● İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır.)*[1281] âyetlerini açıklarken zikreder. İlk iki âyette zikredilen kalbî, bedenî ve mâlî üç sıfata karşılık üç şeyin (derece, mağfiret ve rızk) zikredildiğini ifâde eder. Kalbî amellere derecelerle, bedenî amellere mağfiretle ve mâlî amellere de rızıkla karşılık verilmiştir. Bunları ifâde ettikten sonra müellifimiz bu sanata belâğat ilminde **Mukâbele** denildiğini zikreder[1282].

Tıbâk

Tıbâk, bedî' terimi olarak, iki zıt mananın aynı cümlede kullanılmasıdır[1283]. Ebû Hayyân tıbâk sanatına "مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالأَعْمَى وَالأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلاً أَفَلاَ تَذَكَّرُونَ" –*(Bu iki zümrenin (müminlerle kâfirlerin) durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler gibidir. Bunların hali hiç eşit olur mu? Hâla ibret almıyor*

[1280] el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 353; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 367; Eren, **Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar, s.** 117-118.

[1281] Enfâl (8), 2-4.

[1282] **el-Bahru'l-Muhît**, V, 272. Mukâbele sanatıyla ilgili olarak ayrıca bkz. **A.g.e.**, II, 495; III, 322.

[1283] el-Kazvînî, **el-Îdah**, 348.

musunuz?)[1284] âyetini tefsîr ederken değinir. Orada kör ile gören, sağır ile duyan kişinin karşılaştırıldığını belirterek bunun tıbâk olduğunu ifâde eder[1285].

Yine bu sanata müellifimiz "قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ
تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ • تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي
اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ" –*((Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadirsin. • Geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsin.)*[1286] âyetini tefsîr ettikten sonra değinir ve تعز – تذل , تؤتي – تنزع , الحي – الميت , الليل – النهار lafızları arasında tıbak sanatı olduğunu zikreder[1287].

Tefsîr

Mütekellimin, söylediği kapalı ifâdeleri daha sonra uygun manalarla açıklamasıdır[1288]. Ebû Hayyân bu sanatı "وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" –*(Rahmetinden ötürü Allah, geceyi ve gündüzü yarattı ki geceleyin dinlenesiniz, (gündüzün) O'nun fazlu kereminden (rızkınızı) arayasınız ve şükredesiniz.)*[1289] âyetini tefsîr ederken zikreder. Âyette geçen "لِتَسْكُنُوا" ile "لِتَبْتَغُوا" lafızlarının daha önce geçen **gece** ve **gündüz** kelimelerini açıkladığını ifâde ettikten sonra bu tür sanata **tefsîr** denildiğini zikreder ve Arap şiirinden İbn Hayyûs'un[1290] şu beyitlerini örnek olarak verir[1291]:

[1284] Hûd (11), 24.
[1285] **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 138.
[1286] Âl-i İmrân (3), 26-27.
[1287] **el-Bahru'l-Muhît**, III, 105.
[1288] Matlûb, **Funûn Belâğiyye**, s. 309-310.
[1289] Kasas (28), 73.
[1290] Ebu'l-Fityân Muhammed b. Sultân b. Muhammed b. Hayyûs el-Ğanevî (ö.473/1081)'dir. Kendi asrında Şam şehrinin şâiridir. Fâtimî vezirlerinden Anuştekîn'i methettiği bir çok kasidesi vardır.

وَمُقَرْطَقٍ يُغْنِي النَّدِيمَ بِوَجهِهِ   عَنْ كَأْسِهِ المَلأَى وَعَنْ إبرِيقِهِ
فِعْلُ المُدَامِ وَلَوْنُهَا وَمَذَاقُهَا   مِنْ مُقْلَتَيْهِ وَوَجْنَتَيْهِ وَرِيقِهِ

(Elbiseye bürünmüş bir şekilde yüzüyle, ne yârene ne onun dolu bardağına ne de testisine ihtiyaç bırakır.

Sarhoşluk onun gözleri sebebiyledir. (Şarap) rengini yanaklarından ve lezzetini tükürüğünden almıştır.)

el-Mezhebu'l-Kelâmî

İsminden de anlaşılacağı üzere, konuşanın, kelamcıların metodu gibi, sözünü, muhatabının inadını kıran ve onu kabul etmeğe mecbur eden kesin delillerle beraber zikretmesidir. **el-İhticâcu'n-nazarî** olarak ta isimlendirilir[1292]. Ebû Hayyân, "ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ ● وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ" *-(İşte bu (Yusuf kıssası) gayb haberlerindendir. Onu sana vahyediyoruz. Onlar hile yaparak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin (ki bunları bilesin). ● Sen ne kadar üstüne düşsen de insanların çoğu iman edecek değillerdir.)*[1293] âyetini tefsîr ederken bu sanatı zikreder. Hz. Peygamber, Yûsuf kıssasını soran Kureyşli müşrikler ile Yahudilere onun hikâyesini anlatan âyetleri okumuş ve onların iman etmelerini ümit etmişti. Fakat onlar iman etmemişlerdi. Burada Hz. Peygambere hitâben Allah onun ne Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılırken, ne kervan gelip onu alırken, ne satılırken ne de diğer olup bitenler cereyan ederken onların yanında olmadığını ifâde etmiştir. Ebû Hayyân, Hz. Peygamberin bu kıssayı anlatmasını müşriklere karşı onun sıdkını ortaya koyan bir delil olduğunu ifâde ederek belâgat ilminde buna **el-ihticâcu'n-nazarî** veya **el-**

Şam'da doğup büyümüş ve Halep'te vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, IV, 438; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVIII, 413; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, III, 118.

1291 **el-Bahru'l-Muhît**, VIII, 322. Ebû Hayyân'ın tefsîr sanatına dair zikrettiği bu âyeti belağatçılar *leffu neşr* sanatına örnek olarak verirler. Bkz. el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-Belâğa**, s. 376; el-Merâğî, **'Ulûmu'l-Belâğa**, s. 330.

1292 el-Kazvînî, **el-Îdâh**, s. 377-378; Matlûb, **Funûn Belâğiyye**, s. 287-288; Eren, **Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar, s.** 114.

1293 Yûsuf (12), 102-103.

mezhebu'l-kelâmî denildiğini zikreder ve bu sanat hakkında bilgiler verir. Ona göre el-mezhebu'l-kelâmî, kişinin hasmına gerekli delilleri zikrederek onu susturması ve kabule mecbur kılmasıdır[1294].

Yine Ebû Hayyân "وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا"-*(Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.)*[1295] âyetinde el-Mezhebu'l-Kelâmî sanatının olduğunu ifâde ederek bunu izah eder. Çok fazla konuşan birinin sözünde mutlaka birbiri ile çelişen şeyler bulunur. Bu çelişki, niteleme ve lafız yönünden veya mana açısından ya da haber verilenin tersine vuku bulma gibi yönlerden olabilir. Ebû Hayyân, Kur'ân'da bunların hiçbirinin olmadığını, çünkü her şeyi ihata eden Zât'ın kelamı olduğunu ifâde eder[1296].

İstidrâcu'l-Muhâtab

Muhatabı kendisinden talep edilen bir şeye tedrici olarak yavaş yavaş alıştırmak demektir. Bir başka ifâdeyle mütekellimin muhatabına söylemek istediği veya ondan istediği fakat ilk bakışta reddedeceğini düşündüğü bir şeyi onu korkutmadan, onun arzu ettiği veya çekindiği husûsları zikrederek alıştırması ve ardından maksadını ifâde etmesidir[1297].

Ebû Hayyân bu sanatla ilgili olarak tefsîrinde birkaç yerde bilgi verir. Örneğin "قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ"-*(De ki: Ne dersiniz; size Allah'ın azabı gelse veya o kıyamet gelip çatıverse size, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!)*[1298] âyetini açıklarken burada **istidrâcu'l-muhâtab** sanatının olduğunu ifâde ederek, bu sanat hakkında bilgi verir. Bu sanatı muhatabın itirafını ve bu itirafın aleyhinde delil olmasını sağlamak amacıyla mütekellimin sözünü hafifletmesi ve yumuşatması olarak tarif eder. Âyette Allah kâfirlere yumuşak bir sözle hitap etmiş ve onlara

---

1294 **el-Bahru'l-Muhît**, VI, 330.

1295 Nisâ (4), 82.

1296 **el-Bahru'l-Muhît**, III, 725-726. Bu sanatla ilgili olarak ayrıca bkz. III, 395-396.

1297 İn'âm Fevvâl 'Akkâvî, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî 'Ulûmi'l-Belâğa -el-Bedî' ve'l-Beyân ve'l-Me'ânî-**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1992, s. 81-82.

1298 En'âm (6), 40.

tartışma götürmez bir husûsu ki o da kendilerine bir kötülük dokunduğunda sadece Allah'a yalvarmalarını zikrederek tedrici olarak varlığını onlara itiraf ettirmiştir[1299].

Yine Ebû Hayyân, "وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ" -*(Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mümin adam şöyle dedi: Siz bir adamı "Rabbim Allah'tır" diyor diye öldürecek misiniz? Halbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirmiştir. Eğer o yalancı ise yalanı kendisinedir. Eğer doğru söylüyorsa sizi tehdit ettiğinin (azâbın), bir kısmı olsun gelip size çatar. Şüphesiz Allah, haddi aşan, yalancı kimseyi doğru yola eriştirmez.)*[1300] âyetini tefsîr ederken burada da aynı sanatın mevcut olduğunu İbnu'n-Nakîb el-Makdisî'nin *et-Tahrîr ve't-Tahbîr* isimli eserinden naklen zikreder. Firavun, Hz. Musa'yı öldürmeye azmedince Hz. Musa taraftarlarından biri, onun bağlısı ve takipçisi olduğunu anlamayacakları bir tarzda sanki Firavun'a ve taraftarlarına nasihat ediyormuş izlenimi vererek Hz. Musa'ya yardım etmek istemiştir. Bu yüzden, "أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ" demiştir. Eğer Hz. Musa'nın ismini zikretseydi veya onun peygamber olduğunu ifâde etseydi o kişinin onun taraftarı ve destekçisi olduğunu anlayacak ve sözüne iltifat etmeyeceklerdi. Aynı şekilde o kişi sözlerine onların fikirlerine uygun gelecek durumu "وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا" diyerek devam etmiş ve daha sonra "وَإِنْ يَكُ صَادِقًا" ifâdesini zikretmiştir. Eğer doğruluğunu önce zikredip ona vurgu yapsaydı onun taraftarı olduğu, onu peygamber olarak kabul ettiği ve onu tasdik ettiği ortaya çıkacaktı. En sonunda da o kişi Hz. Musa'yı tasdik ettiği anlaşılmayan bir ifâdeyle sözünü tamamlamıştır ki, o da; "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ" cümlesidir. İşte âyette tedrici olarak Firavun ve taraftarlarına karşı Hz. Musa'nın masum olduğu, imanını gizleyen bir taraftarının dilinden anlatılmak istenmiş ve savunulmuştur. Eğer bu kişi, açık bir şekilde taraftar olduğunu ifâde etseydi Firavun tarafından dinlenmeyecek ve

---

1299 **el-Bahru'l-Muhît**, IV, 511.

1300 Ğâfir (40), 28.

sözleri bu kadar etkili olmayacaktı. Bu yüzden karşı tarafın kabul edeceği ifâdelerle sanki onların tarafında imiş gibi görünerek maksada ulaşılmıştır[1301].

Buraya kadar naklettiğimiz bilgiler ışığında özetle şunu ifâde edebiliriz. Ebû Hayyân, tefsîrinin mukaddimesinde de belirttiği üzere, belağat ilmini İbnu'n-Nakîb ve Hâzım el-Kartâcenî gibi hocalardan tahsil etmiştir. Bu ilimle ilgili açıklamalarında çoğunlukla kendinden önceki âlimlerin görüşlerine dayanmıştır. Onlardan nakillerde bulunarak âyetlerdeki sanatları izah etmiştir. Özellikle ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'den fazla nakilde bulunmuştur. Zikrettiği belâğata ait sanatlar genellikle müfessirlerin üzerinde ittifak ettiği hususlar olup kendine has farklı yorumlar getirememiştir.

Ebû Hayyân, belağata ait açıklamalarında iki farklı metot takip etmiştir. Bunlardan birincisi, tefsîr ettiği âyet pasajlarından sonra o âyetlerle ilgili sanatları bir iki paragrafta sıralamasıdır. Bu metodunu Nisa sûresinin sonuna kadar devam ettirmiştir. İkincisi ise, belağata ait açıklamalarını dağınık bir şekilde tefsîrin içine dercetmesidir. Burada müellif bazen geniş bazen de muhtasar olarak âyetin içerdiği sanatlara temas etmiştir.

Belağata ait açıklamalarında Ebû Hayyân'ın zâhiriye mezhebinin etkisi altında kaldığını görmek mümkündür. Zira çoğu zaman tercihini zâhir olandan yana kullanmıştır. Bununla beraber çok nadir de olsa mecâzî anlamları tercih ettiği de olmuştur.

Ebû Hayyân belağata ait ilimler içinde en fazla me'ânî ilmine ve bunun altında sıralanan sanatlara yer vermiştir. Daha sonra beyân ilmine yer vermiştir. En az da bedî' ilmi ile ilgili sanatlara yer vermiştir. Ayrıca âyette geçen sanatlarla ilgili açıklamalarında Kur'ân'dan, hadisten ve şiirden istişhâtta bulunmuştur.

[1301] **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 253. Bu sanatla ilgili olarak ayrıca bkz. **A.g.e.**, VI, 198; VIII, 547.

SONUÇ

Hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda gerek Endülüs gerekse Mısır bölgesinde önemli dilciler yetişmiştir. İbn Harûf, İbn Mu'tî, Ebû 'Ali eş-Şelevbîn, İbnu'l-Hâcib, İbn 'Usfûr, İbn Mâlik, İbn Manzûr, İbn Hişâm, İbn 'Akîl bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde yetişen ve dikkat çeken dilcilerden biri de Ebû Hayyân el-Endelusî'dir. Hayatının ilk 25 yılını Endülüs bölgesinde geçiren ve daha sonra doğuya yaptığı uzun bir seyahatin sonunda Mısır'a yerleşen Ebû Hayyân döneminin en büyük nahiv âlimlerindendir. "Şeyhu'n-Nuhât", "Sîbeveyhi'z-Zamân", "İmâmu'n-Nuhât", "Lisânu'l-'Arab", "Nahviyyu 'Asrihi ve Luğaviyyihi ve Mufessirihi..." gibi sıfatlarla anılmıştır. Nahiv ilminin yanında lügat, tefsîr, kıraat, hadîs, tarih ve edebiyat ilimlerinde de temâyüz etmiştir.

Ebû Hayyân'ın hayat hikayesine baktığımızda onun iyi bir ilmî altyapıya sahip olduğunu görüyoruz. Kendi ifâdesine göre, kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarının sayısı beşyüze varmış, icazet aldığı hocaların sayısı ise bini aşmıştır. Geriye *el-Bahru'l-Muhît*, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* ve *İrtişâfu'd-Darab* gibi bazıları sekiz on ciltten oluşan altmışbeşin üzerinde eser bırakan müellif bunların hemen hemen hepsini Mısır'a yerleştikten sonra kaleme almıştır. Arap dilinin yanında Türkçe, Farsça ve Habeşçe'ye dâir eserler de telif etmiştir. Arap dil bilgisine ait telif ettiği yirmi iki eserden sadece ondört tanesi günümüze gelebilmiştir. Bu arada şunu da ifâde etmek gerekir ki müellifimizin kayıp eserleri arasında zikredilen *Şerhu Tuhfeti'l-Mevdûd* isimli eseri tarafımızdan bulunmuş ve hakkında bilgi verilmiştir. *et-Tezyîl ve't-Tekmîl, İrtişâfu'd-Darab, Menhecu's-Sâlik, en-Nuketu'l-Hisân, el-Mubdi', et-Tedrîb, Takrîbu'l-Mukarreb* gibi eserleri onun Arap dilindeki ilmi kudretinin göstergeleridir. Diğer dillere ait telif ettiği altı eserden de sadece *el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* isimli Türkçe dil bilgisine dâir olanı günümüze gelebilmiştir. Kıraatlere ehemmiyet veren Ebû Hayyân bu alanda onbir eser telif etmiştir. Bunlardan yedi tanesi kıraat-i seb'a ile ilgili olup her kıraat için müstakil bir eser kaleme almıştır. Bunlara ilâve olarak Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî ile Zeyd b. 'Ali'nin kıraatlerine dâir iki eser yazmıştır. Ayrıca mütevatir yedi kıraatin tamamı ve

bunların senetleri hakkında iki eser daha telif etmiştir. Bu ilimlerin yanında fıkıh, hadis, tarih, biyografi, edebiyat, şiir ve diğer ilimler hakkında da eserleri mevcuttur.

Tefsîr ile ilgili olarak Ebû Hayyân iki eser telif etmiştir. *el-Bahru'l-Muhît* ve bunun muhtasarı olan *en-Nehru'l-Mâd*'dır. *el-Bahru'l-Muhît*, Ebû Hayyân'ın dînî ilimler alanında telif ettiği en büyük eseridir. Mısır'a yerleştikten sonra, 710/1311 yılında 57 yaşında iken yazmaya başladığı bu eserini yaklaşık onyedi yılda tamamlamıştır. Bu eserin diğer bir özelliği de, Ebû Hayyân'ın telif ettiği son eserlerinden olmasıdır. Çünkü bu eserinde, diğer kitaplarına atıflarda bulunmuştur. Bu bakımdan, denilebilirki, Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'i fikrî olgunluğun zirvesini yakaladığı bir dönemde kaleme almıştır.

el-Bahru'l-Muhît kaynakları açısından oldukça zengin bir literatüre sahiptir. Ebû Hayyân tefsîrini yazarken lügat, sarf, nahiv, belağat, tefsîr, kıraat, hadis, fıkıh ve diğer ilim dallarına dâir, tespit edebildiğimiz kadarıyla, 150'den fazla kaynaktan yararlanmıştır. Kaynakların yarıya yakını dil bilimleri ile ilgilidir. Ayrıca bir çok âlimin görüşüne de yer vermiştir. Yukarıda zikri geçen ilim dalları ile ilgili geniş bir birikime sahip olan Ebû Hayyân bu bilgisini *el-Bahru'l-Muhît*'e dercetmiştir. Bu yüzden eser muhtevâ bakımından da zengindir. Müellif, *el-Bahru'l-Muhît*'te, asıl gâyesi olan âyetleri tefsîr etme ve anlamlarını açıklama işinin yanında bir çok konuya temas etmiştir. Kıraatler, lügat, sarf, nahiv, belâğat, lehçeler, değişik fırkalara reddiyeler ile Endülüs ve diğer gezdiği bölgeler hakkında bilgiler vererek tefsîrinin muhtevâsını zenginleştirmiştir. Eser, bu yönüyle, tefsîr sahasında telif edilmiş belli başlı kaynaklar arasında yerini almıştır.

el-Bahru'l-Muhît gerek müellifi henüz hayatta iken gerekse daha sonraki dönemlerde önemli bir etkiye sahip olmuştur. es-Sefâkusî, İbn Mektûm, İbn Ummi Kâsım, es-Semîn el-Halebî, İbn Hişâm gibi Ebû Hayyân'ın talebelerinin yanında İbnu'l-Bağdâdî, es-Suyûtî, el-Âlûsî, İbn 'Âşûr, eş-Şevkânî ve daha bir çok âlim *el-Bahru'l-Muhît*'ten bolca istifâde etmiş ve onu kaynak olarak kullanmıştır. Kimisi onu ihtisâr ederken kimisi ondan nakillerde bulunmuş kimisi de bazı konularını tartışmış ve ona reddiyeler yazmıştır. Yahya eş-Şâvî el-Mağribî, Bedruddîn el-Gazzî ve Kınalızâde Ali b. Emrullah gibi âlimler *el-Bahru'l-Muhît*'teki ihtilaflı meseleleri ve Ebû Hayyân'ın ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye gibi âlimlere yaptığı itirazları ele alan ve tartışan müstakil eserler kaleme almışlardır. Bunlardan başka günümüzde *el-*

Bahru'l-Muhît'in farklı yönlerini konu edinen bir çok akademik çalışmanın yapılması, özellikle Arap ülkelerinde eserin filolojik yönünü ele alan onlarca yüksek lisans ve doktora tezinin yapılması onun ne derece önemli ve etkili olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

el-Bahru'l-Muhît'in tefsîr ve diğer ilimler açısından değeri aşikardır. Onun filolojik açıdan önemi ise maddeler halinde şu şekilde özetlenebilir.

a- *el-Bahru'l-Muhît* dile ait kendinden önceki ilmî birikimi büyük ölçüde muhtevasında toplamıştır. Bu yönüyle eser Kur'ân filolojisi alanında bilgi sahibi olmak isteyenler için zengin bir kaynak konumundadır. Özellikle âyetlerin i'râbı ile ilgili farklı görüşleri içermesinin yanında ihtilaflı görüşlere ve tartışmalara yer vermesi onu diğer tefsîrlerden farklı kılmaktadır.

b- *el-Bahru'l-Muhît*'te nahiv ve sarfa dâir konulara bolca yer verilmiştir. Özellikle ilk ciltler nahiv ve sarf konuları açısından çok zengindir.

c- *el-Bahru'l-Muhît* Arapça şevâhid açısından da zengindir. Ebû Hayyân Kur'ân, kıraatler, şiir, lehçeler ve bedevi sözleriyle istişhâtta bulunmuştur.

d- *el-Bahru'l-Muhît* içerdiği müfredât açısından zengin bir mu'cem niteliğindedir. Âyetlerin hemen ardından müfred kelimelerin anlamları, kökleri, iştikâkı, sarf ve nahiv ile ilgili hükümleri hakkında bilgiler vermesi onu lugat bakımından önemli kılmaktadır.

e- Eser Arap lehçeleri açısından mühim bir kaynak durumundadır. Elli civarında Arap lehçesini eserinde zikreden Ebû Hayyân bunlardan bazılarıyla istişhâtta bulunmuştur.

f- Ayrıca *el-Bahru'l-Muhît* kıraatler için önemli bir kaynak mesabesindedir. Müellif âyetlerle ilgili vârid olan mütevatir, ahad ve şâz kıraatlerin neredeyse hepsini eserinde toplamış ve şâz kıraatlere ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Kıraatlerin i'râb açısından izahlarını ayrı ayrı yapmıştır.

Dil bilimlerine büyük önem veren Ebû Hayyân, Kur'ân'ı tefsîr edecek kişinin mutlaka bu ilimlere vakıf olması gerektiğini ifâde eder. Çünkü ona göre, müfessirlerin hataya düşmelerinin sebebi çoğu kez dil bilimlerindeki bilgi eksikliğidir. Dolayısıyla Kur'ân'ın i'râbının yapılarak doğru anlaşılması sarf, nahiv,

lügat, belağat gibi ilimlere vâkıf olmanın yanında Arap dilinin inceliklerinin bilinmesi ile mümkündür.

Nahiv konusunda Ebû Hayyân, kendisinin de ifâde ettiği gibi, hiçbir dil ekolüne taassup derecesinde bağlanmamıştır. Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs ekollerinden kendince doğru bulduğu görüşleri almakla birlikte bu görüşlerin çoğunun Basra ekolü çizgisinde olduğu görülmektedir. Bu da, esas aldığı prensiplerin bu ekolün prensipleri ile örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Ebû Hayyân'ın dil bilimleriyle ilgili görüşlerinin şekillenmesinde Zâhiriye mezhebinin büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Bu mezhebin etkisiyle o, daima açık ve kolay olan i'râb şekillerini ve görüşleri tercih etmiş, zorlama ve tekellüflü görüşlere iltifat etmemiştir. Ebû Hayyân'ın nahivdeki bu çizgisi, gramer ekollerine ve nahivcilere karşı olan tutumuna yansımıştır. Bu yüzden yer yer nahiv ekollerinin veya nahivcilerin görüşlerini benimsemiş, yer yer de onlara muhalefet etmiştir. En fazla Basra ekolü ile Sîbeveyh, el-Muberrid, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, el-Hûfî, İbn 'Atiyye gibi âlimlerin görüşlerini benimserken, çoğunlukla ez-Zemahşerî'ye itiraz etmiş ve görüşlerini eleştirmiştir.

Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'te semâ'a büyük önem vermiştir. Nahivle ilgili konuları açıklarken veya âyetleri i'râb ederken yahut tartışmalı bir mevzuda tercihini yaparken devamlı bu prensibe dayanmıştır. Bir görüşün veya hükmün semâ'a dayanması ona göre tercîh sebebi olurken, aynı şekilde semâ'a muhalif olması da zayıflığına ve terk edilmesine sebep teşkil etmiştir.

Kıraatlere çok önem veren Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'te onlara sıkça yer vermiştir. O, mütevatir olan kıraatlerin hepsini kabul etmiş ve aralarında tercih yapmamıştır. Nahiv ile ilgili kaideleri ve dil ile ilgili hükümleri bu mütevatir kıraatler üzerine bina etmiştir. Ona göre bu kıraatler esas alınması gereken asıllardır. Bu kıraatleri inkar eden veya kıraat imamını hatalı bulan dilci ve müfessirlere şiddetle karşı çıkmış ve onları sert bir dille eleştirmiştir. O, başkalarının hatalı dediği kıraatlerin, çoğu kez, dil açısından izahını yapmıştır. Mütevatir olmayan kıraatler hususunda ise çoğu âlimden farklı bir yol takip etmiştir. Başkalarının senedini zayıf gördüğü kıraatlerin isnâdını kuvvetlendirmiştir. Şâz kıraatleri reddetmek veya sahibine hata isnat etmek yerine Arap dilinde onlara uygun bir izah tarzı aramayı tercih etmiştir.

İstişhâd konusunda Ebû Hayyân'ın en fazla başvurduğu kaynak şiirdir. Fakat o, her şâirin şiiriyle istişhâd etmemiştir. Genellikle Câhiliyyûn ve Muhadramûn tabakalarına mensup şâirlerin şiirlerini delil olarak kullanmış, İslâmiyyûn tabakasına ait şâirlerden ise az miktarda şiir almıştır. Buna mukabil dördüncü tabakadan, yani müvelledûn şâirlerden istişhâd etmemiştir. Şiirden sonra Ebû Hayyân'ın en fazla başvurduğu kaynak ise Kur'ân ve kıraatleridir. Bunların arkasından ise nesir gelir. O, nesir konusunda, her kabilenin sözüyle istişhâd etmemiş, dilciler tarafından kabûl gören kabilelerin sözleriyle, özellikle de Hicaz lehçesiyle istişhâtta bulunmuştur.

Hadisle istişhâd konusunda ise Ebû Hayyân'ın selefin yolunu takip ettiği görülmektedir. Mütekaddimûn nahivcilerden hiç birinin, İbn Mâlik'in yaptığı gibi, fazla hadisle istişhâd etmediğini ifâde eden Ebû Hayyân, bunun iki sebebi olduğunu zikretmiştir: Birincisi, hadislerin mana ile rivâyetine cevaz verilmesi, ikincisi ise ravilerin bir çoğunun aslen Arap olmamaları sebebiyle naklettikleri hadislerde lahnin vuku bulmasıdır. İlk dönem nahivciler çok az da olsa hadisle istişhâd etmişlerdir. Ebû Hayyân da, tespit edebildiğimiz kadarıyla, *el-Bahru'l-Muhît*'te iki, diğer eserlerinde de çok az sayıda hadisle istişhâd etmiştir. Araştırmalarımız neticesinde oluşan kanaatimize göre Ebû Hayyân hadisle istişhâda karşı olmaktan ziyade, İbn Mâlik'in yaptığı gibi, ayırım yapmaksızın her hadisle istişhâd edilmesine karşıdır.

Kur'ân'ın lugavî i'câzının ancak fesâhat ve belağatı iyi bilen kişilerce anlaşılabileceğini ifâde eden Ebû Hayyân bu ilme tefsîrinde, lügat ve nahiv kadar olmasa da, azınsanmayacak ölçüde yer vermiştir. Tefsîr ettiği âyet pasajlarından sonra, o âyetlerde geçen sanatları topluca zikretmiştir. Ancak bu metodunu yalnızca Nisâ sûresinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu sûreden sonraki belağate ait açıklamaları ve sanatları tefsîrin içine dağınık bir şekilde serpiştirmiştir. Bu ilimle ilgili yaptığı açıklamalarda genellikle kendinden önceki âlimlere itimat etmiş, özellikle ez-Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'den bolca nakilde bulunmuştur.

Ebû Hayyân belağata ait ilimler içinde en fazla me'ânî, sonra beyân, az da olsa bedî' ilmi ile ilgili sanatlara yer vermiştir. Bu sanatlarla ilgili açıklamalarında Kur'ân'dan, hadisten ve şiirden istişhâtta bulunmuştur.

Filolojik açıdan incelemeye çalıştığımız *el-Bahru'l-Muhît* gerek sarf, nahiv, lügat, belağat ve gerekse i'râblar, içerdiği tartışmalar yönünden, her biri birer müstakil çalışma olacak mevzuları kapsamaktadır. Bu bağlamda, özellikle âlimlere yaptığı itirazlar ile tartıştığı konuların ele alındığı çalışılmaların yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm.

el-'Abâdî, Ahmed Muhtâr, **Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1995.

-------- **Kıyâmu Devleti'l-Memâlîki'l-Ûlâ fî Mısr ve'ş-Şâm,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1969.

'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-Elbâs 'ammâ İştehera mine'l-Ehâdîs 'alâ Elsineti'n-Nâs**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1988.

'Adîma, Muhammed Abdulhâlik, "Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît", **Mecelletu Kulliyyeti'l-Luğati'l-Arabiyye**, Sayı: 7, Riyâd 1977.

-------- **Dirâsât li Uslûbi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, I-IV, Kahire 1972.

'Afîf Abdurrahmân, "et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî", **Mecelletu Mecma'il-Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk**, Cilt: 53/I, Şam 1978.

'Akkâvî, İn'âm Fevvâl, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî 'Ulûmi'l-Belâğa -el-Bedî' ve'l-Beyân ve'l-Me'ânî-**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1992.

'Âşûr, Sa'îd Abdulfettâh, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Kahire 1992.

-------- **Mısr ve'ş-Şâm fî 'Asri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,** Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut ts.

'Atîk, Abdulazîz, **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye**, **'İlmu'l-Me'ânî**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrût 1985.

-------- **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye**, **İlmu'l-Beyân**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrût 1985.

-------- **Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye, İlmu'l-Bedî'**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrût 1985.

el-'Azzâvî, 'Abbâs, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Irâk**, Matbû'atu'l-Mecme'i'l-'İlmî el-'Irâkî, Bağdat 1960.

el-A'lâm, bkz. ez-Ziriklî.

A'mâlu'l-A'lâm..., bkz. İbnu'l-Hatîb.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, (Trc. Hulûsi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

Abbas b. Mirdâs, bkz. Fayda.

Abdurrezzak b. Hemmâm, **el-Musannaf**, (Thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut 1972.

Accâc, bkz. Kılıç.

Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn..., bkz. es-Sîrâfî.

Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh, **Musnedu Ahmed b. Hanbel**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Akmer Camii, bkz. Eyice.

Algül, Hüseyin, **İslâm Tarihi**, Gonca Yayınevi, I-IV, İstanbul 1987.

Ali b. Ebî Tâlib, **Dîvânu'l-İmâm 'Ali**, (Şrh. Na'îm Zerzûr), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985.

Ali el-Kârî Nuruddîn Ali b. Muhammed, **el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevdû'a**, (Thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1986.

Alper Ömer Mahir, "İbn Sînâ" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Altıkulaç, Tayyar, "İbn Âmir" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Mekkî b. Ebû Tâlib" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Mahmûd b. Abdillâh, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, I-XXX, Beyrut ts.

el-Âlûsî, Mahmud Şukrî, **İthâfu'l-Emcâd fî mâ Yasihhu bihi'l-İstişhâd**, (Thk. Adnan Abdurrahman ed-Dûrî), Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1982.

el-Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr, **el-Muvâzenetu beyne Şi'ri Ebî Temâm ve'l-Buhrutî**, (Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr), Dâru'l-Ma'ârif, I-II, Kahire 1960.

Amidî Rükneddin, bkz. Özel.

Antakyalı Mustafa Remzi..., bkz. Yavuz Mehmet.

Arap Dili Grameri Tarihi, bkz. Demirayak.

Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler, bkz. Durmuş.

Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhad, bkz. Özbalıkçı.

Aristo, bkz. Kaya.

Arslan, Şükrü, "Cermî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Âsâru'l-Bilâd..., bkz. el-Kazvînî.

Aşbâh, Yûsuf, **Târîhu'l-Endelus fî 'Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn**, (Trc. Muhammed Abdullah 'Inân), Mektebetu'l-Hâncî, I-II, Kahire 1996.

Ateş, Süleyman, "Kıraatlerde Tevâtür Meselesi", **Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları – IV,** İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2002.

Atlasu Târîhi'l-İslâm, bkz. Hüseyin Mu'nis.

Attâr Ferîduddîn, **Tezkiretu'l-Evliyâ**, (Trc. Süleyman Uludağ), Erdem Yayınları, İstanbul 1991.

Avdahu'l-Mesâlik..., bkz. İbn Hişâm.

A'yânu'l-'Asr..., bkz. es-Safedî.

Bâcî, bkz. Özel.

el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, **Hizânetu'l-Edeb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, I-XIII, Kahire 1989.

Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn**, Milli Eğitim Bakanlığı, I-II, İstanbul 1955.

el-Bahru'l-Muhît..., bkz. Ebu Hayyân.

Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat..., bkz. Tetik Necati.

el-Bedî' fi'l-Bedî'..., bkz. Usâme b. Murşid.

el-Bedr, Bedr b. Nâsır, **İhtiyârâtu Ebî Hayyân en-Nahviyye fi'l-Bahri'l-Muhît**, I-II, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 2000.

el-Bedru't-Tâli'..., bkz. eş-Şevkânî.

Behcetu'l-Mecâlis..., bkz. İbn 'Abdilberr.

Belâğat Terimleri Ansiklopedisi, bkz. Akdemir Hikmet.

el-Belâğatu fi't-Tefsîri'l-Kur'âniyyi'l-Endelusî..., bkz. Subh Haldûn.

el-Belâğatu'l-'Arabiyye..., bkz. el-Meydânî.

el-Belâğatu'l-'Arabiyye..., bkz. Emîn Bekrî Şeyh.

el-Belevî, Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid b. İsa, **Tâcu'l-Mefrık fî Tahliyeti 'Ulamâi'l-Meşrık**, (Thk. el-Hasen b. Muhammed es-Sâih), İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, Muhammediye ts.

Bencheneb, Mohamed "Müveşşah" mad., **İslâm Ansiklopedisi.**

Benli, Mehmet Sami, "İbn Akîl, Bahâeddin" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Bernâmecu Şuyûhi'r-Ru'aynî, bkz. er-Ru'aynî.

Bernâmecu'l-Vâdîâşî, bkz. el-Vâdîâşî.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, **es-Sunenu'l-Kubrâ**, (Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-XI Beyrut 1994.

Bilgin, Feridun, **Gırnata Benî Ahmer Devletinin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1232-1273)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

Birışık, Abdulhamit, "İbnu'n-Nakîb el-Makdisî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**

-------- "Katâde b. Diâme" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Brockelmann, Carl, **Geschicte der Arabischen Litteratur (GAL)**, I-II, Leiden, E.J. Brill, 1949.

Buğyetu'l-Vu'ât..., bkz. es-Suyûtî.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **et-Târîhu'l-Kebîr**, Dâiretu'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, I-IV, Haydarabad 1361.

-------- **Sahîhu'l-Buhârî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Buhari'nin Kaynakları..., bkz. Sezgin M. Fuad.

el-Buhturî, Ebu 'Ubeyd el-Velîd b. 'Ubeyd b. Yahya, **Dîvânu'l-Buhturî**, (Thk. Hasan Kâmil es-Sîrafî), Dâru'l-Ma'ârif, I-V, Kahire 1977.

Ca'fer es-Sâdık, bkz. Öz.

el-Câhız, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, **Kitâbu'l-Hayavân**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Matba'atu Musa el-Bâbî el-Halebî, I-VIII, Mısır 1967.

Câlînûs, bkz. Kutluer.

el-Câmî, Abdurrahmân, **el-Fevâidu'd-Dıyâiyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul, ts.

el-Câmi'u li Funûni'l-Luğati'l-'Arabiyye..., bkz. Matracî İrfân.

Câsim, Yâsîn, **el-İ'râbu'l-Muhît min Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I-V, Beyrut 2001.

Cebelitârık, bkz. Özdemir.

Ceran, İsmail, "Merînîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Cerîr b. 'Atiyye et-Temîmî, **Şerhu Dîvânı Cerîr**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1995.

Cermî, bkz. Arslan.

Cevâhiru'l-Belâğa..., bkz. el-Hâşimî.

el-Cevâhiru'l-Hisân..., bkz. es-Se'âlibî.

el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, **es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, (Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1979.

Cezûlî, Îsâ b. Abdülazîz, bkz. Günel.

el-Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm, **Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ**, (Şrh. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba'atu'l-Medenî, I-II, Kâhire ts.

el-Cumelu fî'n-Nahv, bkz. el-Ferâhîdî.

el-Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân, **Esrâru'l-Belâğa**, (Thk. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matba'atu'l-Medenî, Kahire 1991.

Çelebi, Muharrem, **Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1976.

-------- **Kutrub Hayatı, Eserleri ve Kitâb al-Azmina**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1981.

-------- "İbn Bâbeşâz" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Çetin, Nihad Mazlum, **Eski Arap Şiiri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973.

Çetin, Nihad, "Müberred" mad., **İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Sîbeveyh" mad. **İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Şenferâ" mad., **İslâm Ansiklopedisi.**

ed-Dab', Yûsuf Abdurrahman, **et-Tibyân fî Sırri Tehâmuli İbni Hişâm 'alâ Ebî Hayyân ve Yelîhi Bahsun fî Daf'i Îhâmi Hilâfi'z-Zâhiri fî ba'di mâ Tereke'l-Evvelu li'l-'Âhiri,** Dâru'z-Zeynî, Kahire 1970.

ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-II, Beyrut ts.

Dayf, Şevki, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1968.

Dayhan, Ahmet Tahir, "İlk Dönem Hadis Tarihinde Mana ile Rivâyet Meselesi", **İslâmî Araştırmalar**, Cilt:13, Sayı: 1, 2000.

Demirayak, Kenan– Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum 2001.Demirci, Muhsin, **Kur'ân Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Devru'l-Lehceti fî Tevcîhi'l-Kırâât..., bkz. el-Masâvire.

ed-Dımaşkî, Ebu'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali el-Huseynî, **Zeylu Tezkireti'l-Huffâz li'z-Zehebî**, Dımaşk, ts.

ed-Dımaşkî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Nâsuriddîn, **er-Reddu'l-Vâfir 'alâ men Za'ama bi enne men Semmê İbn Teymiyye "Şeyhe'l-İslâmi" Kâfir**, (Thk. Muhammed Zuheyr eş-Şâviş), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1980.

Dirâsât fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn..., bkz. Hasan Hamdî.

Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve Târîhihâ, bkz. el-Hadır.

Dirâsât li Uslûbi'l-Kur'ani'l-Kerîm, bkz. 'Adîma Muhammed.

Dîvânu Ebî Hayyân..., bkz. Ebû Hayyân

Dîvânu Ebi't-Tayyib el-Mutenebbî, bkz. el-Mutenebbî.

Dîvânu İmrii'l-Kays, bkz. İmriu'l-Kays.

Dîvânu Tarafe..., bkz. Tarafe b. el-'Abd.

Dîvânu Zi'r-Rumme..., bkz. el-Hatîb et-Tebrîzî.

Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ, bkz. Zuheyr b. Ebî Sulmâ.

Dîvânu'l-Buhturî, bkz. el-Buhturî.

Dîvânu'l-Ferazdak, bkz. el-Ferazdak.

Dîvânu'l-İmâm 'Ali, bkz. Ali b. Ebî Tâlib.

Dîvânu'n-Nâbiğati'z-Zubyânî, bkz. en-Nâbiğatu'z-Zubyânî.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT), (Red. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, I-XV, İstanbul 1988.

Durmuş, İsmail, "Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler" **Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları – IV**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2002.

-------- "İbn Ebü'r-Rebî'" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "İbnu'n-Nehhâs el-Halebî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "İstişhâd" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Ebedi Mucize Kur'ân Yazılması Toplanması, bkz. Öztürk Hayrettin.

Ebû 'Alî el-Fârisî, bkz. Özbalıkçı.

Ebû Davud Suleyman b. el-Eş'as, **Sunenu Ebî Davud**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Ebû Hanîfe, bkz. Uzunpostalcı

Ebû Hayyân el-Endelusî Nahviyyu 'Asrihi ve Mufessiruhu, bkz. el-Muhtesib.

Ebû Hayyân en-Nahvî, bkz. el-Hadîsî.

Ebû Hayyân ve Bahruhu'l-Muhît, bkz. 'Adîma.

Ebu Hayyân el-Endelüsî, **el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr**, Dâru'l-Fikr, I-XI, Beyrût 1992.

-------- **Dîvânu Ebî Hayyân el-Endelusî**, (Thk. Ahmed Matlûb – Hadîce el-Hadîsî), Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat 1969.

-------- **el-Hidâyetu fi'n-Nahv,** (Tanz. Abdulmecîd Murâdzehî el-Hâşî), İntişâratu Fârûk A'zam, Zâhedân 1961.

-------- **el-Mubdi' fi't-Tasrîf,** (Thk. Abdulhamid es-Seyyid Taleb), Dâru'l-'Urûbe, Kuveyt 1982.

-------- **en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahr** (el-Bahru'l-Muhît'in kenarında), Matba'atu'n-Nasr el-Hadîse, I-VIII, Riyad 1329.

-------- **en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahri'l-Muhît**, I-III, Dâru'l-Cinân, Beyrût 1987.

-------- **en-Nuketu'l-Hisân fî Şerhi Ğâyeti'l-İhsân**, (Thk. Abdulhuseyn el-Fetilî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1988.

-------- **et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb**, (Thk. Nihâd Fuleyh Hasan), Matba'atu'l-İrşâd, Bağdat 1987.

-------- **et-Tezyîl ve't-Tekmîl** (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, No: 4916.

-------- **et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl**, (Thk. Hasan Hindâvî), Dâru'l-Kalem, Şam 1997.

-------- **et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl li Ebî Hayyân en-Nahvî el-Mutevaffâ Sene 745 hicriyyen –Dirâse ve Tahkîk-**, Dnş. Mezîd İsmail Nu'aym, Haz. Semiha Yûsuf Zureykî (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmiatu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Şam 1999.

-------- **et-Tezyîl ve't-Tekmîl li Ebî Hayyân Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî –Dirâse ve Tahkîk-**, Dnş. Munâ İlyâs, Haz. Velîd Muhammed es-Serâkubî (Basılmamış doktora tezi), Câmiatu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb, Şam 2001.

-------- **İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab,** (Thk. Mustafa Ahmed en-Nemmâs), el-Mektebetu'l-Ezheriyye, I-III, Kahire 1997.

-------- **İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab**, (Thk. Recep Osmân Muhammed), Mektebetu'l-Hâncî, I-V, Kahire 1998.

-------- **Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk**, (Thk. Ahmet Caferoğlu), Evkâf Matbaası, İstanbul 1931.

-------- **Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelâmi 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik,** (Thk. Sidney Glazer), American Oriental Society- Connecticut-New Haven 1947.

-------- **Takrîbu'l-Mukarreb,** (Thk. 'Afîf Abdurrahmân), Dâru'l-Mesîre, Beyrut ts.

-------- **Tezkiretu'n-Nuhât**, (Thk. Afîf Abdurrahman), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1986.

-------- **Tuhfetu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb**, (Thk. Semîr Meczûb), Beyrût 1988.

Ebû Şâme, Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmail, **el-Murşidu'l-Vecîz ilâ 'Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz**, (Thk. Tayyar Altıkulaç), TDV Yayınları, Ankara 1986.

Ebû Temâm, bkz. Elmalı.

Ebû Zeyd el-Ensârî, bkz. Elmalı.

Ebu'l-Fidâ, İmaduddîn İsmâil b. Ali, **Târîhu Ebi'l-Fidâ el-Musemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, (Thk. Mahmûd Deyyûb), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-II, Beyrut 1997.

Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvâhid b. Ali el-Halebî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ty., 1974.

Ebyâtu'n-Nahv..., bkz. el-Mansûr İbrahim.

ed-Dirâsâtu'l-Lugaviyye..., bkz. Han Muhammed.

ed-Dureru'l-Kâmine..., bkz. İbn Hacer.

ed-Durru'l-Lakît..., bkz. İbn Mektûm.

ed-Durru'l-Masûn..., bkz. es-Semîn.

Edebiyat Lügati, bkz. Tahiru'l-Mevlevî.

el-Edebu'l-'Arabî..., bkz. eş-Şek'a.

el-Efgânî, Sâid, **Fî Usûli'n-Nahv,** el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût 1987.

el-Egânî, bkz. el-Isfahânî.

el-Ehrufu's-Seb'a..., bkz. 'Itr Hasan.

el-'İber..., bkz. ez-Zehebî.

Elmalı, Hüseyin, "Ebû Temmâm" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

-------- "Ebû Zeyd el-Ensârî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Emâlî İbnu'ş-Şecerî, bkz. İbnu'ş-Şecerî.

Emîn, Bekrî Şeyh, **el-Belâğatu'l-'Arabiyye fî Sevbiha'l-Cedîd**, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-III, Beyrut 1990.

Endülüs Dil Ekolü, bkz. Parlak.

Endülüs Siyasi Tarihi, bkz. İmamuddîn.

Eren, Cüneyt - Halil Özcan, **Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar**, Aktif Yayınevi, Erzurum 2003.

Erva'u mâ Kîle mine'l-Muvaşşahât, bkz. Nâsîf İmîl.

Eski Arap Şiiri, bkz. Çetin Nihad Mazlum.

Esrâru'l-'Arabiyye, bkz. İbnu'l-Enbârî.

Esrâru'l-Belâğa, bkz. el-Curcânî.

el-Esrâru'l-Merfû'a..., bkz. Ali el-Kârî.

el-Eşbâh ve'n-Nezâir, bkz. es-Suyûtî.

Eyice Semavi, "Akmer Camii" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Eyyûbîler, bkz. Şeşen.

el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk..., bkz. 'Âşûr Sa'îd.

Fahreddin er-Râzî, bkz. Yavuz, Yûsuf Şevki.

el-Fâhûrî, Hanna, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî,** Matba'atu'l-Bulsiyye, Beyrut 1953.

el-Fârisî, Ebu 'Ali el-Hasen b. Ahmed, **el-Mesâilu'l-Muşkile el-Ma'rûfetu bi'l-Bağdâdiyyât**, (Thk. Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî), Matbaatu'l-'Ânî, Bağdat 1983.

Fayda, Mustafa, "Abbas b. Mirdâs" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Fennu't-Tevşîh, bkz. el-Kerîm.

el-Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, **el-Cumelu fî'n-Nahv**, (Thk. Fahruddîn Kabâve), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1995.

el-Ferazdak, Hemmâm b. Ğâlib b. Sa'sa'a, **Dîvânu'l-Ferazdak**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, I-II, Beyrut 1994.

el-Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd, **Ma'âni'l-Kur'ân**, Âlemu'l-Kutub, I-III, Beyrut 1980.

Ferrûh, Ömer, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî,** Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1981.

Fethu'l-Bârî..., bkz. İbn Hacer.

Fethu'l-Muğîs..., bkz. es-Sehâvî.

Fethu'l-Kadîr..., bkz. eş-Şevkânî.

el-Fevâidu'd-Dıyâiyye, bkz. el-Câmî Abdurrahmân.

Fevâtu'l-Vefeyât, bkz. el-Kutubî.

Feydu'l-Kadîr..., bkz. el-Munâvî.

Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn..., bkz. el-'Abâdî.

Fî Usûli'n-Nahv, bkz. el-Efgânî Sâid.

Fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye..., bkz. 'Atîk Abdulazîz.

el-Fihrist, bkz. İbnu'n-Nedîm.

Fihrisu'l-Fehâris..., bkz. el-Kettânî.

Fulful, Muhammed, "Mevkıfu Abdilkâdir el-Bağdâdî mine'l-İhticâci bi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi fi'n-Nahvi'l-'Arabiy", **Mecelletu Câmi'ati'l-Ba's**, Sayı: 8, Eylül 1990.

Funûn Belâğiyye...,bkz. Matlûb Ahmed.

Geschicte der Arabischen Litteratur, bkz. Brockelmann.

Gırnata Benî Ahmer Devletinin Kuruluşu..., bkz. Bilgin Feridun.

Günel, Fuat, "Cezûlî, Îsâ b. Abdülazîz" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Ğâyetu'n-Nihâye..., bkz. İbnu'l-Cezerî.

el-Hadır, Muhammed Huseyn, **Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve Târîhihâ**, (Nşr. Ali er-Rıdâ et-Tûnusî), el-Mektebetu'l-İslâmî-Mektebetu Dâri'l-Feth, Dimaşk 1960.

-------- "el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Luğa", **el-Hidâyetu'l-İslâmiyye**, Cilt:10, Cüz: 3, Kasım 1937.

Hadis İlimleri Edebiyatı, bkz. Uğur Mücteba.

el-Hadîsî, Hadîce, **Ebû Hayyân en-Nahvî**, Mektebetu'n-Nahda, Bağdat 1966.

el-Hadîsu'n-Nebevî..., bkz. Harfûş.

Halîl b. Ahmed, bkz. Topuzoğlu.

Hallâc-ı Mansûr, bkz. Uludağ.

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh, **Mu'cemu'l-Buldân**, Dâru Sâdır – Dâru Beyrût, I-V, Beyrut 1955.

-------- **Mu'cemu'l-Udebâ el-Ma'rûf bi İrşâdi'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb**, (Thk. D.S. Margoliouth), Mektebetu Hindiyye, I-VII, Mısır 1927.

Han, Muhammed, **ed-Dirâsâtu'l-Luğaviyye ve Kıymetuhâ fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li-Ebî Hayyân el-Endelusî** (Basılmamış Doktora Tezi), Câmiatu'l-Cezâir, Me'hadu'l-Luğa ve'l-Edebi'l-Arabî, Cezayir 1996.

Harfûş, Ahmed, "el-Hadîsu'n-Nebevî Masdarun min Masâdir'n-Nahv", **Advâu'ş-Şerî'a**, Sayı: 6, Cumâdiye's-Sânî 1395/Haziran 1975.

Hâris b. Kelede, bkz. Köşe.

el-Hasâis, bkz. İbn Cinnî.

Hasan, Hamdî Abdulmun'im Muhammed, **Dirâsât fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, Mısır 1996.

el-Hâşimî, Ahmed, **Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.

el-Hatîb et-Tebrîzî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ali b. Muhammed, **Dîvânu Zi'r-Rumme -Şerhu'l-Hatîb et-Tebrîzî-**, (Thk. Mecîd Tarâd), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1993.

el-Havvâm, Riyâd b. Hasan, **el-İstidlâl bi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyyeti'ş-Şerîfe 'alâ İsbâti'l-Kavâ'idi'n-Nahviyye –Mukâtebetun beyne Bedruddîn ed-Demâmînî ve Sirâcuddîn el-Bulkînî-**, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1998.

Hediyyetu'l-'Ârifîn..., bkz. Bağdatlı İsmail Paşa.

Hem'ul-Hevâmi'..., bkz. es-Suyûtî.

el-Heysemî, Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr, **Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1982.

el-Hıvânsârî, Muhammed Bâkır el-Mûsevî, **Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-'Ulemâi ve's-Sâdât**, el-Matba'atu'l-Hicriyye, Tahran 1367.

el-Hidâyetu fi'n-Nahv, bkz. Ebû Hayyân.

Hilyetu'l-Evliyâ..., bkz. el-Isbahânî.

el-Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **Sıfatu Cezîreti'l-Endelus**, (Nşr: E. Levi Provençal), yy., ts.

Hizânetu'l-Edeb, bkz. el-Bağdâdî.

el-Hucvîrî, Ali b. Osman el-Cullâbî, **Keşfu'l-Mahcûb -Hakikat Bilgisi-**, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

Hûdîler, bkz. Özdemir.

el-Hurût, Ali, "Lugâtu'l-'Arab fi'l-Bahri'l-Muhît", **Mecelletu Mecma'il-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Urdunî,** Sayı: 47, Ürdün 1994.

Husnu'l-Muhâdara..., bkz. es-Suyûtî.

Hüseyin, Mu'nis, **Atlasu Târîhi'l-İslâm**, ez-Zehra li'l-İ'lâmi'l-'Arabî, Kahire 1987.

'Inân, Muhammed Abdullah, **Nihâyetu'l-Endelus ve Târîhu'l-'Arabi'l-Mutanassirîn**, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1987.

Irving, B. Thomas, "Kurtuba" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

el-Isbahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, I-X, Beyrut 1967.

el-Isfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hasen, **el-Eğânî**, (Red. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu li't-Telîf ve'n-Neşr, Mısır 1970.

'Itr, Hasan Diyâuddîn, **el-Ehrufu's-Seb'a ve Menziletu'l-Kırââti minhâ**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1988.

'Itr, Nureddin, **'Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Matbaatu's-Sabâh, Şam 1996.

İ'câzu'l-Kur'ân..., bkz. er-Râfi'î.

İ'râbu'l-Kur'ân, bkz. en-Nehhâs.

el-İ'râbu'l-Muhît..., bkz. Yâsîn Câsim.

İbn 'Abdi'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Matba'atu Nahdati Mısr, I-IV, Kahire ts.

-------- **Behcetu'l-Mecâlis ve Unsu'l-Mucâlis ve Şehzu'z-Zâhini ve'l-Hâcis**, (Thk. Muhammed Mursî el-Hûlî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1981.

İbn 'Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adiy, **el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl**, (Thk. Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, I-VIII, Beyrut 1988.

İbn 'Akîl, Ebû Abdirrahman Abdullah b. Abdurrahman, **Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik**, (Thk. Mahmud Mustafa Halâvî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I-II, Beyrut 1996.

-------- **el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid**, (Thk. Muhammed Kâmil Berekât), Câmi'atu'l-Melik Abdulaziz, Mekke 1980.

İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib el-Ğırnâtî, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, (Thk. Ahmed Sâdık el-Mallâh), I-II, Beyrut 1388.

İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min el-İşbilî, **el-Mukarreb**, (Thk. Ahmed Abdussettâr el-Cevârî – Abdullah el-Cubûrî), Matba'atu'l-'Ânî, Bağdat 1971.

İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasen Alî b. Mu'min el-İşbilî, **Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî**, (Thk. Fevvâz eş-Şa'âr), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1998.

İbn Akîl, Bahâeddin, bkz. Benli.

İbn Âmir, bkz. Altıkulaç.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâr-ı Sahnûn, I-XIV, Tunus 1997.

İbn Bâbeşâz, bkz. Çelebi.

İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, **Kitâbu's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelus ve 'Ulamâihim ve Muhaddisîhim ve Fukahâihim ve Udebâihim,** (Nşr. 'İzzet el-'Attâr el-Huseynî), Mektebetu'l-Hâncî, I-II, Kahire 1994.

İbn Cinnî, bkz. Yavuz, Mehmet.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, **el-Hasâis**, (Thk. Ahdulhakim b. Muhammed), el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, I-III, Mısır 1995.

-------- **el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îdâhi 'anhâ**, (Thk. Ali en-Necdi Nâsıf), el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslamiyye, Kahire 1966.

İbn Ebü'r-Rebî', bkz. Durmuş.

İbn Esîr, el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1997.

İbn Hacer el-'Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru Nahdati Mısr, I-VIII, Kahire ts.

-------- **el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecrîdu Esânîdi'l-Kutubi'l-Meşhûra ve'l-Eczâi'l-Mensûra**, (Thk. Muhammed Şekkûr el-Meyâdînî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1998.

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, **ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine**, Dâru'l-Cîl, I-IV, Beyrut ts.

-------- **Tabsîru'l-Muntebih bi Tahrîri'l-Muştebih**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut ts.

-------- **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, Kahire 1986.

-------- **İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-'Umr fi't-Târîh**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-IX, Beyrut 1986.

-------- **Lisânu'l-Mîzân**, Muessesetu'l-A'lamî, I-VII, Beyrut 1971.

-------- **Tehzîbu't-Tehzîb,** Dâru'l-Fikr, I-XII, Beyrut 1984.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî, **Mukaddime**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.,

-------- **Târîhu İbn Haldûn (el-'İber)**, Muessesetu Cemmâl, Beyrut 1979.

İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, (Thk. İhsân 'Abbâs), Dâru Sâdır, I-VIII, Beyrut 1977.

İbn Hânî, bkz. Toprak.

İbn Hibbân, Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî, **Sahîhu İbn Hibbân**, (Thk. Şu'ayb el-Arnavut), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993.

İbn Hişâm en-Nahvî, bkz. Özbalıkçı.

İbn Hişâm el-Ensârî, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed, **Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb**, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Matbaatu'l-Medenî, I-II, Kâhire ts.

-------- **Avdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I-III, Beyrut 1966.

-------- **Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye fî 'İlmi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, Matba'atu'l-Câmi'ati'l-Mustansiriyye, I-II, Bağdat 1977.

-------- **Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ**, (Thk. Muhammed Hayr Ta'ma el-Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, **Sahîhu İbn Huzeyme**, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1992.

İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye**, (Tsh. Abdulalîm Hân), 'Âlemu'l-Kutub, I-IV, Beyrut 1987.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, **eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1981.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **Sunenu İbni Mâce**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Madâ' el-Kurtubî, **er-Raddu 'ale'n-Nuhât**, (Nşr. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahre 1982.

İbn Mâlik et-Tâî, bkz. Turan.

İbn Mâlik en-Nahvî, Ebû Abdillâh Cemaluddîn Muhammed b. Abdillâh, **Şerhu 'Umdeti'l-Hâfız ve 'Uddeti'l-Lâfız**, (Thk. Adnân Abdurrahman ed-Dûrî), Matbaatu'l-'Ânî, Bağdat 1977.

-------- **Şerhu't-Teshîl –Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd-**, (Thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ – Târık Fethî es-Seyyid), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-III, Beyrut 2001.

İbn Manzûr, bkz. Kılıç.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-Ifrîkî, **Lisânu'l-'Arab**, Dâru Sâdır – Dâru Beyrût, I-XV, Beyrut 1955.

İbn Mektûm, Ebû Muhammed Ahmed b. Abdilkâdir b. Mektûm el-Kaysî, **ed-Durru'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît** (el-Bahru'l-Muhît'in kenarında), Matba'atu'n-Nasr el-Hadîse, I-VIII, Riyad 1329.

İbn Mu'tî, bkz. Yanık.

İbn Râfi'u's-Selâmî, Takiyuddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed, **el-Vefeyât**, (Thk. Sâlih Mehdî 'Abbâs), Muessesetu'r-Risâle, I-II, Beyrut 1982.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, Dâru Beyrut-Dâru Sâdır, I-VIII, Beyrut 1957.

İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebu'l-Hasan Nureddin b. 'Ali b. Musa, **el-Muğrib fî Hula'l-Mağrib**, (Thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, I-II, Kahire 1964.

İbn Seb'în, bkz. Kutluer.

İbn Senâülmülk, bkz. Yüksel.

İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, **el-Usûl fi'n-Nahv**, (Thk. Abulhuseyn el-Fetlî), Muessesetu'r-Risâle, I-III, Beyrut 1988.

İbn Sînâ, bkz. Alper.

İbn Tağrîberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire**, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, I-XII, Kahire 1963.

-------- **el-Menhelu's-Sâfî ve'l-Mustevfâ ba'de'l-Vâfî**, (Thk. Muhammed Muhammed Emîn), el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu li'l-Kitâb, I-IV, Mısır 1984.

İbn Usfûr el-İşbîlî, bkz. Kabâve.

İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn Ya'îş b. 'Ali en-Nahvî, **Şerhu'l-Mufassal,** 'Âlemeu'l-Kutub - Mektebetu'l-Mutenebbî, I-II (10 cüz), Beyrut ts.

İbnu'l-'İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed, **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, Dâru'l-Fikr, I-VIII, Beyrut ts.

İbnu'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-'Aşr**, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Dâru'l-Fikr, Şam, ts.

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, **el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I-II, Mısır ts.

-------- **Esrâru'l-'Arabiyye**, (Thk. Fahr Sâlih Kadâre), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1995.

-------- **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru Nahdati Mısır, Kahire 1967.

İbnu'l-Esîr, 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, **Usudu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, I-V, ty., ts.

İbnu'l-Hâcib, bkz. Kılıç.

İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn Ömer b. el-Verdî, **Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)**, Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 1970.

İbnu'n-Nakîb el-Makdisî, bkz. Bırışık.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.

İbnu'n-Nehhâs el-Halebî, bkz. Durmuş.

İbnu'ş-Şecerî, Hibetullâh b. Ali b. Muhammed el-Hasenî, **Emâlî İbnu'ş-Şecerî**, (Thk. Mahmud Muhammed et-Tanahî), Mektebetu'l-Hancî, I-III, Kahire 1992.

İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed, **Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ**, (Nşr. G. Bergstraesser), Mektebetu'l-Hâncî, I-II, Mısır 1933.

İbnu'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, el-Mektebetu'ş-Şerefiyye, Cezair 1919.

İbnu'l-Hatîb, Ebu Abdillâh Lisanuddîn Muhammed b. Abdullah, **A'mâlu'l-A'lâm fîmen Bûyi'a kable'l-İhtilâm min Mulûki'l-İslâm ve mâ Yata'allaku bizâlike mine'l-Kelâm**, (Thk. Seyyid Kesrevî Hasan), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-II, Beyrut 2003.

-------- **el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta**, (Thk. Muhammed Abdullâh 'İnân), Mektebetu'l-Hâncî, I-IV, Kahire 1975.

İbnu's-Salâh, Ebû 'Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, **'Ulûmu'l-Hadîs**, (Thk. Nureddin 'Itr), Dâru'l-Fikr, Şam 1986.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, bkz. Kılıç.

İbnü'l-Fârız, bkz. Uludağ

el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa, bkz. el-Kazvînî.

el-İhâta..., bkz. İbnu'l-Hatîb.

İhtiyârâtu Ebî Hayyân..., bkz. el-Bedr.

el-İktirâh..., bkz. es-Suyûtî.

İlk Devir Hadis Edebiyatı, bkz. el-A'zamî.

İlk Dönem Hadis Tarihinde Mana ile Rivâyet Meselesi, bkz. Dayhan.

İmamuddîn S. Muhammed, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (Trc. Yûsuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.

Îmil Bedî' Yakub, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî Şevâhid'l-Luğati'l-Arabiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, I-XIV, Beyrut 1996.

İmriu'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr, **Dîvânu İmrii'l-Kays**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1964.

İnbâhu'r-Ruvât..., bkz. el-Kıftî.

İnbâu'l-Ğumr..., bkz. İbn Hacer.

el-İnsâf..., bkz. İbnu'l-Enbârî.

İrtişâfu'd-Darab..., bkz. Ebû Hayyân.

Îsâ b. Ömer es-Sekafî, bkz. Tural.

el-İsâbe..., bkz. İbn Hacer.

İslâm Tarihi, bkz. Algül Hüseyin.

el-İstî'âb..., bkz. İbn 'Abdi'l-Berr.

el-İstidlâl bi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye..., bkz. el-Havvâm.

el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Luğa, bkz. el-Hadır.

İstişhâd, bkz. Durmuş.

İşâretu't-Ta'yîn..., bkz. el-Yemânî.

İşbîliye, bkz. el-'Ubûdî.

İthâfu'l-Emcâd..., bkz. el-Âlûsî.

Kabâve, Fahreddin, "İbn Usfûr el-İşbîlî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Kâfiye, bkz. Kılıç.

el-Kâlî Ebu Ali İsmail b. Kasım, **Kitâbu'l-Emâlî**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-II, Beyrut ts.

el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl, bkz. İbn 'Adiy.

el-Kâmil, bkz. el-Muberrid.

Katâde b. Diâme, bkz. Bırışık.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, **Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn,** (Tsh. M. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Bakanlığı, I-II, Ankara 1941.

Kaya Mahmut, "Aristo" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Kayravânî, Ebû Ali el-Huseyn b. Reşîk, **el-'Umde fî Mehâsini'ş-Şi'r ve Âdâbihi,** (Thk. Muhammed Kırkızân), Dâru'l-Ma'rife, I-II, Şam 1994.

el-Kazvînî, Muhammed b. Abdirrahman b. Hatîb, **el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa,** Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985.

-------- **Telhîs ve Tercümesi**, Haz. Nevzat H. Yanık-Mustafa Kılıçlı-M. Sadi Çögenli, Huzur Yayınevi, İstanbul ts.

el-Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd,** Dâru Sâdır, Beyrut ts.

Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Musannifî'l-Kutubi'l-'Arabiyye**, Matba'atu't-Terakkî, I-XIII, Dımaşk 1960.

el-Kerîm, Mustafa 'Avad, **Fennu't-Tevşîh**, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1959.

Keşfu'l-Hafâ..., bkz. 'Aclûnî.

Keşfu'l-Mahcûb, bkz. el-Hucvîrî.

Keşfu'z-Zunûn..., bkz. Kâtip Çelebi.

el-Keşşâf..., bkz. ez-Zemahşerî.

el-Kettânî, Abdulhay b. Abdulkebîr, **Fihrisu'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'âcim ve'l-Meşyehât ve'l-Muselselât,** Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, I-III Beyrut 1982.

el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, **er-Risâletu'l-Mustatrafa li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sunneti'l-Muşerrefe**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1964.

el-Kıftî, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Yûsuf, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, I-III, Kahire 1950.

Kılıç, Hulusi, "Accâc" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "el-Kâfiye" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "İbn Manzûr" , "Lisânu'l-Arab"mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "İbnu'l-Hâcib", **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Kıraat fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît..., bkz. Şukrî Ahmed.

Kırâat ve Tecvîd Istılahları, bkz. Temel Nihat.

Kıraatlerde Tevâtür Meselesi, bkz. Ateş.

Kıraatlerin Kaynağı Problemi, bkz. Şimşek.

Kıyâmu Devleti'l-Memâlîk..., bkz. el-'Abâdî.

el-Kitâb, bkz. Sîbeveyh.

Kitâbu Hurûfi'l-Me'ânî, bkz. ez-Zeccâcî.

Kitâbu Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn, bkz. et-Tehânevî.

Kitâbu'd-Du'afâi'l-Kebîr, bkz. el-'Ukaylî.

Kitâbu'l-Emâlî, bkz. el-Kâlî.

Kitâbu'l-Hayavân, bkz. el-Câhız.

Kitâbu'l-İdrâk..., bkz. Ebû Hayyân.

Kitâbu's-Sıla..., bkz. İbn Beşkuvâl.

Köşe, Abdullah, "Hâris b. Kelede" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Kur'ân Tarihi, bkz. Demirci Muhsin.

Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar, bkz. Eren Cüneyt.

Kurtuba, bkz. Irving.

Kutluer, İlhan, "İbn Seb'în", "Câlînûs"mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Kutrub Hayatı, Eserleri..., bkz. Çelebi Muharrem.

el-Kutubî, Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, I-V, Beyrut 1973.

el-Lehecâtu'l-letî Ahaza 'anha'n-Nuhâtu Kavâ'idehum..., bkz. Mahmud Ahmed.

Lemehât fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, bkz. es-Sabbâğ.

Lisânu'l-'Arab, bkz. İbn Manzûr.

Lisânu'l-Mîzân, bkz. İbn Hacer.

Lugâtu'l-'Arab fi'l-Bahri'l-Muhît, bkz. el-Hurût.

Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc, bkz. Çelebi Muharrem.

Ma'âni'l-Kur'ân, bkz. el-Ferrâ.

Ma'mer b. Müsennâ, bkz. Tülücü.

Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr..., bkz. ez-Zehebî.

Mahmud, Ahmed İbrahim Ömer, **el-Lehecâtu'l-letî Ahaza 'anha'n-Nuhâtu Kavâ'idehum min Hilali'l-Bahri'l-Muhît: Dirase Sarfiyye Nahviyye,** (Basılmamış Doktora Tezi), Dâru'l-Ulûm, Kahire 1993.

Makaleler Tebliğler..., bkz. Şener Abdulkadir.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed, **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelus er-Ratîb,** (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, I-VIII, Beyrut 1968.

el-Makrîzî, Takiyuddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr**, Dâru Sâdır, I-II, Beyrut ts.

el-Mâlakî, Ahmed b. Abdunnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî**, (Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, Şam 1985.

el-Mansûr, Baybars, **et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye -Târîhu Devleti'l-Memâlîki'l-Bahriyye fi'l-Fetreti min 648-711 Hicriyye**, (Nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lubnâniyye, Kahire 1987.

el-Mansûr, İbrahim Abdurrahman, **Ebyâtu'n-Nahv fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, Dâru't-Turâs, Mekke 1994.

el-Masâvire, Cezâ' Muhammed, **Devru'l-Lehceti fî Tevcîhi'l-Kırââti'l-Kur'âniyye 'inde Ebî Hayyân el-Endelusî fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît**, (Basılmamış Yükesk Lisans Tezi), Câmi'atu Mu'te, Mute 2000.

Matlûb, Ahmed, **Funûn Belâğiyye el-Beyân el-Bedî',** Dâru'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, Kuveyt 1975.

Matracî, İrfân, **el-Câmi'u li Funûni'l-Luğati'l-'Arabiyyeti ve'l-'Arûd**, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1987.

Mecme'u'z-Zevâid..., bkz. el-Heysemî.

el-Medârisu'n-Nahviyye, bkz. Dayf Şevki.

Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelus, bkz. el-Muşînî.

el-Medresetu'n-Nahviyye..., bkz. Mekrem Abdul'âl Sâlim.

Mekkî b. Ebû Tâlib, bkz. Altıkulaç.

Mekrem, Abdul'âl Sâlim, **el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısr ve'ş-Şâm fi'l-Karnayni's-Sâbi' ve's-Sâmin mine'l-Hicre**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1990.

Memlükler, bkz Yiğit.

Menhecu Ebî Hayyân..., bkz. es-Sâlim Yahyâ.

Menhecu’s-Sâlik..., bkz. Ebû Hayyân.

el-Menhelu’s-Sâfî..., bkz. İbn Tağrîberdî.

el-Merâğî, Ahmed Mustafâ, **Ulûmu’l-Belâğa el-Beyân ve’l-Me’ânî ve’l-Bedî’,** Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1993.

Merâtibu’n-Nahviyyîn, bkz. Ebu’t-Tayyib el-Luğavî.

Merînîler, bkz. Ceran.

el-Merzubânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İmrân, **Mu’cemu’ş-Şu’arâ**, (Tsh. Fritz Krenkow), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1982.

Mesâilu’n-Nahv ve’s-Sarf..., bkz. es-Seyyid.

el-Mesâilu'l-Muşkile, bkz. el-Fârisî.

el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr..., bkz. el-Makrîzî.

Mevkıfu Abdilkâdir el-Bağdâdî mine’l-İhticâci..., bkz. Fulful.

el-Mevsû’atu’l-‘Arabiyyetu’l-‘Âlemiyye, Muessesetu A’mâli’l-Mevsû’ati li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, I-XXX, Riyad 1999.

el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneka, **el-Belâğatu’l-‘Arabiyye Ususuhâ ve ‘Ulûmuhâ ve Funûnuhâ**, Dâru’l-Kalem, I-II, Şam 1996.

Mısr ve’ş-Şâm fî ‘Asri’l-Eyyûbiyyîn ve’l-Memâlîk, bkz. ‘Âşûr Sa’îd.

Mirâtu’l-Cinân..., bkz. el-Yâfi’î.

Mîzânu’l-İ’tidâl..., bkz. ez-Zehebî.

el-Mizzî, Ebu’l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân, **Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl**, (Thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf), Muessesetu’r-Risâle, I-XXXV, Beyrut 1992.

Mu’cemu Şuyûhi’z-Zehebî, bkz. ez-Zehebî.

el-Mu’cemu’l-Kebîr, bkz. et-Taberânî.

el-Mu’cemu’l-Mufassal fî ‘Ulûmi’l-Belâğa..., bkz. ‘Akkâvî.

el-Mu’cemu’l-Mufassal..., bkz. Îmil Bedî’.

el-Mu’cemu’l-Mufehres..., bkz. İbn Hacer.

Mu’cemu’l-Buldân, bkz. el-Hamevî.

Mu’cemu’l-Matbû’âti’l-Arabiyye..., bkz. Serkis

Mu’cemu’l-Muellifîn..., bkz. Kehhâle.

Mu’cemu’l-Udebâ..., bkz. el-Hamevî.

Mu'cemu'ş-Şu'arâ, bkz. el-Merzubânî.

el-Mubdi' fi't-Tasrîf, bkz. Ebû Hayyân.

el-Muberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Kâmil**, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, I-IV, Kahire ts.

-------- **el-Muktedab**, (Thk. Muhammed Abdulhâlik Adîma), Âlemu'l-Kutub, I-IV, Beyrut ts.

el-Mufassal..., bkz. ez-Zemahşerî.

Muğni'l-Lebîb..., bkz. İbn Hişâm.

el-Muğrib..., bkz. İbn Sa'îd el-Mağribî.

el-Muharreru'l-Vecîz..., bkz. İbn 'Atiyye.

el-Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlillâh b. Muhibbiddîn, **Nefhatu'r-Reyhâne ve Raşhatu Tılâi'l-Hâne**, (Thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, I-V, Kahire 1967.

el-Muhteseb..., bkz. İbn Cinnî.

el-Muhtesib, Abdülmecîd, "Ebû Hayyân el-Endelusî Nahviyyu 'Asrihi ve Mufessiruhu", **el-'Arabî**, Sayı: 130, Eylül 1969.

Mukaddime, bkz. İbn Haldûn.

el-Mukarreb, bkz. İbn 'Usfûr.

el-Muktedab, bkz. el-Muberrid.

el-Munâvî, Muhammed Abdurraûf, **Feydu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr min Ahâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-VI, Beyrut 2001.

el-Munzirî, Ebu Muhammed Abdul'azim b. Abdulkavî, **et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi'ş-Şerîf**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

-------- **et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakala**, (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Muessesetu'r-Risâle, I-IV, Beyrut 1984.

el-Murşidu'l-Vecîz..., bkz. Ebû Şâme.

el-Musâ'id..., bkz. İbn 'Akîl.

el-Musannaf, bkz. Abdurrezzak b. Hemmâm.

Muslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Huseyn, **Sahîhu Muslim**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Musnedu Ahmed b. Hanbel, bkz. Ahmed b. Hanbel.

el-Mustedreku 'ala's-Sahîhayn, bkz. en-Neysâbûrî.

el-Muşînî, Mustafa İbrahim, **Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelus**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986.

el-Mutenebbî, Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn, **Dîvânu Ebi't-Tayyib el-Mutenebbî**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, I-II, Beyrut ts.,

el-Muvâzenetu beyne..., bkz. el-Âmidî.

Müberred, bkz. Çetin.

Müveşşah, bkz. Bencheneb.

en-Nâbiğatu'z-Zubyânî, Ziyâd b. Mu'âviye, **Dîvânu'n-Nâbiğati'z-Zubyânî**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut ts.

en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr, bkz. Rufeyde İbrahim.

Nâsîf, İmîl, **Erva'u mâ Kîle mine'l-Muvaşşahât**, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

Nasrullâh, Sa'dûn, **Târîhu'l-'Arabi's-Siyâsî fi'l-Endelus**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1998.

Nefhatu'r-Reyhâne..., bkz. el-Muhibbî.

Nefhu't-Tîb..., bkz. el-Makkarî.

en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, **İ'râbu'l-Kur'ân**, (Thk. Zuheyr Ğâzî Zâhid), Matba'atu'l-'Ânî, I-III, Bağdat 1980.

en-Nehru'l-Mâd..., bkz. Ebû Hayyân.

Nektu'l-Himyân..., bkz. es-Safedî.

en-Neşr..., bkz. İbnu'l-Cezerî.

en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **el-Mustedreku 'ala's-Sahîhayn**, (Thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1990.

en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs..., bkz. İbn Esîr.

Nihâyetu'l-Endelus..., bkz. 'İnân Muhammed.

en-Nucûmu'z-Zâhire..., bkz. İbn Tağrîberdî.

en-Nuketu'l-Hisân..., bkz. Ebû Hayyân.

Nuzhetu'l-Elibbâ..., bkz. İbnu'l-Enbârî.

Öz, Mustafa, "Ca'fer es-Sâdık" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Özbalıkçı, M. Reşit, "Ebû 'Alî el-Fârisî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "İbn Hişâm en-Nahvî", "Muğni'l-Lebîb", "Katrü'n-Nedâ" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Özbalıkçı, M. Reşit, **Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhad**, Tibyân Yayıncılık, İzmir 2001.

Özdemir, Mehmet, "Cebelitârık" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Hûdîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Özel, Ahmet, "Amidî Rükneddin" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Bâcî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Öztürk, Hayrettin, **Ebedi Mucize Kur'ân Yazılması Toplanması**, Sidre Yayınları, İstanbul 1999.

Palencia, Angel Gonzalez, **Târihu'l-Fikri'l-Endelusî**, (Trc. Hüseyin Mu'nis), Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1955.

Parlak, Nizamettin, **Endülüs Dil Ekolü**, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

er-Raddu 'ale'n-Nuhât, bkz. İbn Madâ'.

er-Radî, Muhammed b. Hasan, **Şerhu'l-Kâfiye**, Dersaadet, I-II, İstanbul 1310.

er-Râfi'î, Muhammed Sâdık, **İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatu'n-Nebeviyye**, Matba'atu'l-İstikâme, Mısır 1961.

Rasfu'l-Mebânî..., bkz. el-Mâlakî

Ravdâtu'l-Cennât..., bkz. el-Hıvânsârî.

Rebî'u'l-Ebrâr..., bkz. ez-Zemahşerî.

er-Reddu'l-Vâfir..., bkz. ed-Dımaşkî Şemsuddîn.

er-Risâletu'l-Mustatrafa..., bkz. el-Kettânî.

er-Ru'aynî, Ebu'l-Hasan 'Ali b. Muhammed, **Bernâmecu Şuyûhi'r-Ru'aynî**, (Thk. İbrahim Şubbûh), Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Şam 1962.

Rufeyde, İbrahim Abdullah, **en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr,** el-Munşe'etu'ş-Şa'biyye, I-II, Trablus 1981.

Rûhu'l-Me'ânî..., bkz. el-Âlûsî Ebu'l-Fadl.

es-Sabbâğ, Muhammed b. Lutfî, **Lemehât fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1990.

es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek, **A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr**, (Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Sâlim Muhammed, Nebîl Ebu 'Amse, Muhammed Mev'id), Dâru'l-Fikr, I-VI, Dımaşk 1998.

-------- **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, (Thk. Helmut Ritter), Daru'n-Ner Franz Siteiner, I-XXII, Wiesbaden 1970.

-------- **Nektu'l-Himyân fî Nuketi'l-'Umyân**, el-Matbaatu'l-Cemâliyye, Kahire 1911.

-------- **Tevşî'u't-Tevşîh**, (Thk. İlbîr Hubeyb Mutlak), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1966.

Sahîhu İbn Hibbân, bkz. İbn Hibbân.

Sahîhu İbn Huzeyme, bkz. İbn Huzeyme.

Sahîhu Muslim, bkz. Muslim b. el-Haccâc.

Sahîhu'l-Buhârî, bkz. el-Buhârî.

Sâlih, Kâsım Muhammed, **ez-Zâhiratu'n-Nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân**, Amman 1991.

es-Sâlim, Yahyâ 'Atiyye el-Kâsım, **Menhecu Ebî Hayyân el-Endelusî fî İhtiyârâtihi mine'l-Kırââti'l-Kur'âniyye fî Dav'i 'İlmi'l-Luğati'l-Mu'âsır**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu 'Ayn Şems, Kahire 1989.

es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed en-Neysâbûrî, **Yetîmetu'd-Dehr fî Mehasini Ehli'l-'Asr,** (Thk. Mufîd Muhammed Kumayha), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-V, Beyrut 1983.

es-Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-IV, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrut ts.

es-Sehâvî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân, **Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs**, (Thk. Ali Hasan Ali), Dâru'l-İmâm et-Taberî, I-IV, Kahire 1992.

es-Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf, **ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn**, (Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, I-XI, Dimaşk 1986.

Serkis, Yûsuf Elyân, **Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrebe**, I-II, Mısır 1928.

es-Seyyid, Abdulhamid, **Mesâilu'n-Nahv ve's-Sarf fi'l-Bahri'l-Muhît**, I-III, Dâru'l-İsrâ, Amman 2002.

es-Seyyid, Sabri İbrahim, **İ'râbu'l-Kur'ân fî Tefsîri Ebî Hayyân**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, I-II, İskenderiye 1989.

-------- **Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1989.

Sezgin, M. Fuad, **Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1956.

Sıfatu Cezîreti'l-Endelus, bkz. el-Himyerî.

es-Sıhâh..., bkz. el-Cevherî.

Sîbeveyh, bkz. Çetin.

Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber, **el-Kitâb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l-Hâncî, I-V, Kahire 1988.

es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh, **Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve Merâtibihim ve Ahzi Ba'dihim 'an Ba'd**, (Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ) Dâru'l-İ'tisâm, Mısır 1985.

Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, bkz. ez-Zehebî.

Subh, Haldûn Sa'îd, **el-Belâğatu fi't-Tefsîri'l-Kur'âniyyi'l-Endelusî fi'l-Karnayni's-Sâbi' ve's-Sâmin**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Dımaşk, Kulliyetu'l-Âdâb, Dımaşk 1998.

es-Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî, **Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ**, (Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, I-X, Kahire 1964.

Sunenu Ebî Davud, bkz. Ebû Davud.

Sunenu İbni Mâce, bkz. İbn Mâce.

es-Sunenu'l-Kubrâ, bkz. el-Beyhakî.

Sunenu't-Tirmizî, bkz. et-Tirmizî.

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, I-II Kahire 1964.

-------- **el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv**, (Thk. Ahmed Suphi Furat), İstanbul 1975.

-------- **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Muessesetu'r-Risâle, I-IX, Beyrut 1985.

-------- **Hem'ul-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'**, Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut, ts.

-------- **Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, I-II, Kahire 1967.

-------- **Tabakâtu'l-Huffâz**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1983.

-------- **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, (Thk A. Meursinge), Tahran 1960.

eş-Şek'a, Mustafa, **el-Edebu'l-'Arabî Mavdû'âtuhu ve Funûnuhu**, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983.

Şener, Abdulkadir, **Makaleler Tebliğler ve Diğer Yazılar**, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001.

Şenferâ, bkz. Çetin.

Şerhu 'Umdeti'l-Hâfız..., bkz. İbn Mâlik.

Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî, bkz. İbn 'Usfûr.

Şerhu Dîvânı Cerîr, bkz. Cerîr b. 'Atiyye.

Şerhu Dîvâni Tarafa..., bkz. Tarafa b. el-'Abd.

Şerhu İbn 'Akîl..., bkz. İbn 'Akîl.

Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ, bkz. İbn Hişâm.

Şerhu'l-Kâfiye, bkz. er-Radî.

Şerhu'l-Lemhati'l-Bedriyye..., bkz. İbn Hişâm.

Şerhu't-Teshîl..., bkz. İbn Mâlik.

Şerhu'l-Mufassal, bkz. İbn Ya'îş.

Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi, bkz. es-Seyyid.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, **Fethu'l-Kadîr; el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr**, Daru'l-Ma'rife, I-V, Beyrut ts.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, **el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men ba'de'l-Karni's-Sâbi'**, Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut ts.

Şezerâtu'z-Zeheb..., bkz. İbnu'l-'İmâd.

eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ, bkz. İbn Kuteybe.

Şimşek, M. Said, "Kıraatlerin Kaynağı Problemi", **Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları – IV**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2002.

Şukrî, Ahmed Hâlid Yûsuf, **el-Kıraat fî Tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelusî min Evvelihi ilâ Âhiri Sûreti'l-Enfâl,** el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Munevvere (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1987.

Tabakâtu Fuhûli'ş-Şu'arâ, bkz. el-Cumahî.

et-Tabakâtu'l-Kubrâ, bkz. İbn Sa'd.

Tabakâtu'l-Huffâz, bkz. es-Suyûtî

Tabakâtu'l-Mufessirîn, bkz. es-Suyûtî.

Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn, bkz. ez-Zubeydî.

Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ, bkz. es-Subkî.

Tabakâtu'l-Mufessirîn, bkz. ed-Dâvûdî.

Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye, bkz. İbn Kâdî Şuhbe.

et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, (Thk. Selefi Hamdi Abdulmecîd), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1993.

Tabsîru'l-Muntebih..., bkz. İbn Hacer.

Tâcu'l-Mefrık..., bkz. el-Belevî.

Tâcu'l-'Arûs..., bkz. ez-Zebîdî.

Tahiru'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügati**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994.

Tahrîcu'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr..., bkz. ez-Zeyle'î.

et-Tahrîr ve't-Tenvîr, bkz. İbn Âşûr.

Takkûş, Muhammed Suheyl, **Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm 648-923/1250-1517**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1999.

Takrîbu'l-Mukarreb, bkz. Ebû Hayyân.

et-Tâli'u's-Sa'îdî..., bkz. el-Udfuvî.

Tarafe b. el-'Abd, **Dîvânu Tarafe b. el-'Abd**, (Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Şam ts.

-------- **Şerhu Dîvâni Tarafa b. el-'Abd,** Örnek Matbaası, Kazan 1909.

Târîhu Ebi'l-Fidâ, bkz. Ebu'l-Fidâ.

Târîhu İbn Haldûn, bkz. İbn Haldûn.

et-Târîhu'l-Kebîr, bkz. el-Buhârî.

Târîhu'l-'Arabi's-Siyâsî..., bkz. Nasrullâh Sa'dûn.

Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Irâk, bkz. el-'Azzâvî.

Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, bkz. el-Fâhûrî Hanna.

Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, bkz. Ferrûh, Ömer.

Târîhu'l-Endelus fî 'Ahdi'l-Murâbitîn..., bkz. Aşbâh Yûsuf

Târihu'l-Fikri'l-Endelusî, bkz. Palencia.

Târîhu'l-İslâm..., bkz. ez-Zehebî.

Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus..., bkz. 'Ûdât, Ahmed.

Târîhu'l-Memâlîk..., bkz. Takkûş.

Târîhu'n-Nahvi'l-'Arabî..., bkz. Veled Abbâh.

et-Tedrîb fî Temsîli't-Takrîb, bkz. Ebu Hayyân.

et-Tehânevî, Muhammed Alâ b. Alâ, **Kitâbu Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn**, Dâr Kahraman, I-II, İstanbul 1984.

Tehzîbu'l-Kemâl..., bkz. el-Mizzî.

Tehzîbu't-Tehzîb, bkz. İbn Hacer.

et-Tekmile..., bkz. el-Munzirî.

et-Tekmile..., bkz. İbnu'l-Ebbâr.

Telhîs ve Tercümesi, bkz. el-Kazvînî.

Temel, Nihat, **Kırâat ve Tecvîd Istılahları**, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

et-Terğîb ve't-Terhîb..., bkz. el-Munzirî.

Tetik, Necati, **Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi**, İşâret Yayınları, İstanbul 1990.

Tetimmetu'l-Muhtasar, bkz. İbnu'l-Verdî.

Tevşî'u't-Tevşîh, bkz. es-Safedî.

et-Tezkiretu li Ebî Hayyân el-Endelusî, bkz. 'Afîf Abdurrahmân

Tezkiretu'l-Evliyâ, bkz. Attâr.

Tezkiretu'l-Huffâz, bkz. ez-Zehebî.

Tezkiretu'n-Nuhât, bkz. Ebû Hayyân.

et-Tezyîl ve't-Tekmîl..., bkz. Ebû Hayyân.

et-Tıbyân fî 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân..., bkz. et-Tîbî.

et-Tıbyân fî İ'râbi'l-Kur'ân, bkz. el-'Ukberî.

et-Tîbî, Şerefuddîn Huseyn b. Muhammed, **et-Tıbyân fî 'İlmi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî',** (Thk. Hâdî 'Atiyye Matara'l-Hilâli), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1987.

et-Tibyân fî Sırri Tehâmuli İbni Hişâm..., bkz. ed-Dab' Yûsuf.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **Sunenu't-Tirmizî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Toprak, M. Faruk, "İbn Hânî" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye..., bkz. el-Mansûr Baybars.

Tuhfetu'l-Erîb..., bkz. Ebû Hayyân.

Tural, Hüseyin, "Îsâ b. Ömer es-Sekafî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Turan, Abdulbaki, "İbn Mâlik et-Tâî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Tülücü, Süleyman, "Ma'mer b. Müsennâ" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-'Ubûdî, Câsim, "İşbîliye" mad. **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

'Ûdât, Ahmed Şehâde en-Nâtûr, Cemîl Beydûn, Muhammed Mehâsine, **Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus mine'l-Karni's-Sâdisi'l-Hicrî hatta'l-Karni'l-'Âşiri'l-Hicrî**, Dâru'l-Emel, İrbid 1989.

el-Udfuvî, Ebu'l-Fadl Kemâluddîn Cafer b. Sa'leb, **et-Tâli'u's-Sa'îdi'l-Câmi' Esmâe Nucebâi's-Sa'îd**, (Thk. Sa'd Muhammed Hasan), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire 1966.

Uğur, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

el-'Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr el-Mekkî, **Kitâbu'd-Du'afâi'l-Kebîr**, (Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-IV, Beyrut 1983.

el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn, **et-Tıbyân fî İ'râbi'l-Kur'ân**, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-Cîl, I-II, Beyrut 1987.

Uludağ, Süleyman, "İbnü'l-Fârız" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

-------- "Hallâc-ı Mansûr" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Ulûmu'l-Belâğa..., bkz. el-Merâğî.

'Ulûmu'l-Hadîs, bkz. İbnu's-Salâh.

'Ulûmu'l-Kur'ân..., bkz. Zerzûr Adnân.

'Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm, bkz. 'Itr Nureddin.

el-'Umde..., bkz. el-Kayravânî.

Usâme b. Murşid b. 'Ali b. Munkiz, **el-Bedî' fi'l-Bedî' fî Nakdi'ş-Şi'r,** (Thk. Abd A. Ali Muhennâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1987.

Usudu'l-Ğâbe..., bkz. İbnu'l-Esîr.

el-Usûl fi'n-Nahv, bkz. İbn Serrâc.

Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Vâdîâşî, Ebu Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Câbir, **Bernâmecu'l-Vâdîâşî**, (Thk. Muhammed Mahfûz), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980.

el-Vâfî bi'l-Vefeyât, bkz. es-Safedî.

el-Vefeyât, bkz. İbn Râfi'u's-Selâmî.

Vefeyâtu'l-A'yân..., bkz. İbn Hallikân.

Veled Abbâh, Muhammed el-Muhtâr, **Târîhu'n-Nahvi'l-'Arabî fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib**, Dâru't-Takrîb, Beyrut 2001.

XVII. Asır Osmanlı Arap Âlimlerinden Mustafa Remzî, bkz. Yavuz.

el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad el-Yemenî, **Mirâtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, I-IV, Kahire 1993.

Yanık, Nevzat Hafız, "İbn Mu'tî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Yavuz, Mehmet, **Antakyalı Mustafa Remzi Nufûzu'l-Lisân ve 'Ukûdu'l-Hisân**, İstanbul 2001.

-------- "XVII. Asır Osmanlı Arap Âlimlerinden Mustafa Remzî", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Sayı: 3, Güz 2001.

-------- "İbn Cinnî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Yavuz, Yûsuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

el-Yemânî, Abdulbâki b. Abdulmecîd, **İşâretu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyîn**, (Thk. Abdulmecîd Diyâb), Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 1986.

Yetîmetu'd-Dehr..., bkz. es-Se'âlibî.

Yiğit, İsmail, "Memlükler" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

Yüksel, Azmi, "İbn Senâülmülk" mad., **TDV İslâm Ansiklopedisi.**

ez-Zâhiratu'n-Nahviyye..., bkz. Sâlih Kâsım.

ez-Zebîdî, Ebu'l-Fayd Muhammed Murtadâ, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, el-Matba'atu'l-Hayriyye, I-X, Mısır 1306.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk, **Kitâbu Hurûfi'l-Me'ânî**, (Thk. Ali Tevfîk el-Hamed), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-'İber fî Haberi men Ğaber**, (Thk. Salâhuddîn el-Muncid), Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, I-V, Kuveyt 1960-66.

-------- **Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr**, (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûr – Şu'ayb el-Arna'ût – Sâlih Mehdî 'Abbâs), Muessesetu'r-Risâle, I-II, Beyrut 1984.

-------- **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl**, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, I-IV, Kahire 1963.

-------- **Mu'cemu Şuyûhi'z-Zehebî**, (Thk. Rûhiyye Abdurrahmân es-Suyûfî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1990.

-------- **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, Muessesetu'r-Risâle, I-XXV, Beyrut 1985.

-------- **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, (Thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, I-XXXVII, Beyrut 1993.

-------- **Tezkiretu'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I-IV, Beyrut 1376.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,** Dâru'l-Fikr, I-IV, Beyrût 1977-83.

-------- **Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr**, (Thk. Abdulemîr Muhennâ), Muessesetu'l-A'lamî, I-V, Beyrut 1992.

-------- **el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb**, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut1993.

Zerzûr, Adnân Muhammed, **'Ulûmu'l-Kur'ân: Medhalun ilâ Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni İ'câzihi**, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1991.

ez-Zeyle'î, Cemaluddîn Abdullah b. Yûsuf, **Tahrîcu'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr el-Vâkı'a fî Tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zehebî**, Dâru İbn Huzeyme, Riyad 1414.

Zeylu Tezkireti'l-Huffâz..., bkz. ed-Dımaşkî Ebu'l-Mehâsin.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, **el-A'lâm,** III. Basım, I-XI, Beyrut 1969.

ez-Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed el-Hasen, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn**, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır 1954.

Zuheyr b. Ebî Sulmâ, **Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ**, Dâru Sâdır, Beyrut ts.